Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

МИХАИЛ РОСТОВЦЕВ

ИСТОРИЈА СТАРОГА СВЕТА

ГРЧКА * РИМ

МАТИЦА СРПСКА

У оригиналу објављено на енглеском под насловом
M. Rostovtzeff
GREECE
© Oxford University Press, Inc., 1963
ROME
© Oxford University Press, Inc., 1960

С енглеског превеле
МИЛИЦА МИХАЈЛОВИЋ
НАДА ЂУРЧИЈА-ПРОДАНОВИЋ

Редактор превода
Др Ксенија Марицки-Гаћански

ИСТОРИЈА КАО РАЗЈАШЊАВАЊЕ ПРОШЛОСТИ ЧОВЕЧАНСТВА

„М. И. Ростовцев је доминирао историјским и археолошким студијама античког света у првој половини двадесетог века, ништа мање него што је Момзен, уз неке разлике, доминирао њима у другој половини претходног столећа." Овом оценом једног енглеског историчара одмах је указано не само на значај и важност оба историчара, на велики утицај који су обојица вршила на савременике и последнике, већ и на многострукост и богатство њиховог образовања, научног знања и књижевног израза. Огорчени Бизмарков противник у политици, национални либерал Теодор Момзен, веома много је полагао на егзактност и документованост у историјским изучавањима, као и на лепоту књижевног саопштавања. Стога је, као правник, историчар и епиграфичар, покренуо монументалну едицију латинских натписа у Берлинској академији *(Corpus Inscriptionum Latinarum)*, а друга страна његових настојања била је крунисана Нобеловом наградом за књижевност 1902. године за *Римску историју (Römische Geschichte)*, једно од најславнијих историјских дела свих времена.

Важност филолошког образовања и знања класичних језика и књижевности за изучаваоца антике ништа мање него Момзен није истицао ни Ростовцев. И сам из либералне грађанске породице царске Русије, Ростовцев је све то савладао још у родитељској кући у Кијеву, где се родио 10. новембра 1870. године. Од оца, професора латинског језика, наследно је склоност ка проучавању класичних књижевних извора. То ће после својих кијевских и петроградских студија употпунити и обогатити другим утицајима на скоро четворогодишњем путовању по Блиском истоку и Европи. Вративши се у Русију, постаје 1898. године приватни доцент, а неколико година касније професор за латински језик и историју старог века на Петроградском универзитету. Године 1918, после октобарске револуције, напушта совјетску Русију и прелази у Оксфорд. Од 1920—25. године професор је старе историје и археологије на Универзитету у Медисону (у држави Висконсин, САД), а после тога, све до 1944. године, на Универзитету Јел у Њу Хејвну (САД). Као јелски професор руководио је од 1928. до 1937. године ископавањима у Дура-Европосу на средњем Еуфрату, где су само девет година раније откривени остаци овог значајног парћанског града. Радећи много и успешно и после одласка у пензију, само је болешћу био спречен да сам припреми за штампу друго издање свог монументалног тротом-

ног дела *Социјална и економска историја хеленистичког света,* које се појавило после његове смрти 20. октобра 1952. године.

Почетна научна интересовања младог петроградског професора била су веома разноврсна и већ су указивала на главне линије његовог касније истраживања у многим областима античке историје и културе, уметности и религије, али у првом реду економике и социјалне организације хеленистичког и римског света. Под утицајем једног од својих професора, познатог знаоца и историчара уметности Н. П. Кондакова (а студирао је и код Жјелинског), изучавао је археолошки материјал и ликовне споменике из јужне Русије, проширујући тако границе античког медитеранског света и северно од Понта. То је чињеница коју су западни историографи, у свом превасходном занимању за Хеладу и древни Рим, врло често занемаривали. У ову област његових изучавања иде већ 1906. године објављена студија о зидним декорацијама у Керчу на Криму и 1914. о античком декоративном сликарству на југу Русије, а значајна компаративна анализа ликовног материјала из централне Азије, Русије и Кине објављена је 1929. године у Прагу под насловом: *Срединная Азия, Россия, Китай и звериный стиль,* као и у публикацијама Универзитета у Принстону исте године. Тако се Ростовцев бавио не само изучавањем културних и економских контаката земаља и народа који су непосредно окружавали медитерански базен, то јест егејских области и Предњег истока, већ и централно-азијских земаља и чак Далеког истока. Посебну вредност он је при томе давао улози номадских популација чијим се посредством вршио транспорт и трговина у оба правца на огромним пространствима од Бретање до Кине, од Скандинавије до Индије. Као резултат изучавања ових контаката и утицаја у сфери уметности и ликовних представа, духовне и материјалне културе, настала су позната дела Ростовцева *Иранци и Грци у јужној Русији* (1922) и *Скитија и Боспор,* 1925. на руском, 1931. на немачком, у којима се нарочито наглашава улога Скита и Сармата у култури и животу северног црноморског приморја и прожимање тамошњих домаћих култура са грчком и иранском. Како се истиче у *Великој совјетској енциклопедији* из 1955. године, ови радови Ростовцева су и до данас сачували свој научни значај, и поред врло обимних истраживања и археолошких открића на тим теренима у новије време.

Истој линији изучавања археолошког материјала и комплексним критичким студијама извора припадају и радови Ростовцева о караванским градовима, међу којима се нарочито истичу Петра и Палмира, и многобројни извештаји и студије о Дура-Европос и њеној уметности у којој се срећу елементи разних култура: грчке, римске, партанске, семитске. Свакако треба поменути и студије Ростовцева о митолошком пејзажу трећег помпејанског стила у сликарству (1909. година) и о помпејанском пејзажу, римским вилама и хеленистичко-римском зидном пејзажу (1904. и 1911. године), у којима он, како примећује италијански научник Пл. Фракаро, покушава да реконструише изглед ових области у антици на основу ликовних представа.

Већ у кијевској гимназији Ростовцев је, једним текстом о управи римских провинција у Кикероново доба, показао главни смер својих интересовања за антику. Државној администрацији у царском Риму, историји римског колоната, државног закупа, производњи жита, трговини и транспорту у царском Риму и грчко-римском Египту итд. посвећени су многи његови радови на руском језику објављивани углавном у првој деценији овог века и често одмах превођени на стране језике. Поред осталих, нарочито су својевремено били познати неки његови текстови *(Frumentum, Fiscus)* у *Реалној енциклопедији* класичних старина чије је штампање започео Паули, затим наставио Висова, Крол и Циглер, а које се и данас још употпуњује и завршава уз сарадњу многобројних стручњака за антику из целог света.

У литератури се наводи да је чувени немачки историчар Едуард Мајер још 1914. године одредио главну линију историографије Михаила Ивановича Ростовцева: „економска и социјална историја хеленистичког света и Римског царства". Поред неколико стотина појединачних расправа и мањих радова на специјалне теме, Ростовцев је 1926. године у Оксфорду објавио крупно дело у два тома *Социјална економска историја Римског царства (The Social and Economic History of the Roman Empire,* друго издање у редакцији П. М. Фрејзера 1957), а касније још крупније и заправо његово главно дело: *Социјална и економска историја хеленистичког света* у три тома *(The Social and Economic History of the Hellenistic World,* 1941, поновљено издање 1953), оба дела превођена на немачки, италијански и шпански.

Главну врлину ових као и већине дела М. И. Ростовцева, који је, поред Тадеуша Жјелинског, најкрупнији словенски изучавалац антике у првој половини нашег столећа, представља синтетички приступ обради огромног и разноврсног материјала.

Поред литерарних и других писаних извора који су нам се сачували из антике, извора на тврдом материјалу у виду разних натписа, на новцу итд., и текстова сачуваних на папирусним свицима, у првом реду у песку Египта, Ростовцев је у изузетној мери у своја историјска изучавања укључивао интерпретације археолошких података. По речима хеленисте Виктора Мартена, управо та способност да „историјски интерпретира археолошки материјал чини да Ростовцеву нема равна". „Моћ имагинације у служби науке која се срета код њега иначе је веома ретка. Он ставља једну крај друге хиљаде ситних изолованих чињеница и из прашњавих музејских витрина извлачи свеобухватне евокације живота у прошлости." Сам Ростовцев у документе тог живота, и за преисторијске периоде у којима није било познато писмо, убраја слике, цртеже и скулптуре, као и трагове прадавне свакодневице: насеља, оружје, оруђе, одећу и опрему. Излажући сликовито у једној својој популарно писаној књизи, Ростовцев каже да је археолошки споменик скелет, али да је задатак историчара да оживи умрле, да њихов костур одене мишићима и да постигне да крв проради у жилама и телима древних градова. Ростовцеву је у многом случају ово оживљавање чудесно пошло за руком (на пример у реконструкцији живота и организације на једном крупном хеленистичком поседу у Египту), али се зато, с друге стране, у теоријском смислу показало као недопустива модернизација античких прилика, посебно друштвено-економских категорија и услова привређивања. Сам Ростовцев је писао да није марксиста, и ова модернизаторска тенденција у тумачењу старе историје управо резултира из тог његовог става. С друге стране, то је и логичан наставак сличних поступака код многих његових претходника већ од Момзена, преко Пелмана, па и

Скалиолија (историчара ‚социјализма', ‚комунизма' и ‚капитализма' у антици), Едуарда Мајера и других. Ростовцев „није схватио битну разлику између једног друштва заснованог на робовском раду и модерног друштва у коме радник продаје своју радну снагу", пише Ф. Папазоглу. Он не само да говори о капитализму, буржоазији и пролетаријату у антици, већ говори и о тадашњим пролетерским револуцијама! Али без обзира на ову крупнуману, сам егзактан и објективан поступак који је Ростовцев примењивао у свом историографском раду и без његове воље, довео је до научног резултата који и совјетски марксисти зову „мајсторском синтезом". Још 1947. Н. А. Машкин писао је да Ростовцев, „иако се показује као противник марксизма, у својим конструкцијама често, и против своје воље, полази од марксистичких поставки". Ту се још једном, као код Балзака, показало да лично ауторово политичко убеђење не мора нужно да се огледа и у његовом делу. Отуд се и у знатно исправљеној оцени о Ростовцеву у *Совјетској историјској енциклопедији* из 1969. године могло констатовати како он „наставља најбоље традиције руске историјске науке". Истовремено је Ростовцев, по оцени Хермана Бенгстона, најзаслужнији за процват студија историје Грчке и хеленистичког света у САД, и то у првом реду привредне историје. Али, без обзира на сав овај значај Ростовцевљева дела, оно још увек није у целини изучено и приказано у виду монографије, ни двадесетак година после његове смрти. Аутор неколико десетина обимних књига, преко 600 чланака и студија по часописима на седам-осам језика (и на српскохрватском!) и члан многих академија и научних друштава широм света, он још увек чека комплексније проучавање. За то време његово научно дело не престаје да привлачи и обогаћује знањима о антици многе генерације, изазивајући неминовно и расправе и оспоравања, што и јесте битна особина сваке праве истраживачке делатности.

Књига коју сада наш читалац има пред собом настала је из *Историје старог света (Очеркъ истории древняго міра.* Востокъ—Греція—Римъ), објављене у Берлину 1924. године, и у преводу Ј. Д. Дафа на енглески језик штампане у Оксфорду у два тома (I том 1926. године, друго издање 1930, II том 1927. године, друго поправљено издање 1928). Изоставивши из ове *Историје* први део посвећен Истоку, пре десетак година, руски научник и ученик Ростовцева, Елијас Бикерман, професор на Колумбија универзитету у Њујорку, приредио је две књиге под насловом *Грчка* и *Рим (Greece, Rome)*, са чијег је најновијег издања преведен, непромењен, текст на наш језик.

Ово дело Ростовцева, и поред неопходних измена и допуна које је извршио редактор Бикерман, нарочито с обзиром на публикације Ростовцева које су се појавиле касније, задржало је физиономију коју му је аутор дао још 1924. године у руском издању. У *Предговору* он је тада писао да то није ни уџбеник ни приручник о историји старог века, већ да представља његов покушај да, кратко и сажето, саопшти сопствене погледе на развитак античког света. С тим у складу, наглашава Ростовцев, њему основни циљ није био да изложи факта из историје старог века, већ да истакне њихове главне карактеристике, да покаже њихову узајамну повезаност, да их објасни и да на темељу њих сазда историју развоја античког света. Избегавајући при том, као и обично, категоричне судове, Ростовцев указује да је све то зависно од степена

нашег научног сазнања, и, према томе, много шта може у његовој књизи бити хипотетично, али исто тако изражава и његове личне погледе на важније проблеме старе историје. Њен задатак он види у разјашњавању прошлости човечанства, као и у реконструкцији живота људи у свој његовој многообразности и развоју од најдавнијих времена до нашег доба.

Иако ово дело данас не приказује најновија открића и научна сазнања, оно није застарело, већ задржава и даље своју специфичну вредност и значај. О тим новијим открићима и интерпретацијама наш читалац се може обавестити у главнијим цртама из књига наших и страних аутора, доступних на нашем језику. Како у овој књизи Ростовцева посебно недостаје детаљније разматрање области наше данашње земље у античко доба, упутно је погледати о томе у књигама о историји народа Југославије и у археолошким студијама које говоре о томе. Истом кругу тема посвећена је и књига проф. Ф. Папазоглу *Средњобалканска племена у предримско доба*, а са лингвистичког и културно-историјског становишта многи радови академика М. Будимира.

Трудом преводилаца, које су тако успешно превеле тежак и осетљив текст Ростовцева, и залагањем Издавачког предузећа Матице српске, најзад имамо и на нашем језику ово дело једног од најкрупнијих историографа нашег века. Својим комплексним и продубљеним излагањем оно ће вероватно у много чему задовољити необично велико интересовање наших савременика за античке теме.

Ксенија Марицки-Гађански

ИСТОРИЈА СТАРОГА СВЕТА

ГРЧКА

ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ

Ова књига је конципована и написана између 1921. и 1923. године у Медисону (Висконсин). То је циклус предавања из античке историје која сам готово пет узастопних година држао студентима прве године Универзитета у Висконсину и која сада, у нешто измењеном облику, држим студентима друге године Белског универзитета. Да би се она могла објавити као књига, претходно сам морао да их ревидирам, исправим и допуним.

Овај „Кратак преглед античке историје" није написан само као уџбеник намењен студентима. Главни циљ био ми је да њиме обухватим оне основне мисли и ставове о суштинским питањима античке историје до којих сам дошао током дугог проучавања ове области. Да се оваквом делу да строго научни облик, потребно је веома много времена и изузетно велике жртве од стране издавача. Сем тога, за мене је исувише касно да данас помишљам на обиман и сложен посао ове врсте. Сматрам кориснијим да остатак свог живота посветим раду специјализованије природе. Из тог разлога објавио сам ову књигу без научних коментара и при том настојао да своје излагање учиним што једноставнијим и што јаснијим. Сачињена у таквом облику, ова књига може послужити не само као уџбеник почетницима у античкој историји, већ је исто тако могу читати и они који желе да стекну општи појам о развоју античког света.

Приликом састављања кратког прегледа овог историјског раздобља главна тешкоћа била је у одабирању и распоређивању материјала. Разумљиво је да се о античком свету много више зна него што је овде изложено. Подједнако је било тешко одредити одговарајући простор сваком појединачном периоду у развоју антике, као и сваком аспекту тога развоја. Моја лична интересовања и проучавања одувек су била усмерена посебно на извесне области — а то су Исток, хеленистичко доба и Римско Царство — као и на одређене проблеме повезане с историјом ових периода, односно на економска, друштвена и културна питања. Па ипак, учинио сам све што сам могао да теме за које сам изузетно заинтересован не заузму упадљиво истакнуто место, трудећи се да дам одговарајући простор историји грчких градова и римске републике, као и уопште политичкој и војној историји античког доба. Није на мени да судим до које сам мере остварио ово своје настојање.

Као што је већ речено, овај „Кратак преглед античке историје" не упућује на античке изворе, као ни на дела модерних научника, чега сам се морао одрећи због саме природе своје књиге. Углавном, изворе наводим једино у случајевима у којима ми се чинило да то захтева ток мог излагања.

Најважнија савремена дела о овим темама набројана су у краткој библиографији приложеној на крају књиге; ту наводим и оне историје писане на енглеском језику које дају добар сажет преглед нашег знања у лако приступачном облику. Првенство сам дао енглеским стваралаштима, стога што је ова моја књига, у енглеској верзији, углавном намењена енглеским и америчким читаоцима и студентима.

Свестан сам колико велики значај имају добре мапе за историјска дела. На жалост, нисам стручњак за историјску географију, као ни за картографију уопште, нити умем да цртам мапе. Због тога сам био принуђен да се задовољим мапама позајмљеним из других дела — оним мапама које сам сматрао најнеопходнијим за објашњење свог излагања.

Као археолог свестан сам огромне снаге којом археолошки материјал може осветлити антички свет. Због тога сам уложио много времена и труда да одаберем карактеристичне примере за илустровање своје књиге. У томе су ми несебично помогли моји пријатељи г. Б. Ашмол, г. Ц. Д. Бизли и г. Х. Матингли. Г. Матингли ми је нарочито помогао у нумизматичким питањима. Одабирајући илустрације нисам првенствено мислио на њихову привлачност и интересовања читалаца.

Дух једног народа подједнако јасно се огледа у његовој књижевности и у осталим гранама уметности. Током писања ове књиге настојао сам да у пуној мери користим античку књижевност. Међутим, одломци никако не могу створити представу о њеној суштинској природи и правој величини. Обични наводи из било којег књижевног дела не воде ничему, те сам их због тога избегавао. Ако неки читалац моје књиге жели да продре у дух античког света, он истовремено мора да прочита велика дела античке књижевности било у оригиналу или у преводу. Уколико ми други наставници историје буду учинили част, препоручивши ову моју књигу као уџбеник својим студентима, морају од њих захтевати да главне књижевне споменике Истока, Грчке и Рима прочитају у целини, а не у одломцима, и то напоредо са овом књигом.

Када је реч о пластичним уметностима, налазио сам се у повољнијем положају. У овом случају историчару је могућно да изврши одбир најплеменитијих дела античке уметности и да их објави у истој књизи у којој их је користио као материјал. Затим, не само што сваки од ових споменика осветљава разне видове античког духа, већ пред наше очи износи велике личности овога доба овековечене често ненадмашним портретима, или пак одређене призоре из живота онако како су их замислили антички вајари и сликари. Из тих побуда сам овако велики простор у својој књизи посветио делима античке уметности. Имајући на уму корист за читаоца, дао сам кратке описе одабраних уметничких дела, не наводећи при том савремене публикације које говоре о њима. Неке од ових студија читалац ће наћи у библиографији.

Најзад, давнашњи је обичај да се писац на крају свог предговора захвали онима чија му је помоћ олакшала састављање и објављивање његовог дела. На жалост, нисам у могућности да набројим све оне који су дали свој допринос у илустровању ове књиге, пославши ми фотографије или ми дозволили да искористим већ објављене споменике: верујем да би списак таквих имена захватио више од једне стране. Па ипак, морам да изразим нарочиту захвалност на следећем: ниједан мој захтев, а они често нису били нимало скромни, није одбила ниједна европска земља и ниједна институција у Сје-

дињеним Државама. То још једном доказује да су брзо успостављени међународни односи, за које се у један мах чинило да их је рат непоправљиво пореметио. Принуђен сам да учиним још један изузетак, да споменем пријатељску помоћ своје студенткиње гђе Т. С. Вашер, која је уложила много труда и времена прикупљајући за мене снимке у Риму и у Италији.

Ова књига је први пут објављена у Берлину на руском језику. Сам нисам имао времена да је преведем на енглески, али сам срећом наишао на идеалног преводиоца у личности г. Ц. Д. Дафа. Г. Даф, изврстан зналац руског језика и класичар по струци, прихватио се незахвалног задатка да преведе књигу писца који није имао снаге да сам то учини. Користим ову прилику да му се искрено и топло захвалим.

Исто тако осећам потребу да још једном споменем свој велики дуг „Clarendon Press"-у и руководиоцима ове издавачке куће. Искључиво захваљујући њиховој предусретљивости моја књига има тако велики број изворних илустрација. Затим, осећам се обавезним да захвалим и „Oxford Press"-у на указаној помоћи приликом избора преводиоца, прибављања оригинала за илустровање и распоређивања ових илустрација по таблама. Бољег издавача за своју књигу неоспорно нисам могао наћи.

Књигу посвећујем Висконсинском универзитету. У најмрачнијем часу мога живота Универзитет у Висконсину омогућио ми је да се поново посветим својим проучавањима и да их неометано обављам. Током пет година које сам тамо провео био сам окружен предусретљивошћу свих својих колега, док су универзитетске власти у свако доба имале разумевања за моје захтеве и научне потребе. Исто тако се са захвалношћу сећам наклоности својих студената. Таква атмосфера олакшавала је напоран посао писања ове књиге, која је првобитно била намењена студентима Висконсина.

Vade felix libelle.

М. Р.

Њухејвен, Конектикат
25. септ. 1925.

ПРЕДГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ

Откада је пре четири године објављено прво издање ове књиге, постигнута су крупна остварења на пољу античке историје. Нарочито су значајна најновија открића из историје Истока. Ископавања вршена у Египту, Месопотамији, Сирији и Малој Азији донела су на светлост дана толико новог материјала да је немогућно оставити у овој књизи текст и илустрације о том периоду у стању из 1925. године. Па ипак за ово издање су углавном коришћене табле са клишеима првог издања (кориговане за ову прилику) : због тога, а и зато што ми је издавач из оправданих разлога оставио врло мало времена за измене, унео сам мање исправки него што сам желео. У поглављима о Грчкој нису вршене никакве промене. Таблама из овог периода додате су две нове са репродукцијама извесног броја архајских и хеленистичких теракота које одражавају грчки живот из одговарајућих периода. Колико ми је кратко време на располагању дозволило, извршио сам ревизију библиографије.

М. Р.

Оксфорд,
Октобар 1929.

I

ЦИЉЕВИ И МЕТОДИ ИСТОРИЈЕ

Постоји велики број различитих теорија о задацима историје као науке, па ипак све се оне слажу у једној основној ствари: задатак историчара је очигледно да разоткрива прошлост човечанства и да поново ствара људски живот у свој његовој разноликости, пратећи његов развој од најстаријих времена до данашњег дана.

Историја дугује своје порекло истој оној особености људске природе која је створила и остала подручја знања: имам на уму човеку урођену жеђ за знањем. Предмет историјске науке јесте свет у свој његовој потпуности, а изнад свега сам човек. У тој тежњи ка упознавању света и људског рода, као и оних сила које делују у природи и у човековом животу, значајну улогу игра наша нагонска потреба да упознамо властиту прошлост, односно прошлост света. Од најранијих времена човек је настојао да забележи крупне догађаје у свом личном животу, у животу своје породице, свог племена, земље и најзад у животу човечанства као целине.

Као и у осталим областима знања, тако и у историји напоредо са оном човеку урођеном жеђи, нижу се практични проблеми. Човек учи кроз искуство, а искуство се налази у прошлости. Многа наша права и захтеви оснивају се на догађајима који су се збили у минулим временима и отуда наша жеља да побележимо те догађаје и тако их сачувамо од могућности да се било када забораве.

Међутим, човеково памћење је кратког даха, а његова имагинација плодна. Лако се заборавља онај прави смисао чињеница, те их убрзо прекривају наноси маште. Религија и стварност преплићу се у људском животу: из тог разлога историјски догађаји неосетно узимају облик бајки или ле-

генди и човек у њих уноси своје веровање да више силе управљају његовим животом. Управо због тога многе историјске чињенице током усменог па чак и писменог саопштавања добијају облик митова или прича у којима се описује учешће божанских и натчовечанских сила у људском животу.

Чим је човек пронашао писмо, односно начин да учини трајним догађаје из свог живота, јавила се могућност да се по први пут забележи дословно оно што се догодило и тиме је означен почетак писане историјске традиције. Са развојем цивилизације расло је и интересовање човека за сопствену прошлост, а како се нагомилао известан број њему познатих чињеница о прошлости, пронађени су начини да се оне доведу у међусобну везу и сложе у повезано излагање, чија је тема прошлост ове или оне скупине људи, односно човечанства у целини. Исто као и на другим пољима знања, после стихијног гомилања појединачних запажања уследило је раздобље када су та запажања бивала распоређивана и систематизована, а после овог настао је период у којем су она помоћу низа метода коришћена са циљем да се добије одговор на два питања: који то закони делују у људском животу и управљају човеком? и да ли је могућно на основу историјских чињеница открити те законе, а затим помоћу њих не само објашњавати прошлост већ и прорицати будућност?

Човек је измислио разне методе да би упознао своју прошлост. Први задатак историје јесте да прикупи чињенице о прошлости. Понекад људи бележе догађаје који су побудили њихово интересовање непосредно, у тренутку самих збивања, а каткад у мање прецизном облику чине то касније и по сећању. Међутим, многи догађаји никада се не забележе, већ се једноставно одражавају у овом или оном облику кроз који је изражен човеков спољашњи, односно унутрашњи живот. Стога је недвосмислен задатак историчара да прикупља не само писане податке о човековој прошлости, већ исто тако и материјалне остатке његове егзистенције у различитим периодима његовог развитка. Да би се испунио овај први циљ, сви писани историјски документи из прошлости смештају се у архиве, библиотеке и музеје; они се потом проучавају, а најважнији међу њима објављују и тако се ствара костур историје — низ чињеница које је човек записао. Али да би у потпуности обавио овај задатак, историчар мора бити филолог: другим речима, он мора да познаје не само језике на којима су писани појединн историјски документи већ и поступни

развој тих језика, што значи облике које су они имали у различитим раздобљима постојања одређене нације. Затим, будући да се симболи које је човек користио или их користи да означи гласове, слогове и речи свог језика међусобно разликују и како су стога настали крајње разноврсни системи писања, историчар, природно, мора бити и палеограф; а то значи да он мора познавати ове системе и њихове особености.

Неписане споменике човекове историје који сведоче о поступном напредовању цивилизације проучавају стручњаци које називамо археолозима. Историчар мора да у целости познаје остварења и методе ове специјализоване науке, зато што многа раздобља у људском животу немају својих писаних споменика. Јер, ваља имати на уму да су први писани симболи пронађени тек у четвртом миленију пре нове ере, што казује да не постоје дуже од шест хиљада година, док се сматра да човек живи на овој планети већ десетинама хиљада година. Исто тако не сме се заборавити да су европски народи, већином, знатно доцније неголи народи са истока почели да користе писане симболе — касније за неколико миленијума — и да најстарији писани споменици које су за собом оставили Грци, пионири европске цивилизације, нису старији од осмог века пре нове ере. Због тога се у раздобљу које претходи проналаску писма, материјални, а делимично и духовни живот човека, мора утврђивати готово искључиво применом једног јединог метода — прикупљањем и изучавањем материјалних остатака из његовог живота које је он за собом оставио у рушевинама својих пребивалишта и у својим гробницама. Ово раздобље у човековом животу уопште, и у животу појединих народа посебно, обично се назива преисторијом.

Пошто историчар прикупи податке из живота неког одређеног народа, и жели да на основу њих оживи његову прошлост, пре свега мора да начини редослед ових догађаја и утврди који су од њих старији, а који млађи; то јест, дужан је да их стави у јасан хронолошки низ. Његов следећи задатак јесте да прецизније одреди тренутак у којем се одиграо поједини догађај, као и протекли период који дели тај догађај од његовог времена; овај чин називамо утврђивањем апсолутне хронологије. А да би то постигао, историчар мора да проучи и овлада различитим системима за рачунање времена које је човек измислио на различитим местима и у различитим епохама. Ови системи су бескрајно разнолики и веома сложени; сви су крајње несавршени, укључујући и оне који се

и данас употребљавају. Тако не смемо сметнути с ума да је наша година краћа од астрономске, као и да је наше рачунање времена од Христовог рођења сасвим произвољно, зато што не знамо тачну годину када је Христос рођен. Стога један од основних проблема који историчар мора решити јесте да на основу низа запажања и упоређивања израчуна, тачно или приближно, датум неког датог догађаја или епохе у животу извесног народа.

Да би се историјска збивања схватила и правилно проценила, није довољно знати шта се догодило и када се догодило: подједнако је важно располагати податком где се догодило; то јест, морамо бити у стању да повежемо догађај са одређеним местом и да тачно утврдимо особености тога места. Не само што се морају познавати човек и његов начин живота, већ и само тле на којем он делује — односно земља, њене појединачне области са геолошким и климатским разликама, са флором и фауном. Једном речју, неопходно је познавати услове човековог живота на различитим местима и у различитим раздобљима његовог постојања. Проучавањем земљиног тла бави се географ. Али историчару ни то није довољно: он обавезно мора да познаје не само садашњи изглед земље, већ и промене кроз које је она пролазила током своје историје. Затим, он мора бити упућен у нове односе настале после миграција становништва широм земаљске кугле, локалитет народа о којем је реч, главна средишта живота појединих народа, то јест одређених краљевстава и царстава. Физичка географија обрађује историју земље, док се историјска географија бави односима човека према земљи коју настањује.

Чињеница да човек припада једном одређеном племену, једној одређеној раси, од огромног је значаја за људску историју. Племена и расе разликују се међусобно по физичким особеностима, као и по врстама навика и језика. Објашњавањем ових разлика бави се антропологија која проучава историјски развој човека као саставног дела животињског света. Са антропологијом тесно су повезане још две науке — етнологија, која проучава особености појединих народа, и упоредна филологија. Историчар мора бити упознат са методима и закључцима свих ових наука.

Чињенице које историчар прикупи, одреди временски и дефинитивно доведе у везу са местом и народом чију прошлост испитује, сачињавају тек историјски скелет. Такве чињенице,

а посебно оне сачуване у писаном и усменом предању, захтевају проверавање. Већ сам рекао да човек не само што у себи носи снажан нагон да дозна истину, већ и ништа мање снажан подстицај да је осакати, свесно или несвесно. Човекова склоност ка песничком стваралаштву и плодност његове маште често у њему побуђују жељу да поновно излаже чињенице, тако да се оне на крају не могу препознати: он попуњава празнине када му нешто није познато и мења оно што већ зна; он меша појмове из области религије и бајке са схватањима из света стварних догађаја. Мит и легенда неразлучиво су повезани са историјом, чак се и у само наше време плету око великих историјских догађаја и још чешће око великих историјских личности. Напоредо са оваквим током ствари, чињенице се, исто тако, свесно искривљавају под дејством разнородних побуда — због материјалне користи или приповедачевог настојања да одбрани свој углед, односно углед свог пријатеља; затим из тежње да се подржи неко посебно гледиште или политичка теорија. Патриотизам, такође, живо делује у оваквим случајевима: писац жели да докаже како народ којем он припада надмашује све остале, како је тај његов народ увек у праву, а да његови непријатељи увек греше. Не смемо заборавити да историјске догађаје не бележе машине, већ људи, снажне личности са јасно разграниченим особинама. Само су неколицина њих били лишени предрасуда док су записивали историјске догађаје који су их се дубоко тицали на неки начин. Због свега тога историчар, док прикупља чињенице, мора истовремено да их проверава све док не стекне уверење да оне одговарају стварности. А то је сложен и тежак задатак: он захтева велику смотреност и познавање разнородних метода проверавања. Овај део историчаревог посла називамо историјским критицизмом.

Пошто историчар прикупи и провери расположиве чињенице, приступа њиховом излагању. Постоје опште усвојени развијени и усавршени методи за обраду чињеница — за њихово прикупљање и тумачење, за одређивање њиховог датума и доношење критичке оцене — али схватања о историчаревом задатку, то јест о непосредном циљу његових напора разликују се међу собом. Број историјских чињеница је бесконачан и оне се односе на различите видове бескрајно разноликог људског живота. Које су у овом мноштву чињеница оне најдрагоценије и најважније? Који облици живота заслужују да им се обрати већа пажња? Историја је дуго била углавном

политичка историја, а историјско излагање сводило се на приказивање најважнијих преломних збивања у политичком животу или на описивање ратова и великих генерала. Међутим, још су Грци схватили да ако су ове чињенице, односно историјски догађаји из области политике и рата важни, онда је још важније утврдити њихове узроке, њихову међусобну повезаност, као и њихов однос према осталим појавама у животу људских заједница. Временом је постало јасно да је рат, упркос упечатљивом утиску који оставља, само једна фаза у људском животу и то никако она најважнија, а да су порекло и ток ратова тесно повезани са развојем економског, друштвеног и религиозног живота и цивилизације. Посматрани са те тачке гледишта, политика и ратови нису постали мање занимљиви и значајни у историји појединих народа, већ је човек само јасно увидео да проучавање околности под којима се развијао људски род током периода неремећених ратом има огромну важност. С друге стране, на основу подробнијег размишљања о историјским догађајима дошло се до закључка да личност игра веома крупну улогу у историји човековог развитка. Стога историчар настоји да објасни психологију најистакнутијих појединаца у историји и осветли њихов карактер, односно околности које су га створиле. Постепено је запажена још једна чињеница о којој се мора водити рачуна: ако психологија појединаца врши значајан утицај на ток историјског развитка, онда на историју не мање, можда и више, мора деловати психологија појединачних скупина људи, „психологија стада", која се изражава не само у организацији малих људских заједница, у породици на пример, већ и у оном чудном разврставању на веће јединице — на племена, земље и нације. Најзад, јасно је уочено снажно дејство ове „психологије стада" у акутним животним кризама појединих заједница, које се испољавају у ратовима и револуцијама.

Настојећи да продре у сложену структуру човековог друштвеног живота, историја дела руку под руку са оним гранама научног испитивања које су се постепено осамосталиле и одвојиле како од историје тако и од филозофије, а то су: економске науке, социологија, политичке и правне науке, психологија и такве области знања као што су литература и остале уметности, који утичу на човеков духовни живот и на специфичне плодове његове цивилизације.

Тесно повезана са осталим пољима људског знања, историја тежи да све више буде наука, имајући пред собом циљ

да открије оне законе под чијим се дејством развија човечји живот, као и онај устаљени процес на основу кога један тип људске заједнице смењује други. Па ипак, историја је још увек грана књижевности зато што ће излагање догађаја и њихово дочаравање на жив и сликовит начин, напоредо са истинољубивим и уметничким приказивањем важних историјских личности, увек бити један од историчаревих главних задатака, односно посао чисто књижевне и уметничке природе. Иако све више постаје егзактна наука, историја не може и не сме изгубити свој књижевни, то јест свој индивидуални карактер.

II

ПРОБЛЕМИ И ЗНАЧАЈ ИСТОРИЈЕ СТАРОГА ВЕКА

Историја старог века јесте историја човековог развоја у најранијем периоду његовог постојања: она нам казује како је он у том раздобљу створио и развио цивилизацију из које је произашла култура свих данас постојећих нација. Под цивилизацијом подразумевам стварање оних облика политичког, друштвеног, економског и културног живота који нас разликују од дивљака. Јер дивљак наставља да живи у оним примитивним условима који његов живот изједначавају са животињским, а по којима се разликује од живота цивилизованог човека.

Цивилизација старога века која се постепено ширила по свету зачета је на Блиском истоку и то поглавито у Египту, Месопотамији, и централној Азији, на острвима Егејског мора и на Балканском полуострву. Са Блиског истока проширила се на запад. Најпре је продрла у Италију, а потом одатле освојила сву западну и неке делове централне Европе. У оквиру ове цивилизације једна за другом смењивале су се епохе високог степена развитка — низ стваралачких етапа које су дале непроцењива блага не само материјалне природе већ исто тако и у области интелектуалне културе; затим, јављали су се и периоди привремене стагнације и опадања, када би стваралачке снаге појединих делова старога света ослабиле за извесно време. Највиши домет културног стварања достигли су Египат и Вавилонија у трећем миленију пре н. е.; Египат поново у другом миленију, у исто време када и Мала Азија и неки делови Грчке; Асирија, Вавилонија и Персија у осмом, седмом и шестом веку пре н. е.; затим Грчка од шестог до другог века пре н. е., а Италија у првом веку пре и у првом

веку после н. е. Почев од другог века н. е. код свих народа старог века уочава се опште опадање стваралачких способности, док се од трећег века та моћ готово сасвим губи, да би постепено уступила место све примитивнијим облицима живота. Међутим, темељи ове културе и даље су трајали — на западу су их чувале Италија и провинције Римског Царства у западној Европи, а на истоку Византијско Царство које се простирало на Балканском полуострву и у Малој Азији. На темељима оне културе стваране су нове државе које су се јављале на Западу, пошто су германска племена освојила један за другим све делове Западног Римског Царства, док су их на Истоку преузимале словенске краљевине на Балканском полуострву и у Русији, као и велике муслиманске силе, најпре арапска, а затим турска. Тако преузети, служили су ови темељи као основа културе и омогућили су европским народима да зачну своју стваралачку цивилизацију не са најниже разине преисторијског живота, већ са сразмерно високог нивоа који је стари свет оставио у наслеђе свом потомству.

Због тога се не може рећи да је цивилизација старог века дефинитивно нестала у било ком тренутку: она још увек живи као темељ свих основних видова модерне културе; међутим, њен стваралачки период трајао је приближно од почетка трећег миленија пре н. е. до другог века н. е., или више од три хиљаде година, што значи двоструко дуже од периода колико траје развој савремене европске цивилизације.

Посматрана са географске тачке гледишта, цивилизација старог века захвата одређену област света и то не велику: сведена је на мали део западне и централне Азије, односно на обале Средоземног мора. Стога што је свој врхунац достигла на обалама Медитерана, може се назвати „медитеранском цивилизацијом". Она није била ограничена само на један народ нити на једну расу: читав низ нација живо је учествовао у њеном стварању. Њени први градитељи били су Сумерци у Вавилонији и најстарији становници Египта, по свој прилици афричког порекла; затим су је прихватили Семити из западне Азије и Аријевци пореклом из централне Азије; потом становници Кавказа и Мале Азије; па Иранци у Персији и централној Азији и најзад Грци у Малој Азији и на Балкану, као и Италијани и Келти у Италији. Међу свим овим нацијама Грци се посебно истичу снагом свог стваралачког духа, тако да првенствено њима дугујемо темеље свог цивилизованог живота.

Међутим, никако се не сме заборавити да су се узвишена дела Грчке развила из културе коју је остварио стари Исток, да је грчка цивилизација постала светска само захваљујући поновном и дуготрајном додиру са источним културама, пошто је Александар Велики био освојио Исток, и да је ту исту цивилизацију као своју прихватио Запад, а то значи савремена Европа, једноставно зато што ју је у целости била преузела Италија. Исто тако не смемо заборавити да је ову цивилизацију у њеном римском облику заправо једино Италија учинила приступачном свим оним деловима античког света које је ова империја обједињавала са циљем да им обезбеди цивилизован живот. Зато што цивилизација старог Истока и Грчке није остала ограничена на источни део старога света, већ је постала темељ културе Запада и модерне Европе, Европа има да захвали управо Италији и Риму. Стога, ако класичној цивилизацији треба дати било какву етнографску етикету, онда је свакако ваља назвати грчко-римском.

Упознавање са овом грчко-римском цивилизацијом има огроман значај за сваког интелигентног корисника модерне културе, те би требало да њена историја буде један од главних предмета вишег образовања.

Данас се пред нашим очима с краја на крај цивилизованог света ствара једнообразна светска цивилизација и слични друштвени и економски услови. Овај процес је сложен и често нам тешко пада да донесемо јасан суд о њему. Стога ваља имати у виду да околности под којима данас живимо нису нове и да је стари свет, као и ми сами, низ векова живео једнообразним животом у области културе и политике, као и у погледу друштвених и економских услова. Савремени токови живота, схваћени у том смислу, разликују се од класичних искључиво по квантитету, а не по квалитету. Антички свет био је сведок стварања светске трговине и разрастања робне производње до великих размера; прошао је кроз период када се пољопривреда водила на научним основама и превалио развојни пут обележен борбама између различитих класа свог друштва — између капитала и рада. Он је исто тако живео у време када је свако откриће сместа постајало власништво целокупног цивилизованог човечанства, када су се нације и народи широм огромног пространства које је обухватало Римско Царство налазили у свакодневном и сталном додиру и када су људи почели да схватају да постоји нешто више него што су локални и национални интереси, наиме интереси целокупног човечанства.

Једном речи, антички свет је у малим размерама доживео онај исти развојни процес кроз који ми данас пролазимо. Ако проучавамо наизменичне етапе тога развоја, схватићемо колико смо блиско и тесно повезани са тим светом. Тако је, на пример, антички свет створио три основна облика државног уређења која и данас постоје у нашем савременом политичком животу. То су, прво, монархија, у којој земљом управља централизована бирократија и у којој су све нити управљања концентрисане искључиво у рукама монарха; друго, самостална слободна држава чији су сви становници једнаки у политичком смислу и у којој власт припада суверeном народу и његовим одабраним представницима; и најзад, федерални систем који као политички савез обухвата известан број слободних и самоуправних политичких јединица. И тако до данашњег дана нисмо отишли даље од ова три основна облика државног уређења; напротив, још увек се боримо са главним проблемом политичке организације — како да здружимо личну слободу и самоуправу појединих делова и само једну, чврсту, интелигентну, управну власт.

Наша зависност од античког света ништа није мања у области науке и уметности. Савремене егзактне науке у потпуности су изграђене на методу експеримента, који су први пут у природним наукама применили грчки мислиоци из четвртог и трећег века пре н. е. Наша филозофија и етика још увек се заснивају на научним принципима апстрактног мишљења које су исковали класични филозофи, а посебно Платон и Аристотел. У књижевности и пластичним уметностима једноставно градимо на темељима које је поставио геније античких писаца и ликовних уметника; изнова обликујемо оне исте литерарне идеје и исте уметничке теме чији су они зачетници и творци. И коначно, велики део, ако не целокупно савремено човечанство, заступа на пољу религије уверења која су први својима прогласили људи са Истока и Запада у античко доба. Не смемо заборавити да је Христос живео у време Августа и Тиберија, да је јеврејска религија једна од религија семитског Истока и да се муслиманска вера зачела међу арапским Семитима који су доживели снажан утицај грчке цивилизације. Ово неколико примера довољно је да покаже колико огроман значај за нас има проучавање антике, јер нико не може схватити садашњост док не стекне јасан појам о еволуцији државног уређења и цивилизације у античком свету.

III

ХЕЛАДА И ЕГЕЈСКА КРАЉЕВСТВА

Почетак цивилизације, то јест начина живота са сталним боравиштем, за разлику од номадског, јавља се у грчким земљама подједнако рано као и у Египту и Месопотамији. Земљорадници, који су се углавном насељавали у Тесалији, на Кипру и на другим местима где се наносна земља могла лако обрађивати чак и најпримитивнијим оруђем, гајили су житарице и стоку. Људи из овог преисторијског доба (неолита) служили су се каменим оруђем и оружјем и мада још нису знали за грнчарство, статуета из Лерне, која представља жену, носи у себи наговештаје грчке уметности. Акрополь у Атини, место на коме ће се изградити будући Коринт, и брдо код Троје, били су насељени већ у трећем миленију пре нове ере.

Не знамо које су расе били — чак ни да ли су припадали само једном народу — први становници западних обала Мале Азије, егејских острва и јужног дела Балканског полуострва, односно оних области које ће једнога дана постати Грчка. Да бисмо ствар упростили, зваћемо их Егејцима. Стари Грци нису сачували никакво предање о томе да су се њихови преци доселили из неке далеке земље, мада су се сећали да су народи који нису знали грчки (Пелазги и Лелеги) некада давно живели у њиховој постојбини. Није нам познато ни како ни када су људи који су говорили индоевропским језицима дошли у Грчку и наметнули свој језик који ће се временом развити у грчки са свим његовим наречјима. Данас нам је са плочица исписаних у петнаестом веку пре нове ере познат један старији дијалекатски облик грчког језика.

Захваљујући ископавањима која су вршили Шлиман и његови следбеници у Малој Азији и Грчкој, сер Артур Еванс и

други истраживачи на Криту, као и раду низа археолога на Кипру, данас штошта знамо о политичком и друштвеном животу Егејаца у другом миленију пре н. е. У то време, користећи од метала бакар и бронзу, Егејци су већ били развили сложенију, градску цивилизацију.

Из тог каснијег периода први пут располажемо писаним изворима који допуњавају археолошке налазе. У извесним документима нађеним у архивама хетитских краљева који датирају отприлике од средине четрнаестог до краја дванаестог века пре нове ере, местимице се спомињу краљеви и земља Ахијава, што се по свој прилици односи на Ахејце. На основу ових докумената може се закључити да је Ахеја била велика поморска сила и да су њени краљеви одржавали везе са хетским царством. Сем тога, преко четири хиљаде исписаних глинених плочица откривено је у Кнососу на Криту, као и у Пилосу и Микени на Пелопонезу. Мајкл Вентрис (1922—56) успео је да 1952. године одгонетне њихово писмо („линеарно Б"). Ове плочице су писане на једном ранијем облику грчког језика који је граматички сродан са каснијим ахајским дијалектом. Њихово писмо састоји се од приближно деведесет слоговних знакова. Те плочице, колико су досада дешифроване, односе се на трговачко пословање (рачуни, исплате, инвентари). Када буду до краја проучене, свакако ће бацити нову светлост на друштвени и економски живот прехомерских Грка.

Најзначајније средиште у ово рано доба било је острво Крит које одваја Егејско од оног дела Средоземног мора на чијим се обалама налазе Египат и Сирија — велико острво чија је једна обала окренута према Египту и Азији, док друга гледа на Архипелаг, Грчку и Малу Азију. Рани односи са Египтом и близина Кипра, за чијим су рудним благом (бакром) од најстаријих времена похлепно чезнули Египат и Вавилонија, омогућавали су Криту да крајем млађег каменог доба развије екстензивну културу. Касније, када су Крићани научили да обрађују метал и када су пронашли писмо, почели су нагло да напредују стварајући особену цивилизацију и прилагођавајући својим условима све што су могли позајмити са Истока. Један за другим стали су да ничу велики градови у заливима овога острва — Кнос, Фестос, Малија, Тилисос и други (древни егејски називи ових места, осим за Кнос, нису нам познати). Такође је могућно да свој грнчарски точак дугују истој овој области. Утицај Египта испољава се и касније, међутим

овај утицај је узајаман, јер је тада и сам Египат позајмљивао из ризнице коју је створио егејски гениje. Иако су везе Крићана са Вавилонијом биле слабије и ређе, могућно је да су они систем мера за тежину и дужину одатле узели.

Слична врста цивилизације истовремено се развијала на источним обалама Егејског мора, у Малој Азији, Сирији и Феникији. Међутим, будући да ови терени нису истражени, не можемо тачно да одредимо степен развоја који је тамо постигнут, док нам је то данас могуће да учинимо када је реч о Криту. Једна једина тачка на западној обали Мале Азије добро нам је позната — то је Троја. Троја, као и Кнос на Криту, налазила се на челу савеза који су сачињавали градови и племена из северозападног дела Мале Азије: међутим, Троја је имала неповољнији положај него Кнос, јер је била изложена нападима својих моћних суседа са копна. Из тог разлога је одувек била снажна тврђава коју су штитиле изузетно јаке зидине. Не сумњам у то да ће нам ископавања у блиској будућности открити слична политичка средишта егејског типа дуж морске обале (будућа Јонија), у срцу Мале Азије, као и на обалама Ликије и Киликије, у правцу југозапада.

У Грчкој наилазимо на исте такве појаве. У другом миленију пре нове ере утврђени градови ничу на све стране недалеко од морске обале; сваки од њих је опасан каменим зидом унутар којег су смештени краљевска палата, храмови, радње и складишта, док су домови грађана подизани са спољне стране. Сви ови градови редом проширивали су се и богатили, а њихова култура постепено добијала иста егејска обележја својствена Криту. Наше познавање ових насеља углавном се своди на Тиринт, Микену и Аргос на источном Пелопонезу, Пилос на западној обали, Орхоменос, Тебу и Тизбу у Беотији и Атину у Атици, од којих су нам прва два најбоље позната.

Уколико можемо да судимо по резултатима ископавања вршеним током последњих година у главним центрима ове културе, као и по сведочанствима сачуваним у старим грчким еповима — *Илијада* и *Одисеја* свакако се не могу датирати пре краја другог миленија пре нове ере, али зато обилују сећањима на славну прошлост егејских краљевина — у састав егејског света улазио је, као што смо већ рекли, известан број градова-држава којима су управљали краљеви и краљевска војска. И краљеви и војници, су водили активан и динамичан живот. Они су се у то време углавном бавили поморском

трговином која се у то немирно доба једва разликовала од гусарства. Краљ и његове главешине живели су у великој палати која је имала стотине просторија; док владарске палате на Криту нису биле утврђене, на копну су их штитиле јаке зидине. Подвлашћено становништво које је обрађивало земљу и гајило стоку било је раштркано по краљевој територији. Трговци, занатлије и морнари становали су поред саме палате или утврђеног краљевског дворца, са унутрашње или спољашње стране његових зидина. Блиске везе, пријатељске или сродничке, уједињавале су краљеве и ратнике појединих градова у суседству, тако да су међусобно образовали неку врсту велике породице. Они су се често узајамно посећивали, заједно се гостили, веселили, приносили заробљенике на жртву и приређивали религијске игре. Давали су једни другима богате поклоне и размењивали похвале. Али је често долазило и до сукоба због плена или лепих жена, или због тајанствених и трагичних злочина који би се збили у палати.

Једно обележје ове културе пада у очи, а то је да, иако битно различита од осталих, она никада није била усредсређена на себе саму нити искључива. Она је била активна, предузетна и разнолика, што је и природно очекивати од трговаца, ратника и гусара. Егејска култура вероватно није била везана ни за једну одређену националност. По мом схватању она уопште и није била национална: чини се да је израсла из самих услова живота који су постојали на обалама Егејског мора и у уским долинама на острвима и на копну. Земља која је била релативно сиромашна и територијално скучена присиљавала је своје становнике да плове до најближих острва, па чак и до краљевстава на Истоку, у потрази за оним што им је ускраћивала њихова сопствена, у извесном смислу незахвална родна груда. Стога је врло вероватно да су се представници егејске цивилизације на острвима разликовали у погледу расе од посилаца ове културе на грчком копну; али је њихова цивилизација у бити остајала иста, уз знатне локалне модификације.

Углавном се разликују два типа ове културе. Прва, старија захвата југ и зове се критска; друга се простире на северу и назива се микенском, према граду Микени на Пелопонезу. Микена је свестраније истражена од било ког другог егејског локалитета. Разлика између критске и микенске културе најјасније се види по плану конструкције зграда и насеља. Критска кућа се састоји од извесног броја просторија распоређених око

двориштa, а микенску кућу чине зидови подигнути око огњишта које представља центар зграде; ова кућа има кров и врата, али само једну једину просторију да би се у потпуности искористила топлота са огњишта у средини. Исте разлике јављају се и у њиховим насељима. Крићани, као острвљани и поморци, сматрали су да им довољну заштиту обезбеђује њихова флота, тако да готово никако нису утврђивали своје градове; а становници копна живели су у сталном страху од својих суседа, те су дворац краља и његових главешина, а некад и цео град, опасивали јаким и дебелим зидом. И основни смер живота на Криту и у Грчкој је различит. Крићани су већином поморци и трговци. Не воде ратове, већ се баве мирољубивијом делатношћу. Окосницу живота у Грчкој чине рат, опсаде и битке.

Па ипак оба ова типа насеља имају једну заједничку црту: насеље прераста у град који убрзо добија планski и цивилизован изглед. Улице су му поплочане, има вишеспратне зграде, канализацију и остале санитарне уређаје, што је било непознато Истоку, са његовим пространим насељима сеоског типа груписаним око двора и храма. Егејски начин живота био је компактнији, те је тако и створена ова врста насеобине коју називамо „урбаном". Оваква компактност је природна код људи који се од најранијих времена првенствено баве трговином и производњом; а исто је тако природна за земљу без плодних наносних долина у којима би се људи настанили, за земљу чије је релативно посно тле ускраћивало могућност веће концентрације становништва, осим по градовима који не зависе искључиво од пољопривреде. Друга особеност егејских градова је што у њима нема храмова, као што су на Истоку, нема оних огромних палата грађених боговима. Рекло би се да су Егејци поглавито обожавали природне силе персонификоване у Великој Богињи, мајци богова и људи. Њена светилишта углавном су пећине, лугови посвећеног дрвећа или мали храмови који су чинили саставни део владарских палата. Поред тога божанска пошта указивана је и мртвим херојима. У њихову славу, Егејци нису градили пирамиде, па ипак њихове гробнице, с обликом кошнице наткривене куполом, са дугим прилазним ходником, скривене испод земљаних могила, по оригиналности уметничке концепције нису мање вредне од египатских пирамида и гробница уклесаних у стену. Најзад за Егејце је карактеристично и то да никада нису тежили ка стварању ма чега што би се наметало искључиво својом величином; више су волели грађевине умерених сразмера, украшене бојом и пријатне оку. Њихови вајари нису клесали огромне статуе богова или људи; грађевинари нису себи стављали у задатак да граде пирамиде или низ стубова у храму — стубова таквих размера да би на сваки капител могла стати стотина људи. Владарске палате у Кнососу, Фестосу, Микени и Тиринту доиста захватају велики простор: њихове размере су огромне и оне се састоје од низа малих просторија и неколико дворишта. Али то има свој разлог: много је људи ту на окупу живело — краљ, његови дворани, као и његови великаши. Дворишта ових палата су пространа стога што су увек била пуна света који је ту тражио ваздуха и светлости; затим, она су житељима ових палата служила као место за забаву, за вршење верских обреда, за игре и такмичења или за војне смотре. Једном речи, миноска палата пространа је стога што је то читав један град који има бројно и шаролико становништво, па ипак она није грандиозна. Једини њен део који пада у очи по својим димензијама јесте двориште намењено верским церемонијама и представама у вези са њима — а то је уједно и најранији покушај стварања позоришта.

Све наведене карактеристике своде се на то да се начин живота међу Егејцима разликовао од живота на Истоку — био је сродniји оној категорији коју ће касније однеговати Грци, био је демократскији. Људи су живели у некој врсти роја, док је изабрани међу њима вршио дужност вође, налик на матицу у кошници; међутим, његов живот ни по чему није одударао од живота осталих. На Истоку је краљ био божанство, проводио је дане у величанственој осамљености и био личност према којој су се људи односили са страхопоштовањем и којој су богослужили. Живот егејског краља био је људскији. Егејски краљ није имао ни жеље ни моћи да се одвоји од својих другова по оружју, као ни од својих ортака у трговачким подухватима; за њих и за њихове жене он није значио нити је могао да значи божанство. Међутим, после смрти, као најбољи, најјачи и најхрабрији, проглашаван је за хероја и његова гробница је постајала светилиште.

Егејска уметност, необично жива и подстицајна, сва је прожета човечношћу и индивидуалношћу; њу не притискају тешка узвишеност и краљевска моћ богова-владара пред којима се њихови поданици ни по чему не разликују од зрнца песка пред сунцем; попут извора она жамори раздрагано и весело; она жедни за животом и уживањима у животу; опијена је

морем и сунцем, дрвећем и цвећем, телесним вештинама и ратовањем. Ови људи приказују живот на предметима за свакодневну употребу, на зидовима својих домова и на уметничким делима; њиховој машти нису блиски појединачни ликови или портрети — ниједан портрет нису нам оставили у наслеђе — већ групе људи; али те групе нису представљене у редовима идентичних фигура, већ у међусобном односу и живом покрету. Орнаментика је динамична, општа, својеглава и бескрајно разнолика: свуда и у свему налази себи узоре, како у елеганцији геометријске спирале, тако и у природним појавама, као што су цвеће и морске животиње; што су те појаве чудније, утолико су им биле драже — као на пример сипе, крилате рибе или морске шкољке.

Због тога творевине егејске уметности, понекад тек овлаш назначене и импресионистичке и често детињасте у својој једноставности, остављају на нас тако снажан утисак после величанствених споменика Истока — после истанчаности Египта и дрмске снаге Вавилоније. На зидовима палата, на предметима за свакодневну употребу и на орнаментима ови уметници најрадије представљају призоре који се збивају у пространим двориштима палате: младиће како трче и скачу у славу бога; атлете како прелећу преко леђа разјарених бикова и потом их хватају за рогове; жене како играју у дивљем заносу славећи Велику Богињу; сељаке у поворкама док на повратку кући певају химне великој богињи земље; или хероја-краља док врши смотру својих војника. Али Егејска уметност нас упознаје и са животом ван палате нудећи нам друге упечатљиве призоре: хватање бикова помоћу мрежа усред шуме; непријатељске снаге које надиру са мора и нападају тврђаву; брод са статуом коња (који подсећа на тројанског); погребну поворку и обреде који се врше на гробу. Нигде ту нема нимало конвенционалности и традиционалности, а једва да има и понављања. Изненађују јарке и разнолике боје стављане једна преко друге или једна поред друге у најнеочекиванијим комбинацијама, са јасним настојањем да се постигну нови утисци.

Егејци, а посебно Крићани, постепено су проширивали свој политички и трговачки утицај. Тако су у XVI столећу извозили своју робу у Сирију и Египат, а око 1600. године пре нове ере настанили су се у Милету. У XIV веку пре нове ере крићанска хегемонија је претрпела катастрофалан ударац: Кносос је на врхунцу свог процвата био разорен. Порушио га је вероватно неки од савеза егејских градова-држава с европског тла. Овај догађај је вероватно повезан са природним развитком европских краљевстава егејске цивилизације која су од самог почетка била грчка, то јест, ахајска. Поуздано се зна да су се ове краљевине, чија су средишта била Микена у Арголиди, Теба и Орхоменос у Беотији и Атина у Атици — да се и не спомињу мање државе с истом цивилизацијом — одликовале богатством и моћи још у XVII веку пре н. е. и да су развиле свој сопствени облик егејске цивилизације. У четрнаестом веку образовано је велико микенско царство. Краљеви Микене су за читаво мноштво ситних земљопоседника значили неку врсту сизерена. Они су водили многобројне ратове. У грчком предању сачувана је успомена на два таква рата: на рат Микене против Тебе и на рат микенске коалиције Ахајаца против Троје који је Хомер прославио у својој *Илијади*. Сем тога, екстензивна трговина надалеко је ширила културни утицај микенске државе. Он је досезао све до ћилибарског пута на северу, на западу до Сицилије и Италије, на истоку до северне обале Црнога мора и Кавказа, на југу до Мале Азије, Кипра и Сирије. У Феничанској уметности, на пример, запажају се веома снажни микенски утицаји.

У тринаестом столећу пре н. е. микенски свет запао је у стање помућености, несумњиво проузроковано значајном сеобом народа у северном делу Балканског полуострва. Историјско предање којим располажемо говори о нападима „народа с мора" на Египат, најпре за владавине Мернепте и касније у доба Рамзеса III. У овом доцнијем нападу живо су учествовали Филистинци који ће се убрзо потом населити дуж палестинске обале. Сви ови догађаји морају се повезати са распадањем микенског царства под притиском освајача са севера.

Шта се у ствари збивало у Грчкој крајем другог и почетком првог миленија пре н. е. није нам познато. Постоје многа питања на која наука до сада није успела да дâ поуздан одговор. Кључ за њихово разрешење налази се у истраживањима археолога у области Грчке и Мале Азије. У међувремену морамо се задовољити нагађањима. Тако се чини да су народи који су се досељавали са севера Балканског полуострва становништво настањено у северној Грчкој потискивали према југу, ка средиштима егејско-грчке цивилизације. Ова област је била издељена на неколико независних и међусобно стално зараћених краљевстава, те је свакој од ових држава било немогуће да пружи отпор нападачима који у погледу војне опреме нису заостајали за Егејцима и који су располагали истим брон-

заним оружјем веома развијених облика. Појавивши се у Грчкој, ови грчки освајачи потиснули су из њихових старих пребивалишта многе становнике егејско-грчких краљевстава, а посебно владајуће слојеве према истоку и према југу.

Тамо их је дочекала повољна ситуација. Инвазија „народа с мора" срушила је хетитско царство у Малој Азији. Стога су егејске и грчко-егејске избеглице искористиле ову прилику и утврдиле се на богатој обали Мале Азије, потискујући одатле старије становништво које је имало своју релативно високу културу сродну егејској. Ово становништво потражило је нова пребивалишта у Сирији, Феникији, Палестини, Египту, на Сицилији и у Италији, крећући се путевима које је давно пре тога отворила егејска трговина. Стога је сасвим могуће да су Филистинци били део грчко-егејског становништва протераног са Крита или пак становници јужне обале Мале Азије који су били присиљени да се раселе. Исто су тако Етрурци, који се у Италији нису појавили пре краја другог или почетком првог миленија пре н. е., вероватно дошли из Мале Азије.

На тлу Грчке су се ове нове грчке групације пробијале према обали и одатле себи крчиле пут све до Мале Азије, примајући у наслеђе од својих претходника, градове и границе њихових краљевстава, и делимично усвајајући њихове техничке вештине. Није нам познато колико је миграционих таласа наизменично запљускивало ове обале, али свакако их је било више. Ипак, постепено, кад су се Дорци појавили у јужној Грчкој и у великом броју настанили на Пелопонезу, узбуркано море стало је да се смирује, почела су да се образују трајнија етничка краљевства и поново се зачела једна особена култура — слична оној на Истоку, те стога виша по вредности — у Малој Азији и, у примитивнијем облику, у самој Грчкој.

Географски и економски услови одређивали су политичко организовање на тлу Грчке. Природа је изделила ову земљу на мале економске целине, те и није била у стању да образује велике политичке системе. Такво је стање било док је била распрострањена егејска култура, а такво је остало и касније. Свака долина је сачињавала свет за себе и њени су становници љубоморно чували своје пашњаке и оранице. Најплоднији делови земље, а нарочито богате долине, отворене су према мору а затворене према залеђу — док их од средишних висинских долина и висоравни одвајају тешко премостиве громаде. Житељи ових крајева имају интензивније контакте са суседима од којих их дели море него са суседима с којима их спаја копно. Лакше им је да своју робу и своје идеје размене морским, него сувоземним путем. Са тога се разлога цивилизација нагло развија дуж обале, а споро у унутрашњости земље.

Међутим, тип живота је исти у свим областима. Поједине групације или њихови делови образују мале политичке јединице које љубоморно чувају своју независност. Да би себе и своју имовину заштитили од напада, они на врховима брда граде утврђена склоништа која постепено прерастају у градове у којима је тржиште за њихове производе, средиште религиозног живота и пребивалиште за њихове краљеве, војску, вође и свештенике. Град постаје централна тачка области различите по пространству, настањене ратарима и сточарима. Они живе било у одвојеним кућама и колибама разбацаним широм земље, било на окупу у селима (деме). Број оваквих градова-држава непрестано се повећава. Међу њима су увек постојале групе које је уједињавао заједнички језик, тачније речено, заједнички дијалекат једног истог грчког језика. Распрострањеност ових дијалеката у Грчкој, на острвима и у Малој Азији осветљава процес поновног насељавања Грчке грчким племенима. Јасно се уочавају три дијалекта. Међу њима је најстарија ахајска група (еолски и аркадијски), посведочена већ у петнаестом столећу пре н. е.; затим долази јонски дијалекат, док је дорски вероватно трећи и последњи. На ова три дијалекта био је подељен сав грчки свет. У Тесалији у северној Грчкој од памтивека се говорило ахајско-еолским дијалектом; овај дијалекат ће захватити и централну Грчку, сем Атике, као и целокупан северозападни део Пелопонеза. Аркадијски дијалекат припадао је централном Пелопонезу и острву Кипру. Јонским дијалектима претежно се говорило у Атици, на Еубеји и углавном на егејским острвима, а посебно на највећим — на Имбросу, Лемносу, Хиосу, Самосу и Наксосу. Дорци су се учврстили у јужном и источном делу Пелопонеза, у Етолији и на јужним острвима Егејског мора, од којих су Крит и Родос били највећи и најбогатији. Осим тога Дорци су оставили свој неизбрисив траг у Беотији и Тесалији. Сличан је распоред ових дијалекатских група и у Малој Азији. Северна обала Егејског мора и приморска обала била је еолска; централни део обале, који је био тесно повезан с острвима, био је јонски, а мален област на југу, повезана са Родосом и Критом, дорска. Тако су се Јонци као клин забили између друге две групе, а њихово главно средиште није било у Грчкој, већ на острвима и у Малој Азији.

Неке од ових области — независна и богата краљевства у егејско и микенско доба — нису престајале да буду средишта у којима су цивилизација и политички живот били веома динамични. Таква је била Спарта на југу Пелопонеза, Аргос на североистоку, можда и Олимпија на северозападу, Коринт и Мегара на Истму, док су у централној Грчкој то били Делфи у Фокиди, Теба у Беотији и Атина у Атици, а у северној Грчкој Лариса у Тесалији. На исту ову појаву, чак још израженију, наилазимо и у Малој Азији. Сви малоазијски најстарији и најзначајнији градови постојали су и пре доласка Грка: Милет, Ефес и Смирна били су средишта економског, политичког и религиозног живота давно пре него што су се Грци појавили у овим крајевима. Исти случај уочава се на Криту и на Родосу.

Економско, друштвено и политичко уређење ових древних грчких заједница описано је у Хомеровим еповима *Илијади* и *Одисеји*. Ови епови су вероватно били састављени у облик који је био познат старим Грцима и у каквом су до нас допрли најраније у деветом или осмом веку пре н. е. У њима је опевана прошлост, а не садашњост: они се односе на време интензивних миграција грчких племена на све стране док су многе особености старе егејске цивилизације још увек биле приметне у животу аристократије. Могућно је да су се неке легенде о јунацима из *Илијаде* и *Одисеје* који су учествовали у освајању Троје — оне легенде које су Хомеру послужиле као материјал — појединачно појавиле у еолској Тесалији још у грчко-егејском периоду. Доцније су прерађене у еолској Малој Азији, а свој коначни облик добиле су у неком јонском граду на малоазијској обали. Али упркос компликованом питању о пореклу ових епова, можемо из њих да издвојимо оно што је било карактеристично за живот ових грчких племена у најранијем раздобљу њиховог постојања.

У овим еповима препознајемо готово све институције економског, социјалног и политичког живота — институције на неки начин повезане са егејском епохом кроз коју су прошли различити делови Грчке. Владајући слој у свим грчким градовима хомерског доба јесте аристократија; њу сачињава известан број родова или породица који играју водећу улогу у животу сваког клана. Сваки од ових родова води порекло од свог оснивача — неког бога или хероја, а једном од њих припада краљ који управља заједницом у рату и у миру. Сваки род је затим подељен на групе — фратрије или братства — углав-

ном војне или религијске природе. После ових родова постоји становништво у ширем смислу, које се међусобно разликује по занимању, по месту становања или по друштвеном положају. Неки припадници ове плебејске класе или демоса поседују земљу, други као клетвеници или сељаци везани за посед обрађују имања својих господара, трећи као најамници раде за своје послодавце, а четврти живе у граду као занатлије. Сем тога постоје и робови — природна појава у друштву које непрестано ратује и чија се племена вечно сељакају из места у место.

Није нам познато како се развило овакво друштвено уређење. Грчко предање сматра ове владајуће породице потомцима хероја који су се доселили у Грчку, једни са севера, а други са истока, тесно их повезујући с најстаријим митовима о боговима и херојима. Знатан број ових митова Грци су наследили од егејског и грчко-егејског становништва које је пре њих живело у овим областима. Све то указује на чињеницу да је аристократија хомерске Грчке била сложена — делом од војних главешина који су предводили своја племена у освајања Грчке, а делом од владајућих родова у освојеним краљевствима. Исто тако су и ниже класе припадале делимично освајачком, а делимично ранијем становништву покорене земље.

Расподела земљишних поседа у овом периоду у Грчкој била је у складу са овом поделом према пореклу становништва. У неким областима освајачи су вероватно затекли ратаре у великом броју, који су дуго пре њиховог доласка робовали групи управљачких, владајућих родова, те су и сами задржали овакав систем. Порекло овог система није познато, али су становници неких области, на пример Тесалци, Крићани и Спартанци, живели у убеђењу да он и другде и код њих постоји од вајкада. Другде, као у Атици и у Беотији, вероватно да није било таквих ратара у време освајања, већ су освајачи и покорено становништво између себе изделили земљу, мада су, природно, ови први, а нарочито водећи родови, задобили лавовски део. Услови под којима су освајачи поседовали земљу нису сасвим јасни. У Хомеровим еповима се истовремено говори с једне стране о поседу који је у власништву рода као целине, а с друге стране — о индивидуалном поседу. Можда је овај први тип поседовања старији; подела племена на родове је општи друштвени образац међу освајачима, тако да је аристократија морала веома постепено себи да обезбеђује привилегију поседовања земље, све док није

потпуно искључила широке народне масе. У том случају логично је претпоставити да је приватно власништво била тековина ранијег система. Појединцима изгнаним из рода због неког преступа или злочина, млађим синовима великих породица или слободњацима који су радили за надницу, било је дозвољено да се повуку на крај обрађиване територије и да ту, пошто искрче шуму и исуше мочвару, заснују пољска добра која би постала власништво њихово и њихове породице.

Хомерски Грци углавном су се бавили земљорадњом и сточарством, али се и воћарство, нарочито узгајање винове лозе и маслина, такође постепено развија. Међутим, ова последња привредна грана налазила се у самом зачетку јер је тада Грчка још увек била ратарска и сточарска земља. Крупна стока, свиње, овце и козе најчешће су домаће животиње; поседовање коња је привилегија богатих и племенитих породица. Једна таква породица понекад је могла имати огромно много стоке, те је број грла био мерило богатства појединца. Мало се шта куповало и то нерадо: кућна радиност је углавном задовољавала све потребе домаћинства. У кући се није производила само храна већ и одело, намештај, пољопривредне алатке и обућа. У овим пословима суделују сви чланови породице: мушкарци ору, сеју, саде дрвеће, жању, косе, старају се о стоци, музу краве и козе, праве маслац и сир, иду у лов; а жене преду, ткају, везу, перу рубље и одело, справљају храну. Тежак посао не понижава човека и не сматра се теретом, ни муком. Одисеј се хвали како је без премца у жетви и косидби, како је кадар да сагради брод, да истеше себи постељу и да је украси лепим шарама. Његов остарели отац Леарт ужива да ради у врту. А краљица Пенелопа по читав дан тка у дворцу са својим слушкињама. Наусикаја, краљева кћерка, пере рубље и одело своје браће. Сви чланови домаћинства обављају кућне послове. Робови и најамници без својих домова чине саставни део једне кућне заједнице која представља друштвену и производну јединицу. Мада најтежи и најнепријатнији послови њима западају у део, они ипак не раде ни као машине ни као животиње. Попут осталих чланова породице и они уживају покровитељство и заштиту кућних богова, док им религија и обичаји обезбеђују хуман поступак.

Једино оне стручније послове обављају професионалне занатлије чији се рад плаћа. Саградити брод, подићи чврсту кућу или моћне зидове око града није посао који може било ко да уради и стога се у помоћ позива зналац. Трговци такође

играју значајну улогу. Тајанствено знање пророка, свештеника и лекара високо се цени, као и снажан глас гласника и вештина певача или свирача.

Размена добара, која се тако сјајно развила у егејско доба, није замирала чак ни за време политичке анархије и непрестаних миграција становништва. Грци су били беспомоћни без метала и без њега нису могли опстати. Високо су ценили изванредне занатске и уметничке производе Истока као неупоредиво боље и лепше од грубих предмета што су излазили из њихових радионица. Стари путеви до извора овога блага никада нису били заборављени: знање о томе Грци су наследили од Егејаца. Од њих су научили и вештину морепловства која се на тим морима никада није изгубила. Али, тада су Грци још увек живели примитивним животом, и оно што су били у стању да пруже у размену није било особито привлачно. Све добро којим су располагали сводило се на робове и на нешто живежних намирница. Стога су њихови походи у трагању за оним што им је било потребно више личили на гусарске препаде, неголи на трговачке подухвате. Пљачка, а не куповина, било је разлог због ког су пошли у Малу Азију и Египат, на обале Црног мора и Италије. Али овакве експедиције биле су опасне и не увек пробитачне, а потреба за металима велика. Стога, гусарење никада није у потпуности истиснуло трговину: феничански трговци били су радо виђени гости у Грчкој. Предмети израђивани на Истоку, било крадени или стицани трговином, подражавани су у Грчкој. На тај начин се локална производња усавршавала, а уносна трговина таквом робом, без обзира да ли су били у питању увезени или домаћи производи, развила између приморца и њихових суседа којима је море било неприступачно.

Политичко уређење Грчке вероватно је остало мање-више онакво какво је било и у егејско доба. Сваком краљевином још увек је владао краљ, који се ослањао на оружану снагу племена, а нарочито на своје најбогатије и најјаче другове по оружју. Краљевску власт стекао би онај који је јачи, бистрији и способнији, богатији и боље наоружан од осталих. Богатство, знање и право да влада краљ је наслеђивао од својих предака, а ови од бога, јер су све краљевске, као и племићке породице уопште, водиле порекло са неба. Али, без обзира на своје божанско порекло, краљ се није понашао као источњачки деспот: он сам није био ни бог, нити господар својих

поданика, већ старешина и вођа свог племена и глава своје породице која потиче с неба.

Краљ је окружен себи сличним поглаварима старих и истакнутих породица. Они су његови стални саветници и браћа по оружју. Овај мали круг људи располаже знатним богатством које дугује властитој предузетности, залагању и изванредној телесној обуци за ратовање на копну и на мору. Сви припадници ових породица добро су наоружани: сваки од њих има панцир за груди, кацигу и ножни оклоп, одличан мач и копље и далекометни лук. Они одлазе у битку двоколицама. Беспрекорно познају све технике двобоја, што често одлучује о исходу битке. Отуд је аристократија неопходна племену и краљевству, те јој је и утицај у друштву осигуран. Али, сви припадници овог владајућег круга међусобно су једнаки: сви воде порекло од Зевса као и сам краљ, неопходни су краљу исто колико и он њима, те зато и нису само његове покорне слуге.

Плебејски чланови племена нису стога робови краља и аристократије. Они признају моћ својих вођа, али њихов вођ и краљ није њихов власник и они нису његови робови. Краљ који трпи неуспехе или је неспособан, не може рачунати на потпору свога племена и ето прилике за неког другог, богатијег и снажнијег, виспренијег и успешнијег, да заузме његово место. Краљев живот није посут ружама, већ пун опасности. Он влада док је кадар да се бори, а бори се сопственим рукама. Ако је богат, богат је зато што зна куда и како да управи оружану силу свога племена и зато што уме да организује његов економски и војнички живот. Окружен је завишћу и нетрпељивошћу. Грчка трагедија нам говори о многим стравичним догађајима из живота ових првотних краљева. Непојамни злочини и крваве освете, убиства и буне били су уобичајена појава у краљевинама хомерског доба.

IV

МАЛОАЗИЈСКА ГРЧКА. ЕКОНОМСКЕ ПРОМЕНЕ У ГРЧКОЈ ОД VIII ДО VI ВЕКА ПРЕ Н. Е.

Новим распоредом становништва крајем другог и почетком првог миленија пре н. е. потиснут је известан број племена и њихових огранака најпре на острва, а затим у Малу Азију. То је једно од најзначајнијих обележја миграционе епохе у Грчкој. Нема никакве сумње да су ове избеглице били изузетно окретни, подузетни и амбициозни људи. Неки од њих, пако стари становници Грчке, нису смогли снаге да одбране своја краљевства од дошљака, те су више волели да се одселе, него да се нагоде са новим господарима и да им се потчине. Други су пак припадали племенима освајача, па су Грчку схватали само као привремено боравиште на свом нагонском путу ка југу и истоку чија су им богатства била добро позната. И једни и други су собом из Грчке пренели навике цивилизованог начина живота који се тамо развио било под сталним утицајем егејске културе или као њен независан изданак међу грчко-егејским становништвом у јужној и централној Хелади.

Захваљујући сили свог оружја, ови исељеници су се утврдили у Малој Азији и заносели најпогоднија места на њеној обали, нарочито плодне долине око ушћа главних река — Граника, Скамандра, Кајка, Херма, Меандра — и најподеснијих лука. Услови живота на које су ту наишли нису се много разликовали од поднебља које су напустили. На малоазијској обали је давно пре њиховог доласка постојала цивилизација: становници су одржавали редовне везе са Истоком и добро познавали путеве поморске трговине који су кроз Дарданеле и Босфор водили у Мраморно и Црно море. Тако су Грци, населивши се у Малој Азији, стицајем прилика на-

следили малоазијске традиције. Позна егејска култура коју су они собом донели морала се стопити с обликом културе која је већ постојала у тим крајевима. Грчко-егејска религија преузела је многе малоазијске елементе. И најзад, било је неизбежно да се досељеници брачним везама помешају са тамошњом аристократијом.

Друштвено, економско и политичко уређење које је било раширено у малоазијским краљевинама пре грчке инвазије није нам сасвим јасно. Па ипак, на основу материјалних остатака овог уређења и на основу приказивања Троје код Хомера, можемо поуздано закључити да су утврђени градови били средишта политичког живота. У граду се налазила краљева палата у којој су живели његови пратиоци. Судећи по облику каснијих верских институција, могуће је тврдити да се главно светилиште обично налазило у непосредној близини града — светилиште посвећено једној од многобројних малоазијских богиња-мајки које ће и доцније остати главни предмет религиозног обожавања на том терену. Верске обреде намењене овој богињи вршила је бројна свештеничка каста на чијем је челу вероватно стајао владар града и околне територије. Па ипак се не искључује могућност да је чак и у то рано доба, независно од краља, постојао посебан врховни свештеник, јер нам је познато да је у неким култовима посвећеним Великој Мајци првосвештеник морао бити евнух. Уз ову свештеничку и војну аристократију долазио је обичан народ који је обрађивао земљу за оне изнад себе. Сељаци који су живели на поседу храма сматрани су божјим робовима, исто као и многобројни радници запослени у радионицама које су припадале храму. Становници насељени на земљи која није била власништво храма по свој прилици су били кметови и припадали су краљу, његовим миљеницима, као и његовим ратницима. Логично је претпоставити да су овакви односи установљени у доба великог хетског царства. Врло је вероватно да су у то време изграђени утврђени градови и да се потом аристократија хетских освајача настанила у њима. Ипак, храмови и земља у њиховом поседу постојали су и пре доласка Хета, у време када су краљ и првосвештеник вероватно били једна те иста личност.

Пошто су избеглице из Грчке у таласима освојиле једно за другим сва ова краљевства, први посао им је неоспорно био да утврде власт, одреде своје односе према локалном становништву, прилагоде се новим условима и одбране своје поседе од будућих налета освајача са запада. Били су малобројни и

при том су се налазили у непознатим крајевима. Стога им је сама тежина њиховог положаја наметала политику споразумевања и нагодбе како са локалним становништвом, тако и са потоњим колонистима. Може се поуздано тврдити да су Грци поштедели разарања богате и моћне храмове на малоазијској обали. Култ Велике Богиње био им је познат још у Грчкој. Стога им је први циљ био да себи обезбеде заштиту ове локалне богиње, а то су постигли тим што су задржали њен храм заједно са привилегијама које је уживао. Управо због тога касније наилазимо на велике и богате храмове каквог локалног божанства са грчким називом у непосредној близини већине грчких градова у Малој Азији. Уколико је то божанство било мушког рода, Грци су га звали Зевс или Аполон, док је свака богиња постајала Артемида. Грци су, несумњиво, још у својој старој постојбини преузели нека имена од Егејаца или од прегрчког становништва Хеладе. На траг овакве политике нагодбе наилазимо у Ефесу, на пример, где се налази славни Артемидин храм. Све говори у прилог томе да су се Грци и владајућа аристократија покорених градова удружили и образовали јединствену водећу класу, док је локално становништво које се бавило земљорадњом и сточарством радило за њих. Грци су, вероватно, ретко долазили у оружни сукоб са новим групама досељеника. Они су им најчешће дозвољавали да слободно улазе у њихова краљевства, а понекад су их упућивали у суседне области, примамљиве за пљачкаше.

Овакву помирљиву политику била је нужна последица политичког стања на Истоку почетком првог миленија пре н. е., које је већ описано у III поглављу. После распада хетске империје, њено место је заузела фригијска краљевина чији су моћ и богатство били врло добро познати Грцима. Ову чињеницу у довољној мери поткрепљују приче које су међу њима кружиле о Миди, великом фригијском краљу који се „купа у злату". Када је услед најезде Кимерана Фригија пропала, Лидија је поступно заузела њено место. Она се одупирала нападима ових пљачкаша који су пустошећи све за собом допрли све до грчких градова у Малој Азији и уништили неколико таквих насеља почетком седмог века пре н. е. Обе краљевине, Фригија и Лидија, одржавале су сталне везе са Грчком. А будући да су водиле живу трговину са Истоком, попреко су гледале на Грке који су им пречили пут ка мору, те су настојале да ове малоазијске грчке градове припоје својим тери-

торијама. Стога су досељеници морали улагати запета натчовечанске напоре да би одбранили своју независност. С обзиром на такве околности, сваким проширењем становништва ових грчких градова, повећавала се снага њиховог отпора; а што су односи досељеника са домаћим становништвом били бољи, смањивала се могућност да их ови издају. Па ипак, упркос свему томе, они нису били у стању да сачувају своју слободу од последњих лидијских краљева или од Персије, када је она после Лидије постала водећа сила у Малој Азији. Сви малоазијски грчки градови морали су да признају врховну власт Кира и његових наследника. Међутим, у самим насељима живот је остао непромењен, јер се Персијанци нису мешали у рад њихових институција.

Неке од ових институција донели су собом насељеници из европске Грчке, док су друге преузели од својих претходника у Малој Азији. У већини ових заједница државно уређење није имало монархијски облик. Али само освајање малоазијске обале вероватно је изведено под руководством краљева; међутим, историјска традиција којом располажемо готово искључиво говори о сукобима између различитих облика народне владавине — између аристократије, или власти извесног броја богатих и племенитих породица, и демократије, односно владе читавог народа. Аристократију су по свој прилици сачињавали они потомци првих освајача који су између себе делили освојену земљу и кметове на њој. Ниже класе вероватно су представљали каснији досељеници који су углавном живели од занатске производње и трговине; неки од њих могли су бити богати и утицајни грађани, а остали су били просте занатлије, ситни трговци и физички радници.

Привредни живот досељеника поглавито се заснивао на земљорадњи и сточарству. Затим, са успехом су гајене винова лоза и маслине како на егејским острвима, тако и на малоазијском копну. Производња вина постала је специјалност Грка и то првенствено на острвима, од којих се нека, као Лезбос, Хиос и Самос, у ствари не могу разлучити од копна. На тлу ових острва, мање погодном за земљорадњу, изванредно успева винова лоза, од које се прави прворазредно вино — слатко, ароматично и јако — а управо те квалитете ценили су становници Мале Азије, где су услови за виноградарство били лоши и род грожђа незнатан. Сродна овој привредној грани била је производња маслиновог уља које је широм Грчке и у неким областима Истока неосетно постало основа

исхране, здравља и осветљења. Маслиново уље избацило је из употребе маслац, затим зубље и бакље, исто онако као што ће парафин заменити лојанице које је опет у наше време потиснула електрична енергија. Захваљујући свом вину и уљу, Грци уопште, а посебно малоазијски Грци, били су у стању да производе робу која им је доносила углед на светском тржишту. Револуција у производњи, изазвана појавом ове две привредне гране, значајно је утицала на живот целокупног грчког света. Острва и европска Грчка убрзо су били у стању да се успешно такмиче са Малом Азијом, нарочито у производњи уља, и да освоје тржишта на истоку, југу и северу.

Па ипак, Мала Азија није изгубила надмоћ у привредном животу егејских обала. У областима у којима су се насељавали Грци почев од доминације Хетита осим пољопривреде чврсто се утврдила и занатска производња. Техничка вештина Егејаца и Египћана, Месопотамије и Феникије налазила је прибежиште у малоазијским храмовима, који нису били само религиозна средишта, већ исто тако значајни уметнички центри и места где су се одржавали врло живи сајмови. Особито повољни услови постојали су за текстилну производњу и за радове у кожи и дрвету. Централна висораван Анадолије хранила је огромна стада оваца које су од давнина биле познате по изузетно добром квалитету вуне. Крај је био богат рудама и сировинама за справљање бојених боја које су се с правом могле поредити са тирским пурпуром вађеним из морских шкољки. У области металургије Анадолија није заостајала за транскавкаском краљевином Ван: сама је производила злато, док су сребро, бакар и гвожђе увожени бродовима који су, пловећи дуж обале, долазили из земље Халиба на јужној обали Црнога мора. Овај је пут био познат Карцима још пре но што су Грци крочили у Азију. Природно богатство овога краја било је одавно знано захваљујући просперитету хетитског царства.

Лиђани, наследници Хетита, уздигли су занатску производњу и трговину овога краја до невиђене висине. Али ни Грци са малоазијске обале нису заостајали у овој трци. Они су убрзо у производњи текстила достигли техничку вештину домаћег становништва, а потом унапредили стечено знање. Научили су да обрађују дрво и кожу и да од анадолијског злата праве фини накит према лидијским узорима. Собом су у ове крајеве донели древну специјалност Егејаца — израду изванредних глинених посуда за уље или вино и лампи за осветљавање. У потпу-

ности су користили предност високог квалитета грчке глине, а посебно глине са острва, док су, захваљујући свом урођеном укусу, претварали ове предмете у мајсторска дела декоративне уметности, јединствена у својој врсти подједнако као и егејске вазе. Своје тканине, кожну и дрвну мануфактуру, геме, оружје, предмете од метала намењене домаћој употреби и намештај размењивали су за вино и уље са острва и из Грчке, па све то заједно са вином и уљем сопствене производње извозили на Исток и Запад. Тако се спољна трговина малоазијских Грка надалеко разгранала, обухватајући Лидију, Грчку и грчке државне заједнице које су тада почеле да ничу на западу по Италији и Сицилији и на истоку дуж Дарданела, Босфора, Мраморног и Црног мора. За потребе ове трговине, Лидија и малоазијски градови у то време су први пут почели да користе новац кован од злата, електрона (легуре сребра и злата) и сребра.

Размена добара и трговина још више су се развиле када је после Лидије Персија заузела водеће место у Малој Азији. Светска империја Персијанаца, заједно с изградњом друмова, допринела је развоју трговине широм персијске монархије. Грци су у потпуности искористили све те могућности. Њихови трговци стално су потискивали Феничане из егејског света и сатеривали их у западни део Средоземног мора. Грци су у осмом веку основали трговачка насеља у Сирији (данашња Ал Мина крај ушћа реке Ороито) и на феничанској обали. Од тог времена Феничани су сву своју пажњу усредсређивали на западне делове северне афричке обале, где су њихове колоније Утика и Картагина доживеле велики успон; затим на јужну обалу Шпаније богату рудницима сребра, бакра и калаја, а међу осталим насељима и на Тартес, моћно трговачко и занатско средиште; потом на северозападну обалу Италије где су Етрурци у свако доба иступали као њихови верни савезници и стални ортаци у послу и где су постојале значајне резерве метала — бакра и гвожђа.

Овакав трговачки просперитет који су постигли Грци у Малој Азији одразио се на њиховом друштвеном и политичком животу. Захваљујући томе грчки градови преузимају вођство у животу земље. Они се незадрживо шире а у њих хрле смели људи жељни богатства. Нова аристократија — велетрговци, поседници винограда, маслињака и великих мануфактура — рађа се поред старе земљопоседничке аристократије и у своје руке преузима знатан део земље. Она поседује

читаве флоте трговачког бродовља. Робовска радна снага све више смењује слободног најамника у трговачким пословањима. Робови раде у виноградима и занатским радионицама или служе као веслачи на бродовима.

Процват трговине је наметао преку потребу да се потраже нова тржишта за пласман робе, а због пораста градског становништва мале заједнице нису биле у стању да се снабдевају храном са властите територије. И зато, требало је да нова тржишта не само обезбеде разне сировине за потребе робне производње, као и већи број робова, већ исто тако и прехрамбене производе. Жито је било пре све од свега. Ситна стока није давала довољно меса, док се крупна није више гајила због клања, већ због млека, вуне и коришћења у пољопривреди. Риба је, природно, морала заменити месо. Стога су водећи проницљиви људи са смислом за пословност стали да трагају за крајевима у којима се риба могла наћи у великим количинама за усољавање. Овакве околности саме по себи су изискивале оснивање колонија у свим местима подесним било за ширу производњу житарица или за промет рибе на велико. А та најподеснија места била су морске обале и приобалне увале у Италији и на Сицилији, приморски делови Балканског полуострва, Босфор и Дарданели, Мраморно и Црно море. Црноморско подручје било је неисцрпан извор туњевине и слатководних риба око ушћа реке Дунава, Дњестра, Буга, Дњепра и Дона. Зато ове обале, још од раније познате Грцима, сада масовно насељавају грчки колонисти — земљорадници и рибари који не производе само за себе, већ и за широко тржиште у сталном порасту.

Економска револуција која је почела у источним областима грчкога света, убрзо је захватила и западне крајеве, а нарочито приобално подручје. Ту се процес распадања робовског система већ дуго времена налазио у току, тако да су се уместо великих поседа образовале мале посебне деонице на територији сваке државане заједнице. На неким местима су родови освајачког племена између себе изделили земљу и на тај начин већ покорено домаће становништво коначно претворили у робове. Очигледно је такво порекло уређења у Спарти, Тесалији и на Криту. Међутим, у већини осталих заједница — Атика и Беотија су нам познате боље него друге земље — после распада родовског уређења образовале су се две класе: једну су сачињавали ситнопоседници а другу крупни земљопоседници, чланови краљевске куће и осталих угледних по-

родица. Хесиод, беотански сељак, подарио нам је у својим стиховима упечатљиву слику живота сиромашног тежака кога су његови моћни суседи силом отерали у брда и мочваре. Песник описује мучно таворење ратара на свом маленом комаду земље без трачка радости у садашњости, са сталном бригом за сутрашњицу и без имало наде за будућност.

У то време је почела економска револуција о којој је већ било говора. Потражња вина и маслиновог уља нагнала је крупне поседнике да уместо житарица почну да гаје винову лозу и маслине. Ова привредна грана погодна је за робовску радну снагу, јер захтева више руку којима заповеда појединац — у овом случају власник. Из тог разлога је број робова нагло порастао. По градовима, на пример у Атини и Коринту, почеле су да се развијају трговина и занатска производња. Сваки град је настојао да за тржиште произведе нешто посебно и непознато у другим местима. Они су усавршавали начине своје производње и квалитет своје робе. Појавио се и новац. У почетку је он био веома драгоцен, тако да се знатна количина робе могла купити за малу своту.

Овакав економски напредак ни у ком погледу није допринео да се побољша стање ситног поседника. Земљишне парцеле су бивале све мање и мање. На примеру крупних земљопоседника показало се да је гајење винове лозе и маслина уносан посао. Међутим, за тај нови подухват био је потребан капитал, а сав се капитал налазио у рукама градских трговаца и мануфактуриста. Новца је било мало, и за позајмице плаћао се висок интерес. Новац се морао позајмљивати и у разне друге сврхе — да би се сачувало имање за време неродних година, да би се наслеђено добро поделило и образовале нове парцеле, да би се раскрчила шума и исушиле мочваре. То је доприносило све већем разграђивању земљишта и све већем задуживању ситних земљопоседника. Они су се при том излагали страховитој опасности: јер уколико дужник не би могао да врати дуг, он је заједно са својом породицом постајао власништво зајмодавца.

С друге стране, оваква експанзија привреде, трговине и морепловства отварала је широке могућности како у оквирима града, тако и ван граница земље. Градови су постајали пренасељени, те су се оснивале нове колоније. Грци са свих обала живо су учествовали у насељавању запада, севера и истока. Милет је одаслао много таквих експедиција. Знатан број колониста кретао је са Еубеје, осталих острва и Пелопонеза. Неки градови европске Грчке заузимају водећа места на светском тржишту. Тако град Халкида на Еубеји почиње интензивно да експлоатише своје рудник бакра и да овим металом преплављује тржиште; Егина користи свој повољан географски положај између Мале Азије и Грчке и постаје велико средиште за размену и продају добара, а у седмом веку почиње да кује сребро у великим количинама. Коринт, захваљујући свом положају на Истамској превлаци између Пелопонеза и Грчке, претвара се у центар робне размене са Италијом: јер је јефтиније извршити претовар на Истму, неголи пловити око ветровитих обала Пелопонеза. Коринт на активност подстиче јонска острва и оснива колоније дуж пута на запад (Амбракија, Сиракуза), као и на Халкидичком полуострву. Готово исту улогу играју Мегара, средиште за производњу финих тканина, и Сикион у Ахаји, најподеснија лука на северном Пелопонезу.

Економском процвату овога доба морамо приписати грчку колонизацију свих оних насеобина на обалама Средоземног мора која су колонистима обећавала добре изгледе. Тако су Италија и Сицилија убрзо начичкане колонијама, а јужна обала Италије и источна половина Сицилије густо насељене Грцима. Сви ови градови: Тарент, Сибарис, Кротон, Локра Епизефирска, Регије, Елеа, Кума и Напуљ у Италији, затим Агригент, Гела, Сиракуза, Таормина и Месана на Сицилији — стекли су богатство и моћ. Централна Италија налазила се у рукама Етрураца који су и сами били предузетни трговци и способни пољопривредници, те су своје обале бранили од Грка. На западној Сицилији, коју су Феничани били приграбили, преовлађивао је утицај Картагине. Када су Грци заузели источну обалу овога острва, морали су заподенути дугу и упорну борбу са Картагињанима, којима су подршку пружали Етрурци. Источну обалу Италије насељавало је илирско становништво које се у те крајеве доселило са источне обале Јадранског мора из данашње Далмације. Илирци, ти смели морепловци и гусари, бранили су Јадранско море од продирања Грка. У Галији су ствари друкчије стајале: у ове области још се са севера нису били спустили Келти, племе индоевропског порекла, тако да су тамошњи житељи — Лигурци и Иберци, први освајачи јужне Галије — поздравили Грке добродошлицом. Масалија је постала средиште грчких колонија на јужној обали Галије. У сукобима са Феничанима и Етрурцима овом граду су пружали помоћ најпре локално становништво, а касније Келти.

Поврх тога, Грцима је пошло за руком да се местимично утврде и дуж јужне обале Шпаније.

На истоку се одвијао идентичан процес истих широких размера. Ту су Грци најпре почели са освајањем целе источне обале на северу Балканског полуострва, а затим су запосели обе обале Босфора и Мраморног мора. Халкидичко полуострво, богато рудним благом, било је начичкано грчким градовима. Известан број великих насеља никао је на обалама Босфора и Мраморног мора. Међу њима истицао се Кизик на јужној обали Мраморног мора, затим Византион на европској и Халкедон на азијској обали Босфора. Ту је, у правом смислу речи, почињала мрежа грчких упоришта намењених потребама трговине и рибарства — Хераклеја, Амисос, Синопа и Трапезунт на јужној обали Црнога мора, док су се дуж његове западне, северне и источне обале око ушћа балканских и руских река налазиле оне најбогатије рибарске насеобине. Известан број лука основан је на Криму дуж обала Кавказа и Крима на Босфору кимеријском, као и на самој кавкаској обали. Главна насеља на западном приобалном подручју Црнога мора била су Аполонија, Месембрија, Томи и Истрија. Тира лежи на ушћу Дњестра, Олбија код ушћа Бута и Дњестра, Керкинит, Херсонез и Теодосија на кримској обали; Пантикапеј и Фанагорија на обали Босфора кимеријског, Танаис на ушћу Дона, а Диоскуријада и Фасида на кавкаској обали. Иза ових приобалних градова, Балканско полуострво и Малу Азију насељавала су трачка племена индоевропског порекла која су се бавила земљорадњом и сточарством. У степама јужне Русије је моћна краљевина номадских Скита, (била је то посебна грана истог иранског народа којем су припадали и Персијанци), уништила кимеријску краљевину и заузела њено место. Однос између Скита и грчких колонија на Црном мору ни по чему се није разликовао од односа који су владали између Персијанаца и грчких градова у Малој Азији.

Што се више ширила грчка колонизација дуж обала Средоземног и Црног мора, све је интензивније постајало трговачко пословање у самој Грчкој и у Малој Азији. Трговачки и привредни пунктови отварали су се један за другим. Грчка се нагло богатила. Али све веће богаћење повлачило је промене у политичком и друштвеном животу. Појавиле су се класе, а са њима класна мржња и класни сукоби. Новчана аристократија стала је да наследној аристократији оспорава право на повлашћени положај, док је радно становништво

управо својим великим бројем угрожавало и једну и другу. Оно није пасивно подносило неумерено расипништво мањине, раскош којом је она себе окружавала, експлоатацију маса и пораст броја робова: све је то будило активну љубомору и мржњу које су себи давале одушке у окрутним и често нељудским борбама између класа. Тако је у Милету најпре народ односно победе и поубијао жене и децу аристократа, онда су аристократи однели превагу и живе спаљивали своје противнике, живим буктињама осветљујући тргове свога града. Прочитајте Теогнидове стихове и схватићете дубину мржње и узајамни презир који су противничке стране у овој бескрајној борби осећале једна према другој.

V

ДРУШТВЕНО, ПРИВРЕДНО И ПОЛИТИЧКО УРЕЂЕЊЕ СПАРТЕ

Политички и друштвени развој Грчке од осмог до шестог века пре н. е. одвијао се укорак са њеним привредним напретком. Као главно обележје тога развоја морамо сматрати постепено образовање и установљење оног Грцима својственог државног уређења, полиса или града-државе. Овај процес није свуда био истовремен ни идентичан. Неки делови Грчке вековима ће сачувати родовско уређење и све особености хомерског доба; међу такве спадају Аркађани на Пелопонезу, Етолци из северозападне и централне Грчке, њихови суседи Акарнанци и становници Епира. Остали Грци су стварали урбане државне системе који су у току свог развитка пролазили кроз разне етапе. Суштинска особеност оваквог уређења јесте концентрација целокупног политичког живота на једном месту. То место је град — религиозно, политичко и привредно средиште области коју он обједињава и која се сматра његовом територијом. Сви становници на овој територији сматрају се грађанима и заједно организују политички, привредни, друштвени и религиозни живот целе заједнице. Једина лица искључена из реда грађана јесу странци, кметови и робови. У овим градовима-државама политичка власт постепено прелази из руку родовског краља у надлежност грађанства. Најпре је преузима известан број водећих породица тесно повезаних са краљем у његовим дужностима, затим сви земљопоседници и коначно грађанство уопште. Прва од ових етапа назива се „аристократијом", а последња „демократијом".

Целокупно грађанство одређује правила о владању сваког грађанина као појединца и заједнице као целине. Ова правила која важе за сваког зваће се законима. Закони представљају савест заједнице и изражавају вољу грађана у сваком граду. Као и на Истоку, закон је средство помоћу којег се појмови о праву и правди саопштавају становништву. Па ипак, постоји једна разлика. На Истоку је закон саставни део божанског поретка, непроменљив и обавезан за сваког човека. Супротно томе у Грчкој, мада и тамо ужива божанско покровитељство, закон није божанско откровење, нити непроменљиво начело о понашању утврђено једном за свагда. У Грчкој законе стварају људи. Уколико неки закон вређа савест већине, он се може и мора изменити; али док је на снази, сви су дужни да му се повинују зато што у њему, као и у самој замисли закона, има нечег божанског. Кршење законских прописа не повлачи за собом кажњавање само од стране људи, чувара закона, већ исто тако и од стране богова. Оваква суверености закона у полису — закона који је створило целокупно грађанство — спада међу најкарактеристичније црте у јавном животу Грчке.

На једној територији град не може имати себи сличног такмаца. Ту могу постојати и друга места са бројним становништвом, али у њима нема независног политичког живота и њихови су становници грађани искључиво централне заједнице. У приватном животу је сачувана стара племенска подела: сваки грађанин је припадник братства *(phratria)*, породице (или рода) и племена *(phyle)*, док је племе велика подврста скупине племена. Сем ове, постоји и географска подела на општине (деме), чије средиште може бити нека варошица или село. У оквиру скупине племена често напазимо на више полиса који међусобно образују савез. Беотија је пример за то. Такви се савези често стварају због извесних култова заједничких одређеном броју полиса и називају се амфиктионијама.

То би укратко биле опште и заједничке карактеристике свих полиса. Међутим, у оквиру ових општих граница сваки полис развија се на свој начин, те отуда воде порекло оне бесконачне варијанте једног истог уређења. Нама је најбоље познато устројство два полиса који постепено избијају у први ред политичког живота и у чијој се историји, као у огледалу, одсликава целокупна историја Грчке. То су Спарта на Пелопонезу и Атина у централној Грчкој. После њих ређају се остале грчке државе: Аргос и Олимпија у источном, односно западном делу Пелопонеза, Месенија која се граничи са Спартом, Сикион на северној обали Пелопонеза недалеко од Коринтске пре-

влаке, Коринт на самој Превлаци, Беотија са низом градова од којих је Теба била најјача и најбогатија, Фокида такође са многим градовима који су образовали религиозни савез око Делфијског светилишта и Мегара у непосредној близини Коринта, најближи сусед Атине. Цео низ великих градова о којима је по нешто речено у претходној глави, никао је на острвима најближим Грчкој, првенствено на Еубеји и Егини. Главни градови на Еубеји били су Халкида и Еретрија.

Спарта је заузимала посебан положај међу овим градовима-државама. Уопште узев, њено уређење се не разликује битно од типа уређења које је управо описано. И она представља заједницу грађана на какве наилазимо свуда широм Грчке. Али у њеном уставу има низ особености, од којих се неке, незнатно различите, јављају у многим критским градовима и у плодној тесалској равници. Управо ове специфичне црте дале су Спарти њену индивидуалност и принудиле још грчке историчаре и мислиоце да њено државно уређење сматрају изузетним.

Спарта је природно средиште Лаконије, плодне долине крај реке Еуроте. Најстарија њена историја слабо нам је позната. У грчко-егејско доба Лаконија је спадала међу најмоћније краљевине на Пелопонезу. За време тројанског рата њоме је владао „лепокоси" Менелај и жена му „лепа" Јелена која је према Хомеру била узрок тога рата. Хомер описује Менелаја као једног од најбогатијих и најпросвећенијих грчко-егејских краљева, што је и оправдано, јер у долини Еуроте усеви изврсно успевају, а Лаконски залив, у који утиче ова река, има више подесних лука из којих се најкраћим путем стиже са Крита у Грчку.

Према предању, Дорци су на крају своје инвазије освојили Лаконију и претворили је у своје главно упориште на Пелопонезу. У осмом и поново у седмом веку пре н. е. Спарта је, пошто је најпре постала престоница дорског Лакедемона, отпочела низ упорних ратова против суседне Месеније, желећи да награби плодно земљиште које је имала ова најбогатија област на целом Полуострву. О другом од тих ратова у стиховима нас извештава Тиртеј, песник рођен у Атини. Он је у великој мери допринео победи Спарте над савезом пелопонеских држава, које су помагале Месенији да сачува своју слободу. Ископавања која су Енглези вршили у Спарти показала су да је она у то време била богата земља и да је била претходница грчке цивилизације. Њена култура је полуоријенталног типа, уз знатан број сачуваних старијих егејских елемената, што је карактеристично за све напредне грчке области у то доба.

Није нам познато да ли су се специфичне црте спартанског уређења испољиле већ тако рано. Спартанско предање их приписује једном једином човеку, реформатору Ликургу, који је вероватно митска личност. Ипак, лако је могуће да је ово предање у праву када сматра да је касније уређење, онакво какво нам је познато од шестог до четвртог века, исход једне или више сукцесивних реформи. Није искључено да су ове реформе отпочеле усред опасности и невоља месенских ратова, у време када је становништво било присиљено да заложи све своје снаге за спас свога краљевства.

Главна особеност спартанског уређења је следећа: Група становника Спарте званих спартијати владала је над далеко бројнијим становништвом. Припадници једног дела овог потчињеног становништва звали су се хелоти. Хелоти су живели на посебним деоницама земље која се налазила у саставу полиса, као и у неким областима покорене Месеније; они су сматрани државним робовима и њих су као радну снагу користиле породице спартијата. Други део су сачињавали перијеци *(perioikoi)* или становништво из унутрашњости. Они су били насељени у Лаконији и Месенији, по градовима и у областима које су припадале градовима. Перијеци су уживали личну слободу и до извесне мере самоуправу; међутим, у војним и политичким питањима, потпуно су зависили од владајуће групе. Није нам познато порекло овог уређења. У Лаконији су, по својој прилици, робови постојали још у грчко-егејско доба, а Дорци су само преузели овакво устројство. Известан број Месењана претворен је у робове после спартанског освајања, о чему је већ било помена. Такође је могућно закључити да су перијеци добили такав свој статус, пошто су у извесном тренутку њихови независни градови освојени и потом присаједињени Спарти као савезнички, али нижега реда.

Ове две ниже класе нису створене већ споменутом реформом спартанског устава, чији је циљ првенствено био да се изврши реорганизација владајуће класе и да се до ситница одреде односи између ње и осталих двеју класа. То је од почетка до краја била изразито војна реформа, усмерена на то да се спроведе војна организација оне владајуће класе коју је вероватно сачињавала управо група дорских освајача. Уколико су се тицале овог слоја, реформе су имале демократски

и социјалистички карактер. То је у историји био први покушај увођења свеобухватног система државног социјализма. Овакав спартански систем задржао је извесне државне облике из времена када је и самом Спартом владала група аристократских породица. Тако су се краљеви — и то двојица, по један из племенитих породица Еуропонтида и Агијада — још увек налазили на челу државе. Затим, постојало је и тело звано герусија или Веће стараца које је бројало тридесет чланова, укључујући и оба краља. Чланови овога већа бирани из одређеног броја племенитих породица образовали су главни инструмент власти. Међутим, обе ове институције биле су само реликти. Стварна власт припадала је народној скупштини која се звала апела. Апелу су сачињавали сви одрасли спартијати који су уживали пуна грађанска права и служили војску у коњици или пешадији. Они су бирали чланове Већа стараца, потом ефоре (надзорнике), који су у ствари управљали земљом и чували државно устројство. Тачно је да је Скупштина гласала искључиво о предметима које су јој подносили ефори и о којима је претходно расправљало Веће стараца — грађанин као појединац није имао права да поднесе било какав законски предлог — па ипак, ниједна значајна одлука, ниједан закон није био пуноважан, док га не би потврдила народна скупштина.

Самосвојност Спарте не произилази и њеног државног уређења, већ из чињенице да је тамо створена у правом смислу јединствена друштвена организација са циљем да се повећа војна снага земље. Све друштвене и економске норме заснивале су на апсолутном потчињавању појединца држави и на претварању целокупне владајуће класе у стајаћу војску, спремну да у било ком тренутку изађе на бојно поље. Сваки одрасли спартијат пре свега је био војник. Мада је имао свој дом и породицу, није живео у својој кући. Чак није проводио дане зарађујући за своје најближе, или бавећи се неким производним послом, већ се потпуно посвећивао сталној војној обуци. Сваки одрасли спартијат уписиван је у један од војних одреда грађанске војске и све је своје време проводио у посебним удружењима *(phiditia* или *syssitia)*, где је морао да суделује у заједничким обедима.

Будући да је све своје време проводио у удружењу и војној обуци, држава га је ослобађала материјалних брига, тако што је издржавала њега и његову породицу. А то се постизало на тај начин што је сваком спартијату додељивано велико

имање заједно са једном или више породица хелота. Хелоти су били обавезни да у току године снабдевају свог господара и његову породицу одређеном количином прехрамбених производа и да му служе како у миру тако и у рату. Једним делом хелотског данка намиривани су спартијатови трошкови у удружењу, док је други одлазио на издржавање његове породице.

Спартијат је од раног детињства обучаван да живи за државу. Мушкарчић рођен у таквој породици, уколико би га посебан комитет стараца прогласио здравим, сместа би потпао под јавно старатељство. Деформисану или слабашну одојчад, како дечаке тако и девојчице, власти су излагале на јавном месту и она би ту умирала, сем ако их неки милосрдни хелот не би узео к себи. До седме године ову децу су гајиле мајке и посебне државне дадиље. Пошто би напунили седам година, дечаци су напуштали своје породице и ступали у војне јединице под командом неког младог спартијата. Ту су учили да марширају и вежбају, и бавили се музиком и читањем. Јели су једноставну храну коју су сами справљали и спавали на трави коју би сакупили дуж обала Еуроте. Непрестано су, за њихово добро, одржавана гимнастичка и војна такмичења. Да би постали што самосталнији, што проницљивији и окретнији, подстицани су да краду и то првенствено храну. Онога ко у томе не би успео, бездушно су тукли, не због крађе, већ стога што је ухваћен на делу. Девојчице су подвргаване скоро истом систему физичког одгоја као и дечаци, јер ваљало је да будуће мајке спартијата буду здраве. Након удаје оне су у домовима својих мужева проводиле доста пријатан и миран живот.

У моралном и друштвеном смислу положај хелота био је очајан. Они су потпуно робовали држави. Били су под сталним надзором, а с времена на време убијани су они најснажнији. Најпоузданији и најинтелигентнији млади спартијати добијали су налог да као тајни изасланици власти бану тамо где би их најмање очекивали и да по кратком поступку лише живота непожељне хелоте. Економски положај хелота, међутим, није био тако лош: њихов данак у натури који су давали својим господарима био је строго одређен и не претеран; затим, могли су сасвим слободно да унапређују имања која су обрађивали и да повећавају своје уштеђевине. Перијеци су се налазили у далеко повољнијем положају. Спартијатима је било забрањено да се баве трговином и занатском производњом и није се радо гледало на то да продају своје поседе, чак ни када ови нису били издељени на мање деонице; захваљујући томе, све

пословне трансакције у земљи постале су монопол перијека. Они су експлоатисали богате руднике гвожђа у Лаконији; производили су оружје за војску, пољопривредне алатке и предмете намењене домаћој употреби. Поврх тога, и трговина се налазила искључиво у њиховим рукама. Међутим, спартијати нису одобравали трговину с другим земљама, те су се залагали да домаћи производи подмире све потребе. Страховали су да би инострана роба могла донети нове прохтеве и нове идеје. Управо зато су задржали гвоздени ковани новац као једино признато платежно средство, иако он, разумљиво, није важио изван Спарте. Спартијати су будним оком мотрили на путнике странце и по слободном нахођењу депортовали непожељна лица из других земаља. Овакав дух тежио је да изолује Спарту од осталог света; стога је она логично постала држава заокупљена самом собом — готово искључиво сувоземна сила са снажном војском, али без ратних и трговачких бродова.

Таква је била организација политичког, друштвеног и економског живота у Спарти и захваљујући њој, ова земља је постала моћан чинилац у животу Хеладе. Једино је Спарта имала стајаћу војску, доста велику, с обзиром на прилике тога доба, изванредно дисциплиновану и сјајно обучену. Остали грчки полиси, где се живело у друкчијим условима, располагали су обичним одбрамбеним јединицама грађана који су се окупљали тек пред почетак војних операција. Оваква војна надмоћ Спарте остављала је дубок утисак на савремене посматраче, који су стога били склони да идеализују спартанско државно уређење. Неоспорно је да је та надмоћ сама по себи омогућавала Спарти да развије и оствари опсежне освајачке планове у седмом и шестом веку пре н. е. Пошто су покорили Месенију, Спартанци су своју освајачку политику најпре усмерили против суседних држава Елиде, Аркадије и Арголиде. После дуготрајног отпора Аркадија је склопила савез са Спартом и признала њено вођство у заједничким политичким и војним питањима. Због својих настојања да постане доминантна сила на централном Пелопонезу, Аргос је дошао у сукоб са Спартом, затим је против себе изазвао не само оружану силу Елиде већ и Коринта и Сикиона, два града од којих се један налазио на Коринтској превлаци, а други у њеној близини. У шестом веку Спарти је пошло за руком да савлада војну снагу Аргоса и одузме му Кинурију, област која се граничила са Лакедемоном, као и да принуди Елиду, Сикион и Коринт да постану чланице Лакедемонског

војног савеза на чијем се челу сама налазила. То је био први велики савез ове врсте у историји грчког народа и захваљујући њему, Спарта је постала доминантна сила у грчком политичком животу, а посебно у тренуцима криза и опасности.

VI

АТИНА И АТИКА ОД 800. ДО 600. ГОДИНЕ ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

Напоредо са збивањима у Спарти у осмом и седмом веку у Грчкој се постепено развила још једна велика политичка сила предодређена да у трајању од неколико векова преузме вођство у политици и цивилизацији свих Грка. То је био атински полис, економско и политичко средиште Атике. Видели смо како се Спарта свесно и строго определила за сувоземне војне операције, како је од свих економских грана искључиво признавала пољопривреду. Супротно њој, Атина је од самог почетка у потпуности користила свој повољан географски положај и природна блага на свом тлу.

Полуострво Атика пружа се у правцу истока према мору. Њене луке повезују са Истоком ланац великих и малих острва која се пружају све до обала Јоније и Карије у Малој Азији. Од централне Грчке, а посебно од Беотије, деле је приличне високе, али лако савладиве планине. Острво Егина у Саронском заливу образује мост између дорског света Пелопонеза јонског света Атике и острва. Коринтска превлака дели Атику од запада, тако да она нема непосредан и природан прилаз Коринтском заливу. Природно богатство ове области, мада невелико, било је довољно да подмири потребе бројног становништва. Долине река Кефиса и Илиса, када би се пажљиво обрађивале, давале су значајне приносе. За разлику од њих, Елеусинска равница била је плодија. Подиобље широм ове области било је изврсно за гајење маслина. Планине су давале врло добру дрвену грађу, која је омогућавала градњу бродова. Што се метала тиче, било је рудника сребра и олова, али не и гвожђа и бакра. Добра иловача обезбеђивала је изванредан грнчарски материјал. Из каменолома на суседним планинама, а посебно на Пентеликону, добијане су прворазредне врсте камена, мермера и креча, тако да је било могуће зидати колико се хтело.

За Атику је било значајније постојање повољних услова за уједињавање доста простране територије око једног политичког средишта. Ово полуострво чини јединствену географску целину и има веома погодан излаз на море преко двеју атинских лука, Фалерона и Пиреја. Стога је у Атици, као и у Спарти, постојала могућност да се образује јединствена краљевина са прилично великом територијом. Подељена Атика остала би оно исто што је и била у грчко-егејско доба — једно међу многим средиштима цивилизације и политичког прогреса; уједињена, постала је искључив и моћан политички центар многострано обдареног јонског народа, са довољно становника и довољно природних богатстава да буде господарица свих Јонаца, управо онако као што је Спарта настојала да постане господарица свих Дораца. Не смемо заборавити да је сва остала Јонија била разбијена на мале политичке јединице разбацане по острвима и да је њен развој и експанзију у Малој Азији осујетила најпре Лидија, а потом Персија. Ниједан други полис у централној Грчкој није био у стању да се у политичком погледу такмичи са Атиком; Беотија је била исцепкана на цео низ градова и није имала погодан излаз на море; Коринт је био чисто трговачка сила, одувек незнатне територије, а уз то са моћним такмацима на сопственом прагу — Мегаром на Истму и Сикионом на северној обали Пелопонеза.

У Атици се процес уједињавања разликовао од одговарајућих токова у Спарти. Један од разлога можда је то што у Атици микенског доба није било класе кметова као основице економског живота и што је нови поредак успостављен не као исход освајања, већ путем еволуције и споразума. Једно је извесно: уместо инвазије споља и Ликургових војних и друштвених реформи, напазимо на преокрет неизвесног датума везан са именом митског краља Тезеја, на промену коју Грци називају синојкизам *(synoikismos* или *sympoliteia)*. Лако је могуће да се иза овог митског имена у Атици и у Спарти крије стварно име неког великог државника из осмог века пре н. е. Сам поступак састојао се у овоме: независне заједнице у Атици, од којих је свака поседовала своју индивидуалност и своје политичко и финансијско средиште, споразумеле су се тада да образују јединствено краљевство са Атином као једним средиштем политичког, економског и религиозног

живота. Није нам познато да ли је оваквом решењу претходио постепени успон Атине која је у рату и у миру осталим заједницама у Атици доказала своју надмоћ. Али је свакако врло вероватно да овакво окупљање, којем ће касније прибећи више делова грчкога света, има неколико узрока: постепено распадање краљевске власти и образовање снажне аристократије у свакој појединој заједници и затим нужно удруживање снага ових аристократа да би се одупрли унутрашњим и спољашним опасностима. Било како било, сва предања се слажу у томе да се ова промена у Атици одвијала постепено и мирно, без револуционарних потреса познатих јонском свету тога доба.

Мало знамо о устројству Атике, пошто је ово уједињавање било остварено. Али је вероватно да се класа крупних земљопоседника, који су у то време истодобно били и трговци и гусари, ставила на чело политичког и економског живота. Оваквом заједницом управљала су укупно три лица бирана међу припадницима владајуће аристократије; прво, краљ који је у исти мах био и првосвештеник; друго, полемарх, који је командовао оружаним снагама краљевства, и, треће, архонт, представник цивилне власти. Њима је доцније придодато шест млађих архоната, такозваних тезмотета *(thesmothetai)*, којима је поверавана дужност судија и чувара закона. Ова деветорица изабраних управљача државом, или магистрати, да употребимо римски термин, нису чинили јединствено тело. Краљ, који је некада био глава државе, постепено је почео да губи сав политички значај, задржавши на крају само своје религијске функције. Власт се готово потпуно налазила у рукама полемарха и архонта. У исти мах је мандат свих ових архоната или магистрата, раније доживотан, сада постао ограничен. На крају је у Атини овладао обичај да се сви представници власти бирају на годину дана.

Магистрате је бирала, прокламовала законе, а можда и доносила одлуке о објави рата и мира еклесија *(ekklesia)* или народна скупштина, коју су по свој прилици сачињавали сви пуноправни грађани, односно сви који су служили у грађанској војсци и на војном пољу бранили земљу. Заједно са магистратима дејствовало је и Веће старца, главно државно тело за политичке, верске и правне послове. Оно се звало Ареопаг по брду на којем су се углавном одржавала заседања. У састав овога тела улазили су представници најплеменитијих породица, а вероватно и бивши магистрати.

Напоредо с овим поступним изменама у државном уређењу одвијао се процес новог раслојавања становништва на три друштвене и економске групе. У прву од њих спадали су крупни земљопоседници, у другу трговци и занатлије настањени у граду, а у трећу ситни земљопоседници. Истовремено се усталио обичај да се политичка права и војне дужности сваког грађанина одређују не на основу његовог порекла, већ према величини његовог имања и прихода. Аристократија се претворила у тимократију. Вероватно је пре-ка потреба за стварањем веће и снажније војске проузроковала ову новину. Земљопоседничка аристократија која је у почетку сносила целокупан терет одбране земље, била је склона да један део тог терета пребаци на плећа осталих имућних грађана, а да им за узврат уступи део властитих политичких права. Ова нова друштвена подела, која је имала војне и грађанске циљеве, заснивала се на степеновању богатства разних класа у држави — односно на величини земљишних поседа. Највишој класи припадала су лица названа пентакосиомедимни *(pentakosiomedimnoi)*, тј. они земљопоседници који су са свог имања убирали годишњи принос не мањи од 500 медимни (700 мерица) жита; другу класу су сачињавали власници чији принос са земље не би био мањи од 300 медимни. Припадници ових двеју класа служили су у војсци као коњаници; када би били позвани под заставу, морали су доћи на зборно место на коњу и под пуном опремом хоплита тј. тешко наоружаног пешака. Али, како њихови коњи нису учествовали у бици, већ су искључиво коришћени при кретању и за гоњење потученог непријатеља, ове трупе су заправо представљале коњичку пешадију. Трећој класи су припадали грађани чији приход није био мањи од 200 медимни; они су се звали зеугити *(zeugitai)* и ратовали су као тешки оклопници, али без коња. Само су ове три класе уживале политичка права. После њих долазили су тети *(thetes)*, који су живели од онога што би стекли личним трудом, а то је значило да нису имали одређене нити редовне приходе. Неки су служили као веслачи на ратним бродовима или као лако наоружани стрелци.

Финансијска револуција о којој је било речи у четвртој глави захватила је и Атику. И ту су се појавили поседници винограда и маслињака, затим је класа трговаца и занатлија почела да се проширује, док се градско становништво непрестано повећавало. У овом новом капиталистичком друштву положај ситног поседника постајао је све мучнији. Новац је

бивао неопходан за унапређивање имања, за проширивање сточног фонда и за прелазак са производње житарица на узгајање винове лозе и маслина; а када би дошло време да се синови малог поседника оделе, такође су се морала наћи финансијска средства за опрему њихових поседа. Међутим, новац је био редак, имао је високу вредност и не само што је закон о дужницима био крајње беспоштедан већ се његова примена налазила у рукама виших класа, управо оних који су поседовали капитал и давали позајмице. И тако су због закона о дужнику и повериоцу малопоседници пропадали и губили не само своју имовину већ и личну слободу. Многи од њих избегли су ову судбину на тај начин што су постајали најамници на имању које им је до јуче припадало, а којег се сада докопао зеленаш. Незадовољство нижих класа непрестано је расло и добијало све оштрији вид. Припадници ових слојева тражили су и налазили људе који би их повели и организовали за борбу против владајућих класа. Њихови ратни покличи били су нова подела земље и укидање дуга. Да би се овај програм спровео у дело, долазило је до оружаних устанака на челу са вођом који је настојао да уз подршку маса преузме у своје руке војну и цивилну власт. Овакви немири били су нарочито чести широм готово свих грчких области у седмом и шестом веку пре нове ере. У многим местима сама заоштреност класне борбе наметала је потребу за „тиранима" или „судијама". (Грци су их звали *aesymnetae*), чији је задатак био да ублажавају крајности било једних или других, да изграђују ново и демократскије уређење, да изналазе и писмено постављају основе државног устројства, као и грађанског, и кривичног закона. У томе су наилазили на чврст отпор аристократије, нарочито оне старе, племенитог порекла и земљишних поседа; ипак, често су стицали присталице не само међу нижим класама које нису имале никаква политичка права, већ и у средњој класи, као и у новој трговачкој и економској аристократији. Ово раздобље у грчкој историји не назива се без разлога периодом револуције и тираније.

Током ових збивања у хеленском свету, за историју Атике карактеристична је једна посебна црта. Тамо је прелаз из етапе у етапу уређења полиса постизан брже и мирније, без оних свирепих потреса због којих живот у многим државама онога времена личи на готово непрестано крвопролиће. Само за једно столеће Атика је докраја рашчистила са својим древним институцијама везаним за родовременско уређење и први

пут створила демократску државу засновану на подробно разрађеном законском систему — на систему који није био мање логичан, али је био еластичнији од војног уређења Спарте. Пада у очи чињеница да су уставне промене у овом периоду свуда повезане са генијалним људима и изузетним личностима — са првим професионалним политичарима, чији је митски прототип у Атици краљ-реформатор Тезеј.

Зора политичких збивања у Атици открива још једну полумитску личност у законодавцу Дракону, коме легенда приписује најстарији писани законик. Ови закони су занимљиви као сведочанство о строгости раног кривичног законодавства у аристократским грчким заједницама. Али, на основу позних сведочанстава тешко је поверовати да је Дракон заиста био творац овог првог писаног атинског устава. Ипак с довољним разлогом можемо сматрати да су страначки сукоби између класа у Атици бивали све жешћи и да је било више узастопних покушаја да се заведе тиранија. За то су постојали многи узори који су се могли подражавати: у то време, а и раније, тирани су били на власти у Малој Азији, Италији и по острвима, па чак и сасвим близу — у Мегари, супарничком полису који се с Атином спорио око богатог острва Саламине, и у трговачким градовима Коринту на Истму и Сикиону на северној обали Пелопонеза.

Солон, велики друштвени и политички реформатор, прво је право историјско име у атинској повести. Људи од акције његова кова често се јављају у Грчкој крајем седмог и почетком шестог столећа пре н. е. То су истакнути и способни представници племенитих породица, људи који су усвојили плодове јонске културе, трезвени мислиоци који верују у свемоћ власти и државника да измене друштвене и економске односе и који се разумеју у дејство говорништва и књижевне пропаганде. Они су убеђени да су јасно сагледали узроке бесконачних класних сукоба и свесно настоје да путем реформе одстране ту појаву коју сматрају кореном зла. Имајући пред собом такав циљ, многи од њих су били принуђени да прибегну оружаној сили и постану тирани, док су други настојали да исту тежњу остваре на мирољубив начин путем законодавства. Солон је припадао овој другој врсти. О томе шта је у ствари он учинио нису чак ни антички писци знали много више од нас. Сачувани су неки његови књижевно-политички текстови — кратке песме које живо приказују прилике у Атици и говоре о реформама свог аутора. Са Солоновим именом

предање повезује нека суштинска својства атинске демократије. Неки писани закони урезани на дрвеним таблицама приписују се њему потпуно оправдано. Али се на основу тога постепено испрело много анегдота сумњиве историјске аутентичности. Овако сложена ситуација разјашњава зашто су још антички историчари различито оцењивали природу и обим Солонових реформи.

Па ипак, све су оцене сагласне кад је реч о главним и битним тачкама тих реформи. Солон је изабран за архонта 594. године пре нове ере. Историјски развој довео је до тога да је у том периоду архонт постао истински господар у политичким пословима. Солон је као архонт одмах донео низ реформи на којима ће се у будућности темељити напредак Атине. Његов главни успех састојао се у томе што је ублажио строгост закона који је до тада одређивао однос између дужника и зајмодавца у Атици. Земљишни поседи који су због неизмирених дугова били заложени код богаташа, враћени су њиховим ранијим власницима, а дугови укинути. Такође је враћена слобода свим лицима која су је изгубила због неплаћених дугова. Законом је забрањено давати зајмове за које ће дужник, поред своје земље, јемчити и својом личном слободом. Дужничко ропство укинуто је једном за свагда. Коначно је утврђена величина земљишног поседа који могу поседовати појединци. Извоз житарица из Атике је забрањен, могло се извозити једино маслиново уље. Јасна је сврха ове последње мере: требало је коришћење оранице ради шпекулисања учинити непробитачним и упростити враћање такве земље ситним земљопоседницима. Овим реформама, неоспорно, није била задовољна ниједна од двеју противничких страна: сиромашни су се надали да ће се поново изделити целокупна обрадива земља и да ће се укинути сви дугови, док је аристократија претрпела озбиљне губитке, те је морала да тражи нове начине за инвестирање свог капитала. Али упркос томе, Солон је учинио веома много. Ојачана је класа малих земљопоседника и предузете мере да се сачува њена снага. С друге стране, богатство капиталиста каналисано је на начин који је обезбеђивао већу добит: подстицало се гајење маслина ради извоза маслиновог уља, а исто тако и трговина и робно-занатска производња.

Са овим економским развојем везан је и почетак ковања новца у Атини крајем седмог века. Сем тога, Атина је унела реда у дотадашње хаотично стање уводећи широм Атике једнообразан систем мера за тежину.

На темељу ових друштвених и финансијских реформи Солон је изградио свој устав. Главна новина коју је он увео била је та да је најнижој класи, или тетима, допуштено да заузме место у народној скупштини. Једна нова и значајна институција била је хелијеја *(Heliaia)*, односно суд, у којем је сваки грађанин без разлике могао да обавља дужност судије. Ово звање се одређивало помоћу коцке и могао га је добити припадник било ког грађанског слоја, почев од пентакосиомедимна до тета. На тај начин су три најважније функције власти — избор магистрата, законодавство и врховни надзор над јавним редом и моралом — прешле у надлежност целокупног грађанства, без обзира на класу којој је појединац припадао. С друге стране сачуване су привилегије највиших класа: магистрати, чији су број и дужности остали непромењени, и надаље су бирани искључиво из двеју највиших класа. Ареопаг, или Веће старца, задржало је свој значај, али му је додата једна нова институција, односно Веће четири стотине у чији је састав улазило по сто чланова бираних из сваког од четири племена. Ово Веће је припремало материјал о којем ће касније расправљати и доносити одлуке народна скупштина.

Иако Солонове реформе нису окончале трвења међу класама, ипак су утрле пут победи народне странке. Године које су уследиле непосредно после Солоновог архонтата, биле су испуњене оваквим несугласицама. Међутим, ваља истаћи да је упркос томе Атина била довољно снажна да отпочне вођење надахнуте спољне политике. Са Мегаром је повела борбу око Саламине, а нема сумње да је исто тако настојала да суделује у трговини између различитих области Грчке. Овај рат ван граница земље у којем су сви грађани, укључујући и тете, учествовали по први пут, имао је две значајне последице. Тада се Атика први пут умешала у послове других грчких држава и, угледајући се на Спарту, покушала да овлада својим суседима и да прошири своју територију на њихов рачун. Због тога је сукоб са Спартом, која је у то време утврђивала свој утицај на Пелопонезу, сада постао неизбежан, јер су се наметнула питања — ко ће бити водећа сила на Коринтској превлаци, мосту између централне Грчке и Пелопонеза? и ко треба да има вођство у трговини са Западом? Поред тога, овај први велики оружани сукоб открио је колико је важно да сваки грађанин служи у војсци и да се целокупна команда налази у рукама једног способног војсковође. Из сукоба са Мегаром Атињани су изашли као победници, а за освајање

Саламине и мегарске луке Нисеје, имали су да захвале вештом командовању свог суграђанина Писистрата.

Писистрат је несумњиво истакнута личност у атинској историји, ништа мање значајан, а можда и значајнији од самог Солона. Солон је био законодавац и помиритељ; Писистрат је био војсковођа, лидер једне одређене странке и тиранин. После успеха које је постигао у борбама са Мегаром, појавио се као заступник права ситних земљопоседника, те је 561—560. године пре н. е. уз њихову помоћ приграбио власт у Атини. Потом се аристократија ујединила са класом трговаца и извозника и у два маха га присилила да оде у изгнанство на извесно време. Али се он после неколико година прогонства вратио у Атину. Срдачно су га дочекали многи грађани заморени страначким борбама. Овог пута је као врховни владар у држави остао у Атини све до своје смрти 528. године пре н. е. Власт је оставио својим синовима Хипији и Хипарху, који су после њега владали осамнаест година.

Писистратова владавина може се у много чему сматрати прекретницом атинске историје. Његова тиранида није уништила ниједан од демократских камена темељаца које је поставио Солон. Његова моћ била је просто надградња Солоновог система државног уређења. Ослабила је моћ аристократских породица, прво стога што су многи од њих отишли у прогонство, а њихова земља раздељена сиромашним грађанима, а затим стога што су аристократске институције, магистрати и Ареопаг, потпуно изгубиле свој утицај и почеле да одумиру, припремајући тако пут за нове демократске установе у будућности. После пада тираниде, требало је поново градити облике јавног живота, али се више није могло поуздати у дискредитовану и ослабљену аристократију, већ у моћну демократију свесну своје снаге.

И Писистратова спољна политика извршила је значајан утицај на будући развој Атине. Моћна флота и крупне новине у војсци обезбедили су Атини глас који се морао чути у грчкој политици. Од тада су најјаче грчке силе тог времена — Беотија, Тесалија и, на првом месту, Спарта — морале рачунати са Атином. Писистрат, међутим, није водио освајачку политику у јужној и централној Грчкој, било му је довољно то што су му снажна војска и флота гарантовале безбедност од напада. Искључиви циљ његове спољне политике био је да утврди моћ Атине на североисточној обали Балканског полуострва као и дуж обала Македоније, Хелеспонта и Босфора. Захваљујући њему Атињани су се учврстили на Халкидику, месту где Македонија излази на море, и у Сигеју, на самим вратима Хелеспонта. Био је то први корак ка проширивању њиховог утицаја на Херсонес трачки преко којег су плодне долине Тракије, повезане у то време тесно с великом скитском краљевином северно од Црног мора, излазиле на море. Занимљиво је истаћи да су за време Писистрата скитски плаћеници први пут виђени у атинској војсци.

После смрти Писистратове Атина је била веома моћна; играјући крупну улогу у грчким односима, у политици између полиса и у колонијама. Његови синови су наставили започето очево дело, али под тежим околностима, као што то бива у сличним случајевима. Јер моћ сваког тиранина зависила је у великој мери од његове личности, а прелаз на наследну монархију није био лак. У завери, која је организована због личне увреде, изгубио је живот не само Хипарх, већ и завереници, Хармодије и Аристогејтон, а Хипија је био присиљен да заведе репресивне мере и затегне узде. Због тога је изгубио подршку већине. То су искористили изгнаници који су се били склонили у Делфе и помоћу Спарте и у споразуму с незадовољним демократима у Атини организовали покрет да сруше тираниду и да поново успоставе слободу. Захваљујући напорима породице Алкмеонида њихов покушај је уродио плодом: Хипија се повукао из Атине. Али тада се наметнуло питање: какав облик треба да добије слобода стечена савезом између аристократа и демократа?

Као и у периоду пре Солонових реформи, опет је дошло до низа грађанских немира које ће радикалном реформом окончати Клистен из породице Алкмеонида. Клистен је подржавао мере у корист демократије. Аристократи су се, на крв и нож, дигли против овакве његове политике и у помоћ позвали Спарту. Међутим, њена интервенција само је повећала Клистенову снагу и популарност. После краткотрајне окупације Спартанци су истерани из главног града и Клистен је могао да отпочне са својим реформама и да их оствари без мешања споља и без отпора у земљи.

Клистеново дело разликује се од Солоновог и Писистратовог у овоме: он чак није ни покушао да како-тако одржи постојеће уређење, већ је применио целовиту замисао коју је разрадио до детаља. Идеја водиља била му је да оствари државу одређених пропорција и с потпуном координацијом, државу која би била заснована на политичкој једнакости свих

грађана, као и на учешћу сваког члана заједнице у раду државног механизма. Клистен није уништио нити укинуо постојеће институције, већ су оне просто изгубиле свој смисао и стопиле се са новим политичким телима која је он створио.

Обдарени државник Клистен унео је једну радикалну новину: систематски је спровео представнички принцип у устројству државе. Самим тим је политичко тежиште пребачено на представничка тела и то првенствено на *Boule*, или Веће пет стотина које је постало главна полуга државне машине. Да би остварио ову своју замисао, Клистен је почео да мења целокупни систем класне поделе друштва и да образује изборне области сасвим друкчијег састава. Мада је раније подела на племена и братства и даље постојала, изгубила је сада сав свој политички значај. Уместо племена и братства основне изборне јединице и средишта живота у свакој појединој области постале су деме, или општине чије је средиште било неко село или градић у Атици. Сва лица настањена на територији једне деме уписивана су као њени становници који су аутоматски добијали пуна грађанска права. И сама престоница је била подељена на деме. Појединац више није морао припадати неком роду или једном од старих племена. Зависно од географског положаја деме су биле разврстане у три групе: град Атина, обала и атичка равница заједно са околним брдима. Природно је што је у свакој од ових група главни слој становништва био бројнији од осталих: тако је трговачки и занатлијски елемент преовлађивао у граду; морнари, обалски радници и рибари на обали, а земљопоседници, било крупни или ситни, у унутрашњости земље. Свака од ових група била је подељена на десет тритија *(trittyes)*, сваку тритију чинило је више дема, а три тритије, по једна из сваке групе, образовале су филу, што значи да је од тридесет тритија добијено десет нових територијалних фила. На тај начин је свака од три друштвене класе била заступљена у свакој фили.

Ове филе постале су темељ целокупног политичког и војног живота. Свака од њих је давала по један војни одред под командом официра званог стратег. Магистрати, чланови судског већа, и Већа пет стотина бирани су из сваке од десет фила. У оквиру филе свака дема је имала своје локалне надлежности, своје изборне чиновнике, свог демарха, месни савет и буџет. Ове власти обављале су све локалне послове, старале се о локалним култовима и о локалном реду. Дужност им је била да за државу припремају спискове бирача и пореских

обвезника. Сем тога, филе су имале и своја представничка тела са слично ограниченим функцијама. Међутим, компетенција дема била је строго сведена на обављање локалних послова другоразредног значаја. О свим важним питањима, чак и о оним од локалног интереса, расправљало се и одлучивало у Атини на општим скупштинским заседањима. Атика је била тако мала да поред Атине није било места ни за један други већи град.

Деме и филе биле су овако организоване зато да би грађани били по броју тачно заступљени у Већу пет стотина, том управном телу за целу земљу. Овај први покушај управљања земљом путем представничког дома веома је поучан. Свака дема је, сразмерно броју грађана који су се налазили на бирачком списку, бирала кандидате за Веће; међу овим кандидатима чланови Већа су бирани помоћу коцке, укупно педесет из сваке филе. Претходни састав Већа разматрао је моралне квалификације нових чланова и одбијао оне који не би били достојни тог звања. Тај скуп од пет стотина није био само саветодавно тело спојено са извршном влашћу која се и даље налазила у рукама деветорице архонта, већ управни форум који је одлучивао о финансијама, рату и о спољној политици. Магистрати су, сем када су биле у питању неке верске и судске обавезе, били само извршиоци његових одлука. Тесно повезани са радом Већа били су *kolakretai* и *strategoi*, два колегија које је Клистен додао институцији магистрата. Првоме су биле поверене финансије, док је други имао под својом командом десет одреда милиције. Веће пет стотина је, наравно, било исувише бројно тело да би могло обављати свакодневне послове. Стога је такве обавезе обично преузимао један форум који се звао пританија и који је бројао педесет чланова. Мандат пританије трајао је десети део године, док је њен председник заседао само један дан. Један део притана остајао је на дужности и преко ноћи; хранили су се и спавали у Толосу, згради кружног облика, сграђеној у ту сврху.

Веће пет стотина није имало законодавну власт: законски нацрти су претресани и закони доношени на скуповима еклесије, односно народне скупштине. Судску власт и даље је имала хелијеја, суд који су сачињавали представници народа; њих су бирале филе по истом принципу и на исти начин као и Веће. Магистрати (девет архонта, *kolakretai* и *strategoi*) бирани су као и раније искључиво из горњих двеју класа, то јест, међу имућним грађанима. Оваквом ограничавању де-

мократских схватања прибегло се из нужде, јер држава није награђивала своје грађане за вршење јавних дужности, чак им није надокнађивала ни узгредне трошкове. И сама војска је најзад добила карактер народних одбрамбених снага. Свака фила стављала је на располагање по један одред пешадије и одред коњице под командом изборних официра који су се звали *taksiarchoi* и *hipparchoi*. Положај полемарха је преживео Клистенову реформу: сваки од десет стратега наизменично је командовао војском. Питање морнарице, које је Клистен оставио нетакнуто, биће решено доцније.

Клистеновим реформама довршено је стварање снажне и чврсто организоване атинске државе. Мада је Атина имала исти циљ као и Спарта, она га је постигла на друкчији начин. Њено се уређење није заснивало, као у Спарти, на доминацији једне једине класе над подређеним становништвом: Атина је настојала да целокупно грађанство учествује у управљању државом, а из тога су били искључени само робови и странци (звани метеци, *metoikoi*) који су били настањени у Атини. Када је створено ново уређење, ове две друштвене категорије чиниле су релативно безначајну мањину становништва. Тек ће се много касније заоштрити питање њиховог положаја. Овај атински принцип државног уређења заслужује да се назове демократијом, зато што је стварни господар и управљач земље био народ.

Клистенов устав ступио је на снагу 502. године. Њим додуше није окончана страначка борба, нити је укинута неједнака расподела добара. Остала су оба ова зла, а са њима и жестоки и повремено веома дуготрајни сукоби. Али Атињани су својим ставом који је био последица ових реформи ублажавали и понекад готово отклањали оштрицу тих зала. Сваки атински грађанин је научио да на своју државну управу не гледа као на некакво страно и туђе тело, већ као на нешто што се поистовећује са грађанством у целини; сваки појединац је с правом себе сматрао радним делом државне машине. Ниједан Грк није се толико поносио својим градом и својом земљом као Атињани и нигде у Грчкој нису се грађанска свест и право патриотско осећање тако снажно развили.

VII

ГРЧКА ЦИВИЛИЗАЦИЈА У СЕДМОМ И ШЕСТОМ ВЕКУ ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

Седми и шести век велика су стваралачка епоха у историји људске цивилизације. Они закони мишљења, политичке организације и уметности који обележавају европску цивилизацију уопште и у многим значајним карактеристикама чине је различитом од источних цивилизација, почели су да се уобличавају у то време. Главне особености грчке културе, како тада тако и доцније, били су њен индивидуални, лични карактер и њена храброст — безгранична срчаност, може се рећи, захваљујући којој није застајала ни пред чим, затим њена потпуна независност од религије, која је постојала одвојено, напоредо са културом.

Сем ове тежње ка индивидуалности, запажамо још једну црту која се лако слаже са њом. Током грчке историје налазимо код свих Грка на све већу свест да припадају једном народу и да чине једно тело; то јединство испољавало се не само у заједничкој религији и заједничком језику већ исто тако и у заједничкој цивилизацији, готово идентичној међу свима њима. Ово национално осећање снажно је развила колонизација и њена стална пратиља трговина. Спона која је везивала неку колонију за матичну земљу никада није прекидана: колонија се увек и у свако доба осећала рођеном кћери свога родног полиса и у свему потпуно личила на њу. С друге стране, колонисти су сасвим јасно схватали да их од њихових нових суседа дели дубоки јаз различитих погледа на живот.

На почетку задржимо се мало на овој другој особини, на осећању националности. Оно се у освит грчке историје испољило у религији. Примитивна религиозна веровања Грка

била су иста као и код других народа и нису се разликовала од сличних веровања на Истоку — а то је анимизам, или веровање да у живим бићима постоји један бесмртни део који се не подудара са материјом, одакле потиче веровање у будући живот; затим фетишизам, или веровање у тајанствену силу која обитава у извесним неживим предметима, као што су дрвеће и камење; зоолатрија, или придавање божанских особина неким животињама, и, најзад, политеизам — веровање да богови постоје у неограниченом броју и да природне појаве као што су сунце и месец, грмљавина и муња, реке, извори и шуме, имају божанска својства. У то време није било националне религије и није је могло бити, зато што нација није ни постојала. Свако племе, сваки род, свако братство *(phratria)* и свака породица имали су сопствене богове и сопствене обреде.

Управо је појављивање такозваних хомерских спевова, који су се најпре спонтано ширили по егејским острвима и Малој Азији, учинило Грке први пут свесним своје припадности једном народу. Преко тих спевова и преко њихових врхунских остварења *Илијаде* и *Одисеје* — остварења која су захватила и религију, настојећи да издвоје заједничке елементе у религиозним схватањима читаве Хеладе — Грци су стекли јасан појам о свом националном јединству и схватили расне специфичности свог живота и своје религије. Ти спевови су Грцима дочарали ликове њихових главних богова, одредили сваком богу његово посебно обличје и навели људе да поверују да су им ти богови блиски; поред тога, обдарили су их особинама које је сваки Грк препознавао у себи.

Хомер је уједињо богове у једну многочлану породицу; велики владар, Зевс Громовник, био је глава те породице и управљао је њоме исто онако као што су грчко-егејски краљеви управљали својим заједницама. У исти мах Хомер је уздигао грчке богове, а нарочито Зевса, на висине ван људског домашаја: поставио их је на врх планине Олимпа и обасјао их светлошћу неизрециве лепоте. Овај песник је постао библија Грка — извор из којег су они црпли своје појмове о свету богова, кодекс који је једном заувек одредио божанске ликове тако блиске чак и нама самима. Зевс, врховни владар богова и људи; краљевска Хера, његова божанска супруга; Посејдон, господар мора; Арес, страшни ратник; Хермес, гласник богова; Афродита, из морске пене рођена, вечно млада и љупка у својој божанској лепоти; Хефест, хроми ковач; блистави Аполон — сви су они једном за сва времена оденути у трајне облике неописиве поетске драži.

Међу свим овим боговима нашао се ипак један који је постао изузетно близак и драг сваком Грку, и за кога је он везивао своје нове појмове о божанству и о његовој улози у људском животу. То је био Аполон. У почетку првенствено бог светлости, али исто тако и бог пољопривреде и сточарства, стицао је постепено нова својства. Овај заступник људи, попут Херакла, у борби против мрачних сила природе, иступа као њихов бранилац и спасилац. Својим стрелама савладао је ужасног Питона, змију која је била персонификација мрачних и опасних сила подземља; а људи су му, из захвалности за овај подвиг, саградили сјајни храм у Делфима, где је сва природа славила победоносну снагу светлости над мраком. Заједно са Хераклом Аполон је важио за творца градова и њиховог заштитника и за покровитеља грчке цивилизације, а посебно музике. Свој први пеан, или победну песму, отпевао је над телом убијеног Питона. Његова су пророчишта водила људе стазама истине и правде, и саветовала их у њиховим јавним и приватним пословима.

Али далеко важнија од тога је друга чињеница: с Аполоновим ликом морал се први пут појављује као саставни део религије. И сам овај бог пролази кроз скрушено покајање због тога што је убио Питона, те напаса Адметова стада. Из свог светилишта у Делфима он пружа руку самилости онима који су се упрљали крвљу; кроз кајање и очишћење они се мире са сопственом савешћу и са заједницом; бог им прашта грехове, једино за матероубиство нема опроштења. Аполонова религија је извршила веома снажан утицај на Грчку. Зевсов храм у Олимпији није био једино светилиште где су сви Грци вршили обреде: Аполон је имао два таква храма — први у Делфима, средишту једног од најстаријих савеза у Грчкој који је сачињавало више заједница, а други на Делосу, на којем је био концентрисан религиозни живот свих Јонаца. У Малој Азији улогу Делфа имао је Аполонов храм у Дидими, недалеко од Милета, светилиште познато свим Грцима. Пиндар, један од највећих грчких песника, тврди да је он пророк који открива религију Аполонову, величајући овога бога светлости.

Обожавање Деметре у њеном храму у Елеусини, које потиче још из другог миленија, проширило се међу свим Грцима. Деметра, Велика Мајка, била је богиња прегрчког становништва, али су Грци њен култ уздигли до високог степена по-

етског симболизма и дали му морални карактер. За разлику од култа Аполона који је био бог свих Грка, обожаван у сваком граду и као „бог наших отаца" слављен у свакој породици, култ Деметрин је био искључивији. Само је извесном броју изабраних било дозвољено учешће у њеним мистеријама, једино онима који су били очишћени културно и морално. Па ипак, није се правила никаква разлика у погледу пола или друштвеног статуса: чак су и робови могли бити посвећени у њене обреде, једино је странцима то било ускраћено. Посвећенима је Деметра обећавала потпуну регенерацију или тачније, поновно рођење у овом животу и блаженство у будућем. Приликом свечаног обреда посвећивања, њен верник је бивао очишћен од земаљског бешчашћа.

Трећи култ који се постепено раширио по целокупном грчком свету био је Дионисов. Овај култ је доспео у Грчку вероватно из Тракије и брзо се проширио по Грчкој, Малој Азији и Италији. Трачани и Грци су схватали Диониса као бога који трпи: он је био персонификација биљног света који изумире преко зиме и обнавља се у пролеће. Титани, мрачне силе земље, раскомадали су младог Диониса, али се он поново родио сам од себе, млад и леп као и раније. Његови обожаваоци, посебно жене, на врховима планина при светлости бакљи у његову славу су одржавали ноћне пирове. Играјући уз звуке цимбала и добоша у екстатичном заносу, кидали су на комаде жртвену животињу чију су крв пили са вином и тако се уједињавали са вечним животом свога бога. Група верских реформатора који су тврдили да воде порекло од трачког певача Орфеја, називали се „орфичарима", очистила је Дионисов култ од грубих и примитивних својстава и продуховила га. У својим светим списима орфичари су учили да се душа, која је заробљена у телу да би била кажњена због греха, може очистити. Ова се чистота постиже строго моралним, чак аскетским животом, учествовањем у великој тајни Диониса, бога патње, и посвећивањем у његове мистерије. Посвећенима је, после смрти, обећаван вечни живот испуњен блаженством. Ван граница Грчке Дионисов орфички култ ширили су мисионари који су основали заједнице верника, а најзначајније, и оне које су најдуже трајале, образоване су у грчким градовима јужне Италије. Међу Дионисовим обожаваоцима било је много мислилаца наклоњених религији. Можда међу њих спада и Питагора, један од оснивача математике и астрономије, и поглавар заједнице која је неко време управљала богатим градом Кротоном.

Ова светилишта, а већином су то била и пророчишта у која су одлазили сви Грци, служила су као симбол националног јединства. До сада сам споменуо Зевсов храм у Олимпији и Аполонове храмове у Делфима, на Делосу и у Дидими. Од осталих треба навести Посејдоново пророчиште близу Коринта и Зевсово у Додони у Епиру. Храмови бога исцелитеља Асклепија, такође су имали национални карактер. У њих су хрлили болесници и паћеници из целе Грчке и ту су лекари, ученици овог божанског видара, оснивали медицинске школе.

У појединим светилиштима су у славу божанства одржавана такмичења у атлетици, музици и поезији, која су била отворена за све Грке. Од памтивека су богови слављени игром, песмом и разним надметањима и то не само у Грчкој. На таквим утакмицама грчки младићи су певали химне-похвалнице у славу бога или су у ритмичким хорским играма приказивали призоре из његовог живота уз музичку пратњу и певање; затим су се између себе такмичили у трчању, скакању, рвању и бацању диска или копља и у вожњи двоколица које су вукли најбржи коњи.

У тим играма и у самој природи панхеленских светилишта виде се две карактеристике грчког генија и грчког живота. Те богове су славили сви Грци: за време игара хиљаде Грка из копнене Грчке и из колонија скупљали би се у Олимпији или у Коринту, сретали се и разговарали, расправљали о питањима која су се тицала било једног дела било свих Грка, уједињени преко заједничких обреда и приношења жртава. Али, с друге стране, готово свака заједница у Грчкој и свака колонија поносила се својом ризницом, прекрасном грађевином налик на капелу на земљишту које је припадало храму; слике и скулптуре у овом згању причале су о њиховим великим подвизима. Свака заједница би на дан празника доводила своје најбоље уметнике и атлете, жудећи за чашћу да на отвореном простору испред храма подигне статуу свог суграђанина-победника. Није само сваки град на овај начин доказивао своју индивидуалност, већ су и такмичари то исто чинили са подједнаком ревношћу. Ови младићи су страсно желели да се истакну, да се пробију у прве редове, да читавој Грчкој покажу своја лична преимућства. Упорним трудом настојали су да достигну савршенство духа и тела и да освоје награду за коју су се борили и други, њима слични, који су се подвргавали истим вежбама ради истог циља. Највишу награду

добијали су када би их сва Грчка, у лицу изабраних судија, признала за националне и јавне хероје, крунисала их венцем исплетеним од гранчица са светог дрвета и давала одобрење да се њихове статуе поставе поред (вајаних ликова) божанских.

Ма колико снажно осећао да припада својој нацији, Грк је пре свега био грађанин свога полиса, и за њега, једино за њега, жртвовао би своју индивидуалност. Интереси те његове заједнице дубоко су га се тицали и често је бивао слеп за интересе Грчке као целине. Током грчке историје разбијачке силе су биле јаче и дејственије од сила окупљања; ривалство и подвојеност, који су налазили одушке у ратовима између држава, имали су превагу над тежњом ка споразумевању и удруживању — над тенденцијом која се испољавала у склапању уговора и савеза и у националној арбитражи и која је поставила темеље европском међународном праву. Атињанину је храм његове домаће богиње Атине на Акропољу, која је била симбол његове уједињене заједнице и краљевства, био дражи од Посејдоновог храма у Калаурији, средишту верског савеза већег броја заједница сродних Атини, и исто тако дражи од Аполоновог светилишта на Делосу, религиозног центра свих оних који су говорили јонским дијалектом. Па ипак је Атика, уједињена око Атине, Беотија која је тежила према Теби, Арголида, усредсређена на Аргос, и Спарта која је владала извесним бројем дорских заједница и племена — ипак је свака од ових сила настојала да постане средиште једног још већег савеза; при том је свака од њих сматрала такав савез поеном задобијеним у надметању између држава, те се према чланицама свог савеза није односила као према савезницима са једнаким правима, већ као према државама нижега реда.

Индивидуално обележје националног генија посебно јасно се испољава у области мишљења и уметности, где локални патриотизам не само што није спутавао личност да се развије већ је у многим случајевима охрабривао на том путу. Полиси су се у једнакој мери поносили својим великим мислиоцима и уметницима, као и својим борцима који су односили награде у Олимпији и са ништа мањим залагањем настојали да стекну већи углед у култури него у политици. Откриће и проналазак, појмови који ништа нису значили на Истоку, губе такав карактер у Грчкој и за сва времена непосредно се везују за личност проналазача. Карактеристично је да су необично — маштовити Грци сва најранија открића из преисторијске прошлости приписивали одређеном проналазачу, који у многим

случајевима чак није био ни Грк. Тако би они без оклевања рекли да је Прометеј научио људски род како да користи ватру, а да је Дедал отац скулптуре; знали су ко је пронашао лончарско витло и ко је први исковао оружје од бакра и гвожђа. Још су далеко боље чували успомену на творце сопствене цивилизације — оне цивилизације по којој су се разликовали од свих „варвара", односно народа који нису говорили грчким језиком. Грчка се њима поносила и то са много разлога: они су ударили темеље целокупној нашој модерној цивилизацији која је исто тако индивидуална као и грчка.

На пољу науке, технике и уметности Грци су у многом погледу били ученици Истока и то никада нису сметнули с ума. Стога је природно што су они управо у Малој Азији, где су се налазили у непрестаном додиру са Истоком, и сами кренули стазом напретка. Али, мада су слободно позајмљивали из ризнице источне цивилизације, изнова су уобличавали све што би узели, дајући свему нов печат. Њихов геније није признавао никакву традицију, никаква непроменљива правила. Сваком новом проблему приступали су као истраживачи. А већ решен проблем наредни истраживач једноставно би сматрао полазном тачком за даља испитивања. Природа, свет и човек од самог почетка су за њих биле појаве које су подвргавали оваквој врсти размишљања и испитивања. Нису се задовољавали да региструју оно што би видели, нити су се мирили са митолошким објашњењима ствари. Осећали су да природом влада закон и покушавали су да га разјасне. Њихово прво питање није било „како?", већ „зашто?". Када су се, путујући ван својих граница, упознавали са новим земљама и познатим морима, учинили би трајним та своја сазнања цртајући мапе, али не би пропуштали ни да се истог часа не упитају: „Шта је читав овај свет? Какав облик има и у каквом односу се налази према другим световима, према Сунцу, Месецу и звездама?" А пошто би већ постављали таква питања, смишљали су и на њих одговоре — одговоре који су у почетку несумњиво били детињасто једноставни, али ипак научни, а не митолошки. Тако су Грци постали оснивачи географске, космолошке и астрономске науке.

Проучавајући овај свет јонски истраживачи и мислиоци — или филозофи, како ће се назвати касније — настојали су да издвоје главни и основни елемент од којег је створено све што постоји. Талес је први заступао мишљење да у темељу

целокупне материје лежи једна једина супстанција. Ову тезу даље су развили Анаксимандар и Анаксимен. Сва тројица су били Милећани. Талес је сматрао да се примарна супстанција материје налази у води, Анаксимен у ваздуху, а Анаксимандар, творац научне прозе и први човек чија је теорија објављена као књига, инсистирао је на бесконачности света, или тачније светова, и на њиховој непрестаној и узајамној смени. Поврх тога, он је први нацртао мапу света онаквог какав је њему био познат. Још дубље од ових схватања задирали су погледи Ксенофана који се населио у Елеји, у јужној Италији, и тамо основао елејску филозофску школу. Главна поставка његове филозофије била је да је свет једна јединствена целина. Веровао је да светом управља један бог: „Он је сав око, ум, ухо; снагом свога разума управља без напора свим стварима." Политеизам и легенде о боговима сматрао је обичним производима људске маште. Бог се сазнаје разумом а разум води људе и до сазнања о стварима. Бог је и морална снага, те људи треба да му се моле, не би ли досегли до идеала правде. Овде није место да се надугачко расправља о почецима европске науке, али ваља још једном поновити да су у Грчкој, први пут у историји човечанства, природа и човек третирани као проблем који се може решити разумом.

И у књижевности влада тај исти дух индивидуалности. Можда хомерски епови дугују свој настанак некој песничкој школи, али за Грке су они били дело старог слепог певача, чија им је домовина непозната, али чија је личност била блиска и драга сваком Грку. После Хомера долази дуг низ великих писаца у прози и стиху. Сваки од њих има снажну блиставу личност, а њихова дела носе тако изразито лично обележје, да нам је сваки од њих у својим списима забележио са мање или више појединости сопствену биографију. Сви су они своју душу уносили у своју поезију. Прва жена-песник, Сапфа, упечатљиво слика свој лични живот и у његовој позадини заводе, односно школе за девојке са острва Лезбоса — своју страсну наклоност према појединим чланицама ових сестринстава, своју љубомору према њиховим будућим мужевима и сва остала осећања којима је своје штићенице пратила до њиховог новог живота у сопственим домовима.

Песници, савременици Сапфе, одражавају у својој поезији целокупан живот Грчке — живот пун збивања, шароликости и пустоловина. Они су права деца свога времена. Тргују, путују и боре се, живо учествују у револуцијама, беже са

бојног поља или другове по оружју својом песмом воде у победу, уживају у пиру и гозби, умеју да воле и да буду љубоморни и да шибају по особинама и понашању својих суграђана. Алкеј са Лезбоса је ратник и активни политичар. Архилох са Пара је сиромашни пустолов, неустрашиви борац, увређени и огорчени љубавник. Тиртеј, мада пореклом није Спартанац, пева своје корачнице одлично уређеној војсци спартанских хоплита. Анакреонт са Теоса, песник на дворовима тирана, пева о љубави и вину. Затим ваља споменути Солона, великог атинског реформатора; Теогнида из Мегаре, огорченог и заједљивог аристократу; Терпандра са Лезба, Симонида са Кеја, Стесихора са Сицилије — те надахнуте писце хорских песама у славу богова. Последњи и највећи међу лирским песницима је Пиндар из Беотије, лабуд моћних снежних крила, како су га називали каснији грчки и римски барди, надахнути пророк Аполонов, песник који је славом крунисао победнике у панхеленским играма. Поезија свих тих песника има лична обележја и дочарава индивидуалност писца; сваки од њих има особен стил, метар и мисао. Чак је и већина раних филозофа о којима је досад било речи излагала своје теорије у поетском облику.

Напоредо са поезијом јавља се и проза. О Анаксимандру сам већ говорио. Путујући у далеке земље Грци су кући доносили много нових утисака и података о страним областима — о њиховом подневљу, флори и фауни, религији, нарави, обичајима и историји. Крцати овим новим сазнањима казивали су о њима својим суграђанима на трговима и другим јавним местима, по храмовима и ковачницама; из оваквог приповедања родила су се прва историјска, географска и етнографска казивања; Грци су их називали „причама" *(logoi)*, а њихове ауторе „приповедачима" *(logopoioi)*. Најраније приче ове врсте биле су у стиховима; међу такве спада Аристејева приповест о његовим путовањима по земљи чуда у пределима око Црнога мора и постојбини Скита све до централне Азије. Ту се преплићу легенда и истина. Међутим, са Хекатејем из Милета поезија уступа место прози, а излагање се претвара у полунаучну расправу у којој се митологија и историја на фантастичан начин мешају са географијом и етнографијом. После Хекатеја долази Херодот, отац историје и први грчки историчар, али је разлика између науке и историје још увек неодређена.

Политички живот представља други извор прозне књижевности. Расправе и дискусије по улицама и већницама, покушаји да се запишу и тачно изразе правни и уставни принципи у законским кодексима, судским пресудама и у одлукама јавних скупова — све би то било записано у прозном облику и урезивано у дрво, камен или бронзу. Отуда потичу прозна књижевност из области права и политике, говори држани у судници и у скупштини, као и сувопарни и строги текстови званичних извештаја.

Од давних времена религиозно осећање изражавало се кроз хорско певање и игру. Те песме и игре разликовале су се зависно од различитих празника и различитих култова. Обреди у славу Диониса добили су специфичан облик чији ће развој у Атици бити врло карактеристичан. На прославама бербе грожђа владао је обичај да се чланови хора преобличе у птице, жабе или друге животиње, да наступају са предводником на челу који би их представљао публици да отпевају неколико разноврсних песама и затим да оду у веселој и бучној поворци, предвођеној фрулашима. Оваква поворка је називана *komos*, а сама представа комедијом. На пролећним Дионисовим светковинама певачи су се преобличили у јарце и сатире (имагинарна полуживотињска створења — духове поља и шума и сталне Дионисове пратиоце). Они певачи су се смењивали са „одговарачима" (грчки назив за глумца) који су њиховом хору одговарали у стиховима. Према јарећим маскама (*tragos* на грчком значи јарац) оваква представа добила је име трагедија. Овај нови облик ритуала доживео је велики успех и био уврштен у стални део прославе. Из тих скромних почетака је Есхил, о коме ће овде још бити речи, створио грчку трагедију, једну од најплеменитијих резултата атичког генија.

Међутим, религија се није задовољавала изражавањем само кроз поезију, музику или игру: Грци су желели да своје богове виде и да их дотакну, да им дарују пребивалишта достојна њихове узвишености. Зевс, Аполон и Деметра, Афродита, Дионис и Посејдон први пут су се одистински настанили у њиховим срцима када су сликари и вајари, после дугог трагања, дошли до прикладних уметничких облика за божанске становнике Олимпа. У скулптури је могуће да пратимо ова њихова трагања и експерименте, зато што нам је сачуван велики број статуа којима су украшавана светилишта и храмови; неке од њих су божански ликови у правом смислу речи којима су верници приносили жртве, а друге заветни дарови — статуе

и статуете које је богу посвећивао његов верник. Не мали број оваквих дела пронађен је у различитим крајевима грчког света и чува се у нашим музејима. Сликарство које је красило ове храмове пропало је, али се зато типични ликови божанстава које су створили сликари налазе и као декорација на грчким вазама, али ћемо се на ово вратити доцније.

Сликарство је вероватно претходило вајарству не само у приказивању ликова појединих богова већ и сцена из митологије а можда и група верника. Скулптура је пошла за примером сликарства када је уобичајено да се неки делови храма — тимпанон, фриз и метопе — украшавају рељефима и скулптурама у дубоком или плитком рељефу. Мада су највећим делом пажњу поклањали религиозним темама, ови уметници се нису ограничавали на представљање божанских ликова.

Грчка, а посебно јонска уметност, учиниле су огроман напредак током седмог и шестог века пре н. е. Префињен и изузетно леп цветни орнамент, који је постао једна од главних карактеристика грчке уметности, у то време доведен је до савршенства. Спорије се напредовало у ликовном приказивању људи и животиња, и то нарочито у скулптури која је морала да се суочи с многим чисто техничким проблемима, али је постепено успела да савлада те тешкоће. Вајар је почео с дрвеним стубом или са даском којима би давао људски облик, или са крутим и бежи вотним идолом од камена, али је у верном приказивању људског тела напредовао све даље, све прецизније обрађујући анатомску структуру и мускулатуру тела и све вештије репродукујући индивидуалне карактеристике. Затим је у скулптуру почео да уноси и покрет: једна нога је истурена, руке подигнуте, очигледни су покушаји да се изрази брзо кретање, па чак и лет, посебно код скулптура имагинарних крилатих бића. Следећи сликара, скулптор учи да клеше групне композиције и да их усклађује с потребама архитектуре.

Постепено су се развили типични ликови богова — Зевс у својој величанствености, Аполон, тај лепи младић, Афродитине зреле чари, Атина као достојанствена девица и неустрашиви борац. Уметност настоји да у боји и у камену отелотвори идеје и да створи типичне људске ликове; управо ова њена моћ да створи типове јесте једна од главних особина грчке уметности. Али је крајем шестога века у јонској уметности видљива појава извесне традиције конвенционалног, неког маниризма и склоности ка претераном истицању детаља

на рачун целине. Статуе нађене на Акропољу које потичу из времена пре грчко-персијских ратова то јасно доказују. Ови недостаци старе јонске уметности делимично се задржавају и у скулптури саме Грчке.

Храмови су, као станишта богова, били достојни оних којима су намењени. Скромно здање (четири зида — једна просторија и напред два мала стуба на улазу) постепено се претвара у величанствену дворану окружену стубовима који заједно са зидовима носе кров. Ови стубови са својим основама и капителима постају главно обележје грчког храма и одређују стил којем он припада. Сами стубови, затим архитрав од камена који належе на њих, уздигнуто постоље, зидови и кров грађевине, све то заједно чини уметничку целину у којој нема ничег произвољног, већ је свака појединост прорачуната и предвиђена, а слике и скулптуре су строго подређене основним поставкама структуре храма, али у коме, ипак, ништа није стереотипно. У Грчкој уопште не постоје два потпуно једнака храма. Стуб, основна карактеристика храма, није ограничен на један једини облик. Масивни дорски стуб има за капител раван „јастук"; јонски стуб, рођен у Малој Азији, раскошнији је и китњастији са својом вајаном основом, са стаблом складно жљебљених канелура и са двоструким волутама на капителу; затим се јавља, још раскошнији и китњастији, коринтски стуб чији капител краси веома декоративно лишће бодљикавог акантуса. Овакви племенити храмови са стубовима подижу се у свим великим средиштима грчког народа. Артемидин храм у Ефесу, Зевсов у Олимпији, Аполонов у Делфима, Херин на Самосу — колико јасно сви они изражавају особености грчког генија на свим теренима Грчке! У Италији и на Сицилији и данас постоје величанствена дела тога генија, чудесна по смелости своје замисли и по складу својих основних линија.

Али, грчку уметност не чине само храмови: од најранијих времена она прожима цео живот. За ово не треба бољег доказа од обичне грнчарије коришћене за домаће потребе. Попут егејског земљаног посуђа, а можда и под његовим утицајем, грчка керамика не трпи монохромију. А ни на једном другом пољу разноликост и стваралачка снага грчког генија нису изражени у таквој мери, иако истовремено постоје различити утицаји. Први утицај потиче са Истока. Њега првенствено карактеришу шаролике групе животиња, неке стварне, а неке плод источњачке маште; код ових других јарке боје не представљају природу, већ јој придају богатство које њој не припада.

Мада се овај тип керамике свуда среће, постоји велика локална разноликост: ако источњачку вазу са Родоса упоредимо са вазом из Коринта, одмах ће постати јасно до које је мере свака од њих особена и условљена местом настанка. Други стил није оријенталан већ европски. Оскудног избора боја и круте, поједностављене геометријске орнаментике, овај стил се брзо развија: геометријска шара уступа место људској фигури која је у почетку сва укочена и тврда; потом се ове фигуре комбинују и чине групе. Од оваквих скромних почетака постепено се развија атичка ваза — ваза са црним фигурама на црвеној основи, њена главна тема су људске фигуре, а животиње и цветна орнаментика само споредан елемент. Ове атичке вазе, на које су њихови творци, поносећи се својим делима, стављали своје потписе, убрзо су почеле да одражавају сваку нову уметничку тенденцију и идеју. Док је декорисао ове предмете за свакодневну употребу, сликар се осећао слободнији него када је радио за храмове и светилишта. Сликајући вазе, он на њих преноси сав бујни и разнолики живот Грчке — пре свега религију, али никако само њу. Љубав и гозбу, празничне весеље, свадбу и погреб, људе на тргу или у радионици, жене у скровитости својих домова, децу у игри, младиће и девојке у палестрама и вежбалиштима — све нам то откривају посматрачко око и вешта рука атинског сликара ваза. По мајсторству обликовања и цртежа ове вазе се могу мерити чак и са величанственим линијама самих грчких храмова.

Таква је била Грчка током седмог и шестог века. Без напора, у необузданом изливу свога генија, она је савлађивала све препреке на свом путу. Била су јој позната остварења Истока, ценила их је и користила се њима; али се пробијала напред својим правцем и створила своју специфичну културу — ону културу која је нама далеко природнија и разумљивија од цивилизације коју је пре ње био створио Исток.

VIII

ГРЧКО-ПЕРСИЈСКИ РАТОВИ

У хеленском свету током шестог века пре нове ере водећа улога у економском и културном животу несумњиво није припадала матичној Грчкој, већ грчким колонијама у Малој Азији и донекле, у Италији и на Сицилији. Полиси у Грчкој: Егина, Халкида, Еретрија, Коринт, Сикион, Спарта и Атина били су далеко сиромашнији и мање цивилизовани него Милет, Ефес, Самос, и Лезбос на истоку, или Сибарис, Кротон, Гела, Акрагант и Сиракуза на западу. Колоније су имале богатију и плоднију земљу, пространије тржиште и повољније везе са Истоком. С друге стране, положај ових истурених места хеленског света, са политичког становишта, био је веома незавидан. У Малој Азији а и у Италији, ти градови су били изложени нападу њихових копнених суседа. Сицилијске Грке непрестано је угрожавала велика картагинска поморска сила коју је подржавао моћни савез етрурских градова, а да и не говоримо о њиховим најближим суседима и племенима настањеним у унутрашњости острва. Али чак и тако, они су били безбеднији од Грка у Малој Азији, јер су Етрурију, мада богату и цивилизовану земљу, од грчких колонија раздвајале планине у централној Италији. Остали суседи Грка још увек су се налазили на примитивном степену развитка, док је Картагина тек почињала да схвата своју снагу и неопходност да се коначно обрачуна са Грцима.

У Малој Азији стање је било друкчије. Обалу су заузимали Грци. Али чак и ту знатан део старијег становништва које је наставило да живи у тим областима под грчком влашћу није био грчки нити нецивилизован. Пре него што су дошли и покорили их Грци, ова племена су имала своју цивилизацију и своје политичке установе и ту чињеницу ови

људи никада нису сметнули с ума. Они су осећали да су њима ближи њихови азијатски сродници него нови господари. Централни део Мале Азије имао је своју значајну историјску прошлост, а успомене и традиције хетитског царства и даље су живеле у новим краљевинама Фригији, Лидији и Ликији. Од њих је Лидија била најближа Грцима. Током седмог и шестог века пре н. е. ова краљевина се успешно бранила од упада Кимераца и Скита, нагло је ојачала, обогатила се и прерасла у моћно царство са јасним политичким и економским циљевима. Као посредник између Истока и новог грчког света и као земља која је по свом положају, националности и култури припадала и једном и другом, Лидија је тежила ка мору. Међутим, обале су заузимали Феничани и Грци. Потиснути ове прве било је немогуће, јер су се на путу испречиле најпре Асирија, затим Персија. Стога је за Лидију било много лакше и природније да се шири према западу, у области где су се налазили Грци.

Азијски Грци, као и они у матичним крајевима или на западу, сви су били исте крви, религије и културе, али су били исцепкани на низ независних држава од којих је свака имала сопствену политику и традиције, опречне политици и традицијама њених суседа. Мржња и љубомора према овим суседима деловале су јаче него осећања непријатељства према моћним, али далеким источним царствима о којима су они мало знали и до којих им није било много ни стало. Поврх тога, друштвена и политичка борба никада није престајала у оквиру сваке од ових држава, тако да су сукобљене странке биле принуђене да траже помоћ, не обазирући се на то одакле им она долази. И, коначно, стратегијски положај ових градова био је изузетно неповољан. Територију сваког од њих, а то је махом била долина река, планински кланци су делили од територије његовог најближег суседа на обали. Зато су копнене везе биле тешке, за разлику од лаког саобраћања морем; међутим, због веома разуђене обале пловидба је предуго трајала. Сва та територија била је заправо у потпуности изложена нападу било чије војске из унутрашњости земље.

Лидијско царство је до крајности искористило све ове чињенице и убрзо почело да води главну реч у политичком животу поменутих градова. Лидија је, с једне стране, у цивилизацији и трговини давала велики допринос Грцима, док је с друге узимала од њих све што је Грчка имала да пружи,

и тако је све више бледела разлика између Лиђана и малоазијских Грка. Лидија је постепено примљена у круг грчких држава као једна од њих, исто онако као што ће касније бити прихваћена и Македонија. Лидијски изасланици, са богатим даровима за Делфе и друга грчка светилишта, дочекивани су добродошлицом као и изасланици грчких земаља. Не изненађује чињеница што је Лидија за кратко време апсорбовала малоазијске градове у седмом а још више у шестом веку, и што постојећи отпор није добио облик здруженог националног напора упереног против непријатеља са Истока. Њихов отпор је био неорганизован и крајње неефикасан. Сви лидијски краљеви — Ардис, Садијат, Алијат и Крез — смишљено су настојали да потчине грчке градове, те су оваквим својим деловањем омели Грке да запазе колико је у међувремену порасла сила Мећана и Персијанаца. Стога је страховит пораз из 548. године пре нове ере, када је Кир потукао Крезову војску и заузео Сард, потпуно изненадио Грке, који су потом имали да се суоче са Персијанцима, једним сасвим непознатим непријатељем. Све њихове наклоности нашле су се тада на страни Лидије, а Спарта је чак била спремна да пошаље део своје војске у помоћ Крезу.

Персија је са лакоћом победила малоазијске Грке. Грчка се налазила далеко и била је релативно слаба, док су малоазијским Грцима руке биле везане због разједињености и због млитаве, али корозивне политике Лидије. Убрзо је целокупна ова обала ушла у састав велике персијске монархије. Међутим, нови господари нису унели веће промене у унутрашњи живот малоазијских приморских градова. Сваки од њих је задржао своју аутономију, и даље је одржавао редовне везе с осталим грчким областима и сачувао је свој значај као средиште трговине и занатства. Једина обавеза им је била да убудуће својим освајачима плаћају део својих прихода и да им опремају војнике и бродове за бесконачне ратове које је Персија водила против Вавилоније и Египта. Малоазијски Грци су се навикли на све то. Једино су мрско гледали што се Персија често меша у њихова страначка гложења и што подршку пружа тиранима. Временом је тиранија постала готово једини облик владавине у овим градовима.

Припајање малоазијских Грка одиграло је важну политичку улогу у историји персијске царевине. Нови поданици донели су идеје и навике које су се потпуно разликовале од идеја и навика карактеристичних за остале делове ове земље.

С друге стране, било би политички апсурдно владати Малом Азијом, а не владати и њеном обалом. Али, онај ко је већ завладао том обалом, нужно је морао доћи у додир са околним острвима и са сложеном политиком целокупног Балканског полуострва, као и са обалом Црнога мора — оном обалом коју су густо насељавали колонисти, већином малоазијски Грци. И тако је освајањем Мале Азије Персија била увучена у европску политику и принуђена да на неки начин одреди свој став према Европи. Најједноставније решење овог проблема, бар са гледишта које је било уобичајено код источних освајача, било је да Персија освоји Грчку и да је припоји, те тако својим царством да обухвати читав тај народ, а не само један његов део.

Чинило се да постоје повољни услови за извршење оваквог плана. Државна и друштвена ситуација у матичној Грчкој мало се разликовала од ситуације у малоазијској Грчкој. И једна и друга биле су издељене на мале државе које су се међусобно стално налазиле у рату; у обема је постојала иста љубомора између полиса, иста унутрашња подела сваког града на друштвене слојеве и политичке странке и иста спремност да се не бира савезник, када је требало хитно остварити неке политичке и страначке циљеве. Због таквог политичког стања изгледало је да је Грчку лако победити. Оно што је Персија била у могућности да са своје стране баци у ову борбу чинило се огромно и одлучујуће: велику војску и то добро организовану и високо дисциплиновану; прворазредну флоту чију су посаду сачињавали Феничани и малоазијски Грци, највештији поморци тога доба, и неисцрпне материјалне изворе једне богате монархије. Борба се, неоспорно, морала водити на далеким ратиштима; али, зар персијска војска није већ преваљивала пут до веома удаљених места у централној Азији и до граница Индије? А зар нису недавно освојили чак и моћни Египат?

Кад год су проширивали границе своје земље, персијски монарси никада нису деловали насумце. Били су то одлични стратези: до ситница су разрађивали и пажљиво припремали сваки војни поход. Било им је јасно да се европски Грци практично не могу савладати, све док се персијска граница не помери дотле да се поклопи са границама грчких држава на мору и на копну. То је значило да, пре него што припоје Грчку областима под својом управом, морају освојити грчка острва, а у првом реду северни део Балканског полуострва,

постојбину трачких племена, која су била добро позната Персијанцима у Малој Азији. Међутим, у томе их је предухитрила следећа околност: Персија се сударила с аспирацијама једне друге иранске силе, скитске империје, која се у међувремену чврсто била утврдила на северном делу Црнога мора, а ступила и у додир са Грцима. Персија је била приморана да заустави надирање Скита у правцу запада и југа, пре него што предузме ма какав други корак. Она у то време није намеравала да покори скитску краљевину у јужној Русији; тиме се можда могла позабавити у далекој будућности. Хитан посао који је тада морала да обави био је да потисне Ските са Дунава и да их спречи да се шире на Балканском полуострву. Дарије је приступио остварењу овога циља у великом походу против Скита око 512. године пре нове ере. Он вероватно није отишао даље од степа између Дунава и Дњестра. Може се закључити да је овај његов подухват у целини успео, јер се после тог датума претварање Тракије у персијску провинцију одвијало брзо и непрекидно, без икаква ометања споља.

Због устанка јонских Грка Дарије је био приморан да прекине даље спровођење у дело ових својих планова. О узроцима подизања овог устанка можемо само нагађати: али он зацело није у вези са неким панхеленским покретом чија би сврха била да заустави даље Даријево напредовање, јер он није захватио чак ни целу Малу Азију. У том устанку су учествовали малоазијски Грци са севера и са југа, а Атина и Еретрија са Еубеје бојажљиво су покушале да им помогну, али им се више ниједна држава у матичној Грчкој није придружила. У ствари, то је углавном био устанак Милета и још неколико других јонских градова. Све околности говоре у прилог претпоставци да су посреди били локални узроци и да је устанак подигнут зато што су Грци преценили своју, а потценили персијску снагу. Иако су били потпуно свесни које су све слабе тачке Персије, они су очигледно остали слепи за њену стварну моћ. Борба се водила упорно и била веома дуга (од 499. до 494. године пре н. е.), а завршила се пропашћу Јоније. Милет је био спаљен до темеља и требало му је много времена да се опорави од тешких удараца које је претрпео.

Овај устанак је одиграо значајну улогу у историји односа између Персије и Грчке: потврдио је уверење Персије да по сваку цену и неодложно треба наставити с освајањем Балканског полуострва. Стога није чудно што је први задатак

којег се Дарије прихватио, пошто је угушио побуну, био да упути војне снаге на обале Хелеспонта и у северну Грчку да би ојачао персијску власт која је у овим областима устанком била ослабљена. То је био непосредан циљ персијског похода из 492. године пре н. е.; међутим, јачина сувоземних и поморских снага које су у њему учествовале самим својим бројем показује да је, уколико се све одвија како треба, планирано настављање операција, односно продирање морнарице и копнене војске у централну Грчку. Међутим, велики део ове персијске флоте настрадао је у бродолому недалеко од Свете горе, а без учешћа целокупног бродовља било је тешко снабдевати велику војску током дугог и напорног похода. Стога су Персијанци били принуђени да се ограниче на свој главни циљ, тј. да ојачају своју власт припајањем Тракије и Македоније.

Поход из 492. године пре н. е. био је тек први покушај. Године 490. пре н. е. уследио је други, чији је циљ, према обнародованој изјави персијског цара, био кажњавање Атине и Еретрије због учешћа у јонском устанку. Овакво образложење званично су саопштили грчким државама персијски изасланици који су од њих у знак покорности тражили „земљу и воду", а заправо су захтевали да остану неутралне у предстојећем сукобу. Будући да су се области под персијском влашћу сада налазиле на домаку њих, многе грчке државе нису одбиле ове захтеве. Али је стварни циљ Персије несумњиво био друкчији. Уздајући се у своју поморску надмоћност, Персија је веровала да ће својим другим походом довршити задатак који је отпочео Мардоније и да ће успоставити не само заједничку сувоземну границу са Грчком већ и ове две земље повезати поморским путем који би полазио од јонских градова и преко острва пружао се до свог природног завршетка у Европи, у Атици и њеним лукама, као и лукама на Еубеји. А кад се једном домогне Атике, Персија не би морала да зазире ни од једног другог такмаца на мору и освајање Грчке могла би сматрати сигурном ствари. С обзиром на унутрашњу неслогу у Грчкој, било би лако нахушкати једну државу против друге и за тили час оборити Спарту, наду Грчке на копну, и то једним, одлучујућим ударцем.

Домоћи се Атике чинило се веома једноставним задатком. Атина није могла очекивати помоћ ни са једне стране. Први сусед била јој је Егина, опасан непријатељ и такмац; Спарта се налазила далеко, споро је дејствовала и једва да је била

свесна каква опасност и њој прети, док је Беотија изражавала отворено непријатељство. Атина није поседовала неку значајнију флоту, док атичке сувоземне снаге нису имале много искуства нити славне дане иза себе. Тек рођеној демократији жилаво се супротстављала аристократија која је сачувала извесну снагу. Хипија, последњи тиранин, још увек је био жив и надао се да ће повратити власт, вукући се на реп персијске војске. Из тих разлога Дарије је веровао да се Атина може савладати снагама које се буду искрцале са његових бродова.

Даријева предвиђања су се показала делимично тачна, а делимично погрешна. Атина је, доиста, била усамљена. Али намеру Егине да прискочи у помоћ Персијанцима осујетила је Спарта. У Атини су пријатељи Персије били приправни да ступе у дејство, али нису били ради да се изложе никаквој опасности: најпре треба да буде потучена демократска војска Атине. Спарта није одбила да помогне Атини, али је њена помоћ споро стизала. Опасност која је претила Атини и читавој Грчкој била је огромна; Атина је то схватила, али Грчка није. Када су се персијске трупе искрцале на Маратонском пољу, Атина је морала да бира између предаје и прихватања одлучујуће битке са веома малом надом на победу. Она није имала много добрих изгледа, али их је ипак имала. Испоставило се да је мала збијена војска атинских и платејских грађана — била је то тешко наоружана пешадија са гвозденим панцирима — војска у пуном напону због смртне опасности, која се борила на сопственом тлу и у познатој средини, била више него дорасла непријатељу. Персијанци су бројно далеко премашали Атињане; то су били бирани и добро снабдевени одреди; али они су имали лако наоружање, борили се у непознатим условима а за њима је остао дуг пут. Атињани су имали изузетну срећу што се на њиховом челу нашао Милтијад, вешт војсковођа, који је познавао персијску војску, јер је служио у њој за време скитског похода као тиран неких грчких насеља и локалних племена у Тракији. Његова изразита војничка обдареност и познавање непријатеља одиграли су велику и готово одлучујућу улогу у сјајној и славној победи на Маратонском пољу.

Ниједна од двеју војски које су се сукобиле на Маратону није била велика, па ипак ова битка има пресудан значај за светску историју. У ланцу персијске политике тада је сломљен један беочуг, а његова је важност била капитална. И упркос свему, ова битка је могла остати само величанствен подвиг у

историји Атине, да после ње у Персији није уследио низ криза које су Грчкој омогућиле да одахне и да се среди током наредних десет година. Иако се Дарије озбиљно припремао, никако му није пошло за руком да опреми још једну експедицију против Грчке. После неуспеха на Маратону морало се поступати веома обазриво. Али, цар је био стар; бирократска машинерија Персије споро је функционисала; године 486. пре н. е. побунио се Египат, а 485. умро је Дарије. Ксерксу, његовом наследнику, било је потребно доста времена да среди своју политику и ојача свој положај у земљи. Ово одуговлачење је добродошло Грчкој: успела је да увећа своја средства и поврати самопоуздање. Слава Атине високо се пронела Грчком. Када се њена државна благајна напунила захваљујући систематској експлоатацији Лауријских рудника сребра, и када је на чело избио Темистокле, подједнако смео и мудар, инсистирајући да је неопходно да Атина изгради велику флоту како би се у будућности одупрла инвазијама, у Грчкој тада није било силе која би хтела да спречи овакво повећавање сопствених војних снага. Спарта и Егина су осећале да би њихова опозиција била немогућа. Али је још важније било то што се током ове деценије изменио став Грчке према опасности од Персијанаца: сада су сви Грци схватили да могу пасти у персијско ропство и исто тако били свесни да је сукоб неизбежан. То не значи да се цела Грчка у том раздобљу припремала за рат. Појединачне државе предузимале су извесне мере те врсте, међутим, важнију је нешто друго: створено је осећање припадности једном народу и у јавном мњењу се изградило мишљење да треба прихватити борбу. Па ипак то не значи да извесни полиси нису били спремни да чине уступке, чак и да се боре на страни Персије; међутим, сада се такво држање сматрало издајом народа, а не легитимном политиком.

Због тога су се наредне ратне операције, које је Ксеркс отпочео 480. године пре н. е., одвијале под друкчијим околностима. Припреме које је он извршио биле су до ситница смишљене, а план похода беспрекорно израђен. Интендантска служба била је сјајно организована. Усвојен је основни план из 492. године пре нове ере: требало је да се војска креће обалом под заштитом моћне флоте, чији је задатак био да се стара о снабдевању ових снага и да их брани од напада из позадине. Грчком је овладала велика забринутост. Првобитна намера Грка била је да се освајачу спречи продор на грчко тле, тим што би га пресрели у долини Темпе одакле води

пут у Тесалију. Али овај план није био изводљив, зато што се тај кланац могао лако заобићи. Из тог разлога Тесалија се морала препустити освајачу. Други план, који су подржавали Атињани и целокупна централна Грчка, предвиђао је садејство поморских и сувоземних снага код Термопила, кључног места за централну Грчку: војска би бранила теснац, а флота одбијала сваки напад са мора на позадинске трупе. Међутим, Спарта се супротставила са својим планом: у њему се истицало да треба бранити Коринтску превлаку, а целу средишну Грчку напустити без борбе. План о сачекивању непријатеља код Термопила могао је успети да се на том месту окупила велика војска и да је флота обавила своју дужност. Међутим, иако флота није изневерила, Спарта и неки савезници у Термопиле су упутили недовољне одрамбене снаге, тако да су Персијанци успели да заобиђу релативно мали број бранилаца. После тога је грчка флота отпловила до обала Атике. Један део бранилаца Термопила се повукао, а други су, заједно с Леонидом, спартанским командантом, изгинули у неравноправној борби. Персијанци су ушли у Грчку.

Атика је била прва жртва. Беотија и готово целокупна средишна Грчка потчиниле су се освајачима и биле спремне да им учине сваку услугу. Тада су међу Грцима отпочеле нове расправе о ратном плану. Атину је било немогуће бранити, па је становништво овога града и Атике пресељено у Саламину и Егину. Персијанци су брзо прегазили Атику, а Атину опљачкали и попалили. Да је сада дошао ред на флоту да ступи у дејство, било је ван сваке сумње. Али где да се заподене битка: у водама Атике или можда Пелопонеза? Спартанци су инсистирали да треба утврдити Коринтску превлаку и заштитити од инвазије пелопонеску обалу — али, био је то безнадежан план, имајући у виду надмоћ персијске флоте. Атињани су тражили да се грчки бродови концентришу између Саламине и атичке обале, где је постојао изглед на успех зато што је ту канал био исувише узак да би се персијска флота из двојних редова могла развити у врсту. Темистокле је с великом муком постигао да се битка биje код Саламине. А и Ксеркс је то желео: надао се да ће ту на окупу савладати Грке и да ће затварањем оба краја канала сву њихову флоту навући у клопку.

Битка је била заподенута и прихваћена. Грци су из ње изашли као неоспорни победници, а Персијанци су били принуђени да измене целокупан план свог похода. Грци, додуше,

код Саламине нису потпуно уништили њихову флоту, али су је до те мере осакатили да је надмоћ на мору коначно припала њима. А све док су Грци били господари мора, непријатељу је било немогуће да одржава велику освајачку војску. Сем тога, Персијанци су страховали да им се не покидају везе са сопственом земљом. Због тога је Ксеркс са главнином своје војске пошао на напоран марш према домовини. Један део својих снага оставио је у Тесалији, са намером да борбу обнови следеће, 479. године пре нове ере.

Чак и после победе код Саламине стање у Грчкој још увек је било незавидно. Имати уза се, можда заувек, персијску провинцију на северу Грчке и то са снажном војском, значило је страховиту опасност. Па ипак су Спартанци тако одредили своју политику, као да то нису схватили. Спарта је и даље тврдила да се централна Грчка мора напустити, а Коринтска превлака утврдити. У међувремену су Персијанци поново оспособили своју флоту и упутили је да брани обале Мале Азије; затим су појачали своје одреде под командом вештог генерала Мардонија, који је зиму провео у Тесалији. Следећег пролећа Персијанци су се поново појавили у Грчкој. Мардоније је својим планом желео да изазове коначан расцеп између Спарте и Атине и да потом с Атином закључи одвојен мировни уговор. Пошто једном буде имао атинску флоту у својим рукама, могао би да пренебрегне утврђења на Коринтској превлаци и самим тим би освајање Пелопонеза било осигурано. Атињани су се нашли у тешком положају. Знали су да им предстоји још једна инвазија и још једно пустошење земље, јер је Спарта тврдоглаво одбијала да своје трупе и одреде својих савезника упути у централну Грчку. Атињани су ипак смогли довољно снаге да одлучно одбију предлоге које им је изложио Мардонијев изасланик, македонски краљ Александар. Непријатељ је поново окупирао Атику, а њено становништво се још једном склонило на Саламину. Разарање Атине овога пута било је докрајчено.

Када је Спарта схватила да је стрпљење Атине готово на измаку и да ће, уколико и даље буде инсистирала на одбрани Пелопонеза, неминовно уследити сепаратан мир између Мардонија и Атине, као и потпун крах спартанског оперативног плана, она је најзад, тек тада, одлучила да дигне руке од тога плана и да упути своју војску у Беотију. Јаким спартанским снагама које су без одлагања запоселе бојиште придружиле су се војне јединице осталих грчких држава; укупан број пео

се до 100.000 тешко или лако наоружаних пешака. Мардоније се истог трена повукао из Атике. Две војске су се среле недалеко од Платеје. У почетку су Персијанци били надмоћнији. Мардонијева коњица је била одлична, као и пешадија. Због тога је Паусанија, спартански краљ који је командовао грчком савезничком војском, својим трупама с муком маневрисао и био принуђен да се задржи на брдовитом терену између Беотије и Атике. Како је операција одмицала, тако се положај Грка погоршавао. Персијанци су као базу иза себе имали плодне области Беотије и Тесалије, док су Грци све залихе морали добављати чак са Пелопонеза. Затим, Персијанци су били уједињени под једном командом, а грчким генералима се догађало да се посвађају чак и на самом бојном пољу. Грке је спасла грешка коју је начинио Мардоније. Када је Паусанија пребацио чело своје војске у брда, да би се склонио од удара персијске коњице, Мардоније је оценио овај покрет трупа као повлачење и упустио се у борбу на терену на којем је његова коњица постала неупотребљива. Као и на Маратонском пољу, персијску пешадију су потукли хоплити, само су овог пута то били спартански хоплити.

У исто то време, са циљем да се персијска флота одвуче што даље од борби које су се водиле у Грчкој, грчки бродови су отпловили у правцу истока до острва Самоса, насупрот кога су се код рта Микале на малоазијској обали налазиле стациониране персијска војска и флота. Грци су се искрцали и заподенули борбу. До ногу су потукли Персијанце, зато што су њих издали јонски Грци који су били најбројнији у тим одредима персијске војске.

Због пораза код Платеје и Микале Персијанци су били присиљени да се одрекну сваког даљег мешања у грчке послове и да одустану од освајања Грчке.

Док се ово догађало у Грчкој, на западу се водила још једна не мање оштра борба између сицилијских Грка и Картагине. Већ сам говорио о овој значајној феничанској колонији на северној обали Африке, о њеним трговачким односима и о њеном све већем просперитету. Картагина је постепено покорила остале феничанске колоније на афричкој обали и нека племена у унутрашњости. У шестом и петом веку пре н. е. била је то снажна империјална сила којом је владала шачица најбогатијих грађана угледног порекла; располагала је јаком војском и флотом коју су делимично сачињавали грађани, а делимично најамници. Картагина је своју трговину усмеравала

поглавито ка северу и северозападу. Већ сам споменуо да се она морала сударити са конкуренцијом грчких градова на Сицилији, у Италији и Галији и да је због тога стално долазило до крвавих обрачуна. Почетком петог века, у време треће персијске инвазије Грчке, и вероватно у дослуху са Персијом, она је опремила моћну флоту, сакупила велику војску и бацила их на Сицилију, надајући се да ће за себе приграбити цело острво и једним ударцем истерати Грке. Али срећом по Грке, Сицилија се налазила у таквом положају да је спремно дочекала непријатеља. Гелон, тиран града Геле, способан и амбициозан државник, на Сицилији је изградио јаку државу, а Сиракуза, најбогатији и најјачи град на острву, потпала је под његову власт непосредно пре картагинске инвазије. Користећи средства до којих је дошао на овај начин, као и општи страх, сакупио је велику војску и сачекао освајаче код Химере. Грци су однели победу захваљујући свом вештом генералу и срећној околности што је картагинска коњица пловећи из Африке доживела бродолом. Било је потребно много времена да се Картагина опорави и да обнови напад.

Грчка је одбранила своју слободу. Истини за вољу, Персија и Картагина су и даље остале велике силе, само, Персија није више кретала у освајања: уместо на њих, морала је мислити на сопствену одбрану. Грчка је избегла судбину Мале Азије: никада, чак ни за кратко време, није постала провинција било које источне монархије.

IX

АТИНСКА ПОМОРСКА ДРЖАВА

Битке код Платеје и Микале означиле су крај борби са Персијанцима у матичној Грчкој. Персија је схватила да због насталих околности није у стању да покори Грчку и да од ње образује персијске сатрапије. Али то не значи да је и рат између ова два народа био окончан: он се неминовно и даље водио; једино је било питање какав ће вид узети војни сукоби и којој ће од двеју страна припасти офанзивна, а којој дефанзивна улога. Персији је било могуће да напусти сваку наду на непосредно освајање Грчке, а да ипак сачува заједничку границу с овом земљом, да задржи своје поседе на Балканском полуострву, у Малој Азији и на острвима.

Педесетогодишње раздобље које дели битку код Платеје од почетка пелопонеског рата јесте период о којем се мало зна. Херодот завршава своју историју заузимањем Сеста 478. године пре н. е.; Тукидид је себи ставио у задатак да опише и објасни велику борбу између Спарте и Атине о првенство у Грчкој, док су дела каснијих историчара — Ефора, Теопомпа и осталих — који нису само бележили епизоде, већ су писали целокупну грчку историју, допрла до нас, ако се то уопште може рећи, једино у одломцима. Тај педесетогодишњи период није карактеристичан по неком централном случају или атрактивном догађају, па се за њега није нашао ниједан историчар достојан да стане у ред са Херодотом и Тукидидом.

Било је незамисливо да ће Персија напустити сваку борбу. Па ипак, она је у Грчкој претрпела тако тешке ударце, да је гломазном устројству њене империје, са непрегледном територијом и шароликом војском, очигледно био потребан известан предах, како би окупила своје снаге и припремила се

за нови напад. Међутим, Грчка јој није дозволила такав предах. Једноставно није престала да се бори, чак ни за краће време; штавише, уместо да се брани, постала је агресивна. Поставила је себи за циљ да потисне Персијанце опет у Азију и да им онемогући непосредни контакт с Егејским морем. А овај њен војни план подударао се са националним стремљењима јер им је пре свега било стало да поврате независност грчким градовима дуж егејских обала. Готово ништа не знамо о начину на који је вођена ова политика. Већ сам рекао да располажемо крајње оскудним подацима о периоду који је уследио после грчко-персијских ратова, док су они подаци које имамо углавном повезани са унутрашњим збивањима у Грчкој, а не са борбом против Персије. А та су се унутрашња збивања све више компликовала, како је растао политички значај Атине. Атина се све чешће гложила са својим суседима, а иза њих је стајала Спарта, не престајући да сумњичаво посматра богаћење и све већи углед Атине.

Познати су нам ипак главни догађаји овог сукоба. Отпочела га је Спарта. Пре но што је почео рат, Спарта је била прва политичка и војна сила у Грчкој; она је, заједно са Атином која је долазила одмах иза ње, имала прву реч у стварном вођењу рата. Њена је војска добила битку код Платеје. Али, Спарта никако није била подесна да руководи операцијама које су се одвијале поглавито на мору и на периферији грчког света. Такав рат је захтевао прилагодљивију и живљу државну организацију од оне која је постојала у Спарти. Спарта је располагала ограниченим војним снагама, те није могла да их у великом броју разашиље на разне стране. Због стања у земљи и постојећег односа према хелотима и перијецима, била је принуђена да у оквиру својих граница задржи велике војне резерве, у стварн већину оних спартијата који су чинили срж њене војске. Такође је и сама политичка ситуација на Пелопонезу, где је примат Спарте искључиво зависио од њене војне надмоћи, захтевала да спартанске војне снаге остану на окупу у Грчкој, а не да буду упућене у Малу Азију и Тракију. И коначно, као што смо већ видели, Спарта је била земљорадничка и континентална краљевина: њена средства била су ограничена, а без великих новчаних издатака није се могао успешно водити ниједан рат на мору ни на периферији грчког света.

Све то заједно неминовно је присилило Спарту да се одрекне водеће улоге у борбама против Персије. Али, без вође

се није могло, а једина земља која је била у стању да преузме ову улогу била је Атина. Она је располагала најбољом флотом у Грчкој, поред тога што је имала велику војску у којој су служили сви грађани овога полиса, то јест огромна већина целокупног становништва настањеног у Атини, Пиреју и читавој Атици; сем тога, користећи се својом флотом лако је могла пребацивати поједине одреде својих снага где год је то било потребно. Штавише, после Клистенових демократских реформи средило се стање у земљи, јер атински грађани, заокупљени војним подухватима, доиста нису имали времена да мисле на било шта друго. И најзад, после Маратона, Саламине и Платеје патриотски дух се у Атини високо винуо, а Атињани се надалеко прославили као одлични војници, морепловци и мудри политичари. Стога није чудо што је Атина прижељкивала да стане на чело борбе против Персије и што јој се та жеља остварила.

Иако матична Грчка, што ће рећи градови расути по Балканском полуострву, нису били много заинтересовани за ову борбу, она је за острва и градове у Малој Азији значила питање живота и смрти. Због тога су ти делови Грчке живо учествовали у војним подухватима против Персије, те су под вођством Атине образовали поморску конфедерацију са средиштем на Делосу — савез из кога ће се родити велика атинска поморска држава. Правила овог нераскидивог удружења била су да сваки савезник мора учествовати у рату и имати свог представника у савету лиге и да сваки од њих може положити новац, уместо да стави на располагање људе и бродове. Када се узму у обзир овакви услови, јасно је због чега је вођство припало Атини. Самим тим што је располагала већим војним снагама и већим материјалним средствима него остали савезници, обезбедила је себи већину гласова у савету; једино је она имала довољно људи и енергије да новац својих савезника претвори у бродове и војнике у случају да они не буду вољни или у моћи да активно учествују у рату. Главну одговорност су сносили Атињани, као вођи Делског савеза, те је природно што је њихова улога у савету била сразмерна њиховој одговорности.

Захваљујући деловању ове конфедерације, Егејско море је постепено било очишћено од Персијанаца. Хелеспонт и Мраморно море такође су се прикључили Делском савезу, или су, другим речима, постали атинске воде; колоније атинских грађана стварале су гарнизоне на најважнијим упориштима,

те су мало-помало Персијанци били потиснути и са југа Егејског мора. Главни актери у овом систематском рату против Персије биле су нове личности. Аристид, генерал из битке код Платеје и оснивач Делског савеза, напустио је политичку позорницу; такође и Темистокле, јунак са Саламине и утемељивач атинске флоте. Последње што је Темистокле остварио било је да зидовима опаше Атину и пирејску луку. Захваљујући овако утврђеним копненим и поморским базама, Атина је могла да развије живу активност на мору и да не страхује од могућег напада са копна на своју престоницу и луку. Касније, као и већина државника атинске демократије, Темистокле је изведен пред суд и прогнан. Последње дане провео је у Персији.

У ово време главна фигура у Атини био је Кимон. Он се налазио на челу аристократске странке и залагао се за политику „равнотеже сила" у Грчкој, то јест за политику мирољубивости и споразума са Спартом и осталим грчким државама. Због ових његових особина и тадашњих околности, Кимон је био необично подесан државник да води атинску спољну политику. Попут свог оца Милтијада, као и Темистокла, био је изузетно способан. Његов главни подвиг је победа над Персијанцима на реци Еуримедонту око 468. године пре н. е., којом је одлучена превласт у јужним водама. После овога пораза Персијанцима више није остала ниједна поморска база, сем оних које су се налазиле на обалама Палестине, Сирије, Феникије и Египта.

Овом битком је окончан низ војних операција против Персије, тесно повезаних с освајањем Грчке. Грци су тада јасно схватили да се у блиској будућности не морају плашити опасности од нове инвазије. Али то није значило и да је борба завршена. Персија је и даље остала јака поморска сила са неколико излаза на Средоземно море, те је пре или после могла да се врати својој освајачкој политици са више искуства и са продубљеним знањем. Али, од свих Грка једино су Атињани били свесни ове претње. Остали нису осећали да их може угрозити било каква непосредна опасност, и сматрали су непотребним да мотрећи будућност једним оком чувају поморску организацију коју су образовали због сукоба са Персијом. Тако је почео процес распадања Делског савеза. Савезници су нерадо гледали на превласт Атине и тежили су ка потпуној политичкој независности.

Стога је Атина имала да бира између две могућности: или да се одрекне господарења над Егејским морем и врати у стање пре грчко-персијских ратова, или да тај Савез претвори у атинску државу — другим речима, да влада савезницима уместо да их води. Ово се могло постићи искључиво силом. Атина је одлучила да се определи за другу од двеју алтернатива, делимично из убеђења да борба са Персијом још увек није окончана, а делимично из неких других разлога. Сама Атина је била прерасла у велики град: постала је средиште готово целокупне егејске трговине и значајан центар робне производње. Број њених становника био је веома порастао: поред атинских грађана ту је живело веома много странаца *(metoikoi)* који нису имали грађанска права, али су се ту настањивали привучени трговином и занатством; исто тако је веома био порастао и број робова. Губитком превласти на мору немшновно би се зауставио овакав развитак; сем тога, Атина би можда силом прилика морала да се врати у ситуацију која је постојала пре грчко-персијских ратова, што би неизбежно имало за последицу унутрашње немире. Стога се она определила за другу могућност и приступила задатку да конфедерацију претвори у велику државу у којој би атински грађани владали грађанима осталих држава, док би допринос савезника постао данак.

Ова одлука је утицала на целокупну политику атинску, како на унутрашњу, тако и на спољну. Вођи демократа — најпре Ефијалт, а потом Перикле — постали су поборници империјалистичких схватања и тежњи, иначе блиских грађанству. Ефијалтова политичка активност била је краткотрајна: убрзо по првом јавном иступу убијен је на тајанствен начин. Перикле је, међутим, низ година стајао на челу атинске политике и редовно наилазио на подршку народне скупштине. Непоколебљиво и доследно он се борио за идеју да Атина треба да буде у исти мах демократска земља и велика империјална сила; био је сјајан говорник, а опрезан и проницљив државник. Стога се раздобље између Кимоновог прогонства 461. године пре н. е. и почетка пелопонеског рата најчешће с правом назива Перикловим добом.

Одлука је била донесена и Атина је постала средиште једне велике државе; сама је имала демократско уређење, а управљала је низом држава, зависних од ње у свим питањима, сем када је био у питању чисто локални интерес. Због овакве одлуке Атина је морала да измени своју политику према најближим суседима и према Спарти, као и да ревидира свој став према персијској монархији. У оба ова случаја нова политика је усмеравана у складу са економским разлозима, при чему се нарочито водило рачуна о захтевима трговачке природе.

Између седмог и петог века пре н. е. Грчка ствара своју мануфактуру која нагло цвета, развија и усавршава производњу вина и уља и за своју робу проналази многа тржишта, која су све више ценила њене производе, те је њихов пласман стално растао. Главна тржишта на западу налазила су се у Италији, Галији и Шпанији, а на северу и североистоку у Македонији, Тракији и на обалама Црнога мора. Затим, у источним земљама атинске вазе и велике количине грчког, и то нарочито атинског, сребрног новца нађеног широм персијског царства од Авганистана до Египта, сведоче о готово непрекидној робној размени са грчким државама током петог века. Феничани, потиснути с Егејског мора, и надаље су у својим рукама држали сву, врло живу трговину са Египтом (иако су Грци још у седмом веку пре н. е. покушавали да им конкуришу у тој области), настојећи свим силама да Грке потпуно истисну из трговине на Западу. Због тога је природно што је флота нове атинске државе своје прве операције усмерила против Феничана и напала их на Кипру и у Египту, који су били главни центри њихове трговине на источном Медитерану. Успешна борба за ова тржишта омогућила би Грчкој да потом нападне и саму Феникију. Али оба ова атинска подухвата су оманула. У покушају да подрже устанак Египћана против Персије (460—454. године пре н. е.), Грци су изгубили велики одред војске и моћну ескадру бродова; на Кипру су, позвавши Кимона да се врати из прогонства и давши му команду над војском, однели победу (450. године пре н.е.), али им је она донела врло мало користи. За време ове експедиције Кимон се разболео и умро. Атињани су били принуђени да склопе мир са Персијом и да будућим генерацијама препусте да реше питање Феникије.

Атина није имала успеха у рату против Персије зато што је истовремено била увучена у борбу са својим најближим суседима и са Спартом. У то време њена држава није била ни изблиза консолидована, тако да је Атина морала, као што ћемо доцније видети, да се бори против сопствених савезника и поданика. Тако је у рат с Егином, Коринтом и Беотијом ушла из истих оних економских и трговачких разлога који су је увукли у размирице са Персијом. Егина јој је била стари

непријатељ и такмац. Коринт је, са својим колонијама на западу, спречавао Атини приступ на Тиренско море, на запад и на велика житна тржишта у Италији и на Сицилији. Из тог разлога је Атина била принуђена да своју економску експанзију усмерава на неразвијене земље дуж Јадранског мора. Међутим, због пораста њене робне производње и услед претварања оранице у винограде и маслињаке, за Атину је увоз сировина и прехрамбених производа значио питање живота и смрти. Италија и Сицилија могле су да задовоље и једну и другу потребу успешније од било које друге земље, осим Египта. Северна тржишта, која су се још налазила у развојном процесу, нису била у стању да производе довољно да би подмирила потребе велике атинске државе, која се још више увећала припајањем јонских градова.

Водећи исту ону политику коју су били применили против Феникије, Атињани нису напали директно Коринт, већ су покушали да ослабе његову моћ тим што би освојили Егину и присилили је да ступи у савез са њима, затим што би Мегару, која се граничила са Коринтом и Атином, лишили сваког комерцијалног значаја, и, најзад, што би утврдили своју надмоћ у Беотији. Овим покушајем да прошири свој утицај у матичној Грчкој, Атина је нужно дошла у сукоб са Спартом, за коју је, као и за све Пелопонежане, неутралност Коринтске превлаке била од пресудне важности, јер су они умногоме зависили од увоза житарица и сировина из Италије и са Сицилије. Ова борба се отегла од 459. до 447. године пре н. е. и није се завршила онако како је Атина желела. Додуше, Егина јесте ушла у састав атинске државе. Али, Атина није успела ни да одсече Мегару од мора, нити да ојача свој положај у Беотији. И овога пута је морала да оконча рат миром који јој није донео никакву корист. Тај мир је првобитно склопљен на пет, а затим је, 446. године, продужен на тридесет година. Спарта је пристала да склопи овај мир, иако питање атинске превласти у централној Грчкој ниуколико није било срећено. Али, другог излаза није имала: била је исцрпена дугом борбом са хелотима, од 464. до 459. године пре н. е., као и у неколико сукоба са Елидом и Аркадијом, чланицама спартанске војне лиге, и са Аргосом, својим упорним непријатељем.

Будући да није успела са својим грандиозним империјалистичким плановима, Атина је потом морала да се позабави питањима своје конфедерације, или друкчије речено, проблемима својих нових територија, као и да консолидује свој положај у оним областима своје земље у којима њена надмоћ до тада није била оспоравана — у Тракији и дуж обала Црнога мора. Крстарење које је тада предузео Перикле објашњава се жељом да се остави утисак на зависне градове и да се прошире државне границе. У својству команданта велике флоте, Перикле је посетио обале Црнога мора и Крима, где је том приликом, вероватно од стране самог Перикла основано неколико војних колонија, а многи грчки градови били припојени атинској држави. Док се Атина борила са Персијом и са својим суседима у Грчкој, претварање поморског савеза у велику атинску државу било је у току. Године 454. пре н. е. благајна лиге пребачена је са Делоса у Атину; већина савезника, сем Самоса, Лезбоса и Хиоса, изгубили су независност и сада су плаћали данак; у то време сви савезници су били обавезни да готово сваки судски процес прослеђују атинским судовима ради доношења одлуке. Све је то изазивало огромно незадовољство код „савезника", како су се поданици атинске државе још увек званично звали; они су с љутњом гледали како се Атина стално меша у унутрашње послове градова који су се и надаље сматрали независним. Због тога је Атина без престанка морала да гуши „побуне" савезника. Неке од њих, на пример устанак слободног Самоса, који је одбио да остане у Савезу, и устанак Византиона, имали су огромне размере и били су угушени веома сурово.

На унутрашњи живот Атине утицала је њена амбициозна спољна политика. Углавном су ниже класе — грађани који су се бавили морепловством, трговином и занатством — водиле овакву политику и непрестано је развијале. Они су били господари ситуације, те су у духу екстремне демократије све јавне институције прилагођене њиховим захтевима. Политичко тежиште пребачено је тада са Савета пет стотина на народну скупштину која је по закону била овлашћена да одлучује о свим важним пословима, као што су питања спољне политике, рата и снабдевања храном. Једанпут за време сваке пританије (периода који је трајао тридесет шест дана), народна скупштина је разматрала рад магистрата, с овлашћењем да их опозове са дужности и да их судски позове на одговорност у случају било какве неправилности. Због тога су магистрати једноставно спроводили у дело одлуке скупштине, док је Савет пет стотина само претходно расправљао о пред-

метима о којима би скупштина потом донела одлуку. Сваки члан скупштине имао је право да говори, па чак и да поднесе неки законски предлог. Међутим, ово друго право ограничавале су извесне одредбе донесене из предострожности. Дневни ред скупштине припремао је Савет, који је такође био дужан да одобрава предлоге, с тим што је скупштина могла да допуни поднесени текст. Али сваки грађанин је могао да нападне сваку судску одлуку која не би била заснована на постојећим законима.

У исто то време одбор који је сачињавало десет генерала *(strategoi)* добио је велики значај и постао нека врста владе. Био је то остатак из тешких дана у време грчко-персијских ратова. Целокупна спољна и унутрашња политика налазила се у њиховим рукама. Уколико би њихова политика имала успеха, могли су бити поново бирани небројено пута, а у случају неуспеха каткада су извођени пред суд и осуђивани на прогонство или смрт. Овако велики прерогативи били су сасвим оправдани у земљи чије се тежиште налазило у спољним и војним пословима, као и у управљању једном великом државом. Сем овог одбора постојао је и велики број чиновника с извршном влашћу, сви су они били бирани коцком на годину дана, неки од њих су службовали у Атини, а други ван њених граница. Главни посао им је било вођење финансија велике атинске државе.

Постојало је и треће тело које је играло значајну улогу у јавном животу атинске државе. То је била хелијеја, или судска скупштина, у којој су грађани били плаћени за обављање својих дужности. Ово тело је постепено ставило монопол на све правне послове у Атини. Састојало се од 6.000 чланова; по 600 је бирано коцком из сваке филе. Судска скупштина је била издељена на одборе од по 500, али је њихов број понекад био већи, а понекад мањи. Поротници су се заклињали да ће доносити пресуде у складу са законима, а у случају у којем се закон може тумачити на више начина, према својој савести. Број процеса, који је упадљиво порастао због разгранатих државних послова, био је веома велики, те се морало дуго чекати на одлуку. Магистрати су само припремали материјал и нису учествовали у доношењу одлуке. Адвокатима и браниоцима био је забрањен приступ у судницу; свака странка је морала лично да се појави. Пресуда је доношена простом већином.

Такав је био коначан облик атинске демократије. Ни у спољним, као ни у унутрашњим делатностима она није уродила никаквим изузетно значајним плодовима. Њој је, у великој мери, Атина имала да припише свој неуспех у борби са Спартом и потом свој пад.

X

ПЕЛОПОНЕСКИ РАТ

Даљим постојањем велике атинске државе наметнуо се један проблем у грчкој политици. Које су силе јаче, оне централистичке, отелотворене у тој држави, или њима супротна стремљења ка независности сваке поједине заједнице? Ваља истаћи да је атинска демократија, иако се определила за пут империјализма, у исти мах подржавала демократске идеје у свим државама које су зависиле од Атине. Рачунала је да ће демократи, од којих је већина припадала занатској и трговачкој класи, потпомоћи трговачки империјализам Атине, чак и у случају ако се наруши политичка независност појединачних заједница. Ма колико да је атинска политика била себична, ипак је Атина обезбеђивала трговцима сигурну пловидбу и допуштала својим савезницима да имају извесног удела у преимућствима њеног трговачког успона. Око 450. године пре н. е. Атина је у читавој држави завела обавезну употребу свог сребрног новца и јединствен систем мера и тегова. На тај начин је све своје територије претворила у заједничко тржиште.

Раније су „самоопредељење" и „равнотежа сила" биле лозинке већине грчких градова. Сада су ове идеје углавном заступали поборници аристократије — богати власници великих или малих поседа. Спарта је до извесног степена била склона да заузме следећи став: испољавала је спремност да својим савезницима одобри самоуправу у већим размерама, чак и политичким стварима, него што је то Атина била вољна да учини. Због тога је на све могуће начине подржавала аристократске и олигархијске групације које су постојале у сваком грчком полису, па чак и у самој Атини.

Али разлика између спартанског и атинског гледишта на ова основна питања грчке политике не објашњава сама по себи зашто су ове две силе тако неумитно морале доћи у оружани сукоб — заподенути борбу којој је било суђено да траје све док обе зараћене стране докраја не исцрпе своје снаге, и да се заврши потпуним тријумфом сепаратистичке тенденције. У првој половини петога века пре н. е. догађаји су узели такав ток да је у потпуности била могућа коегзистенција велике атинске поморске државе, с једне стране, и спартанског савеза континенталних земаља које су уживале извесну политичку независност, с друге. И то је можда било најразумније решење овога проблема за неодређени временски период у будућности.

Због тога се објашњење овога сукоба мора потражити не само у суштински различитим политичким погледима које су заузимале ове две готово подједнако снажне силе у Грчкој, већ исто тако и у низу пратећих догађаја који су долили уље на ватру и убрзали оружани окршај. Процват трговине и занатства у Атини и у државама које су с њом образовале савез, укључујући острва и малоазијске градове, још више је заоштрио питање западних тржишта које није било решено ратовима између 500. до 450. године пре н. е. Коринт и Мегара нису ни хтели ни могли да се помире са све већом конкуренцијом Атине у Италији и на Сицилији. Колики је успех Атина тада постизала у трговини са западом показује ова једна чињеница — почев од 500. године пре н. е. њена керамика је широм Италије потиснула сву другу керамику коју су производила остала грчка средишта. Ако је увоз из Атине толико порастао, онда би и извоз из Италије и Сицилије — житарице, стока и метали — убрзо морао да се усмери искључиво на Пиреј, што би аутоматски значило превагу Атине широм читавог северног и западног Пелопонеза и то не само у економском већ и у политичком погледу. Јер ове области нису могле саме да опскрбљују своје становништво, него су потпуно зависиле од увоза хране са Запада, а у поменутом случају над том трговином Атина би имала монопол. И саму Спарту је, мада она није била заинтересована за извозну трговину на Запад, угрожавала ова опасност, те је показивала разумевање за жалбе које су изражавале Мегара, Коринт и Сикион.

У дуготрајном политичком и економском ривалству између Атине и Пелопонеза наступила је прекретница када је Атина закључила да су извесна питања у вези са Мегаром и Коркиром

сазрела за решавање. Непрестана трвења са Мегаром навела су Перикла да предузме одлучан корак и објави блокаду овом полису. Атина је у исто време била присиљена да заузме одређен став и према западном питању. Године 433. пре н. е. Коркира, богата коринтска колонија и природни мост између Грчке и Запада, схвативши да су њени трговачки интереси стално у раскораку с интересима њеног матичног града Коринта изразила је спремност да ступи у савез с Атином. У том случају Коринту би била ускраћена последња могућност да заустави налет атинске трговине према Западу, те би доминацију над западним трговачким путем, који су контролисале луке Коркире, морала да преда у атинске руке. Јер када би се атинска флота појавила у овим лукама, од тог часа би сва италијанска и сицилијанска трговина прешла у компетенцију Атине. Она је у то време у обема земљама имала додуше мали број, али зато веома оданих присталица и пријатеља. Од Спарте је зависила одлука треба ли или не треба западне воде препустити Атини. С друге стране, Атини је било готово немогуће да се повуче: заустављањем своје трговачке експанзије довела би у опасност и само постојање своје државе. И најзад, Атина је тежила да успостави потпуну контролу над Халкидичким полуострвом, због чега се уплела у веома дуг рат са Потидејом. А Потидеја, савезница Атине, мада коринтска колонија, није била вољна да се одрекне последњег делића своје независности и да уђе у састав атинске државе, уместо да буде чланица атинске конфедерације.

Спарта се определила за рат, мада њени изгледи на победу нису били много охрабрујући, јер јој је предстојала борба за превласт на мору која је пре свега захтевала бродове и новац, док она, као континентална и пољопривредна земља, није имала ни једног ни другог. А ни коринтска се флота није могла равнати чак ни са флотом Коркире. Атина је, напротив, имала флоту и велике новчане резерве, контролу над трговачким путевима, располагала великим бројем људства за потребе своје морнарице и копнених снага, као и огромним богатством које су били сакупили њени грађани. Стога није чудно што се Перикле залагао за рат. Па ипак, Спарта се није одлучила на такав корак без чврстих основа. Њена главна узданица била је њена војска. Ако се Атина, бранећи своју територију, определи за одлучујућу битку, какве су најчешће водили грчки градови када су ратовали између себе, Спарта би лако могла да је потуче на суву; такав пораз би природно

могао имати за последицу растурање атинске конфедерације и отцепљење савезника, или другим речима грађански рат у оквиру атинске државе. Затим, могућно је и то да Спарта није веровала у снагу атинске демократије: уочи грчко-персијских ратова успела је да се умеша у унутрашње послове Атине и да у самом граду нађе присталице.

Рат је почео 431. године пре н. е. и продужавао се пуних двадесет осам година, а да за све то време непријатељства готово нису престајала. Тукидид, савременик и учесник у овом рату — неко време је командовао делом атинских снага — оставио нам је опис тих догађаја, који је један од најплеменитијих споменика грчког генија из области књижевности и уметности — мајсторско дело како у појединостима тако и у општем прегледу овог раздобља од изузетног значаја. Захваљујући Тукидиду ток пелопонеског рата познат нам је до најмањих подробности. Укратко, догађаји су се одвијали следећим редом. Прва деценија је донекле једнолика. План Спартанаца био је да упадају у Атику из године у годину за време жетве, не би ли становништво довели до очајања и нагнали Атињане да прихвате одлучујућу битку. Спарта је такође покушавала, али без великог успеха, да посеје раздор међу поданицима атинске државе. Политика Атине била је да избегава операције на атичком тлу, те је због тога повукла своје становништво у град. У исти мах, Атињани су свим средствима настојали да приграбе западне морске путеве, то јест пут који је водио преко Коринтског залива и око Пелопонеза. Ово није било лако постићи, зато што су готово сви грчки градови у Италији и на Сицилији према њој гајили непријатељска осећања; многи су били дорске колоније, а најнетрпељивија од свих била је Сиракуза, чисто дорска колонија. Затим, за Атину је било пресудно важно да сачува потпуну контролу над северним и источним водама, што је представљало тежак и сложен задатак. Да би остварила први од ова два циља, није јој било довољно да у својим рукама држи улаз у Коринтски залив; било је исто тако неопходно да на обали самог Пелопонеза има поморску базу, и то по могућству више таквих база.

Атина је претрпела тежак ударац када је 430. године пре н. е., на самом почетку рата, велика куга избила у граду и осакатила га баш у тренутку у којем је ангажовање свих њених снага могло одлучити рат у њену корист. Између осталих, куга је однела и Перикла, генијалног човека који је био одредио главне смернице за вођење пелопонеског рата и у својим

рукама држао све његове конце. Али, упркос овој непредвидљивој несрећи, догађаји су се углавном и даље одвијали у корист Атине, толико је велика била њена снага. Међутим, ни једна од двеју зараћених сила није била у стању да нанесе одлучујући ударац супарничкој страни. Западни трговачки пут остао је слободан, чак и пошто је Атина била заузела два упоришта, један на Пелопонезу, а други недалеко од њега — Пилос и Китеру — и у Пилосу заробила један велики одред спартанских снага. Јасно се показало да није довољно контролисати један крај овог морског пута, већ да је неопходно имати јаке базе на оба његова краја. И тако је Пелопонез сачувао своју везу с Италијом и Сицилијом и није се могао присилити на предају. А морао би попустити, да је Атина успела да из Италије и са Сицилије прекине увоз хране у ове крајеве, посебно житарица.

Међутим, изневерио је и сам спартански план да се атинска војска силом увуче у одлучујућу битку. Пустошења Атике нису уродила плодом, јер су атински бродови за одмазду наносили штету пелопонеској обали, док је Атина, захваљујући господарењу над црноморским путем, обезбеђивала себи залихе житарица и рибе за исхрану становништва као и сировине за потребе свога занатства. Побуне савезника немилосрдно су угушиване. Спарта је једино успела да награби Амфипољ у Македонији и Халкидичко полуострво, али ова места нису имала животни значај за Атину. У међувремену је оба противника почела да издаје снага, док су мирољубиви кругови у обема земљама све више долазили до изражаја и постајали све гласнији у својим захтевима. Након десет година рата, када је Клеон, вођа ратоборних и империјалистички настројених једномишљеника, погинуо у Тракији и када је главна власт прешла у руке Никије, човека скромних способности и поборника мира, Спарта и Атина су закључиле мир — чак су постале и савезнице. Овај мир из 421. године у историји се зове Никијин мир.

Али, мир није могао дуго трајати. Атињани су били свесни своје снаге и знали су да још увек, кад се све узме у обзир, они имају веће изгледе на победу. Па ипак су се темељи велике атинске државе тресли, а њеној конфедерацији претио постепен распад изнутра. На Истоку је персијска сабласт поново подигла главу, а персијско злато лако је налазило приступа у џепове беседника који су нападали Атину широм савезничких градова. Само је потпун тријумф могао спасти Атину:

делимична победа била би нешто боље решење од пораза. Овакво гледиште је у низу тачака изразио Алкибијад, Периклов нећак, способан војсковођа и окретан политичар; овај човек саздан од врлина и порока, у себи је отелотворавао карактер Атињанина из времена велике атинске државе. Подједнако му је било јасно шта ваља чинити на политичком и војном пољу. Спарта је неранљива у Грчкој. Одлучан успех може се обезбедити једино успостављањем потпуне контроле на мору, а за остварење тог циља неопходно је да Грци у Италији и на Сицилији приступе атинској конфедерацији. Сиракуза је била Атина Запада, али се не би могло очекивати да ова дорска ривалка Атине од своје воље ступи у њен савез. Преостаје само један пут — да се принуди на то. То је била суштина Алкибијадовог плана. Успех би значио брзу и сигурну победу: неуспех се искључивао сам по себи, зато што нико није могао да предвиди такав корак Атине.

Подухват је био смишљен и организован у великим размерама. Године 415. пре н. е. једна по снази страхотна експедиција изненада је упућена на Запад. План операције је био пажљиво разрађен, а сви његови конци налазили су се у рукама Алкибијада, идејног творца и вође овог похода. Међутим, одлучујући ударац томе плану задали су већ на почетку сами Атињани. Најпре су Алкибијада његови политички противници оптужили за некакав безначајан преступ, а потом сами спречили истрагу док је он још увек био присутан у Атини; али одмах по његовом одласку подстакли су народ против њега и осудили га у одсуству. То је значило судбоносан ударац за читав подухват. Алкибијад је побегао у Спарту и Спартанцима открио своју замисао до најмањих ситница. Његов наследник Никија није имао сопственог плана, а није имао ни могућности да разради нов план. Али упркос свему томе, у почетку се заузимање Сиракузе чинило могућим, јер је атинско наоружање било неоспорно веома моћно. Али Никија је реаговао споро и правио грешку за грешком. Тако је Спарта добила у времену да у Сиракузу упути појачања под командом свог способног генерала коме је Алкибијад дао тачна обавештења о атинским резервама и о слабостима експедиције. Овај подухват се 413. године пре н. е. завршио потпуним уништењем атинске војске и морнарице.

Тако је Атина изгубила премоћ и тада је била решена судбина велике атинске државе. Главни ослонац Атине, њена флота и њене резерве, пропали су у Сиракузи, јер је она готово

сва своја расположива средства утрошила на опремање ове експедиције, а није било могућности да их надокнади. Међутим, немоћ и сиромаштво Спарте продужили су то таворење за готово десет наредних година. За коначну победу Спарти је била потребна флота, а за флоту новац, али ни она ни њени једномишљеници у Грчкој, и иначе упропашћени ратом, нису могли да обезбеде ниједно од ово двоје. Грци настањени у Италији и на Сицилији никада нису били расположени да Спарти дају активну и чврсту подршку, а поврх тога, у том тренутку им је Картагина претила новим нападом. Персија је била једини могући извор за добијање новца којим би се овај рат продужио. И Спарта није оклевала: штавише, пристала је да малоазијске Грке врати Персијанцима. Али, Персија је споро дејствовала. Сваки појединн сатрап у Малој Азији био је заокупљен неком својом политиком коју је требало спровести, те је одуговлачио са решењем овог питања. А и сама Спарта је отезала преговоре, стога што се ипак није могла напречац одлучити да изда интересе Грчке. Предлог се састојао у овоме: да Персија пошаље једну феничанску ескадру у помоћ Спарти и да јој достави средства за исплату посаде на спартанским бродовима.

Атина није седела скрштених руку за време овог одуговлачења. Олигарси су искористили опште очајање настало после сицилијског пораза да приграбе власт на неколико месеци и успоставе Веће четири стотине. Али њих су убрзо збацили демократи са крилатицом „борба до краја", за разлику од олигарха који су се свим силама залагали за што скорије окончање рата. Не само што су представници морнарице одиграли водећу улогу приликом ове обнове демократије, већ су захтевали да се Алкибијаду опрости. У међувремену се изгнани Алкибијад био посваћао са Спартанцима и пребегао у Малу Азију, где је сада настојао да омете преговоре између Спарте и персијских властодржаца. Захваљујући свом повратку из прогонства, изливу родољубивих осећања у Атини и оклевању Спарте, Алкибијаду је пошло за руком да постигне велике успехе током наредне четири године. Године 410. пре н. е. извојевао је победу у великој поморској бици код Кизика и постепено стао да врши притисак на Спартанце и Персијанце. Међутим, некакву безначајну омашку коју је скривио један од њему потчињених људи у Нотију 407. године пре нове ере, искористили су његови непријатељи у Атини као повод да га нападну: чак им је пошло за руком и да га осуде у одсуству. Алкибијад је због тога побегао на малоазијску обалу и одатле посматрао ток рата. У то време у Малој Азији се појавио један енергичан сатрап, Кир, млађи син Дарија II. А Спарта је у Лисандру, вештом, одважном и амбициозном војсковођи нашла човека који по ратничкој обдарености није заостајао за Алкибијадом.

Након Алкибијадовог протеривања Атињани су учинили још један велики напор. Основни циљ Спартанаца и Персијанаца био је да се дочепају североисточних вода и да тако лише Атину залиха хране које је она добављала са Црног мора, а пре тога су је већ били отерали са малоазијске обале и са неких главних егејских острва. Стога је у одбрану Хелеспонта Атина упутила једну формацију своје флоте која је у почетку пожњела успех: потукла је Спартанце код Аргинуских острва 406. године пре н. е. Али, како је битка вођена по невремену, подавило се и много атинских морнара. Неуспех команданата да спасу своје морнаре изазвао је буру гнева у атинској народној скупштини, те им је одузета команда, а они који су се вратили кући, били су побијени. Такав начин дељења правде по кратком поступку није охрабрио њихове наследнике. Овом догађају, између осталих, Атињани морају приписати свој коначан и пресудан пораз код Егоспотама, недалеко од уласка у Хелеспонт.

С атинском флотом пропала је и последња нада Атине, и она је била принуђена да прихвати услове мира које је одредила Спарта 404. године пре н. е. Пирејске зидине сравњене су са земљом, заједно са зидовима који су повезивали пирејска утврђења с атинском тврђавом. Осим дванаест бродова, сва атинска флота била је уништена, а Атина присиљена да ступи у Лакедемонски савез, у потпуној зависности од Спарте. Па ипак, Атина није престала да постоји као независна држава, иако су Мегара и Коринт упорно захтевале да се докраја униште. Спарта је, међутим, водила до те мере великодушну политику према Атини, да од ње није тражила чак ни да задржи олигархијску владу коју је образовао Лисандар и коју ће наставити Критија и остала тридесеторица тирана. А када је Трасибул збацио Тридесеторицу и обновио демократију, Спартанци су мирно примили овај преврат.

На тај начин је било решено основно питање грчке политике и то једном заувек. Локална слобода и самоопредељење искупљени су по цену краха једног покушаја да се Грчка обухвати у јединствену политичку целину. Истина је да је тај

покушај био заснован на господарењу једне државе над свима осталим. Касније ћемо видети како је Грчка настојала да питање националног јединства реши прибегавајући федералном уређењу. Али, тада ће се постојање јединствене независне грчке силе, која би почивала на удруживању слободних градова-држава, потпуно искључивати само по себи.

XI

ГРЧКА ЦИВИЛИЗАЦИЈА И ДРУШТВЕНИ РАЗВОЈ ОД 500. ДО 400. ГОДИНЕ ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

Пошто су Атина и Спарта потукле Персију, Атина је постала главна политичка сила у грчком свету, а посебно у централној Грчкој, на острвима и у Малој Азији; њој је, исто тако, припала водећа улога у економском развоју и култури. Спарта није имала ни снаге ни жеље да се надмеће са њом на овим пољима, док је Мала Азија потпуно зависила од Атине. Грци у Италији и на Сицилији још увек су чували свој економски и културни значај, али су ове периферне области Хеладе незнатно утицале на живот Грка настањених око Егејског мора. Супротно њима, не само што је Атина имала јак политички утицај него још већи морални ауторитет. Грчка је била свесна да је њу спасла атинска упорност и патриотизам када је целом народу запретила опасност да доживи судбину јонских Грка. Из тог разлога су сада сви Грци са великом пажњом посматрали Атину и сваки њен поступак.

Живот у самој Атини претрпео је у међувремену корените промене. Град је постао престоница Хеладе, и његови грађани били су тога свесни. Можда је проширење самога града најочигледнији доказ колико се положај Атине изменио. Мада је у шестом веку пре н. е. ово насеље захватало велики простор, оно се развијало спонтано, без плана; религиозно средиште било је на Акропољу где се некада налазила утврђена краљевска палата, а сада је било посвећено Атини, богињи заштитници града; ту је у њену славу био подигнут скроман храм од домаћег камена. Писистрат је много учинио за Атину. Изградио је пространи прикладан трг у центру, побољшао снабдевање водом, подигао величанствен улаз у Акропољ и

на њему саградио нов централни храм посвећен Атини. Али, са персијском инвазијом све је то пропало у неповрат. Када су се Атињани вратили у свој град, затекли су га у рушевинама. Од 479. године пре н. е. живо су извођени радови на уклањању трагова разарања. Кимон се нарочито истицао у овом послу. Он је обновио Атину, а посебно трг, који је истовремено служио и као место за размену робе и као састајалиште грађана; ту су исто тако обављани и неки политички послови. Затим, један од Кимонових рођака изградио је славну *Stoa Poikile*, или „Шарени трем" који су красиле уметничке слике — неке од њих су дела прослављеног уметника Полигнота. Неке од ових слика представљале су херојске призоре из легендарне прошлости, док су друге имале за тему сасвим свеже подвиге као што је битка на Маратону.

Међутим, Акропољ је и даље лежао у рушевинама. Перикле, руководилац и организатор велике атинске државе, прихватио се задатка да га обнови. Атина је утрошила веома много новца да би Акропољ претворила у једно од најсавршенијих архитектонских остварења, украшен читавим једним музејом мајсторских дела скулптуре и сликарства. Пелопонески рат био је у току, а радови на Акропољу још увек су трајали, управо у оно време када се катастрофална пропаст атинске моћи већ налазила на прагу. На остваривању Периклове уметничке замисли помагали су му архитект Иктин, и највећи грчки вајар Фидија. Намера им је била да Акропољ претворе у величанствено Атинино пребивалиште које би се надносило над градом и симболизовало снагу и моћ Атине и као велике поморске државе и као средишта грчке цивилизације. У време персијског освајања Акропољ је још увек служио као тврђава, али је сада то престао да буде: више се није осећала потреба да центар Атине буде утврђен. На падинама Акропоља није више било приватних кућа и радњи, само је неколико светилишта, између осталих Асклепијево, оживљавало стрме обронке овога брда. Величанствено степениште које се завршавало раскошним улазним тремом са стубовима (Пропилеји) водило је од подножја брда навише. У једном крилу овог улазног трема налазила се галерија слика. Изнад степеништа, с десне стране, на високом платоу уздизао се прекрасан храм Атине Ника, чуварке и бранитељке Акропоља. Цела површина брда била је претворена у простране терасасте платое одељене Светим путем. С обе стране тог Пута налазило се мноштво заветних дарова које су атински грађани посвећивали својој великој богињи, као и камене плоче с урезаним најважнијим одлукама народне скупштине — архива атинске демократије. Лево и десно од овога Пута уздизала су се два Атинина обитавалишта.

С десне стране налази се монументални Партенон, дом Атине Партенос, величанствени дорски храм под кровом са забатима и са стубовима свуда уоколо. Источни део грађевине захвата *cella*, храм у правом смислу речи, станиште богињино; ту је крај унутрашњег зида стајала Атинина статуа од слоноваче и злата; два реда стубова делила су целу на три крила. Иза целе налазила се одаја која је служила као ризница. Бројне скулптуре које су красиле овај храм причале су посматрачу историју односа између богиње и њеног града. Са спољне стране, изнад стубова, на метопама (тј. на пољима између триглифа) приказана је борба цивилизације против сила праисконског хаоса — то Лапити, најстарији грчки становници Тесалије, покоравају кентауре, пола људе, а пола коње; затим Грци побеђују Исток персонификован Амазонкама, а богови излазе као победници из гигантомахије. На једном тимпанону (тј. на троугаоном забату или фронтону који се налази с предње и са задње стране храма) приказано је рођење богиње Атине из Зевсове главе, а на другом борба између Атине и Посејдона за власт над градом. И најзад, славни фриз који је текао дуж целог спољњег зида наоса или целе представља панатенејску прославу — свечану поворку атинских грађана који једном годишње доносе дарове богињи. Они се у групама, приказаним с пуно живости, крећу према храму — ту су свештеници и жртвене животиње, магистрати, девојке које носе пеплос на дар Атини, који су за њу откале Атињанке, честити старци наслоњени на своје штапове и младићи племенита рода на пунокрвним коњима. Све то посматра група богова.

На другој страни Светога пута налази се Ерехтејон, један од најрафинованијих и најлепших примера јонског стила у архитектури. Ово друго Атинино станиште грађено је за време тмурних дана пелопонеског рата и било је посвећено Атини Полиас, заштитници града. Овај храм је истовремено посвећен Посејдону, богу мора и поморске трговине и некадашњем заштитнику града Атине, и Атини, новој господарици велике атинске државе која је свом граду донела на дар маслиново стабло. Између Пропилеја и Ерехтејона уздизала се огромна бронзана статуа Атине Промахос („Предводнице у бојУ"): морнари, када би се са пучине приближавали Атини, могли су да виде златни одсјај врха на њеном копљу.

Тако је изгледао центар Атине у време када је она била моћна држава, без премца у Грчкој. Остали делови града били су у поређењу с њим ружни и безначајни, имали су уске, криве улице, скромне куће, продавнице и радионице, и били су пуни буке, прашине и блата. Сви становници су живели под мање или више истим условима. Мада су многи грађани били богати, нису себи градили раскошне палате. Стога је избио прави друштвени скандал када се Алкибијад оглушио о овај обичај и зидове свог дома украсио уметничким сликама. Атина је имала демократско уређење, те су богаташи страховали да разметањем и расипништвом не привуку на себе исувише велику пажњу. Сем тога, Атињани се нису много задржавали у својим домовима. На тргу, или на Пниксу где се састајала народна скупштина, у судницама, или по већницама, више класе су проводиле своје дане, док су ниже класе радиле на доковима и у складиштима Пиреја, односно у својим радњама и радионицама. Све класе без разлике посвећивале су слободно време телесним вежбама и спортским играма ради очувања свога здравља. У ту сврху је у предграђима сазидано неколико вежбалишта, рвалишта и коњушница с колонадама; ту су се сви становници Атине, без обзира на узраст и године, бавили трчањем и рвањем, лоптали су се и бацали диск или кратко копље, а потом би се гњурали у хладној води базена који су се налазили у саставу ових здања. Ту се, такође, обављало и обавезно школовање свих младих Атињана. Дечаци су обучавани за рат и за такмичења у локалним и панхеленским играма; уз то су учили да читају и пишу, и стицали основна знања из математике, али главни предмети су им били музика, певање и читање најбољих књижевних дела, у првом реду Хомерових епова.

У животу Атине жене нису играле онакву улогу каква им је припадала у време када је у Грчкој и Јонији владала аристократија и какву су још увек имале у Спарти. Била су прошла времена њиховог политичког утицаја, значајног удела у јавном животу и њихове књижевне делатности. Још је почетком петога века Елпиника, Кимонова сестра, вршила знатан утицај на атинску политику, али је већ у Периклово доба Аспазија, која је имала личног уплива на овог великог Атињанина, била изузетак. Демократија је отерала жене са улице у кућу: кухиња, дечја соба и *gynaikeion*, посебан кутак у дому намењен женама и деци, постали су тада њихов животни простор.

Током овога века две класе без грађанских права, метеци, то јест насељени странци, и робови, непрестано су постајали све бројнији и стицали све већи значај у друштвеном животу. Атински политички вођи намерно су привлачили у град метеке. Сами атински грађани били су презаузети обрађивањем земље и јавним пословима, да би могли много времена посветити трговини и занатству. Стога су странци, будући да нису имали никакву другу професију ни интересовања, сем за трговачке послове, постали чинилац који је више него било који други допринео изузетном економском развоју Атине у овом веку. Под њиховом су контролом били атински трговачки бродови, банке које су тада постале главно обележје финансијског живота, и велике мануфактурне радионице. Постојало је ипак нешто за њих неповољно: нису могли да поседују земљу на територији Атике. Иако су били обавезни да служе војску, нису имали никаквих политичких права. Сами за себе нису образовали класу: атинско друштво није правило никакву разлику између странца и грађанина.

Постоји још једна значајна карактеристика атинског живота у петом веку, а то је побољшање положаја робова, ако не у погледу правног статуса, оно бар по друштвеном и економском значају. Привредна делатност атинског грађанина заснивала се на робовском раду. Ако је Атињанин поседовао велику радионицу, покретачка снага био је његов поверљиви роб који је руководио радницима; чак су и неки радници били робови. Ако се бавио трговином, роб му је био десна рука. Уколико је поседовао банку, целокупан посао водили су робови и слободњаци. Било је, несумњиво, и других робова ниже врсте, у правом смислу обесправљених бића и теглеће стоке, као они аргатници који су на стотине пропадали у Лауријским рудницима сребра, где су дуге године проводили на тешком раду. Али такви робови нису се виђали у Атини. Живот робова запослених у трговини и занатству ни по чему се није разликовао од живота осталог становништва. Многи од њих, окретни у послу, успевали су да се пробију у прве редове, а често и да добију слободу. Један атински конзерватиВац из тог столећа у свом малициозном памфлету упереном против атинске демократије, не без разлога истиче да је на атинским улицама и трговима немогуће разликовати робове и странце од правих грађана, зато што се све класе слично одевају и живе на исти начин.

Тако је изгледао град Атина, бпло атинског живота. Али сам овај град не сме да нам закрили поглед на унутрашњост земље, јер је ту живела већина атинских грађана. После Солоновог и Писистратовог доба унутрашњости је опет поклоњена пажња. У атичким општинама (демама), на пољопривредним добрима расутим по брдима и долинама, у шумама којима су биле обрасле планине, на хиљаде грађана проводило је своје животе — били су то ситни земљопоседници, ратари, виноградари, узгајивачи маслине, пастири или угљари. Ови људи нису осећали никакву склоност према градском животу, чак су га се помало прибојавали. Али су зато свим срцем били одани својој земљи и кад год би се указала потреба, на хиљаде их је долазило у народну скупштину. Постојањем ове класе објашњава се што атинска држава, посматрана у целини, упркос свом демократском уређењу и смелој предузимљивости, никада није престала да буде конзервативна и везана за прошлост.

Најзначајнија промена у Атини овога столећа одиграла се у сфери интелекта. Међу песницима и мислиоцима претходнога века Солон је једини атински грађанин који је себи обезбедио место. Међутим, сада ствари сасвим друкчије стоје: главнина истакнутих мислилаца и писаца или су Атињани или, иако грађани других држава, живе у Атини. Неколицина представника извориштa грчке филозофије још увек дела у Малој Азији — на пример Хераклит, први човек који је схватио и проценио значај кретања у васиони, затим Леукип из Милета и Демокрит из Абдере, оснивачи атомистичке школе. Али је зато Анаксагора, родом из Клазомене у Малој Азији, живео и радио у Атини. На Западу је, такође, живо деловала група филозофа; међутим, Емпедокле из Акраганта, који је даље развио елејску филозофску мисао, поставио теорију о четири елемента, и учио да постоји еволуција и борба за опстанак у којој преживљавају најспособнији, у својој постојбини није нашао следбеника, већ је његову теорију о елементима допунио Анаксагора у Атини тим што је увео Ум *(Nous)* као узрок еволуције бесконачне разноликости „семена".

На овим примерима види се како се интелектуално тежиште брзо пренело у Атину, где су за то постојали повољни услови. Атина је аутентичном генију отварала могућности какве се нису могле наћи ни на ком другом месту. Ни у ком другом крају света није постојала таква неокрњена слобода мисли и говора; нигде другде нису се људи са толиком страшћу за-

нимали за сваку новину. Демократија се, истини за вољу, позивала на своје право да располаже личностима и животима грађана, када су то захтевали интереси државе. Закон који би донела народна скупштина био је неприкосновен. Демократија је зазирала од превише утицајних вођа јаке мањине, сматрајући да могу изазвати револуцију, те их је уклањала на један домишљат начин познат под називом остракизам и без милости их осуђивала на прогонство. Али се зато демократија није мешала у приватан живот и послове грађанина, ње се није тицало шта он мисли и говори, већ је остављала на вољу сваком човеку да живи како хоће.

Атињани су били конзервативнији када је била реч о религиозним питањима. Док су људима остављали слободу да говоре и мисле онако како им је драго, љубоморно су чували древне традиције у религији. Као што ћемо видети нешто даље, Сократ је пао као жртва таквих конзервативних схватања. Грчка религија поглавито се састојала од извесних обреда који су за атинског грађанина били предмет нарочитог обожавања. Због тога се народ нетрпељиво односио према сваком отвореном нападу на богове и на њихов култ: Анаксагора, оптужен за безбожништво, морао је напустити своју нову домовину и отићи у изгнанство. Међутим, када су учињени покушаји да се религија продухови и очисти и када је почела да осваја тежња ка монотеизму, какву налазимо у Есхиловим драмама, народ је са пажњом и уважавањем дочекао ове промене. Доиста нема никакве сумње да је религиозна схватања грчког народа драма подигла на много виши ниво. Исто тако, незадрживо расте углед елеусинских мистерија и управо се у овом раздобљу тесно повезује с орфичким култовима.

Под таквим околностима настајали су они чудесни мисаони и уметнички успеси који су прожели атински живот петог века пре н. е., сместа се наметнувши свим Грцима као мерило савршенства. Трагедија спада међу највећа остварења грчког генија тога доба. Као што сам већ напоменуо, Есхил је био њен творац. У дијалог између хора и приповедача увео је још једног приповедача и ова на изглед безначајна измена у структури драме, ово увођење другог глумца, омогућило је да се ритуална игра на Дионисовим свечаностима претвори у праву драму и праву трагедију, која се по својим битним особеностима не разликује од драме и трагедије, са данашњих наших позорница. Есхил је користио дијалог глумаца, уме-

ћући између дијалога хорске песме, да сликама снажних страсти какве раздиру људско срце дубоко узбуди гледаоца а песмама хора изражавао је сопствена осећања и размишљања. Готово сви заплети његових комада узети су из митологије, а не из актуелног живота. Међутим, митологија је нудила тако безгранично обиље упечатљивих збивања из живота богова и хероја, да из тих прича није било тешко извући материју која би погодовала људској драми. Као и његови наследници, Есхил је своје драме разврставао у трилогије: тј. писао је одједном три повезане драме на једну тему и заокруживао их по једном сатирском игром, заправо пародијом трагедије. Али свака од ове три трагедије морала је да чини засебну целину, док је узајамна повезаност остваривана преко истих личности *(dramatis personae)*. Есхил је написао велики број трагедија, можда чак и деведесет. Од њих је нама сачувано седам а међу њима се налази једна трилогија, *Орестија* — страхотна прича о синовљевој освети над мајком која му је убила оца, затим о његовој тешкој грижи савести и о коначном очишћењу. *Персијанци* су изузетак наведеног правила: тема је узета из савремене историје — из грчко-персијског рата у којем је учествовао и сам Есхил, борећи се на Маратону. По општем мишљењу античког света, са којим се модерна критика потпуно слаже, Есхил је, са уметничке тачке гледишта, не само творац трагичке драме, већ исто тако и писац трагедије чије савршенство никада није превазиђено ни у класично ни у модерно доба.

Софокле је био млађи Есхилов савременик. Број његових комада чак је још већи — укупно нам је познато 111 наслова — али је од тог броја сачувано само седам и половина једне сатирске драме. Од ових трагедија три повезује заједничка тема узета из повести краљевске куће из Тебе — то су *Краљ Едип*, *Едип на Колону* и *Антигона*; међутим, свака од њих представља засебну целину и има посебан сплет догађаја. После њих долази Еурипид, млађи Софоклов савременик и такмац, аутор седамдесет пет трагедија од којих је сачувано деветнаест. Мада за живота није постигао велики успех, постао је идол каснијих генерација и римских читалаца.

Атинска драма задивљује својим књижевним савршенством: језик је богат и разнолико обојен; поетске слике су бескрајно разноврсне, оплемењене и прекрасне, а метричка вештина и снага конструкције крајње изузетне. Па ипак, основни значај атинске драме лежи у нечем посебном и мимо

ових вредности, — у њој су људи први пут сагледали сопствена срца која им је разоткрио песник и искусили ток сукоба у том срцу — сукоба са самим собом, са средином, са друштвом и влашћу, са законима божјим и људским. Због свега тога атинска трагедија има практичан значај и црпи надахнуће из савременог живота и околности; она се не клони политике, већ заузима одређен став поводом многих друштвених проблема. Тешко је у неколико речи исказати све богатство грчке трагедије петог века пре н. е., а није нимало лакше укратко рећи по чему се ова тројица подједнако великих трагичара између себе разликују. За историчара атинске културе довољно је ако се укаже на чињеницу да је појава овог облика уметности изазвала праву револуцију у духовима оних који су је први упознали: из позоришта би људи у себи понели читав један свет нових схватања и појмова; научили су да дубље загледају у сопствена срца и да се друкчије односе према унутрашњем животу својих ближњих.

Комедија је такође извршила снажан утицај на Атињане. По развоју млађа од трагедије, и њен велики дужник, комедија је углавном Еуполидово, Кратиново и Аристофаново дело. Од ове тројице комедиографа само нам је Аристофан познат; живео је за време пелопонеског рата и написао четрдесет четири комедије, од којих је сачувано једанаест. У комедији се не обрађују митолошке теме, већ њено надахнуће чини шароликост свакодневних догађаја. Они ни најмање не обраћају пажњу на искуства људског срца. Воле да доносе судове о збивањима дана, па чак и часа, на веома маштовит и крајње комичан начин. Еманципација жена и њихов положај, Сократово учење и софисти, питање рата и мира, личност овог или оног државника, иновације у позоришту — такве се теме износе на позорницу расправе ради и поруге ради и о њима се говори на најбезобзирнији и најотворенији начин. Комедија је нека врста трибине за исказивање мишљења о политичким и друштвеним питањима са које комедиограф ћаска са сугрђанима, изврћући руглу све оно што му се учини да заслужује смех — смех који је каткад весео, а каткад резак, чак и свиреп, али увек отворен и из срца.

Иста та питања из области морала, политике и друштвеног живота која су покретале трагедија и комедија у поетском и уметничком облику, наметала су се Атињанима и у њиховом свакодневном животу. Атински грађанин је доносио законе у народној скупштини, припремао законске предлоге за

Савет, доносио пресуде у судовима. Гласањем је сваки појединац могао да утиче на живот и на доношење смртне пресуде за свог најугледнијег и најбољег сугрђанина. Сваки појединац био је дужан да гласа о сложеним политичким питањима — о таквим питањима која су била тесно повезана са самим постојањем државе. Свака одлука била је изложена критици и порузи и често изазивала мржњу и нетрпељивост, док ниједан грађанин није могао избећи свој удео одговорности. Јасно је да је већина Атињана, било у скупштини или на суду, желела да гласа према својој савести. Често је од појединца захтевано да пред скупом људи оправда своје мишљење. Међутим, није постојала никаква претходна припрема, никаква обука за овако сложене дужности. Још увек се није знало за професионалног политичара. Због тога је просечан грађанин желео да га неко води и осећао потребу за политичким образовањем, јер је често био свестан своје беспомоћности. И из тог разлога је стао да тражи учитеље који би га упутили како да резонује, мисли и говори. И такви су учитељи почели да се појављују.

Неки од њих су и сами трагали за истином и тек успут просвећивали своје сугрђане, док су други своја учења претварали у професију. Атињани су и једнима и другима наденули име „софисти". Софисти су радо поучавали све полазнике како ваља да се мисли и да се изводе закључци, како да се говори и пише. Најоригиналнији мислиоци, ненадмашни учитељи закључивања, луцидни и најречитији беседници, стицали би највећи углед и привлачили највећи број слушалаца. Софисти су се мало занимали за природне науке: своја проучавања усредсређивали су на човека, друштво и државу; овим проблемима приступали су отворено и без готових решења када би наишли на тешкоће. „Човек је", говорили су они, „мерило свих ствари", а под појмом „човек" подразумевали су људски разум. Оно што се нама чини да је истина а у шта је могуће да се убеде други, открива се путем логичког закључивања; стога је најважније да човек уме логички да мисли и да у расправи доказује, или једном речи, да убеђује друге. Таква је била општа тежња целокупне софистичке мисли, мада је тешко навести као пример макар једну разрађену теорију коју су прихватали сви софисти. Они нису припадали јединственој философској школи, иако ће се касније из њихове активности развити низ философских школа. Па ипак, једна ствар им је била заједничка: они су сви тражили прихватљиве одговоре на замршена питања. Тражили су те одговоре у различитим правцима и различитим путевима, али су ти путеви увек били путеви логике и дијалектике, а сами одговори нису никада постављани у виду догми. И најзад, првенствено су се занимали за политичке и друштвене проблеме, те заслужују да се називу родоначелницима социологије и политичке науке. Знамо да је Протагора, један од најславнијих софиста, први расправљао о пореклу друштва и државе, покушавајући да овај проблем реши логиком. Један други софист, Хиподам из Милета, први је мислилац који је исконструисао чисто идеалну државу и друштво. Био је математичар и инжењер и пронашао је метод изградње насеља на принципу квадрата донекле сличних шаховској табли — метод који је применио када је обновљена атинска лука Пиреј. Остали софисти деловали су у сличним смеровима: тако је Трасимах учио да право на власт имају најјачи и најбољи, неки су бранили комунизам, а други анархију. Једно основно гледиште провлачило се кроз целокупно њихово учење: природом детерминисани део људског живота природан је и неизменљив, део који је човек сам изградио — конвенционалан и пролазан. Ово гледиште веома јасно је изложено у фрагменту расправе *О истини* софисте Антифонта, Аристофанова савременика који је њега узео за мету својих најјеткијих и најсаркастичнијих опаски. Антифонтова философија, заснована на Демокритовом атеизму, била је чисто материјалистичка.

У другој половини петога века једна личност изузетне оригиналности и снаге уздиже се изнад свих софиста. То је Сократ. Он није био професионални учитељ, већ је трагао за истином. Где год би се Атињани окупили, Сократ би се увек ту нашао и покретао бескрајне расправе о основним проблемима живота и понашања. Почињао је тим што би оштрицом своје логике побијао одговоре које су на његова питања давали присутни грађани, а пут за разборито и прецизно решење припремао би својим специфичним начином на који је покретао сваки појединн проблем, као и прелиминарним примедбама. Тако је постепено стигао до положаја на којем му је било могуће да дефинише главне појмове људског ума: питао је, шта је врлина? шта је лепота? шта је правда? — и тако даље. Није нам познато у чему се заправо састојало његово учење: наши извори о томе су оскудни и недоследни, наиме Ксенофонтове *Успомене* и неки Платонови *Дијалози*. Обојица, и Ксенофонт и Платон, беху Сократови ученици.

Ксенофонт је био човек скромних способности и незнатног философског образовања, Платон један од највећих мислилаца у светској историји, и управо је због тога тешко помирити њихове исказе. Било је много ствари у Сократовом учењу које Ксенофонт није разумео, док је можда Платон сопствене доктрине приписивао свом учитељу. Па ипак, огроман утицај који је Сократ имао на потоњу философску мисао и чињеница да све касније философске школе воде порекло од њега чини се да нужно доказују једну ствар — наиме да је он у философију унео известан нов елемент који је привукао пажњу свих савремених мислилаца. По свему судећи та се новина састоји делом у томе што је Сократ највећи значај придавао човеку, души и човековом свесном ја, а делом у одушевљењу са којим је позивао људе да „упознају саме себе" како би водили бољи живот и као појединци и као чланови заједница, па и оне главне заједнице, то јест државе. Сократ није имао одређених политичких ставова и није био противник демократије, али је јасно увиђао њене слабости, посебно њен крајњи промашај да своје грађане обучи за обављање државних послова. Сократ је подстицао Атињане да проширују своје знање и да развијају своју моћ расуђивања. Исто тако, он није био атеиста: веровао је у богове и по обичају им је приносио жртве; штавише, у сопственим грудима осећао је да је присутно извесно божанско биће, његов *daimon*. Као и Есхил, своје религиозно осећање изражавао је веровањем у неко супериорно биће које влада светом. Али, из Сократовог учења избијало је нешто раздражујуће и изазивајуће. Било је веома мало грађана којима он није доказао колико је оскудно њихово знање, како рђаво закључују и како на климавим ногама стоје чак и њихова најомиљенија схватања. Због тога није чудно што га је конзервативни Аристофан жестоко напао у једној од својих комедија и што се нашао тужилац, човек по имену Анит, који га је оптужио да „не верује у богове које признаје држава и да квари омладину". Такође нам је потпуно разумљиво зашто су Атињани били ради да се отарасе овог „обада" и хладно га осудили на смрт, иако је он поштено обављао све грађанске дужности.

Жеђ за знањем и трагање за истином развијали су у човековом духу и живо интересовање за минуле дане. Сваки Атињанин желео је да упозна догађаје из своје недавне прошлости и персијске инвазије и да објасни како је Грчка могла да се ухвати у коштац са тако опасном силом. Видели смо

да су још раније јонски мислиоци показивали извесно интересовање за историјску прошлост и да су се у Малој Азији већ били појавили извесни писци који су прикупили историјске податке о малоазијским Грцима и источним народима насељеним око њих. Због тога није никакво чудо што се Херодот, један од таквих азијских Грка, иначе родом из Халикарнаса, пола карског а пола дорског града, прихватио да Атињанима исприча историју грчко-персијских ратова. По свом пресељењу у Атину он је као атински грађанин с осталим Атињанима учествовао у оснивању колоније Туриј у Италији. Изврсно је познавао историјску литературу Јонаца и сам био велики путник. Пропутовао је Египат и Вавилонију, добро упознао Малу Азију, а могуће је и да се кратко задржао у Олбији, граду на ушћу Дњепра и Буга. Вођен безграничном радозналошћу он није пропуштао да у свакој земљи обиђе историјска места и њихове споменике из прадавних времена и да прикупи казивања домаћег живља која су објашњавала ове споменике: имао је око да запази навике и обичаје становника и особености земље. Чак се са још већим жаром о грчко-персијским ратовима распитивао у Атини код оних који су активно учествовали у овим борбама, као и код грађана чији су очеви и дедови били сведоци догађаја који су довели до персијског освајања. Проучавао је споменике везане за персијско освајање и прикупљао приче и легенде исплетене око њих. Са посебним задовољством разговарао је са свештеницима и много података извукао из уста свештеника у Делфима. На тај начин је саставио своје велико дело, своју историју грчко-персијских ратова.

Херодот се није задовољавао сувим препричавањем догађаја. Пре свега је желео да схвати прошлост, те као увод у своју историју даје кратак опис оних земаља са којима је предмет његовог дела у некој вези. Херодотови прикази Мале Азије, Персије, Вавилоније, Египта и Скитије имају незаменљиву вредност, иако је данас утврђено да су многи његови подаци из историје ових земаља непотпуни и нетачни. Пошто пређе на свој предмет, на поступно заоштравање сукоба између Персијанаца и Грка, он докраја веродостојно износи основну нит догађаја, мада их излаже са атинског гледишта, јер је Херодот, живећи у Атини, постао ватрени поборник Атињана. Без Херодота, „оца историје", о грчко-персијским ратовима знали бисмо исто тако мало колико знамо о политичкој историји Грчке пре овога сукоба и о раздобљу које тај

сукоб дели од пелопонеског рата. Херодот је своју историју објавио 430. године пре н. е. Он је једини писац о овом рату који је прикупио податке док су људи који су се у њему борили још увек били живи, те га сви каснији грчки историчари користе као свој главни извор.

Међутим, када је реч о појединостима, често је непрецизан. Слабо је обраћао пажњу на тачну хронологију догађаја, имао је мало разумевања за војна питања, описивао је многа места која сам није видео. Иако смо свесни тих чињеница, често не можемо да исправимо његове грешке због непостојања других извора. Не једном он нам износи потпуно личне утиске о појединим збивањима; и у таквим случајевима тешко га је исправити. Понекад исувише лаковерно прихвата чуда и легенде. Али је углавном свестан колико су каткада несигурни темељи историјског знања. Беспомоћан је када се сретне са различитим верзијама једног истог догађаја, јер није познавао методе историјског критицизма. Али ми смо му захвални што је у таквим случајевима бележио све варијанте које је знао, препуштајући читаоцу да одабере праву. Херодоту припада почасно место у историји човечанства и грчке цивилизације. Он је уистину „отац историје". Херодот је први приступио историји не као скупини забавних прича о боговима и људима, већ као предмету научног истраживања.

Сасвим је природно што је следећи грчки историчар, Тукидид, пришао свом послу са друкчијег становишта. Атињанин, рођен и одгојен у атмосфери Атине петог века, имао је прилике да на позорници види драме тројице великих трагичара и да слуша расправе софиста, можда и да сретне самог Сократа; активно је учествовао у друштвеном животу и као један од високих официра служио у пелопонеском рату. Прошао је кроз тај рат од почетка до краја и искусио све његове успехе и промашаје. Пораз Атине оставио је на Тукидида дубок утисак, као и на све најистакнутије Атињане. Због тога је себи ставио у задатак да и савременим и будућим генерацијама изнесе целу истину о том рату, да га прикаже онако како га је сам видео и схватио. Располагао је обилним и изврсним материјалом који је успео да прикупи захваљујући свом познавању ратних прилика. Када су Спартанци заузели Амфипољ 424. године пре н. е., он се налазио на командном положају у северној Грчкој и због тог свог неуспеха био осуђен на прогонство. Али му је баш то изгнанство омогућило да се упозна са противницима Атине, да схвати њихов менталитет

и да процени у чему се састоји њихова надмоћ. Таквим је подацима располагао и такво искуство имао када се прихватио историчарског посла, чврсто решен не само да опише већ и да објасни пелопонески рат.

Да би остварио овај циљ, пре свега морао је установљене чињенице да групише по тачном хронолошком редоследу. А то никако није био лак задатак: страсти су пребурно пламтеле и на једној и на другој страни, док су се историјске чињенице, уоквирене стварним животним околностима, исувише одомаћиле у срцима оба народа. Али је Тукидид приступио овом проблему намеран да изнесе све чињенице онакве какве су заправо биле и да са њих здере рухо које их је прерушавало. И он је у томе успео с изузетном прецизношћу, придржавајући се научних правила и примењујући све оне методе које називамо историјским критицизмом. Тачно је да он није отац историје у општем смислу, али је неоспорно отац критичке историје и први човек који је написао историју свога времена. Постоји још нешто што се мора рећи. Тукидид је схватао чињенице искључиво као средство: циљ му је био да их осветли и објасни, али да то објашњење не буде теолошке природе, као многа објашњења код Херодота, већ засновано на рационализму и логици. Тукидидов главни циљ био је да успостави узрочну везу између догађаја. Целокупно његово излагање усмерено је на откривање узрока — и то узрока који се јасно разликују од побуда — и одвија се строго логичним методом, без уступака осећањима или веровањима. У току рада на овом свом послу Тукидид је схватио улогу коју у историји игра личност и њену повремену беспомоћност пред економским и друштвеним кретањима. Он је проникао у „психологију стада" и био свестан огромног дејства које та појава има у историји; исто је тако разумео још много шта друго, достигавши висину до које безброј модерних историчара узалуд тежи да се вине. За историјску науку Тукидид значи исто оно што Есхил значи за трагедију. С њим је Атина још једанпут подарила свету човека који није само пионир на новом и значајном пољу људског стварања, већ је неоспорно у тој области достигао савршенство. Антички свет никада више неће дати историчара који би био раван њему по генијалности и научном сагледавању. А Тукидид има веома мало такмаца и међу историчарима наших дана и недавне прошлости.

Све оно што уочавамо у развоју драме, историјског изражавања и историјског излагања, затим у области филозофије

и реторике подједнако се запажа и у историји ликовних уметности, а посебно у скулптури. Историја сликарства нам је много слабије позната, зато што не располажемо ниједним оригиналним примерком декоративног и штафелајног сликарства, те о њима можемо судити искључиво на основу имитација са чисто декоративних ваза, приликом чије израде уметник мора водити рачуна о природи и сразмерама предмета који ликовно обрађује и уопште је принуђен да се ограничи на две боје, црну и црвену; затим, штошта можемо дознати и на основу утицаја које је сликарство имало на скулптуру. Због тога су нам Полигнот и остали велики сликари из петог века још увек недокучиве личности. О скулптури, међутим, знамо далеко више: тако је од партенонске скулптуре сачуван известан број оригиналних дела великих мајстора: поред њих располажемо мноштвом каснијих копија, мање или више верних, израђених према великим статуама из петог века, као и савременим репродукцијама тих статуа у облику малих фигура у бронзи, теракоти и на новцу.

Крајем шестог века пре н. е. поред јонских вајарских школа, почеле су да се јављају и независне скулпторске школе у матичној Грчкој и Италији. Да се тада скулптура нагло развила у техничком и уметничком погледу доказују многа сачувана дела — са Егине, из Зевсовог храма у Олимпији, многи делови орнаментике са различних ризница грчких држава у Делфима и декорације италијанских и сицилијских храмова, а посебно у Селинунту; корак по корак скулптура се ослобађала конвенционалности карактеристичне за јонско вајарство шестога века, као и оне троме темељности својствене архајском периоду уопште. Нигде тај развој није био тако нагао као у Атини после грчко-персијских ратова. До тог времена је атинска скулптура била само огранак јонске уметности: али је тада потпуно одбацила јонски утицај, тако да су атински вајари постали слободни и независни ствараоци. Напредак је био вратоломно брз, а његов чеоник Мирон, скулптор који је вајао статуе богова и атлета. Зенит је достигнут у личности Фидије, највећег скулптора тога века; он је стварао по Перикловим упутствима и својим делима је украсио Олимпију, друго средиште грчке цивилизације и, наравно Атину. Његове најславније скулптуре биле су Атина у Партенону и Зевс у Олимпији, обе рађене у хриселефантинској техници, а то значи да су глава, руке и стопала, као и одећа, били од злата и слоноваче, а остали делови од дрвета. Поликлет је

био Фидијин млађи савременик; његове статуе атлета, попут Фидијиних скулптура богова, сместа су се наметнуле као врхунска дела. Поликлетова Хера у Аргосу је по вредности изједначавана са Фидијиним Зевсом у Олимпији.

Битна својства ове нове грчке уметности су следећа: уметник је потпуно савладао материјал и нашао решења за техничке сметње које су га раније спутавале; он настоји да идеализује људско тело, не копирајући, нити исправљајући природу, већ у природи тражећи оно што је најсавршеније и најближе идеалу који је уметник изградио у својој свести; и најзад стекао је вештину да у своја дела уткива идеје омиљене код вајара, нарочито идеју о божанској мајестетичности и божанској моћи. Грчки скулптори познају природу, јер су је свестрано проучавали; овладали су анатомијом људског тела; проникли су у лепоту драперије која се лепршаво спушта у безбројним наборима; умеју да ускладе линије тела са линијама наборане тканине. Али ипак они природу не подражавају ропски. Њихове атлете, на пример, као мушки актови ни до данас нису превазиђене. Миронов Дискобол отелотворује снагу, лепоту и животност младићког тела у тренутку највећег физичког напора. У бронзаној статуи кочијаша из Делфа дивимо се строгој достојанствености младића који немарно стоји, носећи дугу тунику што пада у правим наборима. Још савршеније су скулптуре на тимпанонима и фризовима Партенона. Можда их није клесао сам Фидија али су их свакако под његовим надзором радили његови ученици.

Фидија је превазишао самога себе у представама главних божанстава. Једино имамо на располагању лоше копије ових статуа и морамо се поуздати у суд оних Грка и Римљана који су видели оригинале, а они тврде да су ова мајсторска дела остављала неизбрисив утисак и као уметничка и као религиозна остварења. Фидијин Зевс био је онај исти свемоћни отац богова и људи, подједнако застрашујући и благотворан, онај исти владар над људском судбином каквог срећемо и у Есхиловој поезији. Једино је његова глава рђаво репродукована на елидском новцу; али чак и тако стичемо онај утисак о божанству који такође осећамо док читамо Есхилове трагедије.

Као ни у шестом веку, грчка уметност овога доба није била ограничена на храмове и јавна места у граду: њим је био прожет целокупан живот Грка. А да се такав закључак може применити и на ово столеће, веома јасно доказују грчке вазе. У петом веку је надмоћ Атине у керамичарској производњи

била апсолутно неоспорна; на атинске вазе свуда се наилази — у Египту, Италији и на Сицилији, у јужној Француској и Шпанији, дуж обала Црног мора, па чак и у самој престоници персијске царевине. У том раздобљу су црне фигуре на црвеној основи уступиле место црвеним фигурама на црној позадини. Вазе црвенофигуралног стила представљају највиши домет који је икада достигнут у овој врсти декоративне уметности: многе од њих су по лепоти и разноликости облика и по својим ликовним вредностима доиста велика уметничка остварења; цртеж ових декорација је строг, прецизан и необично богат, а распоред фигура у правом смислу мајсторски компонован, док су призори позајмљени из живота богова и људи. Попут савремене драме и скулптуре, и вазе одражавају све области атинског живота. Чак ни политика није изузета: има много цртежа великих стваралаца вазног сликарства овога доба који се једино тако могу објаснити: на пример, Тесејево венчање са морем оличава поморски империјализам Атине, док призори из Јасоновог живота симболично представљају атинске аспирације у области Црнога мора.

Једна посебна група атичког вазног сликарства није се задовољавала комбиновањем само двеју боја, црне и црвене. То су лекити, високе, витке, надгробне посуде, као и неке вазе које су имале облик људи, животиња и митских створења. Богато комбиноване фигуре на лекитима сликане су природним бојама на белој основи; док је цела површина ваза које су имале облик божанства или митских бића из доњега света декорисана пријатним и јарким бојама. На основу ових посуда посредно стичемо известан појам о сликарској уметности петога века, како о штафелајном, тако и о декоративном сликарству.

XII

ГРЧКА У ЧЕТВРТОМ ВЕКУ ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

Пелопонески рат завршио се победом децентралистичких сила у Грчкој, али тако да оне нису постигле ни потпуну нити одлучујућу победу. Пошто је Атина била осакаћена, а велика атинска држава уништена, један за другим почели су да се јављају такмаци за водеће место. Чак су и сами Атињани сматрали да њихов пораз није коначан и да се снови о поновном успостављању велике атинске државе још увек могу остварити. Иако је Спарта из овога рата изашла као победница, није било стварног и правог победиоца. Ослабљени су сви учесници у овој борби; сви су морали приступити решавању болних питања и тешких проблема у домаћој и спољној политици, док је Спарта у својој новој улози краљице мора морала да се сучели са већим тешкоћама и одговорношћу од осталих држава. Грчка је од ње очекивала да поврати ред и мир на копну и на мору. Међутим, за то је било потребно и људи и новца, јер се само силом могао одржати ред. Спарта је била принуђена да се прихвати атинске политике али не поседујући при том и атинска средства. У пелопонеском рату Персија је суделовала као финансијер; али, она није давала свој новац забадава, те је сада испоставила рачун: захтевала је да јој се врате они градови у Малој Азији који су јој раније припадали.

Персија је још увек била моћна, богата и добро организована царевина. Али, истина је да је неуспех који је претрпела у Грчкој озбиљно окрњио њен углед. Затим, један снажан одред Грка ратовао је за рачун Кира који се због престола борио са својим старијим братом, Артаксерксом 401. год. пре н. е. Овај одред је успео да се после Кировог пораза повуче из Вавилоније, а његово повлачење описао је Атињанин Ксенофонт. Цела та епизода још једном је доказала Грцима

да су надмоћни над Персијанцима у погледу тактике и стратегије. Али стање се није битно променило. Грчка је била осакаћена, исцепкана и раздирана узајамном мржњом између држава; Персија је још увек располагала великим богатством и моћном војском; сем тога добро је познавала ситуацију у Грчкој. У случају оружаног сукоба Грчка не би имала никаквог изгледа на успех; међутим, Персијанци су били изменили своју тактику од времена Маратона и Саламине. Чврсто су веровали да ће стално притицање њиховог злата у грчки свет све више разбијати грчке земље и најзад онемогућити сваки вид националног уједињења; тада би Персија, избегавши поновну војну интервенцију, Грчку лако претворила у свог вазала.

Имајући пред собом такав циљ, Персија је учинила први потез по завршетку пелопонеског рата. Спарта, под притиском јавног мњења и свесна да ће и убудуће неизбежно морати да упућује своје захтеве на ту исту страну, није била вољна да преда грчке градове у Малој Азији. Због тога је рат био неминован и то рат у Азији, а не у Грчкој, у којем је Спарти припала офанзивна, а Персији дефанзивна улога. Једно време Спарта, а посебно Агесилај, њен способни краљ и војсковођа, сањали су о општенационалном рату који би повели сви Грци против свог старог непријатеља и о одлучној победи у тој борби. Али тај сан је остао само сан. Чак ни драстичне мере које је предузео Лисандар, када је поставио гарнизоне и војне гувернере у свим главним градовима, нису могле држати Грчку на окупу. Персијско злато је имало дејства и када је Спарта 395—394. године пре н. е. учинила први озбиљан напор да нападне Персију, убрзо је била принуђена да прекине операције у Азији, како би повратила своју угрожену војну надмоћ у Грчкој. Јер, у међувремену су, од 394. до 391. године пре н. е., Атињани успели да обнове своје градске зидове и да поново утврде своју луку, док су вазали Спарте, користећи одсуство њених јединица заузетих ратом у Азији, смишљали и склапали нове, у неким случајевима веома изненађујуће савезе, због чега је настала прерасподела снага међу грчким полисима.

Спарта је морала да чини уступке који су били исто што и капитулација. Обезбедила је себи надмоћ у Грчкој, али је ту своју сигурност платила слободом грчких градова у Малој Азији. Ваља рећи да ови градови нису много патили због свог повраћаја у Персији, јер им је она обећавала велика комерцијална преимућства као поравнање за губитак политичке сло-

боде и то преимућства каква никада нису уживали ни под Атином ни под Спартом. Услови споразума који је са Персијом закључио спартански ефор Анталкида 386. године пре н. е. значајни су: персијски цар, као што ће касније учинити римски генерал Фламинин и император Нерон, подарио је слободу свим грчким државама са изузетком градова у Азији који су потпали под персијску власт; такође су била изузета и острва Лемнос, Имброс и Скирос која су остала у поседу Атине; немилосрдним ратом запрећено је свима који буду одбили да прихвате овакву нагодбу. Тај споразум није доводио у питање надмоћ Спарте, јер није забрањивао да поједине грчке државе међусобно склапају онакве уговоре и савезе, какви су чинили легалну основу њене превласти.

У међувремену су грчке земље бивале све незадовољније спартанском управом, те је Спарта са све већим напорима одржавала своју власт. Њене савезнице Персија и Сиракуза нису биле у стању да јој упуте активну помоћ: Персија се свим силама борила да заустави процес распадања који је у израженом виду био захватио њено пространо царство; док се Сиракуза налазила далеко и била потпуно заокупљена сицилијским и италским питањима. Међутим, без подршке споља Спарта никако није могла контролисати своју велику државу, доиста пространу и раштркану, при том државу у којој немири нису престајали. У непрекинутом низу ратова изгубљени су многи животи, а нарочито су гинули спартијати, тако да се број спартанских грађана са пуним правима у то време забрињавајуће смањио. С друге стране, управљање иностраним поседима био је до те мере уносан посао за намеснике, да спартијати нису предузимали никакве кораке ради повећања свог броја, чак су сваки такав покушај сматрали револуционарним. Више им је одговарало да ћутке прелазе преко чињенице што су имања, свеједно да ли је била реч о стеченој земљи или о парцелама које је давала држава, прелазила у руке жена, него да попуњавају своје редове Спартанцима без пуних грађанских права, то јест перијецима и хелотима. Због тога је било премало спартијата за одбрану Спарте, за команду над разбацаним гарнизонима једне велике државе и за вођење ратова ван њених граница.

У међувремену су такмаци Спарте прикупљали снагу. Релативно дуго раздобље мира омогућило је обнову атинске трговине. У исти мах су бивши савезници Атине које су сада угњетавали спартански гарнизони под командом хармоста, уз-

дисали за добрим старим временима атинске конфедерације. Чак им се чинило да су настале повољне прилике за поновно успостављање ове конфедерације, али под правичнијим условима. Сем тога, у централној Грчкој су Беотија и њен главни град Теба јачали своју моћ и утицај, а напоредо са њиховом снагом расла је и њихова омраза према спартанском гарнизону који је држао Кадмеју, тебаски акропољ.

Упркос томе, грчки свет се изненадио најпре вести да је Тебанац Пелопида потукао један одред непобедивих спартанских ратника и, потом, да је беотска народна пешадија извојевала потпуну победу над одабраним спартанским јединицама код Леуктре 371. год. пре н. е., када је Спарта, убеђена у своју победу и уз подршку целокупне Грчке, кренула да смири тврдоглаве Беоћане. За ову победу Тебанци су искључиво имали да захвале војном генију Епаминонде који је извршио тактичку реформу грчке пешадије, извојевао крупне победе и подстицао Беотију да устане против тлачитеља Грчке. После победе код Леуктре и инвазије Пелопонеза Месенија се отцепила од Спарте и тиме поткопала војну снагу ове земље, јер су многи спартијати поседовали земљу у Месенији, без које више нису имали од чега да издржавају себе и своје породице. И иначе рђаво политичко стање у Грчкој, још више се погоршало пропашћу Спарте. Са њом је нестала и последња сила која се трудила, мање или више успешно, да савлада све веће расуло. Спарта је тада престала, и то једном заувек, да игра водећу улогу у животу Хеладе.

Али није било никога да заузме њено место. Други атински поморски савез образован је са циљем да се обори Спарта; али чим је она изгубила политички значај, Атињани су покушали да овај савез поново претворе у велику атинску државу истим окрутним мерама као и пре пелопонеског рата. Међутим, таквим поступцима само су изазвали непријатељско расположење савезника против себе, рат и растурање савеза. По природи ствари превласт Беотије била је краткотрајна и пролазна: ова земља није имала историјску прошлост, ни богатство нити цивилизацију на којима је Атина изградила своју велику државу, као ни одлично обучену војску пуноправних грађана на којој је почивала снага Спарте. Њен успон у Грчкој имао је чисто деструктивно дејство: осујетила је последњи покушај учињен у овој земљи да се створи макар и привид националног јединства на челу са једним јединим полисом.

Пошто се Спартански савез распао, а Теба непрестано губила снагу, у Грчкој је настало такво политичко стање које се може описати само једном речи: анархија. Очевици тих дана, који су размишљали о тадашњој ситуацији јасно је сагледавајући, људи као Ксенофонт и Исократ, Платон и Аристотел, видели су сву страхоту насталог расула, али не и излаз из њега. И доиста, није било излаза за оне чија се политичка гледишта никада нису могла уздићи изнад оквира грчког полиса и његовог специфичног схватања слободе. За њих је слобода једноставно значила поседовање извесних политичких права, али права строго ограничених на становнике њиховог родног града и на извесну територију која му је припадала. Суверенитет града, његова потпуна политичка независност, био је аксиом у целокупној грчкој политичкој науци. Што год да се уплете у тај суверенитет, Грку би се чинило неподношљивим ропством: и управо се због тога Грчка тако истрајно борила и против Атине и против Спарте, и радије изабрала политичку анархију, него да се потчини било ком полису.

Та иста дубоко укорењена предрасуда у грчком менталитету осујетила је и намере Сиракузе када је западне Грке покушала да уједини у једну краљевину. У почетку је Сиракуза имала успеха. Под притиском сталне опасности од Картагине и италских народа, Грци на Сицилији и у Италији морали су се помирити са војном диктатуром Дионисија, сиракушког тирана и способног државника. Али када је он 376. године пре н. е. умро, његова држава, која се простирала на Сицилији и у Италији, распала се. Неколико деценија касније иста судбина задесила је краткотрајну Агатоклову државу. Агатокле је такође био тиран у Сиракузи. И у овом случају је неуспех уследио због тога што је Агатоклов, као и Дионисијев, деспотизам грађен на темељу једног полиса, јер грчки облик града-државе није био у стању да прерасте у средиште једне велике националне и политичке уније.

Тако је грчки полис у току два столећа свога развоја доказао да није био кадар да изгради национално јединство Грчке и довео Грчку у стање политичке анархије, што се неминовно морало завршити њеним потчињавањем некој јачој и хомогенијој владавини. Сем сепаратистичке тенденције, урођене грчком менталитету, кривицу за овај неуспех поглавито сноси само уређење града-државе, а пре свега демократија, најпотпунији и најнапреднији облик тог уређења. По-

казало се да демократија у Грчкој није била способна да изгради такав облик владавине у којој би се индивидуализам карактеристичан за овај народ ускладио с условима битним за постојање једне моћне државе, а то су грађанска дисциплинованост и приклањање општим интересима чак и у оним случајевима када се чинило да се они косе с интересима појединаца, класа, па и целих заједница.

У петом веку пре н. е. владале су изузетно повољне околности за развој индивидуализма. Разгранавање трговине, велики технички напредак у пољопривреди и занатству, надмоћ Грчке на светском тржишту, производња уља, вина и занатске робе, као и луксузних предмета за све оне земље у које су њени колонисти били продрли — све је то омогућавало Грцима да покажу своју финансијску предузимљивост и да напусте примитивније методе у корист капиталистичке пословне организације и производње усмерене ка неограниченом тржишту чија је потражња непрестано расла. Рудименти овакве организације у Атини могу се уочити чак и пре петог века. Постојање робова, опште признате институције чију неопходност и оправданост нико није доводио у питање, олакшало је прелазак на капитализам. На пијацама робова могла се наћи робовска радна снага у великим количинама; штавише, са порастом политичке анархије само се повећавао број робова и смањивала цена радне снаге. Али, капиталистичка иницијатива наплазила је на отпор државе: капиталиста је тешко могао напредовати у оквирима малих држава, чија је територија била веома ограничена, а конкуренција суседа исувише јака. Осим тога, поседници капитала морали су се борити против социјалистичких тенденција власти и њене непоправиве суревњивости према свима који би се, богатством, интелектом или моралним вредностима, уздигли изнад општег нивоа. Због тога су капитализам и индивидуализам, који су се незадрживо развијали, долазили у сталан сукоб са демократским институцијама, а тај конфликт је водио крајњој нестабилности, ометао здрав развој капитализма, усмеравајући га у разне видове шпекулација, са којима држава није била у стању да се носи.

Међу остале карактеристичне особености грчке демократије спада и њено становиште да је држава својина грађана; ово становиште обухвата и убеђење о дужности државе да се у случају нужде стара о својим члановима, да их плаћа што обављају своје друштвене дужности и да им обезбеђује

забаву. Држава је покривала ове трошкове или из општих фондова, у које су спадали њени поседи у другим земљама и савезнички данак, или, уколико би ови фондови били недовољни, на рачун имућнијих грађана. У случајевима велике невоље држава је прибегавала конфискацији, те је са различитим образложењима одузимала имовину богаташа. Када је држава продавала жито и остале прехрамбене производе испод тржишне цене, када је својим грађанима плаћала што присуствују у народној скупштини или што врше дужности судија, чланова Већа и магистрата; када им је давала новац да купују улазнице за позориште и бесплатно их хранила у време глади — она је у таквим околностима обично вршила притисак на богате и од њих узимала материјална средства; присиљавала их је или да јој позајмљују новац или да сносе трошкове за обављање извесних јавних дужности, као што је куповина и подела или продаја жита. Од њих се такође захтевало да за војне потребе опремају ратне бродове и да подмирују издатке око увежбавања хорова и глумаца за позоришне представе. Јавни издаци ове врсте називани су литургије.

Исту тенденцију ка уједначавању грчка држава је испољавала у свим областима живота. Једнакост свих грађана био је принцип њене демократије; а тамо где једнакости није било, предузимале су се насилне мере како би се сви без разлике саобразили просечном животном стандарду, ако не стандарду најнижих грађана. Када је реч о јавном животу Грчке, ваља рећи да су сви грађани могли и морали да служе својој земљи као магистрати; због тога је ова функција углавном одређивана коцком, а метод избора занемарен. У приватном животу закони против раскоши имали су исти циљ, док су једнакост на пољу морала обезбеђивали закони који су прописивали строге одредбе о понашању. И најзад, да би се осигурала једнакост у интелектуалним стварима, мислиоци и учени људи, чија би се мишљења сматрала субверзивним у односу на религију и на власт, непрестано су оптуживани. Већ сам споменуо какву су судбину доживели Анаксагора и Сократ.

Грчка демократија је имала оправданих разлога да судски гони мислиоце и учене људе, стога што су они град-државу као такву подвргавали немилосрдној критици, заснивајући је на свестраном проучавању суштине полиса. Посматрајући ствари из различитих углова, Еурипид и Аристофан нису престајали да се баве неким њеним специфичним друштвеним

институцијама, као што су ропство и изоловање жена. Један анонимни памфлет из петог века садржи изванредан приказ атинске демократије — духовит, продубљен и местимице маліциозан; мада нам је његов писац непознат, ипак је очигледно да је био значајна фигура у политичком животу оних дана. Али најтежим ударцима насталим услед овог облика државног уређења бавили су се софисти и Сократ о којима је већ било говора. Платон, Сократов ученик и Аристотел, Платонов ученик, начинили су синтезу оваквих критика и проучавања: у својим политичким делима они су дали изванредан и подробан опис таквог уређења, узимајући у обзир и његов развој и деловање у пракси, затим су класификовали све могуће облике које би оно могло узети и на основу већ постојећих елемената у Грчкој дали идејни нацрт за образовање једног новог и савршенијег полиса.

Демократија није била једини облик владавине у Грчкој током четвртог века пре н. е., штавише, демократско уређење разликовало се у појединим државама. Демократија се у умереном облику најпре појавила у Атини, јер је Атина још увек имала бројну класу ситних земљопоседника — значајан елемент у структури атичког становништва. Ова у суштини конзервативна класа гласала је, у случају неке кризе, исто као и виша класа градског становништва и тако су обе онемогућавале пролетаријат, који су углавном сачињавали морнари и лучки радници у Пиреју, да у својим рукама дуго задржи власт. Економски услови имали су исто дејство: људи који су у Атини могли да обезбеде добре зараде, нису били вољни да се својих прихода одрекну због малих свота новца којима су награђиване судије, већници и магистрати; због тога су у свакодневном животу државне послове углавном препуштали имућнијим и образованијим класама. И најзад, обичан грађанин који није располагао неопходним образовањем, осећао се изгубљен у сложеним политичким питањима, те је њихово разматрање и решавање радо препуштао професионалним политичарима.

Озбиљна опасност полису претила је потајно од овакве тенденције већине грађана да се држе далеко од политике. Људи су губили наклоност према јавном животу: осећали су да су јавне дужности, а посебно војна обавеза, веома тежак терет, те су се све више повлачили у приватан живот; били су захвални сваком ко је умео да влада на такав начин да грађане што је више могућно ослобађа текућих државних послова и тешке обавезе служења у војсци. Малочас сам рекао да демократија није тријумфовала свуда у Грчкој. У неким државама владала је олигархија, то јест мањина најбогатијих и најутицајнијих људи, у другима пак тиранида, што значи да је сву власт имао један човек, ослањајући се на најамничку војску. Оба ова облика владавине заснивала су се на једној до тада непознатој институцији у грчком свету која је делимично водила порекло од одбојности према учествовању у јавном животу, о чему је малочас било помена — мислим на то да су грађанску војску постепено потискивали најмљени професионални војници.

Источни монарси од најранијих времена грчке историје имали су обичај да своју војну снагу заснивају поглавито на одредима грчких најамника. Последица бурног политичког живота у Грчкој, била је та да је река младих и здравих људи непрестано запљускивала тржишта, где су се они могли куповати. Грци су служили не само у војсци персијских царева и њихових сатрапа већ су се на њих ослањали и персијски вазали, на пример карски краљеви. У четвртом веку пре н. е. и сами грчки полиси почели су да користе најамнике за ратове ван својих граница. Олигарси су их запошљавали, тирани су их такође изнајмљивали да би задржали приграбљену власт.

Случај Пантикапеја, најбогатије грчке колоније на Црном мору, може да нам послужи као типичан пример за начин на који је тиран успевао да дуго задржи власт помоћу најамних снага. Милетска колонија Пантикапеј је у то време била вазал Скита којима је плаћала данак; вршећи посредничку улогу између Скита и Грка, она се обогатила извозом жита и рибе. У другој половини петог века пре н. е. тирани су приграбили власт у Пантикапеју. Одлучујући чинилац у овом преврату било је непријатељско расположење међу двема групама становништва у Пантикапеју и у осталим грчким градовима дуж Керчког мореуза који је имао контролу над великим делом Крима и над целим Таманским полуострвом. Домаћи живаљ сврстао се на једну страну, грчки насељеници на другу, а новоуспостављена тиранида ставила је себи у задатак да помири интересе супарничких страна. Овај облик државног уређења задржао се дуго у Пантикапеју и претворио се у наследну монархију, управо захваљујући јакој најамничкој војсци коју су користили тирани.

Али ако је током четвртог века политички живот у Грчкој био незадовољавајући, то се не може рећи за збивања на

економском пољу. Пољопривреда је на све стране постајала интензивнија, па према томе и продуктивнија: готово свуда су били напуштени стари методи обраде. Грчка наука, усмеравајући своју пажњу на технички напредак, у великој мери је допринела економском прогресу. Познаваоци овога посла прикупљали су резултате експеримената које су вршили појединци, проучавали их, и потом објављивали своје закључке, стварајући тако пољопривредну науку. Докази за то могу се наћи у кратком Ксенофонтовом трактату, то је онај атински грађанин који је у Персији за рачун Кира Млађег служио као војник најамник. Гајење винове лозе и маслина на сличан је начин постављано на научну основу.

Ништа мање интензивна није била ни робна производња. Додуше, није се развио фабрички систем — већ сам истакао колико је било тешко једном здравом капиталистичком систему да се пробије у Грчкој; али се зато у сваком великом граду појављивао знатан број радионица осредње величине са двадесетак радника, међу којима је било и слободњака и робова. Ту су обављани високо специјализовани радови, то јест, свака радионица је израђивала различите делове једног истог производа. Тако је у производњи свећњака у четири различита града могло бити ангажовано четири врсте радника: први би правили металне краке, други држаче, трећи постоља, а четврти светиљке које су се постављале на краке.

Разгранавање трговине и занатства олакшало је мноштво монета, нарочито сребрних, које је ковао сваки већи град. Посебан углед уживала је атинска „сова", сребрни новац са ликом сове. Персијско злато и златни новац Кизика и Лампсака свуда су се налазили у оптицају. Све већа количина новца наметнула је потребу за стварањем банковне делатности и поставила на чврсте основе кредитно пословање. Атинске банке четвртог века пре н. е. у суштини су обављале исте трансакције које врше и данашње банке: примале су депозите и чувале их, вршиле су исплате по налогу улагача, давале су кредите трговцима на велико и мало, примале су непокретну и личну имовину као гаранцију и преузимале улогу посредника између власника капитала и странке која би поставила захтев за кредит. Комерцијални правилници и грађански закони временом су допуњавани и усавршавани. Због потреба међународне робне размене постепено се развило грађанско право народа или, тачније, градова.

Експанзија трговине и, још у већој мери, занатства, углавном је зависила од робовске радне снаге. У Атини је било много робова, али су они у групама средње величине били распоређени по различитим гранама занатства. Простране плантаже и велике фабрике, за које се користила робовска радна снага, биле су непознате у Грчкој. Рудници су представљали једини изузетак од овога правила. У спољним или у кућевним пословима роб је суделовао као члан велике породице. Често је у пољу радио заједно са својим господарем, јео што и он и спавао са њим под истим кровом. У занатској радионици седео је раме уз раме с мајстором, слободним човеком, обављао исти посао као и он и добијао приближно исту плату, то јест своту новца довољну да се подмире најнужнији трошкови за издржавање једног одраслог човека. Приликом извођења грађевинских радова пракса је била иста: робови и слободни атински грађани радили су заједно на подизању Партенона и Ерехтејона. Оправдано је претпоставити да су исти овакви услови постојали и у осталим деловима Грчке.

Грчка је у то време почела да запада у економску и друштвену кризу која се постепено све више заоштравала. Основне карактеристике ове кризе биле су несташица прехрамбених производа о којој се често говори у књижевним и епиграфским изворима, затим пораст пролетаријата и ширење незапослености — због чега је све већи број Грка одлазио у најамничку војску, служећи подједнако у Грчкој и ван ње. Многим узроцима објашњава се овај губитак економске равнотеже. Грчка није располагала природним богатствима, и зависила је од увоза хране и сировина за своју занатску производњу. Некада богате грчке шуме нестале су у то доба. Поврх свега, Грчка је у том раздобљу патила од пренасељености. Излаз из таквог стања били су колонизација и извоз вина, уља и занатских производа. Када је у петом веку, пре пелопонеског рата, захваљујући утицају своје цивилизације Грчка на своје производе навикла домаће становништво у Шпанији, Галији, Италији, Сицилији, Египту и на црноморским обалама, њена извозна трговина огромно је порасла. У гробовима скитских великодостојника налазимо велике амфоре које су некада биле пуне вина и уља, као и знатне количине грчких украсних предмета; гробови у Етрурији и у јужној Италији нису ништа мање богати оваквим предметима. И једно и друго сведочи о распону и важности грчког извоза. У замену за своју робу Грчка је из наведених земаља увозила

сировине потребне њеној занатској производњи, прехрамбене артикле за исхрану становништва у својим градовима — огромне количине жита, усољене рибе, метала, коже, лана, конопље и дрвне грађе неопходне за бродоградњу. Такође је и увоз робова представљао значајну ставку.

Али грчка колонијална експанзија достигла је врхунац средином шестог века, а тржиште за пласман грчке робе, које се нагло проширивало у шестом и у петом столећу пре н. е., не само што се знатно смањило у четвртом веку већ више није могло ни да прихвати онолико робе колико је Грчка нудила. Разлог је у чињеници што су остале земље постепено развиле своју пољопривреду и своје занатство, те су конкурисале копненој Грчкој не само на њеним сопственим тржиштима већ и у спољној трговини. Тако је, на пример, Италија развила своје виноградарство и производњу маслиновог уља. За време пелопонеског рата у персијском царству домаћи сребрни новац, који је често подражавао атинску „сову" (сребрну монету са ликом сове), почео је већ да потискује грчки. Налазишта у северној Италији показују да је око 400—375. године пре н. е. увоз атичких ваза у те крајеве спао на око једну четвртину количина купованих пре пелопонеског рата. Крајем петога века у јужној Француској је продаван све већи број атичких ваза, али је убрзо увоз из конкурентске јужне Италије постао тако моћан да је и ово француско тржиште изгубљено после 350. године пре н. е. Због тога је Грчка бивала све неспособнија да плаћа увезену робу за којом је потражња непрестано расла.

Криза у спољној трговини Грчке и анархија у политичком животу довели су до тешког економског стања у којем се Грчка нашла у време Александра Великог. То опадање било је постепено. Грчка се сучелила са нужношћу да свој економски и политички живот прилагоди новим условима.

XIII

МАКЕДОНИЈА И ЊЕНА БОРБА СА ПЕРСИЈОМ

Средином четвртог века пре н. е. опште стање ствари у грчко-оријенталном свету било је овакво: Грчку је разједала политичка и друштвена анархија. Принцип аутономије специфичан за сваки полис превагнуо је над принципом уједињења, свеједно да ли је реч о великим државама каква је била атинска, или о федерацијама попут Беотије; ова превага имала је тешке последице како у унутрашњем животу Грчке тако и у њеним односима с другим земљама. Од осамдесет пет година, колико дели почетак пелопонеског рата од македонског освајања Грчке, педесет пет је испуњено ратовима које су међусобно водиле грчке државе. Сваки већи грчки град доживљавао је бар један рат и унутрашњу револуцију у току једне деценије. Над неким градовима, на пример над Коркиром, без престанка се надносио облак револуције, било да је тек окончана, или се налазила у јеку, или је предстојала. Ови потреси чешће су били социјалне, а ређе политичке природе. Укидање дугова и поновна расподела земље улазили су у програм сваке народне странке. Партијска борба у Атини одвијала се без оних свирепости до којих је долазило у Аргосу, на пример, или у Коркири; па ипак су демократи, после поновног доласка на власт после пелопонеског рата, у заклетву вршилаца јавних дужности унели и став да ниједно лице које полаже заклетву неће тражити укидање дугова нити нову расподелу земље.

Тако је политичка анархија још више компликована услед социјалног расула. Грчку су преплавиле избеглице из разних градова, бескућници и пустолови спремни да за плату следе сваког вођу и служе свакој ствари. По градовима се смањивао број грађана са пуним грађанским правом, док је

улога бесправних житеља, и слободњака и робова, постајала све значајнија на друштвеном и финансијском пољу. Војска у којој су служили грађани више није у положају да води домаће и иностране ратове; патриотско осећање је отупело: сваки грађанин је настојао да на неки начин избегне војну обавезу, па и да плати за своје ослобођење, ако треба. Грађанска војска тешко наоружаних хоплита нестала је са позорнице и њу су замениле нове најамничке снаге лако наоружаних пелтаста. Исте прилике владале су и у морнарици.

Оно што је Грчка у политичком смислу изгубила, може се рећи да је Персија добила. Чинило се да Грчкој неминовно предстоји персијско освајање и да је поробљавање њеног становништва нешто што се не може избећи. Само се са те тачке гледишта може схватити романтични став који је заступао Исократ — једини спас за Грчку јесте да сви Грци удруженим снагама нападну Персију. Али је питање ко би водио овај рат остало без поузданог одговора. Па ипак, страх Грка није био прекомеран. Истини за вољу, процес распадања осећао се и у Персији. Што је Мала Азија доживљавала већи просперитет захваљујући свом живом суделовању у међународној трговини коју је организовала Грчка, то су се њени појединачни делови упорније борили да се отцепе од персијске монархије. У четвртом веку Мала Азија је у ствари била издељена на известан број полугрчких монархија које су Персији плаћале данак. Исту тежњу испољавали су и сатрапи који су у тим земљама заступали власт Персије: сваки од њих, чим би му се указала прилика, проглашавао се независним. Стање није било ништа повољније ни у Египту. Током четвртог столећа Египат се сваки час бунио и Персија је с великом муком, и не за дуго, успевала да га врати под своју власт. У Феникији је било мање нереда: као супарница Грчке у трговини и финансијама, она је ојачала своје везе са Персијом. Стање ствари у централној Азији не познајемо баш најбоље; знамо ипак да се и тамо догађао исти процес разбијања на посебне краљевине.

Упркос свему томе, Персија је још увек била моћна царевина. Под Артаксерксом Охом, савременником Филипа Македонског, она је потврдила своју снагу обрачунавши се са свима који су покушали да се отцепе; оштрим и окрутним мерама Артаксеркс Ох повратио је јединство у својој царевини. Па ипак је моћ Персије ослабила, делом због династичких борби, а делом због њеног тврдоглавог конзервативизма у војним питањима. У грчко-персијском рату тешко наоружана грчка пешадија показала је своју надмоћ над персијским лако наоружаним трупама; упркос томе, Персијанци чак нису ни покушали да модернизују своју стајаћу војску и потцењивали су техничка знања до којих су дошли Грци, и то посебно за опсадне операције. Мада су Грцима признавали надмоћ, одбијали су да реформишу своју војску; више им је одговарало да је проширују одредима грчких најамника, који би се, природно, утапали у хетерогену масу која се борила за рачун Персије. А не треба сметнути с ума да је сваки контигент припајан војсци великог цара као појачање, носио оружје свога народа и борио се на свој уобичајени начин. Па ипак, као што сам већ рекао, Персија је била једина сила у цивилизованом свету онога доба која је на располагању имала огромна материјална средства и неограничене резерве војника. Разједињена Грчка је несумњиво била далеко слабија од Персије.

Прилике на западу једва да су се разликовале од стања на истоку. Моћ Картагине није престајала да расте. Картагина је разграњавала своју трговину, проширивала своје границе и својим територијама непрестано припајала нова афричка племена која су јој обезбеђивала добре војнике. Она, додуше, није забележила ниједну одлучујућу победу над сицилијским Грцима, али је после распада Дионисијеве државе успела бар да се утврди на западном делу овог острва. То је у исти мах био злокобан предзнак да ће снага грчког становништва у Италији надаље стално слабити, како њихови градови један за другим буду падали у руке њихових полухеленизованих суседа, то јест домаћих племена у јужној и централној Италији. Услед слабости Грка охрабрило се једно од ових племена да се почне развијати — били су то Латини, чија се престоница Рим налазила у средишту полуострва и који су од Етрураца наследили амбицију да целу Италију уједине у једну државу.

Грци су се налазили у сличном положају према народима који су насељавали северни део Балканског полуострва. Дуж граница централне Грчке и под јаким утицајем њене цивилизације рађале су се три значајне силе на које је Грчка морала обратити пажњу; то су били Епир с илирским становништвом, Тракија и Македонија. Све ове три земље одржавале су сталне везе са Грчком, а свака понаособ испољавала је наглашену тежњу да под једном династијом окупи сва међусобно повезана племена која су насељавала ове крајеве. Уме-

сто да спречава овакве процесе, Грчка је била вољна да их потпомаже. Овакав њен заштитнички став према новим и у мањем или већем степену хеленизованим народима нарочито јасно можемо пратити у атинској политици. За Атину су све ове три државе, а посебно Тракија и Македонија, биле веома важне са гледишта робне размене. Тракија се све више развијала у пољопривредну земљу и повећавала извоз свог жита у Грчку. Располагала је великим сточним фондом и била један од извора непресушне реке робова. Све услуге које је она чинила Грчкој, а посебно Атини, подсећале су на везе између Грчке и далеке Боспорске краљевине на Керчком мореузу која је Грчкој испоручивала огромне количине жита, коже, рибе и робова, чиме су њу снабдевали становници степа у јужној Русији који су били скитски поданици. Сем поменутих артикала, Тракија и јужна Русија извозиле су метале, а посебно злато; ове руде су копане у Тракији, или су са Уралских планина преко Скитије доношене у Грчку.

Подједнако важан снабдевач Атине и целе Грчке била је Македонија. Поседовала је одличну дрвну грађу, а нарочито јеловину која је Атини била неопходна за бродоградњу. Једини други извори снабдевања квалитетном дрвном грађом налазили су се око планине Иде у северној Малој Азији, на јужним малоазијским планинама и у Сирији али све су ове територије улазиле у састав персијског царства и практично су биле недоступне Атини и осталим областима Грчке. Сем грађе, македонске борове шуме давале су велике количине смоле и катрана, неопходних артикала за изградњу бродова. Епир са својим примитивним и чисто чобанским становништвом био је мање значајан за Грчку.

У Атини се сматрало да им је згодније ако у свим овим земљама имају посла са једном једином личношћу која би поседовала целокупну власт, неголи са дугим низом ситних племена и њихових владара; поврх тога, тамо где је постојало политичко јединство, и продуктивност је била већа. Из тог разлога је Атина наставила да одржава пријатељске везе са Боспорском краљевином (види XII главу), чак и кад је полухеленска династија Спартокида тамо завела тираниду. И у Тракији је Атина испољила наклоност према одријским краљевима, којима је пошло за руком да за неко време под својом влашћу држе уједињена нека трачка племена. Подједнако пријатељске везе постојале су између Атине и краљева који су владали македонском обалом. Двојица од њих, Архелај који

је живео у време пелопонеског рата и његов наследник Аминта, били су северни савезници Атине које је она високо ценила. У то време нико у Атини није ни сањао да ће једног дана снажна Македонија постати опасна за Грчку.

Велике могућности у погледу цивилизације и политичког развоја отварале су се пред Македонијом у то доба. Порекло македонског народа ни до данас није разјашњено. Можда су они били Грци, као што су то били Етолци и Акарнанци; можда су припадали породици илирских или трачких племена; а можда су се у Македонију постепено настањивали огранци сваког од та три индоевропска народа који су бројем преовладавали над неаријским живљем и мало-помало стопили се са њима, образујући нов народ који се у много чему разликовао од Грка. Али се за сада не може извући ниједан поуздан закључак. Грци су с муком разумевали македонски језик, те су га сврставали међу „варварске". Јасно је да је македонски језик био дијалект грчког, с великим процентом страних речи, конструкција и израза. За будући процват Македоније било је значајније то што су долине дуж њене обале заједно са планинском облашћу, укључујући и Пеонију, чиниле једну географску и економску целину, коју су од Епира, Илирије и Тракије делиле високе планине. Ове делове земље међусобно су повезивале три реке, довољно дубоке за пловидбу — Халиакмон (данашња Бистрица), Аксиос (данашњи Вардар) и Стримон (данашња Струмица). Македонија је располагала обилним и разноврсним природним благом — богатим рудницима, прворазредним шумама, пространим пашњацима и родним житним пољима. Поред оваца и крава, на пашњацима су одгајани и коњи. Приобални равничарски крај пружа се дуж два дубока и разуђена залива — Термајског и Стримонског; ове заливе дели Халкидичко полуострво (данашња Света гора). Оба залива имају погодне природне луке, од којих Терма (касније Тесалоника, а данас Салоника*) још увек спада међу најзначајнија сидришта на Средоземном мору. Давно пре овог доба Грци су се населили дуж обала Македоније и у оба ова залива; Амфипољ је изграђен у Стримонском каналу. Не само што је Македонија преко ових грчких градова извозила своје производе, већ је њиховим посредством долазила у додир са грчком цивилизацијом.

* Солун — Прим. прев.

С обзиром на такве околности природно је што се Македонија обогатила у време најславнијих дана Грчке, нарочито после грчко-персијских ратова, и што су се њени виши друштвени слојеви све више хеленизовали. Па ипак је процес политичког уједињења Македоније, и иначе компликован због сталних сплеткарења водећих грчких градова и династичких трвења неизбежних у монархистичком уређењу, био спор и трајао је све до друге половине четвртог века пре н. е., када су га енергични краљеви Архелај и Аминта убрзали и на том пољу остварили извесне успехе. Захваљујући њима је Филип, који је на престолу наследио Аминту 360. године пре н. е., могао себи да постави задатак да оконча уједињење Македоније; а затим, када створи моћну краљевину, да започне опсежну политичку кампању у Грчкој са крајњим циљем да поведе грчки народ у свети поход против Персије. Дуготрајним и неуморним залагањем Филип је успео да реформише политички и војни систем своје земље. Он је од феудалне краљевине са родовским уређењем створио моћну државу којом је управљало једно једино лице и која је почивала на добро увежбаној и добро снабдевеној стајаћој војсци. Окосницу његових војних снага чинили су ситни земљопоседници; они су служили као пешаци, образујући такозвану фалангу која ће касније постати непобедива. Крупне земљопоседнике, некадашњу феудалну аристократију, Филип ће прогласити краљевим „друговима", који су служили у одредима тешко наоружане коњице какву по снази свет до тада није видео.

Филип је у своју војску унео све последње новине у грчкој тактици које је упознао за време свог дугог боравка у Теби код Епаминонде; сем тога, он је преузео и сву грчку ратну технику. Ослањајући се на овакву војску могао је да угуши децентралистичке тежње у својој земљи, да заштити њене границе од напада северних суседа, да осакати свог најозбиљнијег такмаца, одриску трачку краљевину, па чак и да продре дубље на север и да нанесе неколико удараца скитској краљевини која је у то време, ширећи се на југ и запад, освајала део по део Балканског полуострва. У исти мах он ниједног тренутка није престао да енергично ради на припајању Тесалије и уског појаса македонске обале коју су насељавали Грци. Без изласка на море, сваки већи политички утицај на грчки свет у целини био је искључен сам по себи. Постепено, после низа ратова, грчки градови у Македонији, Пеонији и на Халкидичком полуострву ушли су у састав његове краљевине.

Малочас сам рекао да је Филип као младић, и пре него што ће ступити на престо, дуго боравио у Теби у време када се беотански савез налазио на врхунцу своје моћи. Ту се до ситница упознао с особинама савремене грчке политике и ту се, вероватно, зачела његова замисао да, користећи политичку и социјалну анархију Грчке, уједини њене градове и стави се на њихово чело, са циљем да потом заједно нападну Персију. Још дубље, па чак и свестраније, проучио је грчку политику током борби за освајање македонске обале, због чега је први пут дошао у сукоб с Атином. Атињани су тада почели да схватају каква страховита опасност прети њиховим политичким и трговинским интересима ако Македонија прерасте у јаку поморску државу.

Филип се умешао у сложени политички живот саме Грчке, пошто је коначно својој земљи припојио грчке градове на Халкидичком полуострву и многе од њих разорио током 349. и 348. године пре н. е. Као изговор за овај свој поступак искористио је један жалостан догађај типичан за оно време и место, који се одиграо у северној Грчкој. Мали савез фокидских градова ратовао је са Беотијом још од 356. године пре н. е., када је Беотија објавила свети рат Фокиди зато што се ова дрзнула да присвоји имовину Делфијског храма. Фокијани су, користећи близину Делфа и слабост Беотије, заузели храм и све у њему нагомилано благо, а затим су опљачкане вредности искористили за стварање јаке најамничке војске; потом су стали да проширују сопствену територију на рачун својих суседа Беотије и Тесалије. Тако су и дошли у сукоб с Филипом који их је потиснуо из Тесалије. Управо у то време Филип је савладао Атињане који су бранили Халкидичко полуострво и присилио Атину да са њим склопи уговор о миру. Тада је најзад слободно могао да се умеша у унутрашњи живот Грчке. На позив амфиктиониаца, званичних чувара Делфијског храма, лично је преузео команду у борби против Фокијана и, пошто је савладао њихову војску и разорио им градове, разрезао им је годишњи данак којим је требало да надокнаде штету учињену храму. Фокијани су протерани из амфиктионијске скупштине у коју је уместо њих ушао Филип.

Пошто је Македонија на овај начин била призната за члана породице грчких држава, Филип је приступио остварењу свог плана о уједињењу Грчке у једну савезничку краљевину под политичким и војним руководством Македоније. Овај државник и војник јасно је схватио да се питање његовог гос-

подарења над Грчком не може решити у његову корист без одлучујућег оружаног сукоба са Персијом. Јер, почев од енергичне владавине Артаксеркса Оха, Персија је полагала право на Грчку као на свој посед, сматрајући је регуларним изворомоних најамничких трупа помоћу којих је успевала да сачува јединство у својој монархији. Због тога је Филипова намера да уједини целу Грчку значила озбиљну претњу Персији, те ова није жалила злата којим је распиривала непријатељско расположење Грка према Македонији.

У дипломатским трвењима између Македоније и Персије Грчкој је предстојала тешка улога. Она је одавно наслутила чему тежи Филип. Не само што је једној групи грчких идеалиста — најважнији међу њима, Исократ, већ је споменут — било јасно да је полис као институција немоћан да изведе задатак националног уједињења, него су они уочавали опасност од Персије; због тога су били склони да се мире са зависношћу од Македоније, не би ли некако отклонили персијску сабласт и подјармљивање од стране „варвара". Македонију су сматрали грчком силом и у потчињавању њој видели једино могуће решење, једини начин да се Грчкој сачува њен значај и истакнуто место у политичком животу и у цивилизацији целог света. Међу најодушевљеније поборнике ове политике у Атини спада сјајни беседник Есхин.

Али, већина становника Грчке заступала је друкчије гледиште; нашли су себи вођу у Демостену, судском беседнику и државнику, одлучном непријатељу Македоније и борцу за старе традиције. За Демостена и његове следбенике на прво место је долазила слобода Грчке, која је за њих била исто што и полис — то јест његова независност, његово право да сам, без мешања других, решава своја, како унутрашња тако и спољашња питања. С оваквом слободом косила се монархија и у њој су видели смртног непријатеља својим специфичним уставним принципима тако драгим сваком Грку. Било би неправедно тврдити да су Демостен и његови једномишљеници били противници националног јединства, али је неоспорно то да су заузимали одлучан став према једној ствари: нису пристајали да купе национално јединство по цену политичке слободе. Исто тако нема разлога да се претпостави да су њихови снови о уједињеној, али слободној Грчкој, били пуко сањарење. У том тренутку грчку слободу су угрожавала два непријатеља од којих је Македонија била ближи, а Персија удаљенији. Од два зла определили су се за оно које им

се чинило мање. Јер када би их Македонија прегазила, то би значило неминовно ропство; али ако би они победили Македонију, макар и уз помоћ персијског злата, то не би нужно значило робовање Персији. Поновни освајачки рат Персије био је баук којег се мало Грка плашило. Становници Хеладе живо су чували успомену на њене раније освајачке покушаје и били убеђени у властиту способност да поново одбране своју земљу од овог освајача, ако он икада дође. Према томе, Македонија је била једина непосредна опасност грчкој слободи и ту је опасност Грчка морала отклонити по сваку цену.

Доиста изненађује чињеница да су Грци, упркос политичкој анархији, успевали да се тако дуго и тако успешно боре, бранећи своју независност. Демостену је пошло за руком да око истог задатка окупи крајње непомирљиве такмаце као што су Атина и Беотија, да раскине мировни уговор склопљен са Македонијом и да тако усмери ток догађаја док није дошло до оружаног сукоба између два противника, Македоније и Грчке, код Херонеје у Беотији 338. године пре н. е. Снаге су биле потпуно једнаке, али је ипак победила Македонија, захваљујући бољој обучености своје војске и својој ненадмашној коњици. Спарта је у овој борби остала неутрална, али је одбила да призна хегемонију Македоније, упркос томе што се томе приклонио конгрес представника свих грчких држава у Коринту. Истовремено је образован савез свих Грка са циљем да се изврши напад на Персију под вођством Македоније.

Претходница македонских одреда већ се била искрцала на малоазијској обали Хелеспонта, када је изненадна смрт пресекла сјајни животни пут Филипа Македонског, једног од највећих политичара и војсковођа целог света. У јесен 336. године пре н. е. у Еги, старој престоници Македоније — Пела ће тек касније постати главни град ове земље — прослављало се венчање између Филипове кћери Клеопатре и Александра, епирског краља; ова брачна веза требало је да учврсти односе између тих двеју земаља. Али за време ове светковине Филип је погинуо од руке неког убице. Било му је тада свега четрдесет седам година. Овај несрећни догађај имао је веома крупне политичке последице. Ко би могао рећи шта би се догодило са Македонијом и Хеладом да је Персија постала жртва Филипа, вештог дипломате и зрелог, искусног човека, уместо што је подлегла нападу младог и романтичног Александра?

Краљева гарда ухватила је и на лицу места погубила убицу. Да ли је овај злочин био само израз личне освете, или је увређена и опасна Олимпијада, напуштена жена Филипова и мајка Александрова, стајала иза атентатора, никада се није разјаснило; у сваком случају, предање, чак ни када је бивало непријатељски расположено према Александру, њега никада није оптужило за оцеубиство.

Оданост војске младоме краљевићу, који је с њом од детињства друговао — чак је једним одредом командовао у бици код Херонеје — спасла је Македонију раздора какви се обично јављају око наслеђа престола. Војска је истог часа признала Александра за краља. Његови ривали су били онемогућени, а опасност од размирица отклоњена. Али, због Филипове смрти Александар је био принуђен да одгоди поход у Азију. Млади краљ био је готово дечак и нико није веровао да ће он бити кадар да настави политику свога оца. На периферији македонске државе избијали су нереди; Грчка се налазила у превирању, чији је интензитет достигао највишу тачку у време када су се погубиле све везе с Александром који је ратовао у илирским планинама и када се проширила вест о његовој смрти. Теба, а потом Атина по други пут, повеле су грчки народ у борбу против Македоније. Али се Александар, пошто је успешно окончао марш на Дунав и обезбедио своју заштитницу, изненада појавио под зидинама Тебе. Заузео је град на јуриш и разорио га, а његове становнике поубијао, или продао у ропство. После уништења Тебе Грчка се коначно стишала, а Грци признали Александра за вођу на место његовог оца; и овог пута је тај чин обављен у Коринту. Александар је сместа продужио за Азију да настави тамо где је Филип стао. Од тог часа судбина Грчке није се више одлучивала на самом њеном тлу, већ у Малој Азији, Сирији, Вавилонији и Персији. У драми која је уследила Грчка ће остати посматрач, мада је било Грка који су се борили и на једној и на другој страни.

Током две године, од 336. до 334. пре наше ере, Персија није учинила ништа да би предухитрила македонски напад. Филипова судбина стигла је и Артаксеркса Оха, те су Персијанцима руке биле везане све док се уобичајене дворске интриге нису стишале. Због таквих околности Александров противник није био способни и искусни цар Артаксеркс, него његов наследник Дарије III, звани Кодоман, који пре овога сукоба није имао прилике да се огледа на бојном пољу.

Александров положај није био лак. Рат који су номинално водиле Македонија и Грчка у ствари је пао на плећа инокосне Македоније. Грчки одреди у Александровој војсци били су незнатни; Александар се није могао ослонити на њих, као ни на грчку флоту. По природном богатству, а нарочито по новчаним резервама, Македонија се ни издалека није могла мерити са Персијом. Али је зато имала она иста преимућства која су некада ишла на руку Персији да постане велика империја: млад и жилав ратнички народ, најбоље оружје за које је свет тада знао као и све војне направе које је до тада открила грчка техника, добро организоване комуникације и младог, храброг и способног вођу окруженог неколицином генерала који су испекли војнички занат у служби његовог оца.

Савременик онога доба ипак је тешко могао да предвиди исход ове битке. Једна од главних предности Персије била је њена снажна флота и контрола над морем. Али ни здружена поморска снага Македоније и Грчке није мање вредела од персијске морнарице; међутим Атина, јача на мору од било које друге грчке државе, није показивала никакво одушевљење за овај подухват, те је без њеног активног учешћа ипак Персија владала морима. Александров циљ се састојао у томе да најпре ослаби, а потом да уништи ову надмоћ свог непријатеља. Да оствари тај задатак, морао је сувим путем освојити базе персијске флоте једну за другом, најпре у Малој Азији, а затим у Сирији и Феникији. Победа на реци Гранику у северном делу земље омогућила му је приступ лукама Мале Азије, те их је једну по једну све заузео. После још једне победе код Иса, који се налазио на улазу у Сирију из Мале Азије, феничанска обала је такође потпала под његову власт. Једино је Тир одолевао нападима, али је и овај град пао после дуге опсаде у којој су Александрови инжењери доказали своју способност за решавање најсложенијих проблема у опсадној тактици.

Александар је тада имао одрешене руке да нападне Вавилонију и Персију, а да при том не изложи опасности своју заштитницу. Али се он најпре упутио према Египту и ту учврстио своју власт. Ова операција била му је неопходна да би довршио освајање Феникије, јер је тим потезом лишио персијску морнарицу њене једине преостале базе. Египат му је био важан још и због снабдевања Грчке прехрамбеним производима, јер је на тај начин могао обезбедити пријатељску

неутралност ове земље. Одлучујућа битка између Александра и Дарија одиграла се код Гаугамеле у Вавилонији (331. године пре н. е.). Ту је огромна персијска војска потучена до ногу, а Дарије је побегао у своје сатрапије у централној Азији, где је погубљен. Својим потоњим експедицијама у Туркестану и Индији Александар је намеравао да освоји све преостале сатрапије које су раније припадале Персији. Иако је овај његов романтични подухват оставио невероватан утисак на савременике, није имао већег историјског значаја; грчке институције нису могле пустити корена у срцу Азије.

Овим Александровим победама одлучено је да Грци заузму место Иранаца као владари истока; сем тога, оне су одредиле даљу судбину Грчке. Тада су грчки градови заувек изгубили своју политичку независност: упркос многим покушајима да је поврати, полис је био присиљен да се покори једној монархији. Престао је да постоји као независна политичка јединица и постао део једне велике земље са монархијским уређењем, сачувавши једино привид самоуправе. Грчки полис је одиграо своју улогу у историји света; сада је на позорницу ступила грчка монархија.

XIV

ГРЧКА ЦИВИЛИЗАЦИЈА У ЧЕТВРТОМ ВЕКУ ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

Упркос томе што се политички развој Грчке у четвртом веку искључиво заснивао на полису са којим је неразлучиво било повезано веровање у потпуну политичку независност, у неокрњену самоуправу и, зависно од могућности, у економску изолованост од осталог света — и упркос томе што је овај развој у суштини био неспојив са сваким видом политичког јединства које би обухватило све Грке, ипак је грчка цивилизација све више тежила да превазиђе уске оквире града-државе, те је најзад прешла у заједнички посед најпре целе Хеладе, а потом и целог човечанства. У областима Европе, Азије и Африке око Средоземног мора, убеђење које су већ одавно Грци непоколебљиво заступали, у то време је прихватила већина становништва: постоји само једна цивилизација, и то цивилизација грчког полиса, а све изван ње је „варваризам", то јест живот у таквим околностима које је сваки Грк сматрао недостојним човека. Занимљиво је истаћи да је модерна историјска мисао од Грка наследила овакав приступ. И данас је уобичајено да се супротстављају Запад и Исток — Грчка, као носилац праве и јединствене цивилизације пореди се са Истоком као представником једне друкчије цивилизације, ниже вредности од прве, цивилизације на коју се не могу применити иста мерила.

Па ипак у то време Грци, делом свесно, а делом подсвесно, дају свом стваралаштву све више космополитска обележја, напуштају оно што је локално, провинцијално и карактеристично за један једини полис и прихватају остварења која су усвојили подједнако сви Грци. Овај процес је посебно уочљив у уметности. Локалне школе, о којима је већ било говора,

постоје и даље; али локалне специфичности постају мање значајне у поређењу са индивидуалним гениjем уметника и његових следбеника. У архитектури, сликарству и вајарству више не говоримо о различитим школама, о пелопонеској, јонској или сицилијској, већ говоримо о Фидији, Праксителу, Скопасу, Лисипу, Полигноту, Апелу и тако редом. Њихове статуе и слике годиле су грчком оку и уму и свакој је грчкој заједници било веома стало да своје храмове, тргове и музеје украси њиховим делима.

Примењена уметност се са необичном лакоћом прилагођавала овој промени у начину уметничког стварања. Купци и наручиоци, због којих је и постојала ова делатност, у многим случајевима нису били Грци, иако су високо ценили дела грчке уметности. Њиховом укусу, који је утицао на обликовање ових дела, грчки уметник се успешно прилагођавао. Два главна подручја у којима су се продавали грчки уметнички предмети сама по себи веома јасно илуструју овај процес: то су на Западу Италија и Сицилија (као и Галија и Шпанија до извесног степена) и потом Тракија и Скитија на Северу и Истоку. У Етрурији, Самнију, Кампанији и Апулији с једне стране, затим у Пантикапеју и Боспорској краљевини с друге, осниване су месне школе грчких занатлија уметника: керамичара, златара, резбара у дрвету, кожи и металу. Иако су они остајали Грци, редовно су додавали нијансу локалне боје и на тај начин своје дело чинили привлачним наручиоцу, а тај њихов производ са своје стране је хеленизовао укус купца. Тако су Грци кренули новим путем великог историјског значаја: њихову цивилизацију почели су да прихватају људи који нису Грци и тако она постаје заједничко власништво целог света.

У Малој Азији, па чак и у Феникији и у Египту, Грци раде на истом овом послу и постижу изузетан успех. Малоазијске политичке заједнице као Ликија и Карија, рођене из сатрапија пропале персијске царевине, у спољним манифестацијама своје цивилизације бивале су све „грчкије". Довољно је споменути ликијске гробнице, прекривене рељефима, а неке и репродукцијама Полигнотових слика, и Маусолеј из Халикарнаса. Овај споменик је подигнут изнад гроба Маусола, каријског краља, у Халикарнасу, полугрчком граду и престоници Карије. Најбољи грчки уметници четвртог столећа радили су на украшавању Маусоловог споменика. На политичку будућност Грчке, међутим, ово тихо освајање страних народа деловало је поразно. У Италији, Малој Азији и јужној Русији, домаће становништво преузимало је све истакнутију улогу у политичким питањима, док су многи грчки градови расути по периферији грчког света губили свој чисто национални карактер; многи од њих нису били у стању да савлађују силе које су сами покренули. Тако су ударени темељи за стварање будућих хеленистичких краљевина и њихове хибридне цивилизације.

Истакнуто место у животу земаља које су се простирале око Средоземног мора Грчка дугује својим узвишеним интелектуалним тријумфима постигнутим у четвртом веку пре н. е. И у овом раздобљу се Атина, упркос политичком опадању, упркос чињеници да је била само једна међу многим грчким државама, подједнако немоћна и, као и оне, подједнако неспособна да уједини Хеладу у јединствену нацију, још увек налазила на челу овог продора цивилизације. Дијалект којим су у петом веку говорили и писали Атињани, у следећем веку постаје језик сваког образованог Грка и из књижевности и отменог друштва потискује све остале локалне дијалекте. Сваки образовани човек онога доба осећао се обавезним да говори атички и да пише на атичком; књижевност писана на било ком другом дијалекту има искључиво локални значај. За овај свој углед атички дијалект је имао да захвали атинским писцима који су довели до савршенства његову моћ изражавања, његово лексичко богатство, гипкост његове синтаксе, као и хармонични ритам његових реченичних периода у прози и заокругљених целина у стиху.

Заиста су неки књижевни родови које су зачели Атињани у петом столећу достигли савршенство. Како је било немогуће да се даље развијају, на том пољу није створено ништа што се може упоредити са ранијим делима. Такав је случај са трагедијом и, донекле, са комедијом. Али се зато јављају нови облици књижевног стварања и они одмах вртоглавом брзином улазе у трку. Најзначајнији спадају у област филозофије и реторике, а обе су створили софисти петог века. Са Платоном грчка филозофија достиже свој највиши домет подједнако у форми и садржини. Ово није место да се говори о томе шта је Платон учинио за продубљавање и проширивање грчке спекулативне мисли. Својом теоријом о идејама и својом доктрином да разум човеку омогућава да схвати свет и себе самог, он је ударио темеље развоју филозофске мисли не само у античко већ и данашње доба. За историју грчке цивилизације

важно је истаћи да је Платон као научник и мислилац први дефинитивно посветио пажњу човеку, а не спољном свету, и да је етици и политици, које је сматрао неодољивим, дао предност над осталим наукама.

Способност да се открије истина и схвати правда јесте први корак ка постизању правичности чије је остваривање основа за морални живот појединца и за правилно постављање власти и друштва. Платонова теорија државе, о којој смо већ говорили, почива искључиво на схватању правде. Критика постојећег државног уређења и (до извесног степана) атинске демократије није за Платона циљ сам по себи: она једино служи као увод у сложен и детаљно разрађен образац за један нов политички и друштвени систем заснован на реализовању апстрактне правде. А тај образац је визионарске и утопијске врсте: он не води рачуна о историјском развоју нити о људској природи, већ је веродостојно казивање суштинског циља којем су сви каснији друштвени реформатори тежили чак и онда када су њихова мишљења бивала крајње опречна Платоновом.

Сасвим је могућно да је и сам Платон, тим пре што је у више махова покушао да за своју филозофију продобије сиракушког тирана Дионисија Млађег, схватио утопијски карактер своје замисли. Јер је он накнадно написао своје визионарско дело *Државу* и још једну политичку расправу названу *Закони* у којима није само покушао да докаже да је могућно поставити грчки полис на рационалне темеље, већ је исто тако прикупио и изложио све закључке до којих су Грци били дошли у области законодавства и политике. У *Законима* је садржана прва кодификација грчког законодавства, и њихов ће утицај у будућности бити изузетно велики.

Платон је своја гледишта излагао малој групи ученика у виду предавања која је држао у Академији, то јест у гају посвећеном атичком херојy Академу. Та предавања нису објављивана, и ми их стога немамо. Али је Платон у образовне сврхе широког круга читалаца написао и објавио своје *Дијалоге*, који су нам највећим делом сачувани. Ту је у виду разговора који по правилу воде Платонов учитељ Сократ и још једно лице, узвишеним, бриљантним и раскошним стилом изложио своја размишљања о разноврсним темама, а првенствено о етици и политици. *Дијалози* задивљују по својој књижевној вредности и у њима се грчки језик, сачувавши сву своју једноставност и живописност, прилагодио тако да

изражава и најфиније нијансе филозофске мисли. Сваки дијалог је заокругљена уметничка целина која од почетка до краја опчињава читаоца.

Атињанин Антистен, још један Сократов ученик и оснивач посебне филозофске школе, отпочео је своју каријеру као говорник и софист под Горгијиним упливом. Задатак ове школе био је да одреди однос човека према животу и да га помири са животом и са собом самим. Антистен је своје проповеди заснивао на убеђењу да су земаљска добра и достигнућа цивилизације ташта. Позивао је човека да живи аскетски и једноставно; налагао му је да се врати законима природе. Пошто на тај начин стекне духовну равнотежу, човек постаје краљ; бива потпуно равнодушан према спољним стварима — према јелу, пићу, раскоши, лепој кући, према частољубивости и слави; све сличне ствари индиферентне су. Друштвене одлике су бесмислица: сви људи су браћа и нема никакве разлике између роба и слободњака. Једино је слободан онај који господари собом. Стога што је Антистен излагао своје учење на вежбалишту у Киносаргу, ова школа је добила назив киничка. Најславнији Антистенов ученик био је Диоген из Синопе који је живео за време Александра Великог. Из киничког учења касније се родио стоицизам који је своје име добио отуда што је његов оснивач Зенон држао предавања у *Stoa Poikile*, тј. у „Шареном трему".

Још је један од Сократових ученика понудио друкчије решење истог основног питања. То је Аристип из Кирене. И он је трагао за људском срећом. Полазећи са чисто материјалистичког становишта, што ће рећи од Демокритових и Антифонтових поставки, и истичући релативност нашег знања, он позива људе да верују својим осећањима. Добро је оно што ствара срећу и задовољство. Али срећа и задовољство не смеју бити наши господари. Да би их победио и тако стекао праву слободу, човек поседује моћ разума. Заправо срећан човек је онај који је проникао у истину и победио осећање, који је господар свог задовољства, а не његов роб. Међу тим ставовима нема места за религију. Богови вероватно постоје; али они обитавају изван овог света и крајње су равнодушни према њему. Главни Аристипов ученик је Епикур, вечни болесник и вечни паћеник, али и ведри мудрац који је својим ученицима предавао у своме „Врту".

Платонов ученик Аристотел у много чему се разликује од свог учитеља. Његова дела су до нас допрла готово у целости:

чим су се појавила, постала су приручници сваког образованог човека и школски уџбеници. Аристотел није био Атињанин. Родио се у Македонији, али је готово цео живот провео у Атини, најпре као Платонов ученик, а потом као управник сопствене школе, зване Перипатетичком, зато што је, док је држао своја предавања, више волео да шета него да седи. Три године је живео на Филиповом двору у Македонији, где је надгледао образовање његовог сина Александра. Писао је *Дијалоге*, али су они изгубљени. Срећом, сачувана су његова предавања која задиру готово у сваку област савременог знања. У књижевном смислу она се не могу сврстати у ред са Платоновим *Дијалозима:* у њима се мало обраћала пажња на форму. Многе списе објављене под његовим именом у ствари није он писао: неки од њих су белешке са његових предавања која су записивали његови ученици; други су радови самих ученика који су састављани под његовим руководством. У тим предавањима Аристотел и његови ученици прикупили су све што је до тада постигнуто у различитим областима знања, проверавали су материјал, осветљавали га и давали коначан преглед сваке научне гране која је са мање или више успеха негована у то време. Аристотел је целокупну науку разделио на четири групе: на логику, метафизику, историју природе и етику. Реторику и политику сматрао је подврстом етике, док је поетика, или филозофија уметности, чинила посебан огранак. За историју цивилизације особито су значајна његова дела из историје природе и етике. Историјом природе обухваћена је физика, астрономија, психологија, зоологија, ботаника и минералогија. На целокупном овом пољу закључци су се заснивали на експерименту, онолико колико је експеримент тада био могућ без прецизних инструмената. Посебно су значајни Аристотелови радови из зоологије и ботанике: он је у ствари зачетник обе ове науке.

Аристотел је применио експериментални метод и на политику. Пре него што ће у *Политици* приступити излагању уобичајених, односно пожељнијих облика владавине, он је темељно проучио уставе 158 грчких и негрчких полиса. За остале врсте заједница сматрао је да нису вредне пажње. Али је зато сваки виђенији град проучавао историјски и систематски, било он сам или неко од његових ученика, ослањајући се при том на најпоузданије расположиве изворе. Сачуван је један од ових трактата — његова изучавања атинског устава — и он представља главни материјал за уставну историју Атине. За израду овог свог дела Аристотел је, поред других историјских радова и докумената, користио скраћену атинску историју коју је саставио Андротион. Аристотелова *Политика* која се бави полисом уопште и идеалним обликом државног уређења, најпотпунија је и најсвестранија студија којом располажемо о политичким приликама у Грчкој, а нема ни модерног дела о овој теми које би је превазишло.

У Атини је развој реторике, то јест елоквентног и течног говорења и писања, био исто толико динамичан као и развој филозофије. Пракса је ишла укорак са теоријом. Четврти век је дао низ изванредних беседника и публициста чији су судски и политички говори објављивани за њиховог живота, понекад одмах пошто би били одржани, служећи као узорци будућој генерацији беседника и правобранилаца. Политички говор обично би у народној скупштини држао сам писац; али је већина судских говора писана за друге, јер су атински судови захтевали да се сваки оптужени сам брани. Известан број политичких говора никада није одржан, већ су једноставно објављивани као нека врста пригодног памфлета. Исократ, о коме је већ било помена, на тај начин је објавио највећи број својих политичких дела, те га с правом можемо назвати првим европским новинаром.

Лисија и Исеј су неоспорно најсјајнији судски говорници четвртог века. Демостен и Есхил нису само изванредни адвокати, него и ненадмашни политички беседници. Сачувани су многи Демостенови говори. Његови савременици су им признали вредност, а све потоње генерације сматрале су их савршеним узорима беседништва. У њима је комбинација патетике и крајње искрености са непогрешном логичком конструкцијом, док чудесна лепота сваке реченице и сваког одељка често оставља утисак чисте музике. Демостенови говори сведоче не само о његовом генију већ и о озбиљном проучавању и подробном познавању непромењивих закона које су једном заувек поставили теоретичари ове области, односно музикалног говора. Сем по својим уметничким и књижевним одликама, говори и политички памфлети овог доба имају неоцењиву вредност и за историчара, зато што су главни извор обавештења о политичким догађајима четвртог столећа; поврх тога, у њима налазимо податке о друштвеним и економским односима, о грађанском и кривичном закону. Први систематски зборник грчког законодавства израђен је у Атини; постепено су атинско законодавство прихватили сви Грци.

Утицај реторике, или уметности беседништва, раширио се изван делокруга судског и политичког говорништва. Реторика је деловала на све видове прозне књижевности, пре свега на историју, и то јаче него на остале књижевне родове. У четвртом веку историја губи свој научни карактер који је покушавао да јој да Тукидид и постаје нешто мало више него огранак уметничке прозе. У то време основни задатак историчара не састоји се првенствено у прикупљању, проверавању и објашњавању историјских чињеница, већ у томе да се оне изложе лепо и у допадљивом облику. То и јесте главни циљ Ксенофонта, једног историчара тог времена чија су дела сачувана. О њему је већ било говора. Ксенофонтова *Hellenica*, или *Грчка историја*, наставак је Тукидидовог дела и завршава се битком код Мантинеје 362. године пре н. е. Ксенофонт у свом делу *Анабаса* веома живо описује повлачење грчких најамника из Вавилоније према Црном мору, а одатле у Грчку; у својству једног од највиших официра и сам писац је учествовао у том повлачењу. *Кирово васпитање (Киропедија)* делом је романтична повест, а делом студија националних особина у којој је писац изложио своја схватања о образовању и узгред саопштио нека занимљива запажања о савременом животу у Персији. У својим *Успоменама* Ксенофонт нам је насликао портрет свог учитеља Сократа. Ефор и Теопомп, чија су дела изгубљена, били су Ксенофонтови млађи савременици. Ефор је писац целовите историје Грчке од дорске инвазије па до краја историчаревог живота 340. године пре н. е., што представља најранији покушај да се напише историја целога народа; као и Ксенофонт, Теопомп је савременој историји посветио два дела — то су *Историја Грчке* и *Историја Филипа Македонског*.

С развојем науке и неких књижевних родова тога столећа могу се упоредити домети постигнути у ликовној уметности, а посебно у скулптури. Највећим вајарима овога доба главни је циљ да проучавају човека у сваком тренутку његовог телесног и духовног живота. Скопас, један од највећих античких скулптора, настоји да у својим статуама или у групним композицијама изрази дубину осећања људи или богова у преломним животним тренуцима — то јест крајњи напор свих њихових физичких снага у сукобу, њихову душевну и телесну патњу. Нама није сачувана ниједна оригинална статуа коју је он својом руком израдио, али имамо неколико копија и фигура за које се не зна да ли их је израдио он или његови

ученици, а које су красиле тимпаноне Атининога храма у Тегеји. Исто тако се на сачуваним скулптурама са Маусоловог споменика у Халикарнасу осећа јак утицај оне драматичности и страсног преживљавања које је Скопас унео у уметност. Призори борби између Грка и Амазонки израђени на зидовима Маусолеја пуни су страсти и покрета.

Праксител, млађи Скопасов савременик, изабрао је другчији пут. За живота је доживео велику славу и извршио снажан утицај на касније развој скулптуре. Наши музеји су крцати репродукцијама и имитацијама његових дела. Срећом, једна његова скулптура сачувана је у оригиналу — то је статуа Хермеса који у наручју држи малога Диониса. Ова је скулптура била начињена за Херин храм у Олимпији. У свим Праксителовим статуама запажамо настојање да се у мермеру изрази лепота људског тела, мушког или женског — а не идеална лепота ван људских оквира какву представљају Фидијине скулптуре, већ чисто људска лепота у свом највишем савршенству. Када посматрамо његовог Хермеса, у тој нагој фигури не препознајемо бога, већ се дивимо беспрекорности облика младићког тела и складној племенитости израза на његовом лицу. Праксителова Афродита, која је начињена по наруџбини града Книда, складним линијама беспрекорно лепог женског тела на посматрача оставља упечатљив утисак; а његов Сатир исказује оно безбрижно уживање у животу својствено створењу које је једном својом половином човек, а другом животиња.

Ова иста љубав према лепоти облика људског тела надахњује живот свим делима млађег Праксителовог савременика Лисипа, који се потпуно посветио изради фигура младих атлета. Сем тога, он је и зачетник портретног вајарства. Предање казује да Александар ниједном другом уметнику изузев Лисипу и Апелу није дозвољавао да вајају или сликају његов лик.

У сликарству, такође, запажамо те исте особине. Декорације великих размера постепено уступају место стваралаштву штафелајног сликарства, намењеног украшавању јавних грађевина или приватних кућа. Међутим, тешко нам је да донесемо било какав суд о сликарству, зато што ниједно дело ниједног великог мајстора није сачувано чак ни као копија, док су неки примерци ове уметности, који потичу из тог периода, радови другоразредних сликара. Како је расла потражња за атичким вазама, уметничка вредност вазног сликарства је опадала, стога

вазе више не изражавају онако прецизно, као што је то раније био случај, стил и специфичне особености сликарских дела већег формата.

Посматран у целини, четврти век је био достојан наследник петога. Стваралачка снага грчког народа задржала се на истој висини. Развијала се и цветала, освајајући нове области једну за другом и постижући у некима од њих исто савршенство које се среће у књижевности и уметности претходног века.

XV

СВЕТСКА ИМПЕРИЈА АЛЕКСАНДРА ВЕЛИКОГ И ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА ГРЧКО-ОРИЈЕНТАЛНОГ СВЕТА У ТРЕЋЕМ ВЕКУ ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

Пошто је Александар победио персијско царство, нашао се суочен са једним новим проблемом. Шта да се учини са тако непрегледном државом чији је врховни и апсолутни владар тада постао? Није нам познато какве су биле његове намере у погледу организовања ових огромних пространстава. У ствари, могућно је да ни он сам није имао јасну представу о томе. Смрт га је задесила у Вавилону 323. године пре н. е. у тренутку када је свој војни програм, проблем својих освајања, још увек сматрао недовршеним. Управо пре него што ће се разболети и умрети, а то се догодило сасвим изненада, правио је планове за поход у Арабију. Можда је освајање Арабије сматрао неопходним делимично да би заштитио своје границе у предњој Азији, а делимично да би могао наставити даље покоравање Индије. А можда је још једна замисао привлачила његову пустоловну природу, она иста замисао којом су се бавили Темистокле и Алкибијад и која ће касније постати циљ епирског краља Пира. Реч је о припајању западних Грка његовој монархији. Да би се упустио у такав подухват, морао би неминовно доћи у сукоб са Картагином и са италским племенима која су у то време већ имала неколико моћних држава.

Отуда је природно што је Александар обраћао мање пажње организацији него чисто војним питањима и проблемима који су задирали у основу његове личне моћи. Он је владао својим царством донекле у духу традиција персијске монархије, а делимично помоћу привремених и чисто војних инструмената — преко својих генерала који су командовали одредима његове војске: њима је Александар поверавао задатак да уп-

рављају освојеним земљама и да га снабдевају потребним средствима за вођење наредних војних подухвата.

Два су питања по његовом мишљењу имали већи значај. Како да попуњава редове својих трупа? Из ког извора да се снабдева повећаним бројем руководећих официра и сарадника који су му сада били потребни за управљање царством? Као и на почетку својих војних похода, он је имао мало поверења у Грке чији су политички идеали остали непромењени и за које су Александар и његова власт пре били предмет мржње, неголи наклоности. Преостајали су му само Македонци. Али, материјална средства Македоније нису била неисцрпна, а земља њене величине могла је људство стављати на располагање у веома ограниченом броју. Власт и управа несумњиво се морала сачувати за Македонце, али им се морала обезбедити помоћ и у ту сврху су се морали наћи људи који би своју дужност обављали подједнако добро као и сами Македонци и који би војне и административне послове водили у име својих господара.

Александру се чинило да би овом задатку одговарали Иранци. То је још увек био борбен и способан народ, са навиком да ратује и смислом да влада. Александар је на бојном пољу научио да цени њихове војничке способности, а док је на Истоку управљао државним пословима, уочио је њихов административни дар и почео да уважава ефикасност њихове организације у персијским сатрапијама које је освојио. Руковођен таквим побудама, Александар је одлучио да, као два најуспешнија саставна дела у свом царству, око истог задатка окупи Македонце и Иранце; чак је желео да их споји бар у војсци и администрацији. Да то оствари, као прво, предузео је следеће кораке: војску је претворио у здружене снаге Македонаца и Иранаца, наименовао је Иранце за војне гувернере у провинцијама, сам се оженио персијском принцезом Роксаном, док су македонски војници и официри свих чинова склопили низ сличних бракова са Персијанкама.

Александар је тежио да буде у исти мах Велики краљ* Персије и краљ једног малог европског народа. Склон сам да ово његово настојање назовем химеричним. Сасвим је лако било сједињити македонску и персијску династију; али учврстити ту нову династију помоћу аристократије и војске која би пола била македонска а пола иранска, превазилазило је

* Тако је раније називан персијски владар. — Прим. прев.

вероватно границе људских могућности. Разлика између историјских традиција ова два народа била је превелика, а ништа мање опречне нису биле ни њихове менталне особине које су се вековима изграђивале. Па ипак се сама ова замисао потпуно подударала са грчким схватањима онога доба и сасвим одговарала духу Платонових политичких маштања. Спекулативном грчком духу ниједан пројект није изгледао немогућ, ако је чисто логичка структура усклађена и задовољавајућа.

Друга ствар која је Александру задавала бриге била је природа саме његове власти. Његов отац Филип није се осећао нимало неспокојан у погледу свог положаја: био је законити краљ Македоније наследивши престо својих предака уз признање свога народа, док је Грцима владао стога што су га они сами изабрали за свога главног команданта. Али, Александру, краљу краљева и владару светске империје, то није било довољно. На Истоку је краљевска власт била тесно повезана са религијом, а разбити ту везу значило би начинити озбиљну грешку. А у Александровом царству постојало је много религија и свака је на сопствени начин тумачила да ли краљ јесте или није божанско биће. Не знамо шта је сам Александар мислио о томе. Као Аристотелов ученик можда је имао рационалистички став и то једноставно схватао као чисто политичко питање; или се можда у грудима освајача огласила она мистична страна грчкога духа који није правио никакву апсолутну разлику између божанског и људског и која је у потпуности прихватала могућност божанске инкарнације. Ништа о томе не знамо поуздано, али ја сам склон да поверујем да је Александар себе сматрао вишим од обичних смртника, не само стога што је био краљ и далеки Хераклов потомак. Мисли људске лако се усмере према мистици, ако му свакодневно прети смрт, ако нема препрека његовим победама и ако ласкању његове најближе околине — ласкању које је у старом веку, а посебно на Истоку, добијало облик религиозног обожавања — нема граница.

Та тежња ка религиозности, и на Истоку и на Западу, подударала се са самим Александровим осећањем. У то време је схватање божанства постојало у све већој мери продуховљено, губећи свој локални печат и превазилазећи националне границе. Све чешће су се јављала религиозна братства која нису била у вези с влашћу и које је искључиво обједињавала заједничка вера и заједничко богослужење. У том раздобљу божанство није по сваку цену био Зевс, или Амон или Аху-

рамазда или пак Јехова: често је то једноставно био бог. Стога Александру није било тешко да верује Аполоновом пророчишту у Дидими и Амоновом у Египту, а да у исти мах поверује вавилонским свештеницима када су једногласно потврђивали његово божанско порекло. Поуздано се може рећи да су житељи његовог царства у огромној већини веровали да он јесте божанство. Легенда о „божанском Искандеру" и данас је жива у иранском свету. Мистични оријентални дух морао је сматрати чудом пропаст персијске монархије када се она срушила на један једини додир младог македонског краља; та чињеница морала је да остави дубок утисак и на Грке, нарочито на малоазијске Грке, који су и раније испољавали склоност да одају божанске почасти чак и Лисандру и Агесилају. Александров поход у Индију неминовно их је подсетио на Дионисово освајање Индије. Због тога је сасвим природно што је Александрова власт званично проглашена божанском; свуда је заведен обичај да му се одају божанске почасти и становници његове империје прихватили су такво стање ствари. Можда су се рационалисти и скептици у Грчкој иронично смешкали и стављали саркастичне примедбе када је Александар захтевао да се призна овај његов захтев; али је упркос свему томе божанско схватање његове власти представљало стваран и моћан чинилац у животу његовог царства, чак и ако претпоставимо да он сам у то није веровао.

Како је Александар умро без законитог одраслог наследника, наметнуло се неодложно питање: да ли огромна светска империја коју је он оставио недовршену може и даље да постоји. То је била вештачка творевина чисто војничке природе и у њој су децентралистичке силе јаче дејствовале од централистичких; а њен даљи опстанак није се могао замислити ни без присуства његове личности. Видели смо да је у персијској монархији и пре Александровог доласка постојала изузетно јака тенденција распадања на саставне делове. Грчка је мрско гледала на своју потчињеност туђину, не разликујући је од ропства, и ово осећање испољила је одмах после Александрове смрти, тако да је Македонија у тим областима поново морала силом да успостави ред. У ствари, једина обједињавајућа спона у царству била је војска, на првом месту македонска војска са својом наслеђеном оданошћу македонској династији. Али оданост војника своме законитом краљу није могла вечно чувати јединство, тим пре што су сада династију представљали један слабоумни младић и једно тек рођено дете.

Законитим наследником могао се сматрати или Филип Аридеј, Александров полубрат, или Александров и Роксанин син који се родио после Александрове смрти. Али лична амбиција и жудња за влашћу код Александрових генерала преовладала је над њиховим осећањем оданости династији. Стога је настала веома дуга борба за власт у којој ће се постепено изгубити из вида питање да ли подржати овог или оног наследника, а друго ће питање избити у први ред — да ли Александрово царство ваља сачувати у целости или га треба разделити на посебне краљевине којима би владали његови бивши најближи сарадници и помоћници. У овој збрци борбе око власти један за другим су погубили животе сви Александрови наследници и сви чланови владарске породице. Њих су појединачно уклонили генерали који су сваки за себе желели да обезбеде престо да би потом победник неометано владао овим огромним царством.

Међутим, ниједан од њих није имао довољно способности нити довољно утицаја на војнике да би целокупној војсци наметнуо послушност и да би остале присилио да признају његову врховну власт. Сваки претендент на престо наилазио би на отпор јаке коалиције својих супарника који су командовали одредима некадашње Александрове војске стационираним у различитим деловима царства; и готово сви су завршили насилном смрћу. На тај начин су један за другим страдали Пердика, Антипата и Полиперхон. Антигон звани Једнооки, један од најспособнијих генерала који је поред осталог имао и обдареног помоћника у свом сину Деметрију Полиоркету, највише се приближио остварењу концепције о неподељеном царству којим би сам владао. Али чак ни његов ауторитет нису признали остали генерали који су владали у одвојеним областима — Лисимах у Тракији, Селеук у Вавилонији, Птолемеј у Египту и Касандар у Македонији. Сва четворица су се ујединили и задали одлучујући ударац Антигону у бици код Ипса у Малој Азији 301. године пре н. е. у којој је Антигон погинуо.

Битком код Ипса проблем је решен: неподељено царство Александрово престало је да постоји. Оно се распало на низ саставних делова од којих су била најважнија три: Сирија, обухватајући све источне територије Александрове монархије и неке области Мале Азије, Египат и Македонија. Селеукиди, то јест династија Селеукова, утврдили су се у Сирији; Птолемејевићи-Лагиди, потомци Птолемеја Лага, владали су Егип-

том, док је Македонија, од које је и даље зависила Грчка, после многих трвења и крвопролића, постала краљевина Антигонида, то јест потомака Антигона Једнооког. У Египту и Сирији су „краљеви", како су себе од 307. године пре н. е. називали владари ових држава, заснивали своју власт на освајачком праву, као Александрови следбеници. Будући странци у земљама којима су владали, они су се ослањали на најамничку војску. Становништво им се покорило, као што се потчињавало и њиховим претходницима, постепено се на њих навикавајући све док се у народу није усталило веровање да је немогуће одупрети се њиховој сили и сили Грка и Македонаца који су наступали заједно с њима. У Македонији је нова династија Антигонида себе сматрала законитим наследницима Филипове породице и мало-помало стекла је поверење и подршку народа. Све ове три династије владале су земљама које су одавно биле навикле на апсолутистичку монархију, и управо су из тог разлога имале изгледа да ће се дуже задржати на власти.

Не само за ове династије већ и за целокупно раздобље од Александрове смрти до римског освајања Истока устаљен је назив „хеленистички". Свака од њих је, и то нарочито на почетку свог независног постојања, тежила ка политичкој превласти и поновном успостављању светске империје. Али су оне, мимо ових аспирација, морале да решавају текуће проблеме повезане са историјском прошлошћу и економским захтевима у својој краљевини. Због таквих околности ове силе нису престајале да међусобно ратују; ти су их ратови исцрпљивали, па се од покрајина које су се од њих отцепљивале образовало низ нових држава. То су махом биле војне монархије, као и земља од које би се отцепиле.

Први задатак Птолемејевића био је да осигурају безбедност Египта, земље из које је потицао сав њихов политички значај. Египат се налазио у сталној опасности, стога што је равна обала око ушћа Нила била на милости и немилости било ког освајача с моћном флотом; затим, свака непријатељска сила која је контролисала сиријску и феничанску обалу без по муке је могла освојити Египат сувим путем. Због тога се за Египат питање живота и смрти, и то ништа мање него у доба фараона, сводило на поседовање јаке флоте и погодне домаће поморске базе, а исто тако јој је било важно да према могућностима контролише обалу према северу. Из тих разлога је Александрија, коју је основао Александар, постала кључ

за Египат и његова престоница. Александрија је имала јаке бедеме и одличну луку, делимично вештачки изграђену. Под Александром и династијом Птолемејевића Египат се дефинитивно усмерио на море и коначно постао једна од средоземних поморских сила. Његово богатство се делимично заснивало на извозу и на коришћењу Нила као јефтиног и подесног трговачког пута кроз Египат и централну Африку. Сем тога, роба из Арабије је од лука на Црвеном мору караванима пребацивана до Нила, а део трговине између предње Азије и Индије обављао се преко лука на Арабијском полуострву. Стога је главна брига Птолемејевића била да развију и утврде Александрију и да египатској трговини обезбеде слободно и пространо тржиште.

Због ових циљева Египат је пре свега дошао у сукоб са Сиријом, државом Селеукида и некадашњом персијском краљевином. За Сирију, као и раније за персијске краљеве, било је подједнако важно да има контролу над обалом Палестине, Феникије, Сирије и Мале Азије; у противном, она би се претворила у континенталну земљу азијског типа која не би имала додира са грчким светом и чији краљеви не би могли да за своју у националном погледу сложену војску регрутују грчке и македонске најамнике. Иранци који су се налазили у саставу становништва сиријске државе нису никада давали подршку својим новим господарима и касније ће се сасвим одвојити од Сирије. Због тога су се Селеукиди и Птолемејевићи непрестано борили око Палестине, Феникије и јужне Сирије, а малоазијска обала непрестано је прелазила из једних супарничких руку у друге. Ратна срећа била је превртљива и ниједна од зараћених страна практично није могла да однесе одлучујућу победу; снаге су им биле приближно једнаке. Првим Птолемејевићима — Сотеру, Филаделфу, Еуергету и Филопатору — пошло је за руком да створе велику државу с низом поседа ван својих граница у Палестини, Феникији, јужној Сирији, јужној и централној Малој Азији и на обалама Хелеспонта. Али су почетком другог столећа пре н. е. Селеукиди стекли преимућство над каснијим Птолемејевићима — Епифаном, Филометором и Еуергетом II — те је у Египту запретила опасност да постане провинција ове азијске монархије. Ранији ратови које је Египат за време осамнаесте династије водио против предње Азије и његови каснији оружани сукоби с асирским и персијским краљевинама, сада су се поновили са свим својим основним карактеристикама. Али

се Сирија најзад постепено распала и Египат је остао једини и последњи наследник Александровог царства.

Борећи се за превласт на мору и за контролу над поморским путевима, Египат је дошао у сукоб са грчким градовима-државама, пре свега с Атином и с острвима Егејског архипелага. Оспоравајући Македонији и Сирији право господарења на Егејском мору, Птолемејевићи су усвојили некадашњу персијску политику коју ће касније прихватити и Римљани: проглашавали су се браниоцима слободе грчких држава, иако су од грчких градова у Малој Азији и од суседних острва захтевали потпуну покорност у оквиру своје државе. Оваквом политиком изазвали су против себе силу македонских краљева. Антигон Гонат, син Деметрија Полиоркета, утврдио се на престолу као краљ Македоније 276. године пре н. е., а наследило га је низ предузимљивих и способних владара, као што су Антигон Досон, Деметрије, Филип V. За ове монархе је господарење над Грчком било веома важно, јер би у противном Македонија била изложена нападима с мора, а евентуални господар Грчке аутоматски би постао и господар Егејског мора. Стога борбе између Македоније и Египта нису престајале; цена за коју су се они борили било је водеће место у скупини егејских острва; а овај положај је наизменично заузимао час један час други противник.

Тај непрекидни рат гутао је материјална средства ове три велике хеленистичке силе, исцрпљивао им снагу и онеспособљавао да у оквиру својих граница савлађују децентралистичке тежње које су се све више размахивале. Сирија је била најхетерогенија од ове три монархије, те је ова ситуација највише и погађала. Прве су се 280. године пре н. е. од ње одвојиле Јерменија, Кападокија, Понт и Битинија, раније у персијском царству такозване сатрапије, а у ствари полуслободне краљевине које су плаћале данак. На челу свих ових земаља утврдили су се краљеви домаћег порекла донекле образовани у духу грчке културе; они су настојали да приграбе све грчке градове који су им се налазили на домаку, а као облик владавине усвојили су апсолутистичку монархију каква је била позната на Истоку. Од свих ових краљевина најцивилизованија је била Битинија са својим трачким становништвом и читавим низом древних грчких градова на обалама Црног и Мраморног мора.

Политички живот Мале Азије постао је веома сложен због доласка Келта (Грци су их називали Галатима) који су око

278. године пре н. е. прешли у ове крајеве са Балканског полуострва, где је дуго времена пре тога македонска монархија водила против њих упорну борбу. Галати су продрли дубоко у Малу Азију и утврдили се у фригијској равници; ту су образовали моћан савез неколико племена на челу са племенским краљевима, односно кнежевима. Из те своје базе они су непрестано угрожавали мир ове земље, пљачкали су, убијали и наносили пустош гдегод би се обрели и тако су осујећивали повољне перспективе трговине и занатства. Селеукиди нису имали снаге да се ухвате укоштац с овим освајачима, те се домаће становништво осетило побуђено да само организује одбрану својих територија од страховитих варвара. Овакво стање представљало је основни разлог који је навео тако велики део Мале Азије да се отцепи од селеукидске монархије и да образује сопствене краљевине.

Међу ове независне силе спадала је и краљевина Пергам. Пергам је био утврђени грчки град осредње величине који је господарио целом долином реке Каик у Мисији; у њему су одавно владали грчки тирани који су персијском царству, док је постојало, плаћали данак. Током борби некадашњих Александрових генерала против Антигона Једнооког, један од њих, Лисимах, заузео је Пергам и претворио га у своју базу, а његову одбрану поверио свом официру, по имену Филетеру чији је један родитељ био Грк. Између осталог у тврђави се чувала велика свота новца, ратна каса генерала Лисимаха. Када је Лисимах погинуо у борби са Селеуком 283. године пре н. е., Филетер се прогласио независним владаром и Селеуку понудио помоћ. Од тог датума Пергам постоји као независна краљевина, која је у почетку плаћала данак Сирији, а од времена Еумена I (263. пре нове ере) постала потпуно независна.

За своју стабилност ова држава имала је да захвали смелој и мудрој политици Филетера и његових наследника, Еумена I и Атала I који су владали од 241. до 197. године пре н. е. Својом вештином и храброшћу, особинама које су њих двојица показивали у борбама са Галатима, задобили су поверење Грка и северозападног дела Мале Азије. Ови владари су са успехом одбијали најезде освајача, бранећи не само своје територије већ и централне и јужне области Мале Азије. Они су истовремено разумним и опрезним руковођењем повећали благостање своје краљевине, а захваљујући тој чињеници били су у стању да стално држе јаку најамничку војску и ефикасну

флоту. Ослањајући се на такву војну снагу, могли су њоме у правом тренутку да маневришу између Египта, Сирије и Македоније и да мало-помало проширују своју територију. Поврх тога, они су први схватили снагу Римљана и, имајући њих уза се у другом веку пре н. е., постали су господари готово целокупне централне и јужне Анадолије, пошто су својој држави припојили области које су се до тада налазиле под влашћу Сирије и Египта.

Нешто касније од Мале Азије и централна Азија је коначно раскинула своје везе са Сиријом. Бактрија, полугрчка земља, одвојила се од ње око 250. године пре н. е., док су 248. територију старе међанско-персијске краљевине преплавили Парти, полуномадски народ иранског порекла. Око средине другога века пре н. е. Парти су освојили и Медију, а у време смрти свога краља Митридата I (138—137) господарили су и Месопотамијом и Персијом. Парти су основали јаку државу која је до извесног степена била хеленизована; ова држава је трајала више векова, била је страх и трепет за источне провинције Сирије, а касније се показала као најмоћнији и најопаснији сусед Римског царства.

У Грчкој ниједног јединог тренутка нису престајале да делују децентралистичке силе. Македонија је свим средствима покушавала да консолидује своју власт и да грчке полисе претвори у административне покрајине своје монархије, али ова њена настојања нису уродила плодом. Египат и Сирија су, служећи се интригама, непрестано изазивали нове побуне. Спарта, која се никада није налазила у саставу македонске монархије, играла је истакнуту улогу у борби против Македоније. Посебно значајна је њена политичка активност за време кратког периода када су њена два краља — Агис око 245—241. године пре н. е. и касније са већим успехом Клеомен од 227. до 222 — спровели радикалан програм економске и друштвене реформе. Они су изделили целокупну земљу између великог броја Лакедемоњана и на тај начин за извесно време обновили војну снагу Спарте. Антигон Досон, македонски краљ, потукао је Клеомена у одлучујућој бици код Селасије 222. године пре н. е., но Спарта је ипак, чак и под Клеоменовим наследницима, сачувала политичку независност.

У својим покушајима да поврати слободу Атина је имала мање успеха. Она је и за време хеленистичког периода задржала демократско уређење, поред неких својих иностраних поседа; штавише, доживљавала је периоде великог комерцијалног напретка. Ипак, сва њена настојања да поврати потпуну политичку независност омануле су. Њен највећи напор у том смислу био је такозвани Хремонидиов рат (267—263. године пре н. е.), када је заједно са својим савезницима Спартом и Египтом покушала да збаци македонски јарам, али јој је баш због тог њеног иступа јарам још чвршће намакнут. Једном каснијом приликом, било је то за владавине македонских краљева Антигона Досона и Деметрија, Македонија се задовољила пријатељском неутралношћу од стране Атине, међутим та се неутралност тешко могла разликовати од зависности са обавезним плаћањем данка.

Македонија је наишла на јачи и озбиљнији отпор у двема институцијама које су у то време у Грчкој образовали полиси — у Ахејском савезу на северу Пелопонеза и у Етолском савезу у северозападној Грчкој. Оба ова савеза организована су на федералном принципу, односно свака држава, чланица савеза, гласала је у вези са свим текућим питањима сразмерно својој величини и војној снази. Иако су ови савези били темељне и дуготрајне институције, ипак нису били у стању да под својом заставом окупе већи део Грчке. Због покушаја појединих чланица да прошире своју територију, долазило је до честих ратова против таквих држава и између ова два савеза. Македонија је вешто користила њихове свађе, подржавајући час једну час другу страну.

Због непрестаних трвења између ових држава, острво Родос се у то време прогласило потпуно независном силом у хеленистичком свету и у Егејском архипелагу. Захваљујући свом подесном положају на средокрађи главних трговачких путева који су водили од Истока до Грчке и од Италије до Грчке и Истока, Родос је постао један од највећих лучких градова у Хелади, значајнији и од саме Атине. Његова флота постала је постепено једна од најјачих у хеленистичком свету, а крајем трећег и током другог столећа пре н. е., Родосу је пало у део, уз прећутан пристанак три велике силе, да се бори против гусарења и да осигура безбедну пловидбу на Егејском мору. Родос је овај задатак обављао по слову закона који је сам саставио и који су признале све хеленистичке силе, како оне велике тако и мале. Овим законом су регулисани међународна трговина и бродарство. Кизик и Византион, два велика лучка града, обављали су исту дужност на Хелеспонту и у Мраморном мору: њихови бродови су патролирали наведеним морима, штитећи трговину, док је Боспорска кра-

љевина, која је у то време постала моћна земља и на копну и на мору, одржавала ред и мир из своје престонице Пантикапеја, данашњег Керча.

Тако се у хеленистичком свету постепено створило веома сложено и конфузно политичко стање. Постојао је велик број независних и полузависних земаља и свака од њих је љубоморно мотрила на све што раде њени суседи. Покушај било које заједнице да прошири своју територију и свој утицај на рачун осталих, наилазио је на снажан отпор, јер су се једна за другом образовале коалиције да би се стало на пут таквим отимачима земље. Тако је постигнута нека врста равнотеже сила која је спречавала да се било која земља дуго задржи на водећем месту. Припаднице ове хеленистичке породице држава биле су: три велике силе — Египат, Македонија и Сирија; затим дванаестак малих грчких и полугрчких монархија на Балканском полуострву међу које је спадао и Епир; потом Пергам, Битинија, Понт, Јерменија, Кападокија и Галатија у Малој Азији; Боспорска краљевина на Црном мору; Партија и Бактрија у централној Азији; Кирена и Нубијска краљевина у Африци, као и известан број независних грчких полиса, поред два поменута грчка савеза. У међувремену су на периферији грчког света почеле да се јављају нове државе које су донекле обраћале пажњу на збивања у хеленистичким земљама и на равнотежу сила која је тамо владала. На северу Балканског полуострва образовано је неколико трачких и келтских држава; у степама јужне Русије, поред скитске краљевине, сарматска племена основала су више монархија. На Западу су најјаче биле ове силе: Картагина, затим Сиракуза, која је под својим способним владарем Хијероном II у трећем веку пре н. е. успела да уједини све сицилијанске Грке; потом разне коалиције италских племена међу којима је значај савеза латинских градова под вођством Рима непрестано растао и најзад савез галских и келтских племена у областима данашње Француске и северне Италије.

Тако је грчки свет, чак и у монархијском раздобљу свога развитка, прибегавао условима живота из четвртог века пре н. е., односно крајњем расцепкавању својих политичких и војних снага. Тада, као и у ранијем столећу, рат је био правило, а не мир. Ниједна хеленистичка држава тога времена није захватала велику територију, нити је располагала снажном војском. Египат, којим су у другом веку пре н. е. владали слаби и неспособни краљеви, изгубио је готово све своје ино-

стране поседе. Сирију су поткопавали стални унутрашњи немири. Македонија је без предаха ратовала са својим грчким намесницима и савезницима, поглавито с Етолским и Ахејским савезом. А ни у оквиру појединих држава није владао мир. У монархијама у којима је владар имао апсолутну власт могућно је да је страначка и класна борба била притајена и да се изражавала искључиво кроз побуне домаћег живља против грчке владавине, али се утолико жешће разбуктавала у грчким полисима. У већини ових држава исти класни сукоби који су карактерисали домаћу политику у четвртом веку пре н. е., несмањеном снагом понављали су се и два века касније.

XVI

ГРЧКИ СВЕТ ПОСЛЕ АЛЕКСАНДРА: ПОЛИТИЧКИ, ДРУШТВЕНИ И ЕКОНОМСКИ ЖИВОТ

После смрти Александра Великог главне политичке силе у грчком свету биле су такозване хеленистичке монархије које су, с изузетком Македоније, некада улазиле у састав старог персијског царства. Свим овим државама владали су краљеви, Македонци по пореклу, али образовани у духу грчке културе; они су се ослањали на најамничку војску у којој су служили Македонци, Грци или хеленизовани „варвари". Војни кадар регрутовали су посредници на великим пијацама за најамне војнике у Грчкој и Македонији, или међу трачким и келтским племенима која су живела у Малој Азији и на северу Балканског полуострва. Азијске краљевине и Египат, поред осталих извора, налазили су војну снагу и међу бројним досељеним странцима које су они примамљивали у своје земље. Ови насељеници разних народности — било је међу њима Македонаца, Грка, Јевреја, Сиријаца, Персијанаца и других — убрзо су прихватили грчки начин живота и грчку цивилизацију. Они су сачињавали привилеговану класу богатих људи која је земљи давала велики број високих чиновника.

Иако су ове скоројевићке источњачке династије биле потпуно стране живљу којим су владале, ипак су са разлогом веровале да им је положај безбедан. А основа њихове безбедности почивала је на економском напретку њихових поданика: они су се старали да се природна блага у земљи и расположива радна снага, коју су налазили како међу староседеоцима тако и међу насељеницима, користи у ширим размерама и са више система. Оваквом методичном експлоатацијом природних богатстава повећао се укупан државни приход, који

је омогућавао краљу да држи велику војску и флоту; ослањајући се на њих он је био у стању да влада поданицима своје земље, као и да истрајно следи своју спољну политику. Због тога су хеленистички краљеви, када је била реч о унутрашњим збивањима, обраћали посебну пажњу на две ствари — на развитак богатства земље и на повећање пореске способности грађана. У овим питањима ослањали су се на искуство које су наследили од Персијанаца или од домаћих владара, својих претходника, као и на теорију о сопственој власти, коју су сами изградили.

Своју власт сматрали су влашћу победника, који је на основу победе постао власник земље и њеног становништва. Као Александрови наследници, тврдили су да су и сами божанског порекла и да су њихову владавину одобриле натприродне силе. Уз помоћ својих саветника изградили су схватање власти и краљевских прерогатива слично укорењеном веровању које је већ постојало међу њиховим поданицима. На целом Истоку, све до македонског освајања, власт се заснивала на неограниченој и божанској моћи краља који је на основу таквих прерогатива уживао пуно право да располаже земљом и њеним становницима по сопственом нахођењу. Хеленистички краљеви различитих источних држава, истовремено следећи Александров пример, проглашавали су се законитим следбеницима домаћих владара и наследницима њихових права и привилегија. Због тога је њихова власт имала двоструки вид: за Македонце и Грке били су то следбеници Александрови, док су у свести домаћег становништва важили за наследнике угашених источних династија.

Као господар и власник своје краљевине хеленистички монарх је без икаквих ограничења располагао сопственом имовином, сматрајући интересе народа мање важним од интереса државе коју је изједначавао са својим личним интересима и са интересима своје династије. По његовом схватању, благостање народа било је средство, а не циљ. Такво гледиште, посматрано у целини, подударало се са грчком концепцијом државе. Према тој концепцији грађанин је био дужан да се докраја потчини држави, да јој без поговора служи и да јој жртвује своје личне интересе. Једина разлика састојала се у овоме: у монархијама се држава изједначавала са једном јединој особом, чија је воља била закон, док је у демократији већина становништва која је припадала полису међусобно делила власт.

Упркос оваквој аутократској власти коју у хеленистичким монархијама нико није оспоравао, краљеви су били принуђени да се повинују традицији у свом односу према хеленизованим досељеницима у својим земљама или према домаћем становништву. Њихови односи према овим двема врстама становништва били су различити. Не само што домаћи живаљ није имао појма о самоуправи, већ није ни тежио да је оствари у било којем виду, навикнут да слуша представнике власти које је одређивао краљ. Супротно њему, Грци и остали страни досељеници, рецимо Јевреји, имали су своје идиосинкразије и своје обичаје, а пре свега навику да уживају извесну меру самоуправе. Хеленистички монарси морали су о томе да воде рачуна. Због тога је сваки такав монарх који се налазио на челу државе и чији је део територије припадао грчким полисима, као и сами персијски краљеви, поштовао самоуправну власт ових заједница; он их је искључиво лишавао политичке независности и обавезивао их да део својих укупних прихода уплаћују у краљевску благајну. Како се захваљујући сталном приливу грчких досељеника развијао економски живот земље, како су се повећавали краљевски приходи и с обзиром да су ови досељеници давали подршку краљевој власти, којима је он заузврат обезбеђивао финансијски просперитет, готово сви хеленистички владари, а посебно Селеукиди и краљеви у Малој Азији, били су задовољни припајањем нових грчких градова њиховој држави и признали су им право самоуправе.

Птолемејевићи су били изузетак од овога правила. Осим Александрије коју је основао Александар Велики, старог насеља Наукратиса и Птолемаиде на југу Египта коју је основао Птолемеј Сотер, у целој краљевини није било ниједног другог града који би имао грчке институције и претежно грчко становништво. Птолемејевићи су ипак били присиљени да споменутим градовима признају право самоуправе, али је египатски суверен строго контролисао то право и није дозвољавао ниједном новом грчком граду да уђе у састав његове земље. Грци који су се насељавали широм Египта распоређивани су по већим и мањим насеобинама. Ипак су ту Грци и остали странци, на пример Јевреји и Персијанци, оснивали неку врсту малих удружења у оквиру којих су живели својим начином живота. Птолемејевићи су силом прилика морали да им уступе извесна права и да их признају као корпорације са изборним представницима и ограниченом мером унутрашње самоуправе.

Македонија се разликовала од источних монархија у сваком погледу. Положај краља остао је и даље потпуно исти као и у Филипово доба: монарх је био национални краљ кога је као таквог народ признао. Војску су сачињавали војници регрутовани у самом краљевству. Краљеви себе нису проглашавали за божанство и нису захтевали да се у званичну религију унесе ритуал обожавања њихове личности. Иако су грчки градови на територији Македоније и Тесалије у политичком погледу зависили од краља, сачували су своју самоуправу. Свој став према градовима у централној Грчкој и на Пелопонезу Македонија је с времена на време мењала зависно од тренутне снаге супарничких страна. Грчким градовима није било дозвољено да воде своју спољну политику, али су се зато македонски краљеви ретко мешали у њихову самоуправну надлежност. Па ипак су многи од њих снагом свог оружја обезбеђивали себи право да бар за неко време спроводе своју спољну политику. Заправо су македонски краљеви владали искључиво оним градовима у којима су држали своје сталне гарнизоне.

Хеленистичке монархије су наследиле оне економске прилике које је створио грчки полис. Још у петом веку пре н. е. грчка трговина преовлађивала је на Средоземном мору, те су семитски трговци из Картагине морали признати да су изгубили престиж, сем у западном делу Сицилије. Грчки трговци су постепено пренели свој утицај чак и на феничанске луке Тир и Сидон; углавном су трговали робом која се производила у Грчкој. После Александрове смрти Грчка постаје краљица средоземног тржишта и снабдевач готово свим артиклима које су потрошачи на Истоку и на Западу тражили у замену за прехрамбене производе и сировине, а понекад и за луксузну робу, као што су слоновача, скупоцено дрво, драго камење и зачини. Они су ову луксузну робу увозили из јужне Африке, Арабије, Индије и Кине, али углавном као сировине које је тек требало прерадити у грчким радионицама.

Међутим, у то доба Атина губи свој положај главног тржишта на свету; уместо ње Александрија, будући транзитна лука за све египатске производе, као што су житарице, лан, стакло и папирус и за сву робу која се добављала преко лука централне Африке и Црвеног мора, постаје средиште и то не само трговине на велико већ и робне производње: ту су домаћи занатски производи и предмети од увозних сировина мајсторски израђивани како су то само Египћани умели. Алек-

сандрија тада постаје не само једно од главних тржишта за снабдевање света житарицама већ и велико средиште мануфактурне производње, одакле је широм Средоземног басена извожен известан број артикала који се нису производили ни на ком другом месту, као што су хартија, стакло и лан, поред накита и козметичких производа.

Укорак с Александријом неки градови у Малој Азији играју још увек значајну улогу у трговини. Тако Милет, Ефес и Пергам заузимају водеће место у производњи и извозу вунених тканина, док Кизик, Византион, Синопа, а нарочито Родос постају важне транзитне луке у којима се на велико врши размена робе као што су житарице, кожа, катран, хмељ, дрвна грађа, вунене тканине и робови. Ова роба се добавља са северне обале Црног мора чије је средиште била Боспорска краљевина, затим са Кавказа, из Транскавказије, Мале Азије, Македоније, Тракије, Сирије и Египта. Делос, острво посвећено Аполону, надмеће се са Родосом у међународној робној размени. Родос и Делос су стекли такав значај захваљујући свом географском положају: преко њих су се укрштали путеви који су повезивали северне и југозападне области са Грчком и Италијом.

Обале Феникије и Сирије још увек су играле значајну улогу у извозној и увозној трговини; с ових обала даље се морем превозила роба која се до њих транспортовала великим караванским путевима који су повезивали Средоземно море са централном Азијом, Индијом и Арабијом. Важно средиште караванске трговине с Арабијом била је Петра, а са предњом и централном Азијом Палмира. Индијска роба је морским путем транспортована било до арабијских лука, а одатле у Египат преко лука Црвеног мора, било пак преко Персијског залива до ушћа Тигра, где се налазио велики трговачки град Селеукија, односно Ктесифонт, наследник Вавилона по трговачкој важности. Антиохија на реци Оронту постаје престоница Селеукида и прераста у велики индустријски град. Ту су сировине које су се увозиле из Азије и Индије прерађиване у финалне производе.

Укратко, хеленистички свет прераста у веома пространо тржиште којим владају грчки, односно хеленизовани трговци и грчки робни произвођачи. Већина монархија и градова задржава Александров (што значи атички) стандардни ковани новац (једна драхма тежи око 4,3 грама сребра). За разлику од њих, Птолемејевићи су се определили за стандардну монету

својих градова у Феникији (једна драхма је тешка око 3,5 грама сребра) те је самим тим птолемејска држава образовала посебну економску јединицу. Основно расположење источних Грка из раног хеленистичког доба јесте вера у неограничене способности човека и људског разума. Две њихове особине падају у очи: агресивност и предузимљивост. У својим новим домовинама на Истоку Грци пре свега настоје да за себе обезбеде материјално благостање и, ако им пође за руком, да стекну углед у друштву. А да би то постигли, раде напорно и с одушевљењем. Грк као робни произвођач преузима и усавршава све процесе развијене обраде која је била својствена Истоку и своје производе прилагођава укусу својих наручилаца. Хеленистички трговац се упознаје са тековинама пословног живота на Истоку, учествује у њему и даље га развија. Пословни методи се усавршавају; систем кредитирања и банкарства постаје све важнији. Све комерцијалне трансакције заснивају се на кредитирању и на емитовању великих количина ковane монете. Споразумевање људи широм света бива крајње олакшано када грчки, универзални језик цивилизације, постепено постаје и пословни језик Истока. У свим областима живота — у облику који има централна власт, у систему администрације, у организовању судства, у начину опорезивања, а нарочито у пословном свету — локалне особености ишчезавају, а оштри углови се ублажавају. Пословни свет и живот уопште устаљује се свуда у сличним колотечинама, бива присан и познат широм света, ослобађа се локалних карактеристика као и *koine*, дијалект којим су говорили сви Грци у то доба. Покретљивост постаје битна карактеристика грчког живота. Не путују само трговци, већ су и занатлије и техничари, лекари и уметници у сталном покрету. Краљевски чиновници лако прелазе у службу другог краља. Грчки етнички елемент преовлађује у овом новом друштву и целом хеленистичком свету даје печат јединства и хомогености. Источне земље постепено се хеленизују. Па ипак, разумљиво је што је у многим местима хеленизам био површан, а хеленска култура само танка скрама.

Због развитка старих грчких градова у копненој Грчкој, Македонији, Малој Азији и Сирији, због појаве нових грчких градова које су хеленистички монарси оснивали у Македонији, Малој Азији и Сирији, па чак и у Египту и због тога што су се у овим насељима нагло развијале трговина и занатство, засновани на робовском раду, повећао се број лица

која су била само потрошачи, а не и произвођачи средстава за одржавање живота. Њима се морају додати још и најамничке трупе, морнари који су као чланови посада служили на ратним и трговачким бродовима и тушта и тма државних чиновника чији је број стално растао. Због тога се све неодложније наметао проблем снабдевања ових градова храном, а нарочито хлебом, усољеном рибом, сиром, вином и биљним уљем.

Као и раније, јужна Русија је извозила велике количине житарица, рибе, коже и осталих сировина и то поглавито са Крима, из долине Кубана, с обала Азовског мора и из области доњег тока Дона и Дњепра. У првој половини трећег столећа пре н. е. Скитску краљевину која се пружала широм степа јужне Русије растурили су Сармати, нова иранска племена која су продрла са истока а затим и келтски и трачки освајачи са запада. Али је после кратког периода опадања и анархије ова земља опет процветала и наставила живо да тргује са Грчком.

На другом крају света Италија и Сицилија су пролазиле кроз тешка времена испуњена ратовима и оштрим сукобима, док је Рим радио на уједињавању земље, намећући јој своју власт. После овог раздобља уследио је дуготрајан рат између Рима и Картагине. Због тога је економски живот на Западу извесно време био спутан, а извоз прехрамбених производа и сировина готово сасвим прекинут. Опстанак грчког света све више је зависио од Египта и Мале Азије. Истакнуто место Египта у политици и његов утицај на остале делове хеленистичког света треба приписати чињеници што је он располагао највећим количинама житарица. Исту такву улогу почела је такође крајем трећег столећа пре н. е. да игра Краљевина Пергам, један од главних извозника жита. У то време на тржишту се појавило и афричко жито, које се гајило на територији Картагине и у Нубијској краљевини. Овакви услови у производњи прехрамбених производа довели су до променљивих цена и финансијске нестабилности у грчким градовима; поврх тога, отворили су могућност за шпекулисање и тако је створена класа капиталиста који су се, ради добити, упуштали у подухвате великих размера. У многим случајевима и сами хеленистички краљеви бавили су се таквим шпекулацијама, користећи своја економска преимућства да би остварили политичке циљеве.

Због таквих околности су се краљеви Египта и Мале Азије као и сицилијски владар Хијерон II осетили побуђеним да се свим силама заложе за повећање продуктивних снага у земљама којима су владали. У помоћ им је прискочио систематичан грчки геније. Тада су две области грчке науке, ботаника и зоологија, нашле практичну примену у пољопривреди и сточарству. Грчки научници су прикупљали запажања непосредних обрађивача земље и одгајивача стоке, која су потом разврставали, образујући један систем и тако први пут у историји покушали пољопривреду да поставе на научну основу. О тој теми почео је да се појављује низ приручника у којима се расправљало о потребама и особеностима различитих земаља; њима су се редовно служили они земљопоседници који су својим добрима управљали на капиталистичкој основи. Треба истаћи чињеницу да међу писцима ових приручника налазимо и краљеве две малочас споменуте монархије — Пергама и Сицилије. Постоји још један приручник који је стекао велику славу и чији је писац Маго, картагински племић.

Ово настојање да се повећа продуктивност земље такође се испољава у новим и савршенијим методима који су се користили приликом одгајања житарица, као што су редовно ђубрење земље, плодоред и усавршавање система вештачког наводњавања. Међутим, посебна пажња обраћала се научном обрађивању винограда и гајењу маслина. Сем тога, пољопривреда је обогаћена новим гранама, односно воћарством, повртарством и узгајањем сточне хране, док је квалитет стоке поправљан увожењем нових пасмина које су укрштане са локалним сојевима. Развијање пољопривредне науке донело је нагли преображај: примитивни начини обрађивања земље уступили су место капиталистичком систему у којем је робовски рад играо главну улогу. Исте појаве запажају се и у области робне производње: и ту краљеви дају пример, док робовски рад и стварање великих радионица све више потискују независног занатлију и домаћег произвођача.

Управо из ових разлога краљеви су свесрдно подстицали Грке настањене у њиховим земљама да се упуштају у овакве подухвате. Већ смо видели да је трговина била усредсређена у рукама Грка и да су они исто тако постепено преузели воћарство и у пољопривреди и у робној производњи. Краљеви су додељивали огромна имања својим миљеницима, али ови нису постајали њихови власници, већ закупци обавезни да приликом обрађивања тих пољопривредних добара примењују на-

учне методе. Велики део државне земље прешао је тада у руке војника. Они су у Египту образовали посебну класу страпаца земљопоседника, док су у Малој Азији и Сирији оснивали нова градска насеља. Затим је и велики број досељеника који нису били војници намамљиван са циљем да примењују методе интензивне земљорадње. Насељеницима из Грчке додељиване су простране територије у Малој Азији и Сирији, где су почели да ничу нови грчки градови. Досељеници у Египту помагали су краљу да организује владавину земљом и унутрашњу трговину на најповољнији начин. Остварену добит првенствено би улагали у земљу.

Због тога је свуда, у граду и на селу, ницала нова средња класа у чији су састав подједнако улазили богати и сиромашни. Ову су класу претежно сачињавали странци којима је домаће становништво било потчињено и од којих је економски зависило. Будући да је целокупна територија у држави припадала краљу и да је принцип приватног власништва искључиво примењиван на области које су додељиване Грцима и осталим насељеницима, али у ограниченом обиму чак и када су они били у питању, краљ је без икаквог ограничења слободно располагао свом земљом. Домаће становништво које је од памтивека обрађивало земљу и даље је радило на њој, разуме се не за себе већ за краља, њеног поседника, и за оне којима би краљ даривао део земље заједно са људима настањеним на њој и то на одређено време или заувек. Као и раније народ је остао везан за тле, а плодове његовог труда експлоатисао је суверен. Домаће становништво није уживало ништа већу независност ни у односу на досељенике. Странци су ретко обрађивали даровану земљу: владао је обичај да се на њој задрже затечени житељи у својству закупаца, а да им се одузима један део њихових производа. Кад год су краљ, његови миљеници или досељеници уводили савршеније методе у обраду земље или пустаре оспособљавали за земљорадњу, овај задатак су готово без разлике обављали робови, односно најамна радна снага, подједнако као и домаће становништво, и то принудним радом.

Због тога је у хеленистичким монархијама дошло до презира према огромној већини домаћег, осиромашеног становништва. То је доводило до озбиљних друштвених и економских тешкоћа. Богатство се налазило концентрисано по градовима. Градско становништво, државни чиновници и војска били су готово једини потрошачи артикала робне производње.

Сеоски житељи и робови, аргатујући у корист других, нису располагали средствима којима би набавили било шта што би превазилазило оквире њихових најнужнијих потреба. Све без чега се није могло, настојали су да сами за себе произведу. Због тога је роба која се производила на велико задовољавала потребе релативно малог броја људи; стога радионице нису прерастале у праве фабрике; проналазачки дух није коришћен да открива средства масовне производње; машина није замењивала људски рад. Из овако рђавих услова у којима је живео народ изродили су се непријатељски односи између виших и нижих класа и на селу и у граду. Ово непријатељство је доводило до штрајкова, а с времена на време домаће становништво се дизало на буне које су махом предводили свештеници. Такве буне су нарочито биле честе у Египту и њих су, разуме се, гушиле најамничке трупе.

Систем на који је становништво експлоатисано и држано у покорности спровођен је у Египту с необичном истрајношћу. Влада је контролисала целокупан економски живот земље који је укључивао све гране пољопривреде, робне производње и трговине. Посредници између милиона аргатника и државне управе понекад су били њени чиновници, а понекад скупљачи пореза, мада најчешће обоје. Сем тога, порезници су надгледали рад занатских радионица, па чак и домаће мануфактуре која је производила робу за тржиште, а не само за потребе домаћинства; исти слој имао је монопол над продајом извесних артикала у одређеним деловима краљевине. Разуме се, целокупан овај посао обављао се под надзором и уз помоћ краљевских чиновника у чијој се надлежности налазила и полиција.

Хеленистички краљеви нису успели да изграде сношљив облик коегзистенције између Грка, владареве десне руке, и домаћег становништва, које је представљало економску кичму њихових монархија. Нису умели да реше проблем раскорака између грчког и оријенталног начина живота, између Грка и домаћег живља, односно између грчког економског система који се заснивао на приватној иницијативи и државне привреде Истока. Нашли су се суочени с јазом који је постојао између имућних класа и становника лишених свих средстава за живот, између поседника и радничке класе. Бескрајне борбе за политичку превласт онемогућавале су сарадњу међу државама. Ратови су гутали огромне количине људске енергије,

подстицали су деструктивни дух и стварали осећање несигурности које је стално расло, а све то заједно доводило је до апатије.

Грчка, а посебно Атина, брзо се опоравила од економске кризе у коју је била запала пред крај четвртог века. Велики скок у свом просперитету Грчка је остварила захваљујући неколиким околностима — а то су огромне количине плена које су се појавиле на тржишту после освајања персијског царства, велике могућности за запослење у војсци и администрацији најпре за време Александра, а потом за владавине његових наследника, исељавање у новоосноване грчке градове и насеобине у Азији и Египту и нова тржишта за пласман грчких производа на Истоку. Због наглог повећања потражње за грчким производима дошло је до великог скока цена свој роби, као и до повишења надница. У делима која припадају новој комедији имамо слику живота те нове, моћне и богате, средње класе.

Међутим, пошто је период великог исељавања на Исток био окончан, порасле су економске тешкоће и учестали друштвени немири. Борећи се око Грчке, хеленистички краљеви су непрестано водили ратове праћене грађанским нередима, што је имало за последицу постепено опадање средње класе. Исток се лагано али упорно ослобађао зависности од Грчке у погледу робе коју је она навелико производила за широку потрошњу и самим тим се смањивала потражња за грчким артиклима ове врсте. Значај слободне радне снаге нагло је опао. Грађанска класа је усмеравала градски живот у складу са сопственим интересима и схватањима. Али, на политичком пољу, радници су уживали преимућства пуноправних грађана, тако да се пролетаријат истрајно борио, ослањајући се на сопствену политичку снагу, да оствари реформе за којима је највише жудео: поништење дугова и поновну поделу земље.

Временом су готово у свим грчким градовима услови живота постали мучни и несрећени. Расцеп између богатих и сиромашних, између *буржоазије* и пролетаријата, проширивао се. Борба се водила у виду друштвених и политичких револуција које би се завршавале победом једне од двеју класа и истребљивањем противника, док је имовина поражене стране конфискована и раздељивана. Члан који је Атина унела у грађанску заклетву после пелопонеског рата, а који је гласио да ниједан грађанин неће предлагати нову поделу земље нити поништење дугова, појавио се сада у уставу многих полиса.

Коринтски савез грчких заједница, који је основао Филип, а потом обновили Александар Македонски, Деметрије Полиоркет и Антигон Гонат, једним делом је имао политичке, а другим друштвене смернице; тако је један од његових главних циљева био да се сузбије друштвена револуција. Али овај Савез није уродио плодом; слично њему пропали су и Ахејски и Етолски савези, две највеће лиге у Грчкој, и то упркос својим доследно и систематски спровођеним гледиштима у корист власништва. Друштвене револуције непрестано су се смењивале, час овде, час онде, упорно поткопавајући напредак копнене Грчке и острва. Хеленистички краљеви су били немоћни да зацеле ову рак-рану од које је патио грчки свет; а није било града који је икада озбиљно покушао да реши овај друштвени проблем. Проблем богатства и сиромаштва филозофи су сматрали питањем личног морала.

Изузетно добро нам је позната једна епизода из овог раздобља — дуготрајна класна борба у Спарти, где је друштвено питање добило необично заоштрен облик. Видели смо како је превласт Спарте после пелопонеског рата донела велико богатство овој земљи и многим спартијатима. С друге стране, губитак Месеније — овај догађај се одиграо после ударача које је Беотија нанела Спарти — довео је известан број спартијата до просјачког штапа, док је број пуноправних спартијата сведен на најмању меру због неуспеха у спољној политици и због тешких ратних губитака у људству. Тако је чак између самих спартијата, а да и не говоримо о перијецима и хелотима, извршена оштра подела на аристократију и на пролетаријат, на богате и на сиромашне. Јачање комунистичких и социјалистичких идеја, веровање да је Спарта некада била земља у којој је идеал комунизма у потпуности остварен, затим снажан патриотизам који није хтео да се помири са политичком безначајношћу Спарте, све је то побудило младога краља Агиса IV да крене путем социјалне и економске реформе. Око 244. године пре н. е. случиле су се повољне околности, те је Агис покушао да изведе свој план. Требало је да се укину сви дугови и земља да се конфискује и да се подели између 4.500 спартијата и 15.000 перијека. Неки крупни земљопоседници, чија се имовина налазила под хипотеком, подржали су први члан његовог програма, те је и спроведен у дело, али се Агисово настојање да оствари други члан показало судбоносним по њега. Његови противници, на челу са Леонидом, другим краљем, погубили су га 241. године пре н. е.

Тринаест година касније Агисову замисао обновио је Леонидин син Клеомен III. Да би остварио своје намере, Клеомон се није уздржавао од насиља. Једне је прогнао, другима је поскидао главе и тако је ојачао свој положај и очигледно успео да спроведе целокупан Агисов програм. А затим је на челу обновљене Спарте покушао да награби власт на Пелопонезу и широм Грчке. У почетку је наилазио на подршку пролетаријата у свим градовима. Али је на крају македонски краљ Антигон Досон да би сачувао постојећи друштвени поредак и да би спречио уједињење Грчке око Спарте, објавио рат Клеомену и до ногу га потукао код Селасије. С овим поразом у неповрат су пропале и Клеоменове реформе. Покушај је још једном обновљен 207. године пре н. е.; овога пута је то учинио Набис, који је награбио власт у Спарти. Али је Рим у то време већ почео да потврђује своју моћ у Грчкој. После Набисове смрти Ахејски савез је заувек окончао не само његове планове о друштвеној реформи, већ и политички значај Спарте уопште.

Делимично због друштвених немира у Грчкој, којих је једино Атина остала поштеђена, а делимично због благостања оствареног на Истоку, који је у то време постао средиште економског живота, велики успон Грчке, остварен почетком трећег столећа пре н. е., почео је крајем тог века и почетком наредног, све убрзаније да опада и да јењава. Становништво и богатство почели су да напуштају Грчку, а њену ће пропаст окончати Рим.

XVII

ГРЧКА ЦИВИЛИЗАЦИЈА У ТРЕЋЕМ И ДРУГОМ ВЕКУ ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

Обично се сматра да се у раздобљу после Александрове смрти грчка цивилизација помешала с источном, образујући једну нову цивилизацију која је постала власништво свих поле цивилизованих људи. Али чињенице не потврђују ово гледиште. Пре свега, у грчко-оријенталним монархијама којима су владали Александрови наследници није дошло до стварног стапања разних народа. Знатан број Грка, односно хеленизованих варвара, био је расут по целом источном свету; они су се углавном окупљали у градовима и у своје редове примали извесне припаднике домаћег становништва, радије се опредељујући за оне који су се налазили на највишим положајима. Као што сам већ истакао, ови Грци и хеленизовани варвари сачињавали су највишу класу у новим хеленистичким монархијама: говорили су грчки, имали су исти начин живота и исте интересе, исто образовање и исти одгој. Међутим, они су ипак остали мањина и странци у односу на огромну масу осталог становништва. То домаће становништво живело је и даље својим начином живота, говорили су својим матерњим језиком и веровали у своје богове. Грчка култура није била готово нимало прихваћена у њиховој средини. Она је и даље остала урбана, а градови тог доба нису били ништа друго до надградња, независна од домаћег становништва. Хеленистички краљеви никако нису желели да се Грци стопе с осталим народом. А да и не спомињемо Индију, централну Азију, Сирију, Палестину и Арабију, па чак и Малу Азију и Египат, земље које су низ векова одржавале везу са Грчком, али се у њима процес хеленизације ипак веома споро развијао; чак из времена римске доминације располажемо изричитим

сведочењем апостола Павла који каже да домаћи живаљ у Малој Азији још увек говори фригијским и галаћанским језиком.

Када се све то има у виду, тешко је претпоставити да је источна цивилизација могла извршити било какав снажан утицај на грчки дух; у ствари, једва се и може наћи по који траг таквог утицаја. Грчка књижевност, грчка уметност и грчка наука нису биле ништа мање грчке чак ни после Александрове смрти. Источни свет је донекле деловао на извесне књижевне родове, као што су басна, роман и апокалиптична литература; сем тога, источни утицај може се запазити још и на неким локалним особеностима грчке уметности, односно у извесним гранама грчке науке, као што су астрологија, а можда и алхемија, али нарочито је приметан у области религије, где је грчки део становништва асимиловао многе оријенталне идеје.

Због тога је цивилизација такозваног хеленистичког доба заправо грчка цивилизација. У чему је, дакле, била њена снага и која су њена изразита обележја? Пре свега, морамо потпуно одбацити некада помодно схватање да је то декадентна цивилизација. У даљем тексту видећемо да чињенице не потврђују ту теорију. Стваралачке снаге грчког генија биле су на истој висини као и у претходним столећима: он је и даље стварао исто тако драгоцена дела као што су била она у петом и четвртом веку пре н. е. Истина је да се изменио облик ове цивилизације, али те промене су се догађале у оном правцу који је био одређен у четвртом веку. Атина је у четвртом веку тежила за тим да изгради јединствену цивилизацију за целу Грчку и била је у стању далеко да одмакне у том правцу. Та њена жеља остварена је у трећем веку: грчка цивилизација се тада неоспорно проширила на околне земље и њу је прихватио свако ко је у границама старога света живео цивилизованим, односно тачније урбаним животом.

У то време су ти градски становници говорили грчки и овај је језик прећутно усвојен као једино средство општења међу цивилизованим људима. Спољни услови живота били су исти за све. Градови хеленистичког доба имали су поплочане улице и тргове, одличан систем водовода и канализације, хигијенске тржнице, простране школске зграде и библиотеке, од камена грађена позоришта, атлетске терене и тркалишта, фино израђене храмове и жртвенике, јавне грађевине чије су сразмере одговарале величини града и у којима су градско

веће и народна скупштина одржавали своја заседања. По насељима у унутрашњости грађене су удобне засебне куће скромне величине, а по престоницама палате и велелепна здања за становање. Управо су ови спољни услови сматрани неопходним за живот цивилизованог човека.

Широм целокупног пространог хеленистичког света припадници овог слоја читали су исте књиге, дивили се истим комадима на позорници и слушали исте музичаре и глумце који су путовали из града у град. Сви су стицали сличну обуку и образовање у рвалиштима и на вежбалиштима, где се тело челичило, а дух образовао музиком и књижевношћу — спој карактеристичан за Грчку. Штавише, нико ко није имао такво грчко образовање, ко није био у стању да чита Хомера, Платона и Софокла, да ужива у Менандровим комедијама и у префињеној музици свога доба, није се сматрао културним човеком. Сви који су се налазили изван ове опште културе, сврставани су међу варваре, било да су живели ван хеленистичких краљевина или у њиховим границама. Карактеристично је, исто тако, да Грци нису никоме наметали своју цивилизацију. Никада им није падало на памет да себи силом врбују присталице. Њихова култура је за своје светско признање првенствено имала да захвали властитом савршенству, а делимично и чињеници што је припадала доминантној и владајућој класи друштва. Антиох IV, јудејски краљ, учинио је један од ретких покушаја да у својој земљи спроведе насилну пропаганду грчке културе. Његов покушај се завршио потпуним неуспехом, јер се међу Јеврејима изазвао жесток национални отпор.

Због таквих околности локална ограничења коначно су престала да спутавају стваралачки дух Грчке: он није више припадао подвојеним грчким градовима, већ је постао заједничко власништво свих Грка. Александријски и атински песници не пишу више за ограничен круг својих суграђана, него за сваког оног широм целог света ко је живео грчким начином живота и говорио грчким језиком. Давно пре тог доба грчки филозофи су почели да говоре о човеку уопште, а сада су писци, музичари, научници и уметници стварали дела управо за овакву публику. Приступ хеленској цивилизацији био је слободан свим људима способним и вољним да у њој суделују. Појам о одређеним квалитетима специфичним за цивилизованог човека — схватање оличено у латинској речи *humanitas* — води порекло из тога доба, подједнако као и

идеја о цивилизованом свету. Славни рељеф Архелаја из малоазијског града Приене, на којем је приказан Хомер како га крунишу Свет и Време, јасно истиче основну идеју људи хеленистичког доба: Хомер, њихов отац, односно отац грчке цивилизације, створио је ову цивилизацију да служи целом свету и да вечно траје. Будућност је доказала да се хеленистичко доба са правом поносило својом прошлошћу и својом садашношћу.

Снага грчког генија није се испољила само у стварању грчке цивилизације. Она се исто тако показала и као веома заразна по томе што се њен утицај проширио далеко изван граница оних земаља у којима је живео грчки народ. Хеленистичка култура је, упркос томе што је источњачки утицај једва оставио икаквог трага на њој, снажно деловала на будући развитак Истока. Истина је да се њено дејство није могло одмах уочити — грчки фермент је споро деловао — али је ипак дао запажен допринос Ренесанси источне цивилизације која ће се остварити у доба римског царства и у раном средњем веку: о томе сведоче персијска култура сасанидског периода, култура северне Индије почетком Римског Царства и културна обнова у Јерменији, у Ђурђијанској земљи и коначно у Арабији почетком средњег века.

Ова заразна моћ грчке цивилизације извршила је снажан утицај и на стварање западноевропске цивилизације, и то првенствено у Италији, а донекле у Галији и Шпанији. Латинска култура Италије и Запада грана се из грчке културе трећег и потоњих векова — али не као ропска копија или подражавање, већ као независан национални развитак грчких идеја грчке уметности и грчке књижевности на латинском Западу којим је он дао свој допринос урбаном животу хеленског Истока са свим његовим спољним карактеристикама.

Какав је нов елеменат хеленистичко доба унело у тадашњи високи домет грчке цивилизације? На основу чега имамо право да ово доба називамо стваралачким? Најпре ћемо пажњу усмерити на религију. Одмах нам пада у очи блиска веза између религије и морала у овом раздобљу. То треба делимично приписати филозофији, нарочито стоицизму, затим књижевности која је била необично склона да расправља о питањима јавног и личног морала, и најзад, додирима с источним религијама. А сви ови елементи заједно утрли су пут појави хришћанства за које су карактеристични висок морал и религиозно учење. Ваља истаћи да се у то исто време најважније питање

из области религије односило на смрт и загробни живот. Са овим питањем везано је још једно — како човек треба за живота да се понаша у моралном и у религиозном погледу. Елеусинске мистерије у част Деметре, које су, здружене с орфизмом, тим питањима дале средишно место у свом божанском откровењу, после смрти Александрове проширише су се по целом грчком свету и тако продрле у Египат, Италију, на Сицилију и у далеке колоније дуж црноморских обала. Златне плочице исписане орфичким текстовима који говоре о томе шта човека очекује после смрти, нађене су у гробовима из раног хеленистичког доба у јужној Италији, а такође и у гробовима на Криту. Александрија је имала своју сопствену Елеусину и Деметрин храм саграђен по атинском узору. Недавно је у Египту откривен један занимљив документ — свитак са молитвама које су се обично изговарале за време мистичних култова и са назнаком свега онога што верник може да очекује у животу с оне стране гроба. С оваквим струјањима можемо повезати Сараписов култ распрострањен по целом грчком свету, култ који су својевремено у Египту основали Птолемејевићи, спојивши у њему грчка и египатска веровања, грчке представе о загробном животу и схватања Трачана и Анадолаца која су се односила на ово исто основно питање.

Све веће интересовање за проблем загробног живота довело је до тога да се у грчки свет постепено уведу источни облици богослужења. Овакве култове неговале су независне заједнице које нису биле повезане ни са једном одређеном земљом или народом. Грке су привлачили њихови мистериозни и величанствени обреди, мистично значење које су они у себи скривали, дубоко религиозно осећање верника и могућност алегоричног и филозофског тумачења које су њихови трагични и поучни митови штедро нудили. Али су Грци у исти мах осећали одбојност према суровости и сензуалности источњачких мистерија. Стога су, прихватајући овакве облике богослужења, настојали да у њих унесу своја религиозна и морална схватања и да ублаже првотну сировост овог ритуала — једном речи да га хелинизују. У вези с овим питањем можемо споменути и правила неких религиозних удружења у Малој Азији, чији су се чланови окупљали да заједно славе мистерије Велике Богиње; ова правила су захтевала чистоту срца подједнако као и тела. Таква своја морална схватања персонификовали су низом нових божанстава, међу које су спадали Правда, Чистота и Добра дела.

И тако грчка религија постаје све спиритуалнија и све апстрактнија и у исти мах губи везе са посебним градовима-државама. У свести образованог Грка представа о богу уопште, појам божанског, почео је да потискује појединачна божанства која су остала да живе искључиво у поезији и уметности и у веровањима необразованог света. У светлости ових нових токова, који су стално и све више освајали саму Грчку и придобијали Грке у хеленистичким монархијама, лакше је схватити покушај хеленистичких краљева да повежу политику и религију у одавању божанске поште суверену, о чему је било говора у претходној глави. Сама по себи ова божанска пошта, уколико је ухватила корена у животу њихових грчких или хеленизованих поданика, није имала никакве везе са старим источњачким обожавањем владара које је још увек у својим древним облицима постојало међу домаћим становништвом ових земаља. Одавање божанске поште краљевима које се постепено усталило у грчким градовима било је сасвим друкчије: оно се у суштини везивало за схватање божанства какво је малочас споменуто. За Грка није било ничег чудног у томе да се ово божанско својство, повремено или трајно, отелотворује у вођама, спасиоцима и добročинитељима човечанства. Отуда потичу и називи под којима су хеленистички краљеви обожавани — *Soter*: Спаситељ; *Theos*: Бог; *Epiphanes*: Бог са људским ликом; *Euergetes*: Доброчинитељ; Нови Дионис и Нови Херакле.

Напоредо са религиозним мистицизмом наилазимо на рационализам и материјализам који су били широко распрострањени у друштву тога доба. Агностицизам, који сматра да човек не може ништа сазнати о богу; атеизам, који одбацује веровање у бога; скептицизам, па еухемеризам који побија постојање натприродног у религији — сва ова учења имала су велики број присталица и следбеника за које је религија била само вештачка творевина људског ума. Један пример овакве тенденције налази се у дефификацији Добре Среће — *Tyche, Fortuna* — сила чије се обожавање проширило по целом хеленистичком свету.

Неисцрпна снага грчког генија, чак и после смрти Александра Великог, јасно се испољила у области књижевности и уметности. Појављују се нови књижевни родови створени услед нових захтева и измењеног карактера овога доба. Неки стари облици, на пример трагедија, постепено изумиру, док други, као епска поезија, мењају свој вид; укратко, нови об-

лици, тесно повезани са старим родовима, бујно цветају. Драмску поезију углавном представља нова комедија, комедија карактера и идеје и, у мањој мери, интриге. Она полази од Еурипидове трагедије и философског проучавања људског карактера у свој његовој разноликости — од теме о којој је Аристотелов ученик Теофраст написао књигу. Најславнији писац ових комедија био је Менандар, родом из Атине. Недавно је у рушевинама египатских градова и села откривено неколико рукописа његових комада.

У то време појавило се још неколико нових књижевних облика сродних комедији, пола реалистичних, пола философских. Међу такве спадају мими — призори из свакодневног живота, искривљено огледало које приказује живот нижих слојева у грчким градовима. Софрон је био вешт писац мима у петом веку пре н. е., док је у доба хеленизма његовим стопама ишао Херонда, родом са Коса. Напоредо са књижевним мимом постојали су и његови популарни облици пуни сочног хумора и често неприкривено скаредни. Мим, у коме се исто толико певало колико и говорило, био је у истој мери пародија и на комедију и на трагедију; у њему су углавном обрађиване љубавне теме и пустоловине заљубљених. Сачувано је веома мало дела ове друге врсте мима: будући да сам себе није сматрао правом књижевношћу, није ни претендовао на трајност.

Још један популарни књижевни облик је дијатриба чији су творци пре свега киничари. Писана и у прози и у стиху, она бије жестоку битку против конвенционалности, лицемерја, фриволности, неморала и неправде свога времена. Најславнији писац дијатрибе у прози био је Бион, родом из града Олбије на Црном мору, али захваљујући скорашњим открићима боље нам је позната дијатриба у стиху коју су писали Кратет из Тебе, Менип из Гадаре, Керкида из Мегалополља, Феникс из Колофона и Тимон из Флије. Посебно занимљиво је Керкидино дело, зато што тако јасно слика буран политички и друштвени живот онога времена.

Супротно овим шаљивим и тривијалним призорима из градског живота, идила, у којој је Теокрит са Сицилије достигао највеће савршенство, приказује живот пастира и тежака — онај у правом смислу недостижни свет за којим су толико чезнули становници великих градова пуних гунгуле, буке и трке за зарадом. Исти такав идиличан тон унесен је и у минијатурне епове у којима се препричавају древне легенде; они су, као и идила, комбинација романтичног доживљавања прошлости

и поетског приказивања двоје заљубљених, а у неким случајевима и танано исцртавање карактера. Калимах је највећи писац овог малог епа.

Како су хеленистички Грци имали шири видокруг и боље познавали друге нације, а и зато што су филозофи стављали акценат на појам човечанства за разлику од појма националности, било је природно да се ондашње друштво заинтересује за такозване варварске народе — за Ските, Трачане и Келте. Филозофи, нашавши присталице међу таквим историчарима као што је Ефор, приступају проучавању ових народа са моралне тачке гледишта: дубоко озлојеђени због покварености савременог друштва они стварају доста нереалну слику племенитог дивљака, преплићући стварност са маштом и представљајући његов живот као оличење индивидуалног и друштвеног морала. Из истих побуда, а према источним узорима, развија се и роман чије су теме путовања и пустоловине; свог јунака и јунакињу писац води из једне непознате земље у другу, да би их најзад сјединио брачном везом. Источног порекла је и басна; у то време овај књижевни род, захваљујући Есопу који пише грчким језиком, постаје омиљен подједнако код одраслих и код деце.

Још један необично популаран књижевни облик јесте епиграм — сажето казивање у стиху најразноврснијих утисака, језгровита и духовита суштина свега што привлачи песникову пажњу. Истој овој врсти припадају и метрички епитафи у којима се укратко описују покојников карактер и осећања родбине и пријатеља које оставља; и најзад натписи на заветним предметима. Хеленистичку поезију је привлачила љубав више него било које друго осећање. У то време је написан и огроман број елегија, чији су јунаци смртници или бесмртни богови. Како је већина тадашњих песника имала своје заштитнике међу властодршцима, а многи од њих су били краљеви штићеници, они су често стиховима служили својим патронима певајући у њихову славу — величали су раскош њихових палата и вртова, сјај њихових светковина и величанственост њихових ратничких подвига. Али песници овог доба нису ипак били слепи за наличје живота. Тако на пример, Ликофрон у свом делу *Александра* (друго име за Касандру која изговара целу стиховану трагедију у једном монологу) тајновитим језиком пуним мистичне и митске слутње прориче брзу пропаст и разарање оних великих хеленистичких монархија које су, на изглед, стајале на тако чврстим ногама.

И коначно, због тога што љубав према најужем завичају, упркос географској раштрканости Грка, никада није престала да пламти у њиховим срцима и зато што су они били свесни да се полис и његова минула слава постепено гасе, не само међу ученим људима већ и међу песницима који су и сами били учењаци и љубитељи старина, родило се романтично интересовање за полулегендарну прошлост. Отуда воде порекло таква дела као што су Калимахови *Узроци (Aitia)*. У овим полуетичким — полунаучним песмама учени песник пред читаочевим очима врши праву смотру читавог низа прадавних митова и заборављених легенди и често говори о безначајним, ненастањеним местима. Исто овакво укрштање науке и поезије среће се у покушајима да се у стиховима напише расправа о неком техничком питању: Никандрови *Противотрови* и *Змијски уједи*, као и Аратова *Астрономија* познати су примери таквих покушаја.

У целокупном књижевном стваралаштву хеленистичког доба запажа се једна заједничка црта: поред занимљивости теме читалац је од писца захтевао и беспрекоран облик. А та је беспрекорност у најбољим делима доведена до савршенства. Речник је богат, разнолик и елегантан; стил је префињен, необично гибак и прилагођен сваком предмету; метричке схеме се веома брижљиво користе и то на основу строго научних метода. Писање је тада постало стручан посао који је захтевао дугу стручну припрему и напоран рад. У то време се први пут у грчком друштву појављује посебан сталеж професионалних писаца.

Ови људи нису само творци новога у књижевности, већ су и љубоморно чували и брижљиво проучавали све што је створено пре њихових дана. Већина њих, свеједно да ли су то били песници или прозни писци, располагали су и научним знањем; велики део времена посвећивали су изучавању најбољих остварења из оног периода који су и сами сматрали класичним у историји грчке књижевности; објављивали су критичка издања и коментаре тих дела. Њихово занимање за прошлост уродило је плодом од највећег значаја. Ови учени писци први су увели у школе књижевност прошлих времена као предмет изучавања неопходан сваком образованом човеку. Сем тога, они су за потомство сачували оскудне податке којима располажемо о писцима од седмог до трећег века пре

н. е. Они су створили књижевну биографију и на њој засновали историју књижевности. Захваљујући њиховом утицају образоване су прве велике јавне библиотеке.

Такође захваљујући њима књиге су се пробиле и до приватних домова и породица; а самим тим се разгранала трговина књигама и ударен је темељ издавачкој делатности. Свеприсутност књиге у животу хеленистичких Грка јасно се види по томе што су или целе књиге или поједине странице нађене по приватним кућама и у гробницама Грка који су живели у египатским градовима, па чак и у селима. То што је сачуван знатан део грчке књижевности, посебно класичне, прехеленистичке, имамо да захвалимо управо овим образованим људима из хеленистичког доба.

Проучавање прошлости специјално је подручје историје, која је једним својим делом књижевност, а другим наука; а сувишно је и да се спомиње да су се историчари овога доба живо интересовали како за недавну тако и за далеку прошлост самих Грка и такозваних „варвара"; али они нису занемаривали ни историју свог времена. Известан број историчара, од којих су неки били учесници описиваних догађаја, писали су историју Александрове владавине. Затим, хеленистичке монархије и поједини грчки градови имали су своје историографе. Други су проучавали историју Истока. Недавна археолошка открића бацила су снажан сноп светлости на историју Египта и Вавилоније, док смо пре ових научних догађаја све своје знање, изузев података које нам је оставио Херодот, готово искључиво црпли из списа двојице хеленизованих свештеника онога доба, Манета и Берозуса, од којих је први био Египћанин, а други Вавилонац. Неколико историчара, међу које спада Тимеј, подухватило се новог задатка, прикупљајући и сређујући чињенице релевантне за историју Запада, у првом реду Италије. Сем тога ваља напоменути да су религијске књиге Истока први пут преведене у то доба: први превод *Старог завета* на грчки језик начињен је у Александрији за време Птолемејевића.

Док је историчар на књижевни начин описивао неко одређено раздобље из прошлости или је писао општу историју од најстаријих времена, у хеленистичко доба је такође било много историчара специјалиста који су историјски материјал износили у монографијама или су пак осветљавали нека спорна питања. Такође треба истаћи да је људе тада занимала не само разрада политичких догађаја, већ исто тако и историја

људске цивилизације. Први општи преглед цивилизације и њеног развитка у Грчкој написао је Аристотелов ученик Дикеарх; он је своје дело назвао *Живот Хеладе*. На несрећу, једва да је ишта сачувано од огромног историјског стваралаштва из хеленистичког доба. Док су Римљани брижљиво бдели над грчком класичном литературом, веома мало су се занимали за хеленистичку историју. Због тога је највећи број историјских дела из тог доба постепено нестао из оптицаја, те тако и није нашао своје место у средњовековним библиотекама. Поред тога, иста судбина задесила је и друге писце и научнике онога времена: све наше знање о њима црпимо из мршавих фрагмената или извода сачуваних код каснијих писаца из времена Римске Републике или Римског Царства.

Уметност хеленистичког доба, како архитектура тако и скулптура и сликарство, још увек је била грчка. Главна пажња архитеката била је усмерена на грађење световних зграда. Додуше, није престала ни изградња многих храмова, за које су сада карактеристичне огромне размере и све већа елеганција у детаљу. Сем њих подизани су и грандиозни жртвеници окружени колонадама, као што је Зевсов жртвеник у Пергаму; али на овим споменицима није примењена ниједна нова архитектонска идеја или облик. Насупрот томе, световна архитектура била је богата по инвенцији. Сви објекти ове врсте као што су краљевске палате, паркови и вртови који су их окружавали, павиљони и језера по парковима или краљевски летњиковци, плански су зидани и у кратким размацима ницали су један за другим у Александрији, Антиохији, Пергаму и Пели. Градећи оваква здања архитекти онога доба сучељавали су се са новим проблемима. Мада су много могли да науче од својих претходника на Истоку, извесно је да су независно решавали низ проблема; тако су на пример у склопу својих нових објеката градили колонаде и стубове који су први пут и то обилато коришћени у грчким храмовима. На жалост, није сачувана ниједна хеленистичка палата, сем палате у Пергаму, која је подигнута у римско доба. Међутим, врло је вероватно да су палатинска резиденција и италске виле римских императора биле копије палата и вила хеленистичких монарха.

Далеко подробније смо упознати с урбанистичким методима ових градитеља. У новије време истраживан је низ градова основаних или потпуно обновљених у то доба: то су Пергам, Милет, Приjена, Ас, Магнезија на Меандру у Малој

Азији, затим Помпеји у Италији, као и остали градови на Сицилији, у Сирији и Египту. У свим овим насељима пада у очи веома спретно урбанистичко решење, правилно распоређене засебне градске четврти, брижљиво одабрана места за изградњу јавних грађевина и слободних површина. Распоред градских објеката, раније обично произвољан, сада се систематски регулише и планира. Први пут су дефинитивно утврђени типови јавних зграда и та се решења касније стално понављају — на пример градске већнице, судске и друге јавне зграде; позоришта и концертне дворане; тржнице и мењачнице; куле светиље; вежбалишта и рвалишта; атлетска борилишта и тркалишта. Најзад, у хеленистичко доба, у ствари тек тада, архитектура се спушта са пиједестала и гради подесне и лепе куће за становање с улазима, двориштима и ограђеним вртовима.

Из овог периода потиче још једна архитектонска новина, а то је брза изградња привремених здања, чисто декоративних, веома велких и лепих објеката у којима су хеленистички краљеви приређивали светковине и масовна весеља. Тако је по Александровом наређењу у Вавилону за неколико дана изграђен огроман павиљон да би се у њему одржала сјајна свечаност приређена у част војника који су се по царевој наредби женили Персијанкама. Градитељи Птолемеја Филаделфа подигли су сличан павиљон у Александрији; ово богато украшено здање огромних размера служило је као гозбена дворана поводом великих свечаности. Као тријумфална остварења архитектуре овога доба неки хеленистички писци спомињу и огромне пловеће палате зидане за египатске краљеве и раскошне бродове за превоз путника и терета који су по наредби Хијерона II грађени на Сицилији.

У скулптури и сликарству хеленистичка уметност понавља теме из класичног периода или подражава једноставност и строгост старих, стварајући такозване архаизирајуће статуе и слике; али она исто тако тражи и сопствене, нове путеве. Новине у ликовним уметностима овога доба сличне су новинама на пољу књижевности. Једни настоје да створе колосално и грандиозно, као што је Хелијева статуа на Родосу, или да прикажу надљудску патњу која превазилази телесне и душевне снаге, као што је Пергамонски жртвеник, други се одушевљавају идиличним и романтичним, или су до те мере привржени реализму да он већ прелази у карикатуру и постаје ружан. На Пергамонском жртвенику израђена је велика

композиција гигантомалије са мноштвом ликова богова и дивова у јеку борбе; у скулптури Лаокоона оличена је патња човека који умире у неописивим мукама, док мозаик у Помпејима представља Александра и његове Македонце како се боре са Дариjем и Персијанцима. Али у скулптури и сликарству наилазимо и на друге призоре као што су: племенити витез спасава нежну девојку од страшног змаја; Дионис налази уснулу Аријадну коју је напустио њен неверни драган Тесеј; млади и стари Кентаури ухваћени у мрежу враголастог Ероса; група пастира окружених стадом оваца и коза поред сеоског светилишта; сељак гони своју краву на пијацу; рибар на повратку из напорног лова; лавица са својим младунцима; овца окружена јагњићима; јато голубова на рубу посуде за воду; пијана старица са боцом у руци; мали роб спава поред фењера; сцене из живота варварских народа. У ствари, нема границе темама које су одабирали сликари и вајари хеленистичког доба.

Сем тога што су обогатили уметност разноликим темама и поступцима, хеленистички скулптори на челу са Лисимахом захватили су и коначно решили један од најтежих вајарских проблема уопште, проблем покрета. У хеленистичкој скулптури покрет се не изражава само положајем појединих делова тела, већ сваким мишићем на телу: нагао или успорен покрет фигуре одражава се на целокупној мускулатури.

Сликарство сада достиже апсолутно савршенство у техничком погледу. Перспектива се пажљиво проучава, а скраћења правилно врше; разматра се питање просторног распореда фигура; први пут се озбиљна пажња обраћа пејзажу који је претпостављао решавање таквих проблема као што су композиција групе и дочаравање светлости и сенке.

Можда су најзначајнија остварења Александринског доба постигнута на пољу науке. У то време се филозофија одвојила од природних наука и заузела посебан положај. Она се у потпуности посветила изучавању човека, радије се опредељујући за психолошки угао посматрања него за физиолошки. У Академији, чији је оснивач био Платон, и даље се расправљало о теорији сазнања коју је њен утемељивач први покренуо; али је коначни резултат оваквог изучавања био претварање Платонова идеализма у досадан и јалов скептицизам. Далеко већи утицај извршиле су друге сократовске школе основане у четвртом веку пре н. е. Перипатетичари, то јест Аристотелови следбеници, коначно су се посветили ег-

закгним и друштвеним наукама. Киничари, стоичари и епикуревци заступају потпуно опречно гледиште: они постулишу апсолутну независност филозофије од науке. Све три поменуте школе имају још једно заједничко обележје. Када је пропао грађански идеал изграђен у полису, филозофски настројени становници хеленистичких држава грозничаво су почели да трагају за смислом живота, за неким новим идеалом и правилима понашања. Само су малобројни били у стању да утеху нађу у религији; али, чисто рационалистичко образовање, које се у прошлости стицало захваљујући филозофији, сада је уродило плодом и већина је одговор на своје сумње очекивала не од бога, већ од разума. А за такве одговоре побринули су се киничари, стоичари и епикуровци. Све ове три школе полазе од исте премисе: човек не може наћи задовољство нигде другде до у себи самом и у свом унутрашњем свету. Душевно спокојство *(ataraxia)* крије се у нама самима; мудар човек је равнодушан према спољном свету. „Могућно је", говорили су стоици, „да се прилагодиш овом свету таквом какав је, да у њему и за њега радиш поштено и активно; али да му ни по коју цену не жртвујеш свој унутрашњи душевни мир." „Можеш се борити против њега, можеш га разобличавати", говорили су киничари, „и заузимати ратоборан став према њему." „Можеш га посматрати уз сажаљив презир", говорили су епикуровци, „и узимати од њега најбоље што је у стању да ти пружи; али то је безначајно у поређењу са душевним миром који роба претвара у слободног човека и краља." Човек има обавеза према својим сугрђанима, али је његова главна дужност окренута самом себи; и једино се тако може човек спасти од живота испуњеног ситном бригом и моралном безначајношћу.

Та теорија о равнодушности практично готово и није утицала на акције људи. Они су и даље радили и стварали, нарочито у области науке. Раније сам већ говорио о друштвеним наукама. Још већи успеси постигнути су у такозваним егзактним, односно експерименталним наукама. Чак ни данас нисмо сасвим у стању да проценимо напредак који су у овој области постигли Грци у трећем и другом веку пре нове ере. Њихове расправе су изгубљене, те смо принуђени да их састављамо помоћу разних извода или из доцнијих радова исте врсте. А то је тежак и сложен посао за који је потребно знање класичних језика и историје старог века, поред познавања одређене развојне етапе коју је у датом раздобљу постигла

нека грана егзактних наука. Па ипак већ данас постаје јасно да су многа капитална открића модерних времена у принципу антиципирали научници хеленистичког доба. На основу низа експеримената Херофил је објаснио функције мозга, проучавао је нервни систем и упознао главне принципе циркулације крви. Аристарх са Самоса, савременик Птолемеја II, дошао је до закључка да се земља окреће око сунца и измерио је раздаљине до сунца и месеца. Задивљују Архимедова открића у математици и механици, а математичка астрономија зависила је од Грка све до Њутна. Уџбеници из геометрије који се користе у нашим школама заснивају се на Еуклидовим *Елементима*, исто онако као што све наше граматике полазе од Дионисијевог приручника. Дионисије је био александријски научник из другог века пре н. е. Оно што је Еуклид учинио за геометрију, Аполоније из Перге остварио је на пољу тригонометрије. Ератостен је ударио темеље математичкој географији. Не би било нимало тешко овим именима додати још многа друга.

У неким областима бар, на пример у архитектури и техници, чиста наука почела је да помаже пракси. Архимед је исто тако славан и по својим машинама, као што су црпка за воду и војне справе које су се користиле у борбама против Римљана за време опсаде Сиракузе (212. године пре н. е.). Из практичних разлога хеленистички астрономи су конструисали веома сложене направе да би приказали месечеве појаве и кретање планета.

За хеленистичко доба карактеристично је још и то да је држава тада први пут уочила и почела да цени образовање и његов значај. Приватне филозофске школе и даље су постојале, али напоредо са њима стале су се појављивати прве јавне установе за популарисање књижевности и науке. Музеј у Александрији (односно „Дом Муза") јесте прво учено друштво које је финансирала држава. То је било удружење научника и људи од пера који су читав свој живот посветили науци и књижевности. На располагању им је била велика библиотека, поред других помоћних средстава за студирање, као што је, на пример, зоолошки врт. Сличном институцијом могао је да се похвали и Пергам настојећи да се и на овом пољу надмеће с Александријом.

РИМ

БЕЛЕШКЕ УЗ ПОПРАВЉЕНО ИЗДАЊЕ ИЗ 1928.

Промене које су унете у друго издање првог тома овог дела (Оријент и Грчка) мале су и неважне, и стога не видим разлога да било шта додајем предговору објављеном у том првом тому. Међутим, промене у другом тому су бројније и зато је потребно извесно објашњење.

Те измене сам унео да бих задовољио своје критичаре (а и своје читаоце, разуме се). Природно, нисам могао да пренебрегнем открића до којих су дошли археолози, нити сам их могао заменити интуитивним и романтичним излагањем, што је желео један од мојих критичара. Исто тако нисам сматрао да историју Рима треба да претворим у расправу о римском државном уређењу и праву, што ми је препоручивао други критичар. И најзад, постоје нека спорна питања о којима не могу да мислим друкчије него што мислим, иако су ми то недовољно упућени критичари брзоплето уписали у грех.

Било је ипак могућно, и чинило ми се пожељно, исправити извесне грешке, неке двосмислене изразе који би се могли схватити као погрешке или би могли бити погрешно протумачени. И најзад, али не и најмање важно, поправљене су бројне штампарске грешке. Дубоко сам захвалан својим критичарима што су ми скренули пажњу на те одељке. Нарочиту захвалност дугујем професору Ф. Б. Маршу (F. B. Marsh) са Тексашког универзитета који је био тако добар да ми (на моју молбу) дâ списак измена које би требало унети у ову књигу, на чему му искрено захваљујем.

М. Р.

I

ИТАЛИЈА У НАЈСТАРИЈЕ ДОБА. ИЗВОРИ

У четвртом веку пре нове ере, у време када се грчки свет, упркос процвату цивилизације, политички распадао, у другом делу света збивао се супротан процес. Италија се увелико политички уједињавала и ту се управо стварала снажна држава која је обухватала цело Апенинско полуострво. То се догађало не међу грчким колонистима у Италији и Сицилији који, као што смо већ видели, нису ни сами могли међу собом да одрже трајан савез, него међу италским племенима која су већ одавно одржавала везе с Етрурцима и Грцима и постепено примала њихову културу. Захваљујући том процесу уједињавања Италија је у четвртом веку пре н. е. брзо постала политички значајна, а већ крајем другог века њен глас је одлучујући у политичким збивањима на Истоку, и Грци морају да јој се покоравају.

Таква ситуација која је усмерила развој човечанства за многа столећа, наводи нас да поставимо једно основно питање. Како је било могућно да се на италском тлу и то на бази савеза коме је на челу стајао један његов члан створи једна једина снажна држава с јаком војском и богатим финансијама, док то Грчкој, упркос њеном креативном генију, и поред свих покушаја никад није пошло за руком? Другим речима: зашто је Рим, град-држава какви су били и Атина и Спарта, успео да реши загонетку која је збуњивала Атину и Спарту, па чак и грчке монархије Александрових наследника засноване на војној моћи?

Успон те државе с Римом као престоницом, њено ширење по целом полуострву а затим и даље по свету веома је, као историјска чињеница, импресионирао мислиоце и историчаре античког света, без обзира да ли су потицали из Италије

па тако и сами били творци те државе, или из Грчке, будући стога принуђени да јој се покоре. Велики духови као Полибије, грчки историчар који је описао славне дане Рима и његове сјајне победе на Истоку и Западу у другом веку пре н. е., и читав низ истакнутих римских државника — људи просвећених и утицајних — размишљали су о томе и покушавали да нађу задовољавајуће објашњење. То њихово објашњење било је условљено политичким и философским идејама њиховог времена.

Полазећи од става да напредак једне државе зависи делом од моралних особина појединаца који је сачињавају, а делом од доброг државног уређења, у грчкој философији историје успон Рима приписиван је управо томе: врлинама римских грађана и савршенству римског државног уређења. То уређење било је у ствари, по њиховом мишљењу, практично остварење оних идеала о којима су још много раније говорили грчки философи почев од Платона. За нас, међутим, то објашњење није довољно. Проучавање услова живота у Риму и Италији доказало нам је оно што је и сам Полибије почео да увиђа пред крај живота — да је то схватање уврежено у старом веку, о римском државном уређењу и о моралним и грађанским врлинама римског народа претерано, да не одговара у потпуности чињеницама, и да, у сваком случају, не представља целовит одговор на наше питање.

Јасно је да су узроци римског успеха сложенији и дубљи; могу се открити само брижљивим проучавањем историјских услова који су формирали ток живота у Италији од најстаријег доба. Али ми о том раном развоју премало знамо. Грци су се углавном занимали за судбину својих колонија на Сицилији и у јужној Италији. Знали су за италска племена још од седмог века пре н. е., али су се за њих озбиљније заинтересовали тек два века касније, а највише су о њима водили рачуна крајем четвртог века и почетком трећег. Ваља додати и то да је обимна историјска литература коју су створили Грци на Сицилији и у Италији или потпуно изгубљена или је до нас допрла само у оскудним фрагментима. Највредније од тих одломака преузели су римски писци између 100. године пре и 100. године после нове ере од грчког историчара Тимеја, родом из Тауромениј (данашње Таормине) на Сицилији, који је живео крајем четвртог и у првој половини трећег века и прикупљао све што је тада било познато о историји разних племена у Италији.

Историјско предање, онакво какво су сачували сами Италици и какво су прерадили римски историчари током последња три века пре н. е., није само оскудно, него је и намерно извитоперено. Италска племена нису имала готово никакве писане податке савремене с историјским догађајима. Писменост је до њих касно стигла, и сасвим се мало њом користило да би се неки догађаји сачували од заборава. Додуше, у Италији је живео један народ који је могао оставити податке о ранијим историјским збивањима, али то су били Етрурци који су говорили и писали језиком неразумљивим већини Италика па чак и ученим Римљанима. С друге стране, нема много вероватноће да је етрурско предање сезало далеко у прошлост или да му треба много веровати, јер има веома мало етрурских текстова сачуваних на камену који су старији од четвртог века пре нове ере.

С обзиром на такво стање ствари није чудно што су историчари били збуњени кад су крајем трећег века почели да сакупљају грађу о древној историји Рима и Италије. Следећи правила за изучавање историје, онаква каква су тада била позната, нису ни у грчкој књижевности ни у домаћем предању нашли готово ништа што би им помогло да веродостојно говоре о догађајима који су се збили међу домаћим становницима Италије пре четвртог века. Стање се поправило што се тиче четвртог и трећег века, јер је у то време и у Италији и у Грчкој било људи које је занимала историја Италије и који су записивали догађаје везане за Рим и италска племена. Међу њима су се нарочито истицали сами Римљани. За ранији период морали су се ослањати на следеће изворе: 1) на случајне алузије грчких историчара из јужне Италије; 2) на нагађања самих тих писаца о прошлости Италије о којој су знали мало и коју су покушавали да повежу с легендарном прошлошћу Грчке; 3) на спискове римских магистрата; али ови су били непотпуни и нетачни, бар до 320. год. пре н. е. кад је у вези са стварањем календара колегијум свештеника почео да саставља спискове конзула, додајући белешке о важнијим догађајима — та сведочанства позната су као летописи свештеника; 4) на усмено предање сачувано у песмама које су се певале за трпезама неких старих римских породица, или везано за најстарије споменике који су постојали у Риму; 5) на остатке тог старог времена сачуване у неким грађанским и верским установама; 6) на оскудне податке ишчепркане из историјске књижевности Етрураца.

На таквим темељима није се ни случајно могла створити повезана историја Рима и Италије из давне прошлости. Међутим, национални понос Рима, и улога коју је он почео да игра у породици хеленистичких држава захтевали су да и он, попут других држава и градова цивилизованог света, поседује сопствену историју, и то такву која ће почети од самог почетка, то јест од оснивања града. Затим, историја Рима мора се некако довести у везу с историјом цивилизованог света, другим речима са Грчком и с најранијом епизодом те историје, са тројанским ратом директно. Рим мора наћи своје место у Хомеровом епу, у том најстаријем споменику грчког историјског предања. За период који потом следи било је нужно показати како је Рим јачао све више док није загосподарио Италијом, и како је постепено изграђивано његово државно уређење које су чак и Грци признали за узор савршенства.

С тим циљевима на уму, први историчари Рима — а неки од њих су били досељеници са хеленизираног југа Италије, као Ениje и Невије који су живели и писали за време пунских ратова, док су други били Римљани који су играли значајне улоге у политици крајем трећег и почетком другог века, људи као Фабије Пиктор, Цинције Алимент, Гај Ацилије (који су сви писали на грчком), и Марко Порције Катон, Касије Хемина, Калпурније Писон, Гнеј Гелије и Клаудије Квадригарије — удруженим напорима створили су мање или више прихваћену хронологију и доста подробну историју древног Рима, веома родољубиву по садржини али засновану на веома несигурним темељима. Као што је већ речено, ти писци нису ни располагали готово никаквим веродостојним изворима за тај рани период. У настојању да се конструише континуирани приказ развоја Рима с одломцима правог историјског предања, они су често прибегавали произвољном нагађању заснованом на измишљеним и ненаучним интерпретацијама било речи, које су се односиле на неку древну религиозну или грађанску установу а коју нису разумели, било имена неких споменика подигнутих у најстаријим данима Рима. Примали су на веру слична нагађања грчких историчара који су тежили да докажу неку имагинарну везу између најстарије римске историје и грчке митологије. Тако су дошли до мање-више повезаног излагања од Енејина доласка, тј. од часа кад је тај јунак после пада Троје побегао у Италију, све до оног времена за које су се могли користити најранијим мање или више аутентичним чињеницама из римске историје, сачуваним у усменом предању напола легендарног облика, као и најранијим заиста аутентичним подацима о догађајима у земљи и ван ње.

Из тих неповезаних и полуисторијских чињеница доведених у везу с именима извесних државника који су живели у старо доба, али за које се готово никад није знао тачан датум, римски историчари опет су покушали да конструишу доследну повест о догађајима. Средили су чињенице хронолошким редом по сопственом нахођењу; измислили су нове јунаке за које нису имали подлоге у предању и исцрпно су описивали њихове подвиге; казивали су како су ти људи уздигли Рим изнад његових суседа и створили римски устав и законе. Та слика је углавном била плод маште; дотеривали су је и компликовали даље писци из друге половине другог века и с почетка првог, када су настојали да у далекој прошлости нађу подршку за политичке и друштвене реформе за које су се сами залагали.

Брижљивом анализом тих историјских дела могу се издвојити неки политички, религиозни и државно-правни подаци почев од шестог века пре нове ере; али ти подаци су тако опште природе да је готово немогуће на њима изградити континуирану и релативно потпуну историју Рима и Италије у петом и већем делу четвртог века. За прошлост даљу од тога, дела римских историчара практично су неупотребљива.

Из тог разлога резултати археолошких истраживања у Италији од нарочитог су значаја за изучавање даље прошлости. Она нам помажу да пратимо културни развој земље почев од старог каменог доба. Повезати тако добијене резултате с казивањем римских историчара — нарочито с њиховим приказом распореда разних племена у Италији — није лако. Али ипак, неке чињенице могу се сматрати поузданим, а те су веома важне ако желимо да разумемо потоњу историју полуострва.

Географски и геолошки Италија је углавном слична Грчкој. Апенинско полуострво је продужење средње Европе које се спушта далеко у Средоземно море. Италија је на северу омеђена Алпима. Иако би се на први поглед рекло да Алпи представљају несавладиву препреку између Италије и средње Европе, они у ствари нису тако страшни као што изгледају. Јер велике реке средње Европе — Рона, са својим притокама, која тече на југозапад, и Рајна која тече на север — извиру у Алпима, следећи њихов ток могло се доћи све до превоја који из Алпа воде у Италију, а отуда се долинама река, уг-

лавном притока Поа, могло спустити до плодне раљнице на северу Италије. Другу везу између Италије и Галије представљао је уски обални појас. У Италију се такође релативно лако могло доћи из предела око Дунава и његових притока.

Апенински венац сачињава кичму италијанског полуострва; он се спушта далеко до мора, поново се појављује у Сицилији, а геолошки је везан са северном Африком. Те планине нису ни близу тако сурове и голе као оне у Грчкој. Испресецане су многобројним плодним долинама, и у старо време биле су прекривене шумама, а било је и много богатих пашњака на којима су се стада могла напасати током свих годишњих доба. На источној обали планине се спуштају готово да самог Јадранског мора, осим у Апулији где се између њих и мора пружа пространа равница с одличним пашњацима за крупну и ситну стоку. На западној страни конфигурација тла је друкчија. Ту постоји низ вулкана, углавном у Етрурији, Лацију и Кампанији, као и на оближњим острвима, укључујући ту и Сицилију; услед њиховог дуготрајног дејства на западној страни Апенина настале су веома плодне равнице испресецане рекама које са средишног планинског венца теку у Тиренско море. Највећа међу тим рекама, и једина подесна за пловидбу, је Тибар. Једну од тих долина Тибар пресеца на два дела, на Лацију и Етрурију; друга долина је Кампанија коју од Тибра раздвајају огранци Апенина што се спуштају до мора.

Необичну плодност Кампаније већ смо поменули. Равнице Етрурије и Лација сиромашније су у погледу геолошког састава: то тле сачињава плодни слој порозне вулканске седре испод кога се налази непропустива иловача па се ту јављају мочваре. Али пажљивим исушивањем и упорним трудом из тог се тла могу извући добре жетве; чак и кад буде делимично потопљено, ту зими нађу добре паше за своја стада чобани с околних брда и висоравни.

Италијанска обала има мање лука од Грчке, али нарочито на њеној западној страни има доста одличних залива. Најбоље луке су у Напуљу и Ђенови, али има још доста места где једрењаци средње величине могу да утоваре или истоваре терет. Тако је углавном најплоднији део Италије окренут западу: њене најплодније долине пружају се према западу, и она је везана за запад Сицилијом од које је раздваја само уски Месински мореуз, а од западне обале Лигуријски залив. Али и њене везе с истоком исто су тако погодне и блиске. По се улива у Јадранско море; низ острва у том мору приближава

њену источну обалу западној обали Грчке, а Тарентски залив нуди слободан приступ бродовима који плове из Коринтског залива. Тај географски положај одредио је историју Италије. Она је била доступна како племенима из средње Европе, тако и морепловцима с Истока. И једне и друге привлачила су њена природна богатства, умерена клима и бујна вегетација. Сточаре и земљораднике из средње Европе привукли су њени одлични пашњаци и плодна земља, док су досељеници с Истока тражили јужне луке из којих се даље могло ићи у богату Кампанију, у плодне речне долине јужне Италије, и у густе нетакнуте шуме околног побрђа — у шуме које су давале одличну грађу за бродоградњу.

С обзиром на такве услове, разумљиво је да је најстарија историја Италије слична најстаријој историји Грчке. Становници средње и источне Европе, као и Мале Азије, постепено су се, долазећи са севера и с југа, населили у Италији. Најстарији становници Италије били су Лигурци и Иберци, блиски сродници домороцима у Шпанији и Галији; њих су убрзо преплавила друга племена индоевропског порекла из средње Европе. Први досељеници из средње Европе вероватно су у својој постојбини били настањени око језера: њихова села на језерима сачињавале су сојенице — куће платформама сграђеним на колју; то коље забијали су у речно дно на извесном растојању од обале с којом су били везани покретним мостом. Почели су да граде таква села и на језерима у северној Италији, а затим су се преселили на копно. Ту су градили насеља заштићена зидовима од земље и окружена шанцем; и овде су куће биле подигнуте на платформи на колју, а коље су побадали у земљу унутар заштитних зидова. То су били први утврђени градови средњоевропских житеља у Италији. Италијански назив за њих је *terramare*, зато што су њихове рушевине пуне масне црне земље *(terra mara* или *marna)*. Ти становници терамара културе доспели су у Италију у рано метално доба — доба бакра и бронзе.

Знатно касније, у време касне бронзе, кад се већ почело употребљавати и гвожђе, за њима су дошла друга индоевропска племена из области у којима су по планинама и на врховима брда постојала утврђена склоништа за људе и за стоку. Ти су људи донели савршеније оруђе и оружје и захваљујући томе потиснули су и житеље сојеница и староседеоце. Мешајући се и међусобно и са староседеоцима и заузимајући једну по једну област док их нису освојили све

до најјужније тачке полуострва, ти досељеници су се временом поделили на три групе од којих је свака говорила различитим дијалектом једног језика заједничког свима њима и сродног келтском језику. Те групе сачињавали су Умбри, Латини и Самнити. Први су живели у северном и средњем делу Италије; други у долини око доњег тока Тибра, а трећи у брдима и долинама на југу полуострва.

Али њима није било суђено да се задрже на обали. Апулске долине и Венетске равнице — те најплодније делове источне обале — запосела су рано илирска племена која су дошла са северних и источних обала Јадранског мора. Најјаче и најбројније племе међу њима били су Јапиги који су запосели југоисточну обалу Италије. Дошли су у Италију вероватно у исто време кад и племена која су се населила на сојеницама око језера. Западну обалу пак, осим доњег тока Тибра, заузели су дошљаци с друге обале отприлике почетком првог миленијума. На северу су Италици били потиснути у планине или су потпали под власт Етрураца, једног малоазијског племена које се из Азије иселило у време метежа и расула крајем другог миленијума. На југу су цео приобални појас, укључујући Кампанију на западу, али без Апулије на истоку, од осмог века пре наше ере запосели досељеници из Грчке. Последњи освајачи Италије били су Келти које су Римљани називали Галима. Они су били сродни с италским племенима и дошли су, попут њих, са севера — делом из области која је данас Француска, а делом, можда, и из долине Дунава. У шестом веку почели су постепено да се шире долином Поа, потискујући одатле Етрурце.

II

ИТАЛИЈА ОД 800. ДО 500. ГОДИНЕ ПРЕ НОВЕ ЕРЕ: ЕТРУРЦИ, САМНИТИ, ЛАТИНИ

Знамо да су се Етрурци појавили на западној обали средње Италије, да су се ту утврдили и проширили њеним централним делом до долине реке Поа и до Јадранског мора, али су појединости тог процеса непознате. Међутим, ископавања њихових насеља дају нам јасну слику њиховог живота, нарочито од шестог до трећег века пре н. е., а неки споменици воде нас у још даљу прошлост — све до осмог века. Још не можемо да дешифрујемо етрурске текстове, уклесане на камену грчком азбуком, осим личних имена и понеке изоловане речи. Ипак, будући да је број етрурских споменика сачуваних по гробницама и рушевинама њихових градова тако велики, а сами споменици тако разноврсни, можемо бар донекле да замислимо какво је било политичко и друштвено уређење код тога народа, какве су им биле религија, обичаји, уметност и занати.

У петом и четвртом веку пре н. е. етрурска држава састојала се од савеза неколико великих градова, од којих су неки били луке. Солидарност тог савеза временом је опадала, али морала је бити знатна онда кад је та држава створена. Етрурци су били највиша класа становништва и живели су у утврђеним градовима зиданим по нацртима и добро планираним. Та класа се обогатила из разних извора: обрађивали су плодну земљу и гајили стоку; експлоатисали су руднике бакра у Етрурији и гвожђа на острву Елби; развили су живу занатску производњу, нарочито метала и текстила, и водили разгранату трговину с грчким светом и са Истоком, посредством грчких колонија у јужној Италији и феничанске Картагине. У старом веку трговина у Средоземном мору мало

се разликовала од гусарења; таква је у Етрурији веома дуго остала. У петом и четвртом веку пре н. е. струрски трговац био је за Грке исто што и етрурски гусар. Највиши слој друштва сачињавали су земљопоседници, трговци и мануфактуристи у чијим су великим радионицама радили покорени Лигури и Италијани, везани за земљу, и (врло вероватно) робови до којих су долазили сталним ратовањима и гусарским подухватима. Нема сумње да су ти земљопоседници, гусари-трговци и мануфактуристи представљали борбену снагу етрурског савеза која је некад скупљана само из једног града, а некад из свих.

Премало знамо о устројству тог савеза или о устројству власти по градовима. Вероватно је у прво време сваким градом владао краљ који је доцније замењен изборним магистратима из редова аристократских породица. Њихова религија и цивилизација биле су сложене и помешане с другима. Иако су несумњиво потицале са Истока и биле сродне са установама које су постојале у Анадолији око 1000. год. пре н. е., присни односи са Феникијом и Грчком постепено су замаглили порекло етрурске цивилизације, дајући јој сложен и неуједначен карактер. Сасвим је могућно да су етрурски освајачи у многим местима примали у своје редове припаднике домаће аристократије која је, у време етрурских победа, већ имала развијену културу и свој језик, а можда чак и неко писмо. Веома је вероватно да су у највећим и најбогатијим градовима живели грчки насељеници, углавном уметници и занатлије јонског порекла.

Живот аристократије по градовима био је веома сличан животу у грчким градовима тога времена, а нарочито у Малој Азији и јужној Италији. Сцене којима су украшавани зидови етрурских гробница као и слике на вазама грчког стила, али израђиваних у Етрурији, говоре нам о њиховом животу. Водили су ратове, бавили су се свим спортовима уобичајеним у Грчкој — трчањем, песничењем, бацањем диска и копља, рвањем, тркама с двоколицама, ловом и риболовом; одржавали су свечаности с верским обредима. У свему томе учествовале су и жене, раскошно одевене. Да ли се живот по етрурским градовима развијао исто као у Малој Азији и јужној Италији — то не знамо, али таква претпоставка је веома вероватна. Морамо такође претпоставити да је било политичких тешкоћа између разних заједница и да се свака од њих делила на више друштвених слојева. Тим се, по свој прилици, може објаснити постепено слабљење етрурског савеза.

Успешна ископавања етрурских градова и гробља, која су обавили италијански археолози, омогућавају нам да веома добро пратимо развој етрурске уметности, почев од осмог века пре нове ере. Прво наилазимо на геометријски стил, карактеристичан за Италију; он доцније уступа место утицајима са Истока; истовремено Етрурија постаје и остаје тржница на којој се појављују трговци из Грчке, са Истока, и нарочито из Феникије. Комбинацијом свих тих елемената временом настаје независна и оригинална уметност. Налазимо је у архитектури, скулптури и сликарству као и у занатској производњи, нарочито у ливењу бронзе, у изради накита и обради метала. Међутим, не може се тврдити да се етрурска уметност уздигла до највиших врхова. Њихова архитектура дуго је по стилу остала архаична и никад није отишла даље од разних модификација грчких и источњачких узора. Етрурска скулптура, иако показује велику техничку вештину, никада није досегла грчки ниво на том пољу. У њој се дуго задржала архаична наклоност према јарким бојама; само на једном пољу — веома реалистичког портретирања — створена су значајна дела. Етрурско сликарство можда је најпривлачнија грана њихове уметности. Иако су се и ту поводили за стилом и начином сликања код Грка, пошло им је за руком да тим средствима изразе сопствене идеје, сликајући призоре из свакодневног живота, историје или религије. Страшни ликови које су измислили за богове и демоне подземља, за смрт и казне после смрти, надживели су их и утицали како на римску уметност, тако и на италијанско средњовековно сликарство. У цртежу и изради Етрурци су постигли висок степен техничке вештине, али њихов накит тежи пре да импресионира величином, тежином и компликованом израдом, а мање се пажње поклања префињености облика и украса.

Политичка делатност Етураца кретала се у два правца. На мору су били верни савезници Феничана и Картагињана који су радо примали услуге таквих пустоловних и неустрашивих гусара све док су ови пљачкали Грке, супарнике картагинске, и док нису дирали у њихове поседе. За Феникију, а касније и за Картагину, Етрурија је била добродошло тржиште одакле су извозили метале и сировине и куда су увозили калај из Шпаније и Британије, сребро и бакар из Шпаније, а злато и занатску робу са Истока. Етрурци су без сумње били гусари више него трговци и Картагина се није плашила њихове конкуренције: није нам познато да је постојала макар

ниједна колонија или трговачка испостава која би била њихово власништво. Али између Грчке и Етрурије постојало је изразито непријатељство. Етрурски гусари који су радили споразумно с картагинском флотом спречавали су Грке да прошире свој утицај на север и да стекну упориште на Сардинији и Корзици; осим тога, готово сасвим су им онемогућили приступ у њихове колоније у Галији и Шпанији. Најзначајнији подухват Етураца било је уништење Алалије, 538. године пре н. е., колоније коју су на Корзици основали Фокејци. Масилија, главни грчки центар у Галији, сматрала је за потребно током тог века да склопи споразум с Римом. Захваљујући Етурцима Картагињани су могли да зауставе даље ширење Грка ка западу и северу. Истина је, додуше, да ти савезници нису могли чак ни заједничким напорима да дефинитивно истисну Грке из западног Медитерана. Иако су Грци више пута односили победе на мору — 474. пре н. е. Хијерон Сиракушки поразио је Етрурце код Куме, а 453. су Сиракужани послали војну експедицију на етрурске обале — били су ипак принуђени да одустану од наде да ће једном заувек угушити етрурско гусарство и морали су да се задовоље тим што ће и они, поред осталих, снабдевати непријатељске градове робом која им је потребна.

Такво је било стање на мору. На копну је надмоћ Етураца бивала све већа све до друге половине шестог века. Етрурија се за то није нарочито трудила. Није прижељкивала да загосподари италским планинама; њене амбиције протезале су се до долине Поа на северу и до Кампаније на југу. Ту долину су Етрурци потпуно запосели и њом владали све до појаве Келта у петом веку. У једно време њихово ширење на југ било је исто тако успешно: етрурске династије владале су Римом а вероватно и другим градовима у Лацију; у Кампанији је Капуа постала главно упориште етрурске моћи а истовремено и опасан супарник Куме и Напуља и владала је низом мањих полугрчких градова као што су Нола и, можда, Помпеји. Али ту експанзију на југ зауставио је делом отпор Грка, а делом и нови и значајни догађаји у историји Италије.

До таквог развоја догађаја дошло је захваљујући напретку у политичкој и привредној организацији и култури, који су постигле две групе италског становништва на Апенинском полуострву — Самнити и Латини. Први су дуго живели у непосредној близини грчких колонија на југу и одавно су настојали да се домогну обале на коју су се Грци населили,

а нарочито су прижељкивали богату Кампанију. На истоку, моћна и цивилизована племена која су живела у Апулији задржала су власт над обалом не дозволивши Самнитима да продру на њихову територију. Мало знамо о друштвеној организацији код Самнита, али логично је претпоставити да су били издељени на бројна горштачка племена, и то махом сточарска, која нису познавала градски живот. Нека од тих племена била су уједињена у савезе који би повремено постајали доста снажни. Њиховом ширењу знатно је доприносио један од њихових обичаја, познат под називом „Свето пролеће". Тада би млађи припадници неког племена по наређењу старешина под заставом племену посвећеног тотема — вука, телета, вола или гаврана — кретали да за себе освоје нове пашњаке и њиве.

Током петог и четвртог века пре н. е. Самнити су много научили од својих суседа Грка: усавршили су своје оружје, усвојили грчки начин ратовања, учврстили организацију својих племена и савеза и почели да граде сопствене градове и да их утврђују. Тако су се оспособили да освајају једну по једну грчку колонију која је била слабо брањена. Трговина са Грцима обогатила их је и развила њихов укус: у њиховим гробницама из четвртог века налазимо одличне фреске и многе предмете од злата, сребра и бронзе, као и вазе које су сами правили према грчким оригиналима. Што су живели ближе Кампанији, све су више потпадали под утицај грчке цивилизације. Најзад су успели да Етрурце потисну из Кампаније и да заузму већину њених градова, прогласивши Капуу својом престоницом 438. год. пре н. е. Тако је настао и развијао се нов и снажан изданак хеленске културе који бисмо могли назвати грчко-самнитским или кампанским, а та култура нам је добро позната почев од најстаријих споменика и гробова нађених у многим њиховим градовима.

Тако су Самнити били народ који је зауставио ширење Етураца на југ. Међутим, сами се нису још били довољно учврстили да би туђу експанзију заменили сопственом. Снаге су им биле расцепкане, а свако племе за себе било је потпуно обузето својим непрестаним сукобима с грчким приморским градовима. Највећи међу тим градовима остали су до краја ван њиховог домашаја: Тарент и Напуљ, све док их Рим није присвојио, остали су снажни и бујни центри грчког живота и политике. Другу непремостиву препреку представљали су за Самните грчки тирани на Сицилији, нарочито владари Сира-

кузе који су увек настојали да прошире свој утицај над грчким насељима у Италији и да их помажу у борби против Самнита.

Друга разбијачка сила која је уништила моћ Етрурије био је Лаций. Италици су још једино у тој области имали приступ мору: Таракина, Анције и ушће Тибра још су припадали Латинима. Тај положај нису им оспоравали ни Грци ни Етрурци: једини ривали били су им Волсци, горштачко племе с огранака Апенина који раздвајају Лаций од Кампаније. Борба између та два племена била је стална и беспоштедна. Поседовање морске обале одредило је будућу судбину Лација, а чињеница да Латини никад нису били одсечени од мора објашњава се дејством два фактора.

Пре свега, са трговачке тачке гледишта, Лаций није био нарочито привлачан ни за Етрурце ни за Грке. Равница на југу око доњег тока Тибра била је мочварна долина испресецана стрмим јаругама због којих је саобраћај био отежан. На југу те равнице налази се доста узак појас брдовитог земљишта, који је био подеснији од осталих за гајење житарица и винове лозе и за сточарство, али веома ограничене површине. Изнад тог појаса дижу се суре планине у којима су живели Волсци, Екви и Сабињани који су ту напасали стоку и били безмало разбојници. Становници албанских и сабинских брда морали су дуго и упорно да се труде док нису освојили латинску равницу и у њој почели да обрађују земљу: још се и данас може видети мрежа подземних одводних канала која је омогућила земљорадњу на том земљишту. Веома је могућно да су ти канали за исушивање начињени под утицајем Етураца који су још у својој старој постојбини у Малој Азији научили све што им је било потребно о исушивању и наводњавању земљишта. Други разлог независности Лација и његове власти над обалом лежи у супарништву између Грка и Етураца које је од Лација створило неку врсту тампон-државе између две утицајне сфере које су се међусобно бориле за превласт.

Та независност и та веза с морем сачувана током више векова, имале су огроман утицај на развој Лација и латинског народа. Струја цивилизације која је текла из Грчке, Етрурије и Картагине, допринела је напретку привредног и друштвеног живота. У исто време, стална опасност од напада са три, ако не и са четири стране, нагнала је тај народ да се сматра засебном јединицом, међусобно везаном крвним и религиозним везама. И најзад, њихова упорна и тешка борба с непоузданим тлом равнице прекалила је дух тих раних насељеника и

земљорадника и снажно их везала за земљу којом су загосподарили захваљујући сопственом неуморном труду.

Нема сумње да су прва насеља и први политички савези створени на бреговима Лација, а не у равници. Градови који су ту никли били су богати и напредни у време кад је живот у равници тек почињао да се развија. На тим бреговима постављени су темељи оних установа које доцније налазимо у Риму. Веома је вероватно да су на месту каснијег Рима, које је било заштићено јаругама и реком с доње стране, у почетку живели чобани који су ту дошли из Лација и са сабинског побрђа. Исто је тако вероватно да су ту настала два таква насеља — једно латинско на Палатинском брегу, и друго сабинско на Квиринналу. Оба та узвишења била су заштићена — први са све четири, а други са три стране — дубоким јаругама стрмих страна. У домаћем предању сачувано је веровање да је Палатин, или, другим речима, првобитни Рим, био колонија два суседна латинска града — Албе и Лавинија. То место изабрано је, претпостављамо, зато што се с њега могла контролисати једина тачка у доњем току Тибра на којој је било изводљиво да се с леве обале пређе на десну, са латинског тла на етрурско: насупрот Палатину налази се у Тибру повеће острво, тако да се ту дрвени мост доста лако могао пребацити на другу страну реке.

Не знамо ни кад ни како су се те латинске и сабинске колоније на обалама Тибра претвориле у снажну и уједињену заједницу. Подаци које нам о томе пружају антички историчари били су без сумње скрпљени из разних извора који су сви били подједнако непоуздани. Већина тих казивања била је позајмљена од грчких историчара који су, као што је већ речено, настојали да историју Рима повежу с историјом Грчке, а нарочито са Тројанским ратом. Тешко је утврдити у којој је мери та књижевна грађа била допуњена домаћим полумитским предањима, и колико се у тим предањима налази стварних чињеница. Главно предање које су усвојили римски историчари своди се на ово: Рим своје порекло дугује Енеји, досељенику из Троје, а Ромул и Рем, његови унуци или још даљи потомци, били су оснивачи града. Потомци првог од двојице браће, Ромула, били су, на овај или онај начин, седам римских краљева, који су владали све док Рим није постао република. Предање одређује 508. год. пре н. е. као годину настанка републике. Предање такође тврди, поучно је приметити, да су неки краљеви старог Рима били сабинског по-

рекла и да је сабински елемент играо важну улогу у животу града. То потврђује и приличан број сабинских обреда у римској религији, поткрепљујући можда мишљење по коме је нова ера у римској историји почела онда кад су се Латини и Сабињани удружили да створе јединствену заједницу на обалама Тибра. Доцнији историчари наводили су разне године као године оснивања Рима — 814. пре н. е., 753, 751, 748. и 729. Не знамо да ли су се при одређивању тих година ослањали на било какве документоване податке, или су до тих датума дошли натегнутим рачунањем чији је циљ био да се створи утисак да је и Рим био стар колико и његова супарница Картагина, и као већина грчких градова у Италији. Међутим, занимљиво је да се забележи да су многи градови Лација, као на пример Преneста, били веома богати и напредни управо у осмом и седмом веку пре н. е.

Веома мало знамо о историји Рима у осмом, седмом, па чак и у првој половини шестог века. Сав тај период пун је нагађања и стога је тако различито приказан у радовима данашњих историчара. На основу фрагментарних и непоуздани података којима располажемо, можемо претпоставити да се Рим у то време не само постепено развио у моћну заједницу у равници Лација, него и да се територијално проширио на рачун својих суседа који су живели у брдима. Тај сукоб Рима са суседима приказан је у виду легенде која описује ратни поход Рима на Алба Лонгу — главни град Лација и можда онај у чијем се крилу родио Рим — и уништење тог супарника. Та победа је, с друге стране, допринела учвршћењу римске власти над уједињеним племенима из равнице Лација, као и јачању војног и религиозног положаја краља који је водио римску војску у битке са суседима.

О уређењу и организацији првобитног Рима знамо исто тако мало колико и о његовој политичкој делатности. Али једно је ван сваке сумње — а то је да су Римом у најстарије доба владали краљеви. За то постоје два доказа. Прво, у историјском периоду у Риму се, као и у Атини, један од свештеника називао краљем *(rex sacrorum)*; друго, кад год би се десило да град остане без изборних магистрата, постављан је *interrex* да спроведе изборе нових магистрата и да у међувремену управља. Још једна чињеница поуздано је утврђена — да је градско становништво било подељено на верске и војне групе зване курије *(curiae)* у које су спадали сви становници осим робова. Могућно је да је та првобитна подела

била вештачка, као и подела на *phratriae* и *phylae* у Грчкој, створена углавном за војне потребе. Исто је тако могућно да се број курија повећавао у сразмери с порастом латинског града на Палатину. Подела на курије задржала се и доцније кад их је било тридесет и кад је свака од њих имала своје састајалиште, своје представнике и сопствене верске обреде. Курије су задржале и неке политичке функције: оне су по нарочитом закону *(lex curiata de imperio)* извршну власт додељивале магистрату.

Морамо претпоставити да је сенат у Риму од памтивека постојао као веће стараца у саветодавној служби краљу. Чланови сената били су представници најбогатијих и најплеменитијих родова *(gentes)*. Изгледа да су ти људи обично називани очевима *(patres)*, а њихови потомци патрицијама. Још веома рано патрицији су уживали низ повластица од којих је главна било право да иступају као посредници између краља и богова: колегијум свештеника остао је све до позних времена искључиво патрицијски по саставу. Најважнији свештеници били су *flamines*, тј. они који спаљују жртве; сваки од њих старао се о култу једног одређеног бога; аугури су предсказивали будућност према лету птица; *salii* или играчи су светим играма под оружјем настојали да умилостиве бога Марса и *luperci* или вучје братство који су морали да оптрче *pomerium*, или свете границе града, да би одагнали зле духове и обезбедили плодност жена и стоке у својој заједници. Али понтифици *(pontifices)* — порекло овог термина није познато — били су највиши краљеви помоћници у религијским питањима: они су састављали верски календар заједнице, саветовали краља у погледу ритуала, и били чувари верских и грађанских закона *(fas* и *ius)*.

Војску су сачињавали сви становници, сав римски народ *(populus Romanus et Quirites* — значење ове последње речи је спорно — или — *populus Romanus Quiritium)*. Патрицији су служили војску као коњаници *(celeres)*, а можда су се возили и у бојним колима. Краљеви су, разуме се, били врховни заповедници, као и врховни свештеници и судије. Не знамо да ли је њихова власт била наследна или само доживотна. Своје наредбе и одлуке краљеви су саопштавали народу на специјално сазиваним зборовима *(comitia)*.

О друштвеном и економском уређењу мало знамо. Живот је у Риму, доцније, почивао на породици *(familia)* у којој је отац имао апсолутну власт; у породицу спадају не само жена

и деца него и они који зависе од оца на други начин — *clientes* или „слушачи" и робови. Међутим, не треба сметнути с ума да се упоредо с патријархалним системом који је у Риму имао превагу у историјско време, задржало доста трагова другог система, матријархалног, у коме је мајка сматрана важнијом од оца. Богатство породице састојало се углавном од стоке *(pecus)* и новац је отуда називан *pecunia*. Но и поред тога у религији првобитног, древног Рима богови који штите земљорадњу и зли дуси који јој наносе штету подједнако су важни као и богови и духови везани за сточарство; то је доказ да је земљорадња рано постала основица привредног живота у Риму.

Две чињенице су допринеле брзом развоју Рима — близина Етрурије и слободан прилаз ушћу реке Тибар. Ова друга предност ускоро је Рим начинила средиштем за размену, место до кога је речним путем роба долазила и даље одвожена грчким и феничанским бродовима. Али Рим је услед тога постао такмац суседних етрурских градова и Етрурија је морала озбиљно да се позабави мишљу о покоравању Лација. (Вредан пажње је податак да је Етрурија у то исто време продрла у Кампанију). Сасвим је поуздано да су Етрурци у шестом веку држали знатан део Лација. Могућно је да су се у неким градовима, на пример у Пренести и Тускулу, утврдили и раније. Један центар етрурске власти у Лацију био је без сумње Рим којим је неко време владала моћна полуетрурска династија Тарквинија. Као и другде, Етрурци су и у Риму сачињавали владајући слој из кога је домаће становништво, осим богате аристократије која је поседовала земљу и стоку, било искључено. Међутим, није вероватно да су они могли да завладају целим Лацијем, а извесно је да нису били у стању да наметну своју културу латинском становништву Рима. По томе би се могло закључити да су Латини већ тада имали своју посебну културу па, можда, и своје писмо; и једно и друго позајмљено од Грка. Али етрурска доминација била је корисна за Рим: престао је да буде насеље оружаних сточара, земљорадника и трговаца, и постао град попут суседних етрурских и латинских градова; окружио се бедемом и проширио и учврстио своје трговачке везе, нарочито с Картагином. Као главно средиште етрурске моћи у Лацију, Рим је сад први пут зажелео да загосподари не само Лацијем него и целом земљом.

Мора се претпоставити да је уређење Рима претрпело неке промене за време етрурске надмоћи: аристократија је ојачала и постала искључивија, обогатила се, што је довело до тога да је један део становништва постао зависан од великих породица. Етруријн се, очито, дугује и само име града — *Roma*, изведено од етрурског *ruma* — као и подела града на три *ген-шиле* трибе с етрурским именима — Тицији, Рамни и Луцери, те трибе даље су се делиле на курије. Под утицајем Етрураца тачније је одређена и краљевска власт. Њу је сачињавао *imperium*, тј. врховна грађанска и војна власт заснована на краљевом праву да прорицањем *(auspicium)* утврди вољу богова. Симбол те апсолутне власти која је краљу давала моћ над животом и смрти била је двосекла секира окружена прућем *(fasces)*. Пред краљем су нарочити чланови његове пратње, звани ликтори, увек носили шест или дванаест таквих секира. Ту краљевску церемонију Етрурци су донели из Мале Азије где је секира *(labrys)* од памтивека била симбол врховног божанства. Вероватно је у исто то време постојало искључиво право аристократије да служи у војсци. У њиховом је интересу било да у војску примају што је могуће мање оних који не припадају аристократским трибама.

Тешко би се могло тврдити да је власт Етрураца у Риму сломљена насилно, да су они из Лација били протерани и да је затим дошло до рата. Чак и наше предање говори само о унутрашњој револуцији у Риму у којој је домаћа аристократија свргнула краљевску власт. По нашем предању Тарквиније је последњи етрурски краљ у Риму, и ми немамо разлога да у то сумњамо. То што су етрурски и латински племићи збацили Тарквинија с престола није нимало чудно; такви догађаји збијали су се, по свој прилици, доста често у етрурским градовима. Сасвим је вероватно тврђење да је аристократија после тога ратовала с једним од својих етрурских суседа, и да је била поражена. Вероватно је такође и то да до друге инвазије Лација није дошло зато што се Кума у Кампанији определила за Лацај.

Тако је Рим, од краја шестог века, живео према устројству насталом у време етрурске надмоћи, а владајућу класу је сачињавала домаћа аристократија, етрурска и римска, од неколико стотина породица велепоседника, трговаца и власника великог броја стоке. Та аристократија није била ни чисто етрурска ни чисто римска. Но без обзира на порекло, њени припадници су говорили и писали латински и осећали су се

више везаним за латинске него за етрурске градове. Ако је тако било с аристократијом, нема сумње да је народ био чисто латински, како на територији самог Рима, тако и у мањим градовима и селима у Лацију, равници коју је Рим присвојио делом пре, а делом после власти Етрураца.

Збацивање етрурске династије с престола није довело до коренитих промена ни у уређењу Рима, ни у његовим трговачким везама и утицају на суседна племена. Може се сматрати да је моћ Тарквинија чак и под последњим етрурским краљевима била моћ једне јаке и богате етрурске породице чији су чланови владали разним латинским градовима, док је њен најстарији члан владао Римом. Уређење Рима остало је углавном исто и по протеривању династије, до кога је можда дошло зато што латински део римског племства није био вољан да се и даље приклања Етрурцима. Знамо бар то да је убрзо после протеривања Тарквинија једна друга угледна породица, Фабији, владала Римом пуних седам година, од 485. до 479. пре нове ере; и после тога су главни магистрати бирани искључиво из веома ограничене групе великих „принчевских" породица. Што се тиче трговачких веза Рима, треба напоменути да је Рим одмах по збацивању Тарквинија склопио трговински споразум с Картагином у коме је представљен као најважнији град Лација. Везе с Картагином наследио је од Етрураца. Али општи правац његове спољне политике сада је био другчији: односи са суседним етрурским градовима били су затегнути, и Рим је сад сву своју вештину усмерио на јачање свог утицаја у Лацију. У предању налазимо потврду за то да је већ у време етрурске доминације створен политички и верски савез између седам латинских градова. Рим није био члан тог савеза, али његово доцније приступање савезу јасно доказује да се његова снага учвршћивала зато да би Лаций могао да изиђе на крај са својим суседима. Систематска колонизација земље отете од тих суседа служила је ширењу граница савеза.

Тај ток догађаја у Лацију зауставио је најзад ширење Етрураца на југ. Они су изгубили Кампанију чим је Лаций почео да води независну спољну политику; сви већи градови, укључујући и Рим, иступили су из етрурског савеза. Вероватно је да се то што се догодило у Риму догађало и у другим удаљенијим деловима етрурских области. Везе између разних делова попустиле су, и у даљим крајевима домаћи живаљ се подигао и, попут Лација, прогнао Етрурце, своје бивше

господаре. Тако је, на пример, у долини реке По, у Бононији (данашњој Болоњи) и у Умбрији домаћи елемент избио у прве редове. Тим би се могло објаснити успешно продирање Келта или Гала, последњих досељеника индоевропског порекла, на северу. Сигурно је да су се Келти појавили у Италији не касније од петог века наше ере; они су постепено заузели безмало сву долину Поа, осим земље Венета и знатног дела Умбрије. Њихов долазак на сцену свео је политичко дејство Етрурије у Италији на веома скромне размере: сад су јој се на југу испречили Латини, а на северу Гали; било је доста изгледа да ће је и једни и други ускоро напасти.

III

РИМ У ПЕТОМ ВЕКУ И ПОЧЕТКОМ ЧЕТВРТОГ ВЕКА ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

Збацивање етрурске династије, по свој прилици крајем шестог века, није, као што сам већ рекао, изазвало никакве коренште промене у устројству града. Рим је тада још био јака углавном војна сила, а аристократија је владала народом, који су махом сачињавали земљорадници. Рим је имао користи од етрурске доминације: проширио се, постао је снажнији и цивилизованији, а његов живот разноврснији. Град Рим, средиште државе, стекао је велики трговачки значај. Отуда је у друштвеним и привредним односима било промена више него у државном уређењу. Једина важна уставна промена била је та да је победничка аристократија, уместо да изабере новог краља, на његово место довела своја два изабрана представника — преторе или конзуле. Сваки од њих биран је на годину дана и располагао је апсолутном влашћу у грађанским, војним и верским пословима. Осим тога, у случају потребе, краљевска власт се могла привремено обновити у лицу диктатора чија би власт ипак била ограничена на шест месеци. Сенат и народна скупштина стичу већи значај. Скупштина, која се раније састајала само зато да прими краљеве указе, сад се изјашњавала гласајући са „да" или „не" у одговор на питања која су јој постављали конзули: Да ли сте за рат или за мир? Треба ли неког пуноправног грађанина казнити смрћу? Треба ли неко нов да стекне грађанско право? Треба ли за следеће магистрате прихватити она лица која предлажу садашњи, или их одбацити?

У друштвеном животу главна новост била је пораст коју је доживео *plebs*, односно плебејска класа. Тај назив је чисто политички, али политичка важност плебса била је без сумње

последица постепених промена друштвених и привредних услова. Плебс значи мноштво и односи се на мноштво грађана који нису припадали патрицијским породицама — у ствари су то били грађани Рима, али грађани нижег ранга. Назив плебс обухватао је и клијенте, мада клијенти нису сачињавали сав плебс. Плебс се састојао, још од давнина, од оних грађана које римска аристократија није могла да претвори у своје клијенте; они су били потомци негдашњих слободних становника града и били су прави римски *quirites*. Не знамо да ли су многи од њих успели да избегну социјалну и економску зависност, нарочито у време етрурске супрематије, али нема основа по коме би се могла оспоравати чињеница да је у Риму чак и у то време било слободних плебејаца. Временом је порастао број тих слободних грађана који нису припадали ни племству ни класи клијената; томе су вероватно допринеле три главне чињенице. Трговачки значај Рима привукао је досељенике из других делова Италије, нарочито из Лација, исто као што је у Атини дошло до стварања класе метека. Друго, политички развој Рима подстакао је развој робне производње. Држави су биле потребне веште занатлије за производњу оружја и стога су се у граду окупљали добри тесари и ковачи организовани у три еснафа *(collegia)* са разним привилегијама. И најзад, будући да су делови Лација били непрестано припајани Риму, војним победама или споразумима локална аристократија или је пропадала или би је патрицији прихватили у своје редове; док су ситни земљопоседници, клијенти локалне аристократије, често постајали слободни сељаци после припајања Риму. Плебс, сачињен од тих елемената, није био под утицајем полуетрурске културе римског племства, већ је више био склон грчким утицајима који су се ширили из јужне Италије.

Такво је било устројство Рима почетком петог века пошто су краљеви протерани. Владајућа класа настојала је да сачува превласт Рима у Лацију. Односи Рима са суседима били су пуни опасности. Етрурски градови примали су с незадовољством све већи трговачки значај који је Риму донео споразум с Картагином. Међутим, у погледу ближих суседа ситуација је била повољнија, јер су Латини били свесни тога да би, без подршке римске силе, теже одолевали сталном притиску горштака Волска и Еква, као и да би тешко избегли поновно потчињавање Етрурцима, ту опасност која им је стално претила. С обзиром на све њихове заједничке инте-

ресе, било је природно што се у то време већ учврстио савез свих латинских заједница; тако је Рим почео опет, као и у време етрурске превласти, да игра главну улогу у том савезу.

Рим је такође морао да одбија нападе са севера, са сабинских брегова и у томе је углавном успевао. Знамо да су 449. године пре н. е. Сабињани претрпели тежак пораз и да је велики део њихове територије припојен Риму. У исто време, или можда нешто раније, богата сабинска аристократска породица Клаудија прешла је заједно са својим клијентима у Рим где је примљена у патрицијске редове. Сличне миграције из многих других латинских градова биле су доста уобичајене. Оне су природно увећале значај и моћ патрицијa у Риму. Али главна брига у то време била је борба са моћнијим суседима — с етрурским градом Вејом, као и са Волсцима и Екви̂ма који су с планина нападали латинска насеља. Од та два непријатеља Волсци су били опаснији, будући да им је циљ био да заузму сбалу и да Лацијa одсеку од мора. Стога се Рим жестоко борио са Волсцима око приморског градa Анцијa. Напори Рима и Лацијa уродили су плодом; Екви су поново били потиснути у планине, а у земљи Волска створен је известан број римских колонија — војничких и земљорадничких насеља. Значајан успех Римљана била је победа над Вејом после које је тај град потпуно разорен, а његова територија припојена римској. Постављало се питање који од та два градa треба да господари сбима сбалама Тибра и његовим ушћем. Да је било поражен, и Рим бл доживео исту судбину као Веја.

Убрзо после тог успеха Риму је запретила нова озбиљна опасност. Као што је већ речено, Гали су у петом веку почели да освајају једну по једну област северне Италије и да из ње потискују дотадашње господаре Етрурце. Око 400. године продрли су у Етрурију и опљачкали је; покушали су да освоје градска насеља али су били немоћни пред утврђеним градовима заштићеним каменим зидовима. Али без обзира на то Гали су у својим пљачкашким походима продирали све даље на југ; приликом једног таквог продора стигли су до сбале Тибра и до римске територије. Датум је спорaн, око 390. пре нове ере. То је први догађај у римској историји који је било познат грчким савременицима па се стога може с доста вероватноће фиксирати за једну одређену годину. Није вероватно да је Рим тада већ био окружен оним каменим зидовима који се и данас делимично могу видети, и који носе име легендарног краља Сервија Тулија. Да је било тих зидова, напад Гала био би вероватно одбијен. Вероватно је цео град, осим Капитола на коме се налазио главни храм, био заштићен само утврђењима од земље. Гали су поразили римску и латинску војску на обалама Алије, заузели град, спалили га и отели много новца.

Последице те несреће биле су веома значајне за Рим. Показало се да војска, састављена скоро искључиво од патрицијa, не може да одговори војним потребама тог времена, и да се град мора претворити у наоружану тврђаву с јаким каменим зидовима. Затим, опасност од Гала довела је до још тешњег прибијања Лацијa уз Рим, пошто нико други није био довољно јак да сузбије следеће пљачкашке походе. Галски ратови имали су велики утицај, и то нарочито на унутрашњи политички и економски развој Рима. Што се Рим више богатио и јачао током петог века, његово уређење с наследном аристократијом на челу било је све нестабилније. Порастао је значај плебејаца који су били ослобођени војне обавезе. У сталним ратовима током петог века аристократија је више пута била принуђена да тражи помоћ од плебејаца и да своју војску попуњава војницима из тих редова. Могућно је да је војни систем познат под именом Сервија Тулија, који је коначно уведен после галских ратова, настао већ у то време, али о томе ћу опширније говорити мало даље. Како се територија Рима ширила, растао је и број слободних земљопоседника који нису били патрицији, јер су плебејци који су учествовали у успешно завршеним ратовима добијали земљу у покореним областима; можда су и многи клијенти владајућих породица бивали исто тако награђени за војну службу и тако су постали економски независни. Временом су плебејци увидели да имају заједничке интересе и зажелели су да се организују. Одредили су своје представнике који су можда првобитно били заповедници плебејских трупа, регрутованих према територијалној подели; те области су називане трибама, само се оне не смеју побркати с три „племените" патрицијске трибе. Отуда су ти представници названи трибунима; они су постали поборници за права свих плебејаца. У почетку су сваке године бирана по четири трибуна која су представљала четири трибе на које је Рим био подељен. Доцније је њихов број порастао на десет. Њихова прва победа у класној борби била је добијена када су присилили сенат и патрицијe да израде и објаве грађански законик — Дванаест таблица — око 450. г. пре н. е., а друга

је била Канулејев закон (око 445. пре н. е.) којим је укинута полуполитичка полуверска забрана склапања брака између патрицијa и плебејаца. И, најзад, место двојице конзула заузела су за неко време шесторица војних трибуна од којих су поједине бирали плебејци.

Галска најезда јасно је показала да се морају спровести коренite реформе војне организације и да се мора створити народна војска да једном заувек замени чисто патрицијске снаге које су биле довољне краљевима и републици у прво време. Предање стварања грађанске војске и дизања камених зидова око Рима доводи у везу с именом краља Сервија Тулија. Према том новом систему плебејци су укључени међу пуноправне римске грађане и више нису били грађани другог реда. С друге стране, сви ти нови грађани, ако су поседовали земљу у границама римске државе, били су обавезни да се одазову на конзулски позив, који је обухватао све мушкарце почев од седамнаест до шездесет пет година, и ступе у грађанску војску. Та војска била је подељена углавном на четири пука названа легијама *(legiones)*. Сам позив се првобитно звао *(classis)*, али се значење те речи временом изменило и постало еквивалент за „дивизију", а онда за „класу" у нашем смислу речи. Први „позив", или класа, обухватао је оне грађане који су били довољно богати да су могли сами да купе потпуну опрему с металним оклопима; најбогатији пак од ових дошли би на позив са два коња — они су сачињавали оклопну коњицу. Сиромашнији грађани из четири остале класе долазили су с мање скупоценом и непотпуном опремом. Занатлије су сачињавале посебне дивизије и спадале су у другу класу. Остали који нису имали земље били су искључени из класа; то су били пролетери *(proletarii)* за разлику од *assidui* или „људи са сталним пребивалиштем", али и они су морали да служе у војсци помажући у разним пословима.

Народна скупштина састојала се од свих грађана који су служили војску. Била је подељена на 193 центурије *(centuriae)*; бирала је конзуле, доносила законе, одлучивала о рату и миру и изрицала пресуде или ослобађала грађане оптужене за најтеже злочине. Ново устројство знатно је увећало војну моћ Рима, али кад је оно увођено старе патрицијске породице биле су принуђене да се одрекну своје политичке надмоћи; тако су се плебејцима отвориле нове велике могућности за стицање земље, па самим тим и за проширење и утврђивање

темеља новог уређења државе. Стога је врло вероватно да је предање тачно када као годину у којој су плебејски трибуни Лициније и Секстије донели те законе наводи 367—366. пре нове ере. После тих закона новоосвојене земље углавном су се додељивале плебејцима, и поновно установљено звање конзула било је сад доступно тој класи: народ је за конзула могао бирати како патрицију тако и плебејца. Готово у исто то време сви римски грађани стекли су право, познато под називом *ius provocationis* да се народној скупштини жале на смртну пресуду коју би изрекли конзули. Плебејски трибуни такође су почели да стичу већи углед и лично су сматрани неприкосновеним, а њихова права проширена су тако да су сад могли да бране плебејце од самовоље конзула; право вета, које је било њихово оружје у тим борбама, признато је као део римског устава и трибуни су се њим често служили.

Све те победе плебејаца, иако су водиле све већој демократизацији римске државе, нису стечене, као у већини грчких држава, жестоким оружаним класним сукобима и крвопролићем, него револуцијама без крви. У Риму, као и у Атини у шестом и петом веку, оне су биле резултат постепеног процеса и узастопних споразума између патрицијa и плебејаца. Предање помиње само једно оружје којим су се плебејци увек служили: то је била нека врста штрајка којим су одбијали да учествују у одбрани земље и претили да ће се издвојити из заједнице. Али није извесно да су се чак и тим служили пре почетка трећег века пре нове ере.

Нова организација грађанства сигурно је заједници улила нову снагу. Општи интерес постао је директно и брига сваког грађанина: он се лично осећао одговорним за државу и за њен напредак. Истовремено, чисто војна организација државе, као и велика и неограничена моћ конзула за време ратних похода и ван граница града, научиле су народ строгој војничкој дисциплини и послушности према вођама и њиховим заповестима. Функције трибуна биле су ограничене на град: њихов вето у односу на магистрате био је без дејства за време војних операција, а тада се нису могли користити ни својим правом жалбе. Резултати ове нове организације ускоро су постали очигледни када су Рим и Лације, после победе над Волсцима и Еквима, били у другој половини четвртог века принуђени да се суоче са другим, опаснијим непријатељима.

О римској цивилизацији од почетка шестог века до половине четвртог знамо веома мало. Ископавања у Риму нису

довела до значајнијих открића, док се у неким латинским и етрурско-латинским градовима као што су Преneста и Фидена дошло до таквих открића која су нам омогућила да пратимо све већи утицај грчке културе на Латине. Међутим, о религији знамо више. Првобитна религија Латина и посебно Рима, била је веома слична примитивним религијама осталих народа индоевропског порекла који су напустили сточарство и почели да се баве земљорадњом. Сачуван је један званични календар о празницима, сачињен отприлике у време оснивања Рима, и он нам је главни извор за ту област. Ти празници или су чисто ратарски или војни. У том календару нарочито место заузима култ Јупитера, моћног бога неба и чувара римске цивилизације и државе, и Марса који је персонификација непријатељских сила некултивисаних области око Рима, планина, шума и свих опасности које отуда вребају. После уједињења са Сабињанима на брду Квириналу појављују се неки сабински богови, на пример Квирин, сабински Марс. Римска схватања божанства углавном су примитивна и не показују ону богату креативну маштовитост Грка. Њихови богови били су апстрактне персонификације сила пријатељски или непријатељски расположених према човеку са мање људских и више страних особина него грчки богови. Чак и у најранија доба власти су прописивале обреде за главне богове, и тако контролисана вера постала је чисто формална церемонија, строго и тачно одређена.

Вера у оквиру породице била је мање формална. Била је упућена генију господара и главе куће који је био персонификација стваралачке моћи домаћина и трајности живота породице. *Мани* или духови предака такође живе у кући и породици и њихова наклоност стиче се одређеним обредима. Геније (назван Јунона) господарице куће мора се поштовати исто као и господаров. Ту су затим *Пенати*, духови који чувају благо породице, њене оставе и амбаре, и *Лари* који се старају о пољима и путевима, и напослетку, домаће огњиште такође је предмет штовања. И држава има своје огњиште, а његов геније — заштитник је Веста; њој се указује поштовање нарочитим обредима, као и Јану, божанству са два лица, који чува градске капије кроз које се из цивилизованог живота римских грађана излази у непријатељску област.

Временом је из разних узрока у тој религији дошло до промена — због развоја града-државе, настајања моћне плебејске класе која се састојала углавном од латинских досељеника, и услед јаког утицаја Етрураца на политички и привредни развој Рима. Од тада се у римској религији могу уочити два вида. Плебејски досељеници из хеленизованих градова Лација развијају трговину и занатство и доносе неке култове грчког порекла које су Латини раније усвојили и латинске култове у којима су Грци извршили извесне промене. Сва та нова божанства су у вези с трговином и занатством, а храмови су им подизани или у близини Тибра или на плебејском брегу Авентину. Најстарији од тих богова је Херкул или Херакле, заштитник трговине и пословног живота; његов жртвеник налази се на сточној пијаци *(forum boarium)*; после њега долази Минерва, латинска богиња која позајмљује извесне црте од грчке Атине, заштитнице занатлија. Али у исто време развија се религија својствена патрицијским кућама, етрурско-латинским породицама које су биле најмоћније за време етрурских краљева. Тако и Рим, као и други градови-државе античког света, стиче верски центар и свој Акропољ у Капитолу на коме се налази храм посвећен тројству Јупитера Најбољег Највећег *(Jupiter Optimus Maximus)*, Јуноне и Минерве. Храм је сазидан у етрурском стилу, и ритуал је етрурски по својим спољним обележјима, али сама божанства нису била етрурска.

Jupiter Optimus Maximus био је Јупитер свих Латина, док су Јунона и Минерва доспеле у Рим из латинских градова. Народни карактер тог капитолског тројства показује пре свега превасходно латински вид аристократије која је владала у латинско-етрурском Риму, а такође и амбицију тог Рима да буде на челу Лација и да у оквиру својих зидова одржава верске церемоније у славу господара целог Лација који је постао врховно божанство Рима као државе. (Није нимало чудно што је у шумовитим падинама Авентина у исто време уведен и култ Дијане, још једног божанства везаног за латински савез). То „увођење" култа, под етрурским утицајем али у чисто латинском духу, веома је карактеристично. Још је карактеристичнија чињеница што су плебејски земљорадници већ у петом веку увели своје тројство као противтежу патрицијском. У храму у Авентину приносили су жртве богињи Церери (грчкој Деметри) и божанском пару Либери и Либеру, а с њима су комбиновали и култ Диониса и Јака који је у јужној Италији тога времена био моћнији од свих

других богова. Значајно је да је главно место у том плебејском тројству заузимало женско божанство; то је можда последица постојања једног слоја домаћег живља који се стопио с индоевропским досељеницима стварајући тако разне гране латинског соја.

IV

РИМ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ЧЕТВРТОГ И ПОЧЕТКОМ ТРЕЋЕГ ВЕКА

После прве најезде Гала, захваљујући енергичној помоћи латинских заједница, Рим је био кадар да спречи сваки даљи продор Гала на југ. Рим је такође постепено проширио своје поседе у Етрурији и обрачунао се с Волсцима и Еквима, с тим својим опасним непријатељима на латинским бреговима. Коначно је Риму припојена и земља Волска; ту је основан низ војних колонија, као, уосталом, и у Етрурији. После тих победа територија Рима и латинског савеза простирала се на око три хиљаде квадратних миља највећим делом обрадиве земље. На том простору Рим је био врховна власт и главни господар. Почев од четвртог века пре нове ере главни римски магистрати били су председници латинског савеза. У исто време Рим је први пут успоставио непосредан политички контакт са Самнитима и Грцима, са те две главне силе на југу полуострва. Самнити су у то време господарили Кампанијом и сачињавали горњи слој становништва у градовима Кампаније. Искористивши слабост Грка, који су ускратили своју подршку сиракушкој држави коју је основао Дионисије, смерали су да се докопају оних грчких поморских лука на југу, као што су биле Напуљ и Тарент, које су и даље играле важну улогу. Такође су ојачали свој положај и у Апулији. А с обзиром на тај циљ, њихови интереси поклапали су се неко време с интересима Рима, јер је Риму било важно да на његовим јужним границама влада мир док се он, у првој половини четвртог века, борио на северу с Галима, Етрурцима и Волсцима. Тим се објашњава савез склопљен између Рима и конфедерације самнитских племена; на жалост, не знамо тачно ни кад је тај савез склопљен, ни колико је трајао.

Тај је савез доказао свој значај за време кризе у римској историји, када је Рим био принуђен да прихвати борбу са својим суседима и савезницима, латинским градовима. Као што је већ поменуто, други чланови латинског савеза од четвртог века потпуно су зависили од Рима у свим војним и политичким питањима. Докле год им је претила опасност од Гала на северу и од Волска на југу, они су послушно подносили римску војну супрематију, али када су те обе опасности прошле, настојали су да себи обезбеде више права и већу независност. То је довело до озбиљног рата у коме су Латинима притекли у помоћ Волсци и Кампанци, али који се ипак завршио потпуним поразом Латина 338. године пре н. е. Већина латинских градова припојена је римској територији, а латински савез престао је да постоји. После тога су главни латински и сабински градови, нарочито Пренеста и Тибур, посебним споразумима били везани само са Римом, али не и међусобно један с другим. Рим се, међутим, показао веома великодушним приликом сређивања својих односа с побеђеним савезницима. Латини су у Риму уживали иста друштвена и економска права као и римски грађани; у случају да се доселе и настане на римској територији, било им је доступно чак и право грађанства.

После рата с Латинима Рим је постао највећа војна сила у Италији, јача и чвршћа од савеза етрурских градова који је био на умору, или од савеза самнитских племена који је био доста јак, али није имао правог политичког јединства, а да и не помињемо незнатније групације као што су умбријска и сабинска племена и њихови повремени савези. Територија Рима сад је обухватала око четири и по хиљаде квадратних миља, и најмање пола милиона становника. Рим и Лацај одавно су одржавали везе са грчким и полугрчким градовима у Кампанији, нарочито с Капуом и Напуљом. Тарент, кад су га притисли Самнити, позвао је у помоћ епирског краља Александра коме је у један мах безмало пошло за руком да под својом заставом уједини јужну Италију, али у критичном тренутку Тарент га је издао и Самнити победили. Тај догађај, као и чињеница да су Самнити освојили Кампанију, веома су отежали положај Напуља. Он се осетио угроженим од Самнита и није видео другог начина да се спасе осим савеза с Римом. Тај савез морао је да гурне Рим у рат против Самнита, али он му је с друге стране пружао могућност да загосподари богатом Кампанијом и да успостави чврсте и трајне везе с грчким светом. Рачунао је такође у том будућем сукобу на

знатну помоћ градова у Кампанији насељених хеленизованим Самнитима. Већина тих градова, на челу с богатом и моћном Капуом, заиста је и закључила савез с Римом 334. пре н. е. Аристократија у тим градовима, иако самнитског порекла, била је хеленизована; у савезу с Римом она је видела ослонац за свој привилеговани положај који би вероватно изгубила кад би кампанске градове заузели нови досељеници из Самнија. Победници би без сумње узурпирали положај који сад заузимају њихови сународници, првобитни освајачи Кампаније. Напослетку, Рим је обезбедио неутралност Картагине тим што је 348. пре н. е. обновио трговински и војни уговор који је још раније био закључен.

Први самнитски рат почео је 325. године пре нове ере и у први мах то је била борба за политичку превласт у Кампанији. То је био дуг и упоран рат. Користећи се тешкоћама у које је Рим запао, Етрурци су настојали да поврате свој негдашњи политички утицај у северној Италији. Тај рат на два фронта трајао је преко двадесет година, тј. до 304. пре нове ере. Иако су Самнити више пута побеђивали јаку римску војску, ипак су на крају, захваљујући упорности Рима и чврстини његовог савеза с латинским градовима, били принуђени да склопе мир с условима веома повољним за Рим. Морали су да се одрекну својих захтева у погледу Кампаније, а и Етрурци су морали да предају Риму неке градове на својој јужној граници. Али мир од 304. год. није могао дуго да траје. Самнити су још увек били врло јаки, а сва независна племена и градови у Италији такође су почели тада увиђати да и њима предстоји постепено апсорбовање од стране римског савеза, стога су били спремни да сви заједно и с мачем у руци бране своју слободу. Рим је своју политику према оним суседима који су још били слободни јасно и недвосмислено обелоданио када је својој територији припојио земље Еква и знатан део земље око горњег тока Тибра. Године 298. пре н. е. склопљен је јак савез италских народа против Рима; поред Самнита и Етрураца, у савезу су били и Гали из северне Италије. Том савезу супротставио се Рим у одлучној бици код Сентина у Умбрији (295. пре н. е.) где су Гали доживели потпун пораз. После тога Рим се систематски обрачунао са сваким чланом савеза појединачно. И 280. г. пре н. е. био је већ кадар да присили сва самнитска племена и све етрурске градове да приступе савезу с њим и да се одрекну знатних делова својих земаља које су тада проглашене за својину римског народа.

Сабињани су коначно прикључени римској држави и постали су њени грађани, али без права гласа у народној скупштини. Гали су после низа крвавих битки били потиснути у долину Поа.

Услови под којима су Самнити и Етрурци укључени у римски савез били су приближно исти као и они под којима су му били припојени Латини. Рим је са сваким племеном и градом закључивао посебан споразум који им није допуштао да склапају ма какве друге савезе или споразуме. Племена и градови Самнија и Етрурије задржали су право да сами управљају својом земљом, али су морали да се повинују политичком надзору Рима. Они су и даље живели и управљали по својим законима и обичајима; имали су своје магистрате и свештенике, као и сопствену територију, али је њихова војска била потпуно стављена на располагање римских магистрата а у случају рата чинила је саставни део римске војске под врховним заповедништвом римских конзула, или њихових заменика претора. Овим новим савезницима Рим је био мање наклоњен него раније Латинима. Иако су имали право да се баве трговачким пословима *(commercium)* у Риму (а ти су послови били законом заштићени), они готово да нису имали права да стичу земљу у посед, на римској територији нису сви имали право на *conubium*, тј. да склапају брак с Римљанима и, најзад, чак и кад би се населили у Риму нису могли добити право грађанства без посебне дозволе народне скупштине.

Да би обезбедио своју превласт у Италији, Рим се користио земљом која је, преузета од бивших непријатеља, постала власништво римског народа *(ager publicus* или *ager Romanus)*. Ту земљу су сад запосели римски грађани и она је прешла у њихово пуно власништво. Ти поседи су као саставни део територије града Рима прикључени областима на које је првобитна територија била подељена. Разни методи колонизације примењивани су на разним местима. На најважнијим тачкама на обали где су се налазиле добре луке или на раскрсницама војних путева у унутрашњости земље, подигнута су утврђења као гарнизони римских грађана, којима је додељен знатан део државне земље да је обрађују. Та утврђена насеља називана су римским колонијама. Било је и много утврђених насеља с називом латинских колонија чији су становници били делимично римски грађани, делимично Латини. Најзад, велики делови новоосвојених територија били су издавани у закуп

или просто поклањани грађанима који су се ту насељавали по пољским добрима, изван градова. Ти исељеници из Рима састајали би се да би заједнички исказивали почасти својим римским боговима или да би размењивали своје производе. Места на којима су се окупљали, звана *conciliabula* или *fora* (пијаце), убрзо су се изградила и ту су се сместиле занатлије и трговци, тако да су негдашње пијаце постале насеља градског типа.

Кад се политичка превласт Рима проширила на југ Италије, грчки градови су се суочили са питањем да ли да му се покоре или не. Неким од њих, као на пример, Напуљу, није преостало ништа друго до да се покоре Риму и да склопе с њим савез. Грци са Сицилије били су немоћни да им помогну, иако се у једном тренутку чинило да би се Сицилијанци могли опет ујединити и постати јаки као у време Дионисија. Агатокле, грађанин сиракушки и веома способан човек, постао је тиран у свом граду и повео успешну борбу против Картагињана у којој замало да није победио Картагину, али је бар своју власт учврстио у источној Сицилији. Као и Дионисије пре њега, и он се одмах окренуо јужној Италији и покушао на њу да прошири свој утицај. Пошло му је за руком да Брутиј и део Апулије припоји својој сицилијанској држави. Међутим, његова смрт 289. пре н. е. окончала је његове успехе и дала Римљанима одрешене руке.

Тарент је имао највећи утицај у југоисточној Италији. Тај богати трговачки град поседовао је много земље и одржавао сталне трговачке односе са Грчком коју је снабдевао житом и осталом робом нужном за живот њеног становништва. У борби против самнитских племена на својим границама и против Месапа из Апулије, Таренту су често притицали у помоћ краљевина Епир, Сицилија и Спарта, чији су се краљеви и тирани често искрцавали у Италији и борили на страни Тарента против његовог главног непријатеља, самнитских племена из Луканије. Тако је Архидам, краљ Спарте, био у Италији 338. пре н. е., Александар, епирски краљ (као што је већ поменуто) 331, Клеоним из Спарте 303, и Агатокле 300. године.

По завршетку другог рата са Самнитима, територија римског савеза протегла се све до територије Месапа у Апулији и до самнитских племена у Брутији и Луканији — до тог последњег слободног упоришта у Италији и до њихових првих суседа, грчких градова. Та племена увиђала су јасно

као и Грци да је на њих дошао ред и да морају или да се покоре Риму, или да се с њим боре. Турији се одлучио за прво решење, а Тарент за друго. Године 281. пре н. е. Тарент је, у савезу с Луканцима, Брутијцима и Месапима, заратио с Римом. Али савезници, свесни своје војне немоћи, позваше 280. у помоћ епирског краља Пира, вештог војсковођу и амбициозног државника, који је одиграо значајну улогу у грчком свету после смрти Александра Великог. Као многи други његови савременици, наследници Александрови, и он је сањао о томе да васпостави моћну монархију Александра Великог. Да би то постигао, морао је прво да освоји Македонију која је после смрти великог освајача прелазила из руке у руку. Међутим, Епир није био довољно јак за тако амбициозан подухват и Пир је у својој политици према Грчкој доживљавао пораз за поразом.

Пир је зато радо прихватио предлог Тарента да преузме главну команду у борби против Римљана. Надао се да ће под своју заставу окупити Грке из Италије и са Сицилије и да ће тако постићи на Западу оно што је Александар постигао на Истоку — да ће створити моћно грчко царство које би могло да загосподари Римом и Картагином и које би све оружане силе Запада повело да покори Исток. Али било је суђено да се тај сан никад не оствари. Тарент и Грци из Италије нису били довољно јаки да Риму задају одлучан ударац. И поред тога што је победио у двема биткама, 280. и 279. пре н. е., Пир није био у стању да се учврсти у Италији. Његов покушај да у Сицилији створи своју базу такође је доживео неуспех: у борби против Картагине односио је победе, али је сепаратизам грчких градова био фаталан по његове планове. На крају, пошто је у трећој бици с Римљанима 275. пре н. е. био побеђен, морао је да напусти Италију и да Тарент препусти његовој судбини. Тако је Риму пошло за руком да оствари свој циљ и да уједини Италију. Слободни су само још неко време били Луканци и Брутијци; остатак Самнија коначно се покорио Риму и остао без најбољих области своје земље. Покоравање Гала у северној Италији било је сад само питање времена, мада је захтевало много и новца и труда.

Рим је сад постао највећа и најкомпактнија држава западног света. Римски савез обухватао је отприлике 50.000 квадратних миља у Италији, од Рубикона на северу до Месинског мореуза на југу, са најмање четири милиона становника. Само је једна петина, или можда четвртина те територије била на-

стањена римским грађанима; међутим, у политичким и ратним питањима цео савез представљао је једну целину којом је управљао народ, сенат и римски магистрати.

За успех Рима у борби за политичку превласт у Италији био је без сумње пресудан начин управљања јавним пословима, организованог на здравим основама. Римски грађани, чији је број стално растао, а они као тело постајали све чвршћи, били су темељ тог система. Рим је утрошио много муке и труда да прошири те темеље своје моћи. У границама праве територије града земља је углавном била власништво ситних земљопоседника; велики поседи били су изузетак. Ти ситни поседници обрађивали су своју земљу сами, уз помоћ своје породице и неколико робова. Исти облик земљопоседништва установљен је и у областима преузетим од савезника. Колоније, римске и латинске, састојале су се од више група малих земљопоседника. И парцеле земље која је додељивана старим и новим грађанима у разним деловима Италије биле су скромних размера. Тако се велика већина римских грађана састојала од ситних поседника који су своју земљу обрађивали сопственим рукама.

Но и поред тога облик владавине у римској држави није био демократски. Исто као и раније, у петом и почетком четвртог века, управљање државним пословима било је ограничено на групу богатих и старих породица које су готово искључиво припадале старом патрицијском племству. Од Лицинијевих закона 367. пре н. е. сваки грађанин је могао бити биран за конзула, а касније су низом закона и друге јавне службе отворене подједнако патрицијима и плебејцима, али народ је упорно и даље бирао своје вође из малог броја породица. Кад би им мандат истекао, ти бивши магистрати, постајали би чланови сената.

Та пракса бирача потицала је углавном из навике, а и из опште увреженог мишљења да је за управљање земљом потребно нарочито искуство и знање које обични грађани немају, а које се лагано, вековима, развијало у славним породицама. Осим тога, јавна служба била је, као и у Грчкој, бесплатна, тако да су само богатији грађани могли тим да се баве. И на крају, било је веома важно то што је свака утицајна породица била окружена људима с којима су их везивале традиционалне везе. Клијенти, када би постали слободни грађани и власници земље, одржавали су и даље религиозне и законске везе са својим ранијим господарем. Са гледишта римске религије

та веза је била неприкосновена, без обзира какви су били економски односи између клијента и његовог патрона. Патрон је био обавезан да се као и раније појављује на суду и да брани свог клијента; клијент је као и раније помагао свом заштитнику када би овај удавао кћер, одлазио у рат или у другим приликама. Ту везу ценили су обе стране и клијент је, природно, у народној скупштини гласао за свог патрона или за његове кандидате и пријатеље. Што су велике породице постајале моћније, то се и број њихових клијената повећавао. Сиромашнији грађани такмичили су се за ту част да буду уврштени међу клијенте неке утицајне аристократске куће, јер им је такав положај обезбеђивао подршку и помоћ како на суду тако и у невољи уопште.

Исти однос постојао је и међу плебејцима: и они су имали своју аристократију, своје патроне и своје клијенте. Утицајни плебејци који би били изабрани за трибуне одржавали су везу са својим бирачима бранећи њихове интересе чак и по истеку свог мандата. Кад су се плебејци изборили за иста права, та плебејска аристократија имала је у држави исто толико утицаја колико и сами патрицији и, заједно с патрицијима, сачињавала је римску аристократију која је управљала државом. Али извесне породице с већим бројем клијената, чије су везе с другим утицајним породицама биле разгранатије, уздигле су се изнад осталих. Што је више конзула, свештеника и сенатора нека породица давала, то је број њених клијената бивао већи, а њен политички утицај снажнији. Отуда примећујемо да је аристократија на списковима римских магистрата уопште јако заступљена, и да се неколико моћних породица стално појављује.

Број тих породица постепено се увећавао. Старо племство није било искључиво. Примајући у своје редове особе које нису биле племенита рода, патрицији, да би сачували свој утицај, не само што су успостављали политичке и породичне везе с најистакнутијим и најбогатијим плебејцима, него су у својим редовима створили места и за славне грађане из латинских и италских заједница које су некада биле независне — потомке негдашњих краљева и највиших магистрата. Тускул је послао у Рим славне породице Фулвија, Мамилија, Корунканија, а доцније и Порција; Плауцији су дошли из Тибура и Пренесте, Атилији из Кампаније, Огулнији из Етрурије и Отацилији из Самнија. Заједно са старим римским принчевским кућама — Фабијима, Емилијима, Корнелијима и Јулијевцима — и са најистакнутијим плебејцима, које су често примали у своје редове, припадници тих породица сачињавали су владајућу аристократију.

Ни народна скупштина не може се назвати чисто демократском установом. Врховна власт у држави припадала је том телу: оно је бирало магистрате и доносило законе, одлучивало о рату и миру, располагало приходима и поништавало или потврђивало смртне пресуде изречене грађанима. После реформе која се приписује Сервију начин гласања био је друкчији од атинског по коме је сваки грађанин гласао појединачно, а онда су се ти гласови сабирали. Римски грађани су, као што смо већ видели, били подељени на пет класа према свом имовном стању. Затим је свака класа била подељена на одређен број центурија. Приликом гласања већина гласова у свакој појединој центурији сматрала се гласом те центурије; одлучивала је већина гласова центурија, а не као у Атини већина гласова појединачних гласача. Али и грађанство је било неравномерно распоређено по центуријама. Најбогатији грађани, који су сачињавали прву класу и који су углавном били патрицији, били су подељени на осамдесет центурија; с њима је заједно гласало осамнаест центурија коњаника који су такође припадали првој класи. Како су све остале класе биле подељене на деведесет пет центурија, значи да је већина гласова у народној скупштини припадала грађанима прве класе, без обзира на њихов број. Осим тога, центурије прве класе гласале су прве и у случају да су оне биле сагласне, даље се није ни гласало. И најзад, народна скупштина могла се састати само на позив магистрата; на тим састанцима није било никаквог расправљања и грађанин није имао права да ставља на гласање предлог који нису претходно одобрили магистрати и сенат.

С друге стране, римско државно уређење не може се сматрати чисто аристократским. Већ сам рекао да су обични грађани, сада подељени на тридесет пет триба у зависности од њиховог места становања, у петом и четвртом веку стекли право да бирају трибуне као своје представнике и да одржавају своје скупштине из којих су патрицији били искључени. Трибуни су били заступници народа, неприкосновени, и могли су да се користе својим правом вета да пониште одлуке магистрата. Имали су такође и право да сазову скупштину плебејаца, да пред њих изнесу на расправљање и одлучивање мере које су се тицале целе државе, а не само плебејаца, и да те одлуке

(plebiscita) саопште затим магистратима. Плебејци су политичким „штрајком" 287. г. пре н. е. изборили још један уступак — да њихове одлуке, исто као и одлуке народне скупштине која гласа по центуријама, имају снагу закона. Извесна питања, као што је објава рата или склапање мира, и избор магистрата, осим трибуна, нису била у њиховој компетенцији, али њихово законодавно право било је, с тим изузетком, неограничено.

Народ, међутим, није желео да искористи могућности које су му тим пружене за демократизацију државног уређења. Задовољан победом од 287. г. пре н. е. која му је обезбедила иста права која су уживали и патрицији, народ је престао да буде агресивна сила у политици и препустио је управљање државом новој аристократији патриција и плебејаца. То су учинили из тог разлога што борба између класа није била борба за демократизацију државног уређења него борба за одређена друштвена и економска права. Две утицајне групе породица, једна патрицијска, друга плебејска, биле су противници у тој борби, свака са својим клијентима. Када би плебејци победили, њиховим вођама није било нимало стало до тога да продуже борбу, а прости народ, стекавши подношљив економски и друштвени статус, није инсистирао на коренитим променама друштвеног уређења тиме што би се повећавала моћ народне скупштине на уштрб сената и магистрата. Такве идеје нису им падале на ум: народ се борио само за иста права која су имали патрицији у друштвеном, привредном и политичком животу.

Државом су у ствари управљали магистрати — било као војни заповедници, председници народне скупштине или сената, судије, благајници, или посредници између државе и богова. Бирала их је на годину дана грађанска војска, гласајући по центуријама. Највишу власт имала су два конзула. Сваком од њих народ је давао *imperium* — тј. пуно право заповедништва у грађанским и војним стварима. У случају да се конзули не сложе у неком питању, одлука једног од њих није се смела извршити: негативна моћ једнога била је јача од заповести другог. Како су јавни послови бивали све сложенији, народ је бирао „ниже" магистрате, по рангу испод конзула. То су били претори, који су заповедали војском и судили; квестори, за финансијске послове, и едили, да надзиру ред у граду и грађење у Риму. За јавни живот веома су значајни били нарочити магистрати који су бирани у неправилним размацима, али углавном једном у пет година, и то на осамнаест месеци. То су били цензори и њихова је дужност била да изврше попис становништва и да га поделе на центурије и класе, према имовном стању, и на трибе према месту боравка. Временом су им додељиване и друге дужности: попуњавали су упражњена места у сенату, надзирали приход и правили предрачун за потрошњу државних средстава за пет година, а делали су и као надзорници приватног морала грађана и имали право да из сената или витешког реда искључе све оне који би се на било који начин компромитовали. Свака група магистрата, укључујући ту и конзуле, састојала се од два или више лица образујући тако *collegium*.

Сенат је био саветодавно тело конзула. У раној историји римске државе сенат је представљала, као што је већ речено, група владајућих породица, и тај карактер био је у четвртом веку пре нове ере још непромењен. Сматрало се да је нормалан број чланова сената три стотине. Њихове редове попуњавали су конзули а доцније и цензори. Сваки сенатор остајао је то доживотно. Магистрати нису имали никаквих правила ни закона према којима би постављали сенаторе, али временом се уобичајило да сви бивши магистрати, изузев у случају нарочитог разлога за њихово искључење, постану чланови сената. Тако је сенат временом постао представник целокупног грађанства. Видели смо, међутим, да је народ био склон да за магистрате, па према томе и за сенаторе, бира чланове римских аристократских породица.

Сав тај огромни значај који је сенат стекао у јавном животу Рима почивао је више на обичају него на уставним правима. Неписани устав само је обезбеђивао постојање сената као извора и чувара власти коју су вршили магистрати. У случају да оба конзула умру или да буду заробљена, њихов *imperium* „враћао се оцима", то јест сенату, како је гласило једно древно правило римске политичке праксе. Сенат би тада из својих редова бирао *interrex*-а, да сазове народну скупштину ради избора нових конзула. Сенат се могао састати једино на позив једног од конзула; дискусија и гласање били су ограничени на мере које би предложио конзул, а одлуке, зване *senatus consulta* или „савети сената" нису биле обавезне за председника. Но и поред тога, значај и утицај тог тела био је такав да су се конзули стално с њим саветовали, да су готово увек прихватали његов савет и да су ретко скупштини предлагали нешто што сенат није претходно одобрио. Тако је

сенат био прави владар Рима, док су конзули и магистрати били његово извршно тело. То је делом била последица дубоког поштовања које је народ осећао према сенату, а делом је томе допринела чињеница да је сенат постојао непрекидно, док је мандат конзула трајао само дванаест месеци. Осим тога, сенат и конзули припадали су истој класи. Конзул се практично није могао успротивити сенату, нити би по њега било добро да то покуша.

Колегији свештеника играли су такође важну улогу у јавним пословима. Тим телима, или већини њих, могли су приступити сви грађани, захваљујући оном истом уступку који су патрицији начинили у погледу световних магистратура. Држава је временом све више концентрисала у своје руке верски живот као и политички и привредни. Однос грађана према боговима био је тачно одређен; постојала су стриктна правила за општење с небом посредством нарочитих свештеничких колегија који су чували божанско право *(ius divinum)* и помагали и савётовали магистрате о верским пословима. Већ сам поменуо разне колегије. Главни међу њима још увек је био, као и у рано време Рима, колегиј понтифика, састављен од људи који су у танчине знали све финесе верског закона и са њим тесно повезаног световног кодекса. Они су одређивали када ће се и на који начин одржавати главне верске светковине. То су били чувари древне историјске традиције. Јавни живот Рима био је неодвојив од религије: свака државна акција почињала је и завршавала се верском церемонијом; верски део процедуре био је подједнако важан као и световни. *Imperium* или извршна власт магистрата била је тесно везана с његовим искључивим правом да гатањем и прорицањем утврди вољу богова и да у име народа затражи њихову помоћ као и да их умилостиви у случајевима кад се по разним знацима и чудима *(prodigia)* могло закључити да су незадовољни или љути. Под таквим условима за државу је било важно да зна историју својих односа с боговима. Понтифици су били дужни да записују све што се на то односило и ти записи, уколико су сачувани, представљају прве хронике религијског и политичког живота у Риму.

Говорили смо већ о улози грађанства као целине. Међутим, сваки грађанин је уз политичка права имао и одређене политичке дужности. Морао је да брани државу служећи у војсци, да даје део својих прихода за потребе државе, и да

кулучи кад је то било потребно ради јавне безбедности, као, на пример, кад су се градили зидови.

Тако крајем четвртог и почетком трећег века Рим постаје моћна држава и ступа на сцену међународне политике тадашњег цивилизованог света. Рим није био само снажан град-држава с бројним и богатим становништвом; он је истовремено био и средиште велике федерације италских племена и градова. Отуда Рим у међународним пословима иступа не само у име својих грађана него и у име моћне федерације чији су сви чланови у мањој или већој мери усвојили плодове културе распрострањене у то време.

V

РИМ И КАРТАГИНА

После дугих и напорних ратова који су довели до стварања италске федерације, Рим је постао једна од најмоћнијих држава у цивилизованом свету. Његова војна сила била је знатнија од силе било ког царства које се, као противтежа, налазило на Истоку — јача не толико по броју колико по сложности, организованости и способности војника. Трупама других земаља, које су се састојале од плаћеника или од присилно регрутованог домаћег становништва, Рим је могао да супротстави исто толико бројну, увежбану војску римских грађана и савезника, који су се борили не за плату или присилно, него по добровољно усвојеној одлуци свих римских грађана.

Кад је Рим победио Пира, једног од најдаровитијих хеленистичких краљева, и тако се уврстио у ред јаких држава трећег века пре нове ере, његову појаву на тој позорници запазили су и проучавали хеленистички државници тог времена. Македонија, најближи сусед Италије, почела је пажљиво да прати догађаје у Италији; Египат је први ступио у дипломатске односе с Римом 273. г. пре нове ере, а у Грчкој су савези и слободни градови почели да воде рачуна о тој новој сили као о могућном савезнику како у њиховим међусобним сукобима, тако и у борби коју су западни Грци водили са све дрскијим илирским гусарима. Али Картагина, са својим трговачким и политичким интересима у западном Средоземљу, била је више од свих осталих погођена спољном политиком Рима. За њу ни Рим ни његови политички успеси нису били ништа ново. Она је у почетку на Рим гледала као на наследника Етрурије у Италији, надајући се да њена сопствена трговина неће бити угрожена, јер Рим у петом и четвртом веку пре

нове ере није био нека већа поморска сила и није имао флоту ни за рат, ни за трговину. Трговина у латинским и оним етрурским лукама које су још постојале задржала је свој полугусарски карактер и није се могла такмичити с поморском трговином Картагине. Зато је Картагина 348. г. пре нове ере с Римом обновила трговински уговор закључен крајем шестог века, и зато је тај уговор 279. г. пре нове ере, за време рата с Пиром, претворен у војни савез против заједничког непријатеља. Јасно је да је Картагина још гледала на Рим као на противтежу грчким градовима, исто као што је раније гледала на Етрурију.

Али ситуација се изменила кад су све луке у јужној Италији припојене римској држави, и кад су интереси Напуља и Тарента, тих старих супарника Картагине, постали истовремено и интереси Рима. Картагини је постало јасно да ће Рим, као вођа западних Грка, морати у блиској будућности да се умеша у послове Сицилије и да ће подржати сицилијанске Грке у њиховој вековној борби с Картагињанима. Било је значајно то што је Рим одавно био савезник Масилије, другог грчког супарника од кога је Картагина зазирала. Треба такође поменути да су односи између Грка на Сицилији и домаћих италских племена, и дотле редовни и интензивни, постали нарочито динамични у четвртом веку пре нове ере. Одреди Самнита често су узимани у војну службу на Сицилији, а многи од њих би, после извесног времена проведеног у тој служби, од својих послодаваца добијали земљу као награду. Очигледан пример за жељу Самнита да се устале на Сицилији пружа нам историја грчког града Месане. Самнити, плаћеници у служби Агатокла, заузели су га и претворили у самнитски град — што се давно пре тога десило и Регију, грчком граду на источној страни Месинског мореуза.

Према томе, суксб између Рима и Картагине био је неизбежан, и што пре до њега дође, утолико боље по Картагину. Снага супарника била је готово подједнака. Обе силе почивале су на заједничким интересима грађана и првобитно су се ослањале на бројну, добро увежбану грађанску војску. Обе су имале савезнике који су били дужни да им својом војском притекну у помоћ у случају рата било с којим непријатељем. На једној страни били су Етрурци, Самнити, Умбри и италски Грци, док је афричка држава Картагина могла рачунати на Бербере или Либијце који су живели на њеној територији, а исто тако и на своје суседе Нумиђане који су јој били пот-

чињени; оба та народа била су добри ратници и нипошто се не могу сматрати нецивилизованим. Ни у једном од наведених случајева није постојала нека чвршћа веза између савезника и народа-вође савеза, али и Рим и Картагина су под нормалним околностима могли да рачунају на њихову помоћ. Картагина је имала бољу и бројнију коњицу него Рим, а њена пешадија била је исто тако добро опремљена као и римска. Имала је осим тога и велики број одлично извежбаних плаћеника који су прошли тешку школу хеленистичког начина ратовања, а имала је и много наоружаних слонова — којима су хеленистичке војске кратко време пре тога обогатиле своје војне снаге. У ствари, у свакој грани војне тактике коју су изучавале хеленистичке војсковође, а нарочито у инжењерији, Картагињани су чак били надмоћни у односу на Римљане. И на крају, они су имали моћну флоту и огромна богатства. Но и поред тога, кад су се водиле борбе на копну, Римљани су имали знатна преимућства. Јер, у то време картагински грађани нису готово никада служили у војсци; ту су наместо њих били плаћеници и савезници који су могли да затаје у одлучујућем тренутку, док се римска војска састојала искључиво од римских грађана и савезника, без иједног плаћеника. Неки од тих савезника, Латини на пример, били су исто толико поуздани колико и сами римски грађани.

Услед те уједначености снага било је немогућно предвидети коме би од супарника допала победа. Борба је морала да почне на Сицилији, и држање сицилских Грка било је веома важно. Управо у то време они су опет имали способног и мудрог вођу у Хијерону II, тирану Сиракузе, који је 269. пре нове ере загосподарио градом и, поводећи се за примером Агатокла и Пира, прогласио се краљем Сицилије, а затим своју власт проширио над још неколико суседних градова.

Рат је почео 264. пре нове ере, а повод је као што то обично бива, био прилично тривијалан. Самнити који су 289. пре нове ере запосели Месану и сад се називали Мамертинцима, живели су од пљачке грчких градова у свом суседству. Кад је Хијерон, у жељи да спречи њихове пљачкашке походе, опсео Месану, један део становништва обратио се Картагини за помоћ. Картагина је једва дочекала ову прилику да заузме град и стога је тамо упутила један свој гарнизон; за Картагину је било важно да се учврсти у Месинском мореузу, у близини свог старог непријатеља Сиракузе. Међутим, већина Мамертинаца затражила је помоћ од Рима. Римљанима је било

јасно да пружање те помоћи значи рат с Картагином. Али, с друге стране, ако Картагина добије контролу над мореузом, биће угрожени животни интереси Рима; не само што његови бродови неће бити безбедни у мореузу, него је такође сасвим могућно да се у случају потребе страна војска искрца у Италији. После извесног оклевања у Риму се одлуче за рат и пошаљу јаку војску на Сицилију. Мамертинци тада присиле картагински гарнизон да се повуче и предају свој град Римљанима.

Суочени са заједничком опасношћу, Хијерон и Картагињани склопише савез, али њиховој војсци не пође за руком да освоји Месану. После тог пораза Хијерон напусти свог савезника и пређе на страну Римљана; они су му изгледали јачи и добио је од њих обећање да ће му, ако победе, не само признати власт у Сиракузи и независност, него да ће његову краљевину проширити на рачун картагинских поседа на Сицилији. Кад је тај уговор склопљен, краљ га се током целог рата верно придржавао и много је допринео коначној победи Римљана. Без његове помоћи Рим би тешко могао да исхрани своју војску, а Сиракуза је била неопходна као база за римску флоту. Видећемо доцније како је рат с Картагином приморао Римљане да створе моћну морнарицу.

Рат за Сицилију отегао се пуне двадесет три године, од 264. до 241. пре н. е., и трајао је готово без прекида. Супарници су уложили максимум напора; обе стране показале су велики смисао за вођење рата и слале су своје славне војсковође да заповедају војскама. Но у том сукобу нису уопште учествовале ни Македонија и Грчка, ни грчко-оријенталне монархије. Хеленистички свет био је неутралан и ниједна хеленистичка монархија није била непосредно заинтересована за исход. Птолемеј Филаделф, краљ Египта, био је први сусед Картагине; занимљиво је да је он с обе зараћене стране одржавао пријатељске везе.

Победа Рима у првом пунском рату — термин Римљана који су Картагињане називали *Poeni* или Феничани — била је углавном последица многобројних грешака које су Картагињани починили већ на самом почетку. Упркос својој тадашњој надмоћи на мору, они су допустили римској војсци да из Италије пређе на Сицилију; нису били кадри да сачувају Хијеронову подршку, и нису послали довољно јаке снаге да униште прве римске одреде кад су се ови искрцали на острво. Римљани су са своје стране изненадили Карта-

гињане својом активношћу на мору. Уз помоћ Грка са Сицилије и из Италије изградили су велику флоту и опремили бродове уређајем непознатим у Картагини који су им вероватно начинили грчки инжењери — мостовима преко којих су упадали на непријатељске бродове тако да се тешко наоружана римска пешадија могла борити исто као што је научила да се бори на копну.

Захваљујући тим грешкама Картагине и снази сопствене морнарице Римљани су могли да истисну непријатеље из многих градова на Сицилији и да извојују низ пресудних победа на мору. Охрабрен тим успесима, Рим се надао да ће једним ударцем моћи да оконча рат па је 256. пре н. е. послао доста јаку војску у Африку. Намера му је била да се на препад стушти на Картагињане, да Картагину заузме што је могуће брже по искрцавању и да њене власти присили да прихвате услове које Рим буде диктирао. Мало је требало да Римљанима то пође за руком. Војска се, под заповедништвом М. Атилија Регула искрцала без тешкоћа, опустошила велики део картагинске територије и упутила се до самог града. Али град је успео да се одупре Регулу. Његова војска била је сувише мала да би га могла заузети, а Римљани, заузети борбама на Сицилији и свесни да Картагина још увек располаже моћном флотом, плашили су се да ће цео њихов подухват пропасти ако Регулу пошаљу појачање. Картагињани су уз помоћ Ксантипа, искусног спартанског војсковође кога су с трупама плаћеника позвали у Африку, победили Регулову војску од које је само неколико преживелих успело да отплови на Сицилију.

Сицилија је сад опет постала једино поприште борби. И ту је Рим показао ону исту тврдоглавост и упорност као и у својим ратним походима у самој Италији. Пред крај рата било је периода кад је Рим трпео пораз за поразом. У једном тренутку остао је готово сасвим без флоте: неколико ескадри су се у бури једна за другом разбиле о обале Сицилије. Али никакве недаће нису могле да поколебају Рим који је чак био охрабрен тим што Картагина није умела да за себе извуче користи из ових невоља Римљана. На крају је та тврдоглавост, удружена са изврсним својствима римске пешадије, однела победу. Картагинска војска је мало-помало била потиснута у југозападни део Сицилије, упркос свом тврдоглавом отпору, који је на челу те војске крајем рата пружао млади картагински војсковођа Хамилкар Барка. Последња фаза рата

исцрпла је обе стране толико да је Рим пристао на услове мира који су били релативно благи за побеђене. Картагињани су се обавезали да исплате умерено високу своту новца и да Риму препусте своје поседе на Сицилији. Тако је Рим стекао своју прву „провинцију" (види главу VII).

После закључења мира, Картагина је била изложена разним другим невољама и опасностима. Најамничке трупе које су служиле на Сицилији, гневне што нису исплаћене, побуниле су се по повратку у Африку. Осиромашени дажбинама и исцрпени сушама, Бербери, неки Нумиђани, па чак и неки приморски феничански градови, придружили су се устаницима. Стање је било критично. Али у најкритичнијем часу Картагина је показала колико је још витална. Хамилкар Барка, већ споменути способни млади војсковођа који је за Картагину постигао повољне услове мира с Римом, угушио је побуну и успоставио мир у Картагини; штавише, низом успешних војних похода проширио је сферу картагинског утицаја у Нумидији.

После рата с најамницима следећи задатак Картагине био је да поправи пољуљане државне финансије. Њена тржишта у Италији и Галији, њене провинције на Сицилији, Сардинији и Корзици биле су неповратно изгубљене. Ове две последње Рим је после закључења мира припојио себи; то је био посебно тежак губитак, јер та острва не само што су била житница Картагине, него су је снабдевала и бакром, гвожђем и другим металима. Потреба да се тај двоструки губитак некако надокнади објашњава настојање Картагине да прошири своје поседе у Шпанији која је, по мерилима тадашњег света, поседовала баснословно рудно благо. Осим тога, Шпанија би могла, ако се ваљано обрађује, да замени Сардинију и Сицилију као житница. Римљани нису ометали њене операције у Шпанији, јер им је у том тренутку главни циљ био да присиле Картагињане да исплате сав новац који су од њих тражили.

Стварање шпанске провинције било је поверено Хамилкару Барки, а он је тај задатак пренео на свог зета Хаздрубала, и доцније на сина Ханибала. Нема сумње да су Хамилкар и његови наследници били у томе подстицани жељом за осветом колико и економским разлозима. Планирали су да им Шпанија послужи не само као извор богатства него и као оружје за рат. Становништво је одавно било славно са своје ратоборности, а сама земља је, захваљујући свом рудном благу, била изванредно погодна за стварање великих арсенала и могла би послужити као одлична база за војни поход против Рима.

Убрзо су дотадашње мале трговачке испоставе постали велики лучки градови са знатном територијом. Једна од тих лука био је Гадес, данашњи Кадиз. Шпанска племена су једна за другим, нека силом оружја а друга дипломатским средствима, постала савезници Картагине или њој потчињени. Тако је картагинска база у Шпанији бивала све јача и већа.

Рим је сад почео да гледа на ту активност Картагине у Шпанији с извесном забринутошћу, али није могао да је спречи или заустави. Такав покушај довео би до другог рата с Картагином, и то под неповољним условима. Најпре му је сада било да осигура своје залеђе у северној Италији одакле су се од 225. до 222. г. пре н. е. спуштала независна галска племена покушавајући опет да продру у средиште полуострва. Римљани су с тешком муком успели да потисну ту најезду и да отерају Гале до горњег тока реке Поа. Нешто раније, 229. пре н. е., Рим је био увучен у рат против гусара с илирске обале који су потпуно завладали Јадранским морем и стално пљачкали италске трговце и италске градове дуж обале. Тај рат је први пут довео Рим у додир са владајућим силама у Грчкој: с Македонијом, с Етолским и с Ахајским савезом, од којих је свако желео да то окрене у сопствену корист. Тада је Рим први пут склопио савез са грчким градовима, Епидамном и Аполонијом, главним лукама на западној обали Грчке и главним жртвама гусара. Током тих ратова постало је јасно да ће у блиској будућности неминовно доћи до сукоба између Рима и Македоније, јер је припајање Илирије, која се налазила тако близу Македоније, и мешање Рима у ствари Грчке, морало изазвати незадовољство Македонаца. Али Римљани су се управо трудили да избегну тај сукоб, како 229. пре н. е. тако и десет година после тога, кад су опет морали да ратују на илирској обали да би од гусара отели њихове поморске базе.

Но и поред тих ратова и сложене ситуације како на северу Италије тако и на њеној источној обали, Рим је ипак морао нешто да предузме да би зауставио даља остварења картагинских амбиција у Шпанији. Ширење на Исток било је нарочито опасно. Картагина се приближавала Пиринејима, тако да би се Рим убрзо могао суочити са савезом Картагињана и Гала из крајева који данас чине Француску и Италију. Прво је учињен покушај да се на миран начин заустави експанзија Картагине. Рим се у ту сврху користио својим старим везама са грчко-иберским градом Сагунтом који је сад постао његов

савезник. Сагунт би му, ако затреба, могао корисно послужити као војна база против Картагине. Нешто раније, тј. 226. пре н. е., Рим је склопио споразум са Хаздрубалом, картагинским заповедником Шпаније, по коме је река Ебро означена као граница између њихових двеју интересних сфера.

Од 236. пре н. е. до 228. Хамилкар је био заповедник картагинске војске у Шпанији; кад је 221. његов зет и наследник Хаздрубал умро, војска је за свог вођу изабрала Ханибала, сина Хамилкаровог. Нови војсковођа одмах је почео да се спрема за рат с Римом и да прави план за напад на Италију. До 219. пре н. е. његове припреме биле су завршене. Али пре него што би пошао на Италију, било је потребно да осигура своју позадину и да Римљане лиши евентуалне базе за војне операције у Шпанији. Сагунт, римски савезник који се могао употребити за такве операције, заузет је после осмомесечне опсаде. Рим је на то одмах одговорио објавом рата Картагини. Да би предухитрио Римљане који су намеравали да пошаљу један део војске у Африку да заузму Картагину, а други у Шпанију да тамо уништи картагинску војску, Ханибал је необично брзо прешао Пиринеје, јужну Галију и преко Алпа у Италију. Ту је рачунао на помоћ коју су му обећали Гали из северне Италије. Веровао је такође да ће му низ победа омогућити да сломи савез који је италска племена и градове везивао с Римом, те да ће тако присилити Рим на склапање мира под условима повољним за Картагину. Што се самог града Рима тиче, будући да је са свих страна био окружен утврђеним колонијама и латинским тврђавама, чинило му се да би било немогућно да се освоји па то зато није ни улазило у његове планове.

Ханибал се тако брзо и неочекивано приближио да Римљани нису имали времена да на Сицилији организују војску и да је пошаљу у Африку; нису могли чак ни да сакупе довољно војске која би одбранила прелазе на Алпима и спречила улазак непријатеља у Италију. Кад је Ханибалова војска стигла у Италију и кад су јој се 217. пре нове ере придружили Гали, било је прекасно да се мисли на продирање у Африку: све своје снаге до последњег човека Рим је морао хитно да пошаље у северну Италију. Напорни прелаз преко Алпа стао је Ханибала великих губитака у војсци. Нарочито је много страдало оно што би се могло назвати његовим тенковима — наоружани слонови. Али изгубљене људе и коње заменили су Гали, а он се надао да ће ускоро придобити за себе и римске савезнике

у Италији. Самнити су били најмање поуздани у својој верности и стога је Ханибал намеравао да што пре продре у јужну Италију где му не би било тешко ни да од Картагине добије појачања. Тај ратни план бриљантно је спроведен. Једна по једна велика римска војска бивала је побеђена — код Тицина и Требије на северу и код Тразименског језера у средњој Италији. На југу су Римљани ступили у одлучујућу битку код Кане у Апулији 216. пре нове ере; и та битка завршила се страховитим поразом римске војске и уништењем на десетине хиљада римских грађана и савезника. Том победом Ханибал је постао господар јужне Италије. Имао је слободне, отворене путеве према Картагини и Шпанији и успоставио је непосредну везу с Македонијом која је, после римских победа у Илирији, схватила да су њихови интереси на Истоку сасвим супротни.

Али ни у часу кад је мноштво Римљана и њихових савезника лежало мртво по бојиштима у Италији, ствар Рима није била изгубљена, нити је Ханибалов задатак био завршен. То је била критична тачка рата. Ханибал је држао да ће Рим бити принуђен да с њим склопи мир због овог пораза, због отцепљења савезника и због претећег става Македоније. Кад су Картагињани из Апулије прешли у Кампанију, кад је Капуа, стари савезник Рима, отворила своје капије Ханибалу и, нарочито, кад се Сиракуза, после Хијеронове смрти, показала као неверан пријатељ, а Македонија склопила савез с Картагином, у целом Риму завладало је мучно расположење. Али римски државници су у том тешком часу показали да су дорасли ситуацији. Довели су на ратиште целокупно слободно становништво своје земље, а уз њих чак и известан број робова којима су обећали слободу. Римски савезници увећали су своје напоре. Ханибалова нада да ће Рим остати без савезника није се остварила. Латини су остали верни, а и већина осталих италских градова радије се одлучила за римску власт него за туђинце Семите. Ханибалов положај према томе није био завидан. Снаге му нису биле довољно јаке да крене на Лаций и да тамо заузима једну по једну тврђаву, а најзад и сам Рим. Вероватно Картагина не би могла ни по цену највећих напора да скупи војску довољно бројну за такав подухват. И тако, док је чекао појачања из Картагине и из Шпаније, као и од Филипа Македонског, Ханибал је даље покоравао оне римске савезнике који су му се још опирали у јужној и средњој Италији, а нарочито у Кампанији, маневришући

при том тако не би ли присилио Римљане на још једну битку која би се без сумње завршила поразом римских војсковођа.

Али Римљани су чврсто одлучили да промене своју тактику и да се више не упуштају у борбу. Рат је сада постао рат исцрпљивања. Римска војска под вештим заповедништвом Квинта Фабија, званог *Кунктатор* „Оклевало", Марцела на Сицилији и Тиберија Граха, избегавала је сусрет с освајачем, трудила се да заплени његову комору и опрему, и да спасе оне градове у Кампанији и јужној Италији који су му још одолевали, као и да га, кад год је то могуће, изагна из градова које је већ заузео. Изван Италије борба се и даље водила, и то све жешћа, са циљем да се Ханибал потпуно изолује и да се осујети долазак његових појачања с било које стране. Највеће операције биле су започете у Шпанији још пре битке код Кане. Предузети су одлучни кораци против Филипа V, македонског краља и савезника Ханибаловог. Плашећи се да би он могао напасти Италију, Римљани су послали моћну флоту да стражари на Јадрану и да му спрече спуштање на обалу. Кад је Филип покушао да освоји грчки град Аполонију, с намером да њену луку искористи као базу за своје будуће искрцавање у Италији, јадранска флота стигла је у помоћ Грцима и ослободила град од Македонаца. Најзад, кад је 212. пре нове ере, после Филипових победа у Илирији и освајања изузетно погодне луке Лис и после Ханибаловог заузимања Тарента, Македонска инвазија изгледала безмало неизбежна, Рим је против Филипа у Грчкој организовао јак савез с Етолцима на челу, обећавши им новчану и војну помоћ. Филип тако услед рата у Грчкој није могао активно да учествује у Ханибаловој борби против Римљана у Италији. И најзад, Рим је настојао да ослаби утицај Картагине на Сицилији, где је Сиракуза, после смрти Хијерона II и Ханибалових војних успеха, раскинула савез с Римом и заузела непријатељски став према њему.

За све то је требало времена, и сви ти подухвати нису одмах уродили плодом. Али Рим је и ту показао своју уобичајену упорност и победа је почела да му се осмехује полако али сигурно. Године 212. пре нове ере конзул Марцел заузео је Сиракузу после дуге и напорне опсаде у којој је римска војска морала да изиђе на крај с најновијим открићима грчког генија, јер је одбраном руководио Архимед, највећи математичар и инжењер старог века. Када је град заузет, један римски војник убио је Архимеда. Годину дана после тога Картаги-

њани су били изгнани из Кампаније, а Римљани су поново заузели Капуу. И у Шпанији је после пораза дошло до успеха када је млади, даровити Публије Корнелије Сципион постављен за заповедника римске војске у Шпанији. У таквим околностима Ханибалу је било јасно да се ситуација може поправити једино новим, одлучним победама. Али његова војска није за то била довољна снажна. Картагина му није могла помоћи, јер је сваког тренутка и сама очекивала напад Римљана са Сицилије; преостала му је само Шпанија. Позвао је стога хитно свога брата Хаздрубала да дође с главнином војске из Шпаније. Хаздрубал је успешно стигао до Италије, али се с братом није састао; римска војска га је сачекала код реке Метаура и потпуно поразила у одлучујућој бици 207. пре нове ере.

Тај пораз био је пресудан за исход целог ратовања. Војни геније Ханибалов био је такав да га Римљани никад нису могли победити у Италији. Највише што су могли постићи било је то да га постепено потискују на југ. Али захваљујући опадању његове моћи, Рим је сад могао да пребаци тежиште рата у Африку и да пошаље једну експедицију на Картагину. Тако је Ханибал био присиљен да с војском отплови из Италије ради одбране своје отаџбине. Рат у Африци, у коме је Сципион био римски заповедник, почео је 204. пре нове ере и завршио се, после низа ратних операција, битком код Заме после две године; ту је Ханибал био први пут поражен. Нумидски краљ Масиниса, који је с Римљанима склопио савез, пружио им је у том походу драгоцену помоћ. Мир је закључен 201. пре нове ере. Картагина је морала победницима да исплати огромне суме новца, да уништи све своје ратне бродове, и да пристане на ограничење своје независности у погледу спољне политике. Тако је срушен престиж који је она до тада уживала на Западу. Њена трговачка супрематија такође је уништена и она је сад постала само једна у низу држава које су живеле од земљорадње, придружујући јој трговину с другим земљама у сасвим ограниченом обиму. Њена политичка активност све се више сужавала док се на крају није свела на стално кошкање с Масинисом, нумидским краљем, који је био под заштитом Рима. Картагински поседи у Шпанији сада су постали римска провинција, и цела Сицилија исто тако. Картагина је сада са свих страна била окружена римским поседима и од Рима зависним градовима.

VI

РИМ, ХЕЛЕНИСТИЧКИ ИСТОК И КАРТАГИНА У ДРУГОМ ВЕКУ ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

Када је победио Картагину и тако свог супарника претворио у зависног и потчињеног савезника, Рим је ступио у породицу хеленистичких држава које су настале после Александра и одржавале равнотежу сила на Истоку отприлике после средине трећег века пре нове ере. У тој сфери Рим је силом прилика био одређен да одигра велику, а коначно и одлучујућу улогу. Рим сам није директно био нарочито заинтересован за Исток: није му била потребна ни подршка било које хеленистичке државе за учвршћење сопствене власти у Италији и на Западу. Поступци Рима не одају империјалистичке тенденције, односно не показују свесну жељу да се створи империја која би обухватила цео свет, попут некадашње империје Александра Великог. Такве идеје не би се могле приписати ни појединим државницима, а још мање је вероватно да је политика сената и народне скупштине била диригована свесним империјализмом.

За хеленистички Исток успон Рима као моћне државе био је политичко-историјска чињеница с којом је свака од већ постојећих сила морала да рачуна. Већина тих држава покушала је да га искористи за своје интересе; извесно је да нико није ни слутио да ће мешање Рима ускоро заувек нарушити хеленистичку равнотежу. Треба се подсетити да та равнотежа за многе хеленистичке државе није била идеал, него напротив, непријатно стање ствари с којим су морале да се помире. У ствари, ту равнотежу подржавале су само оне земље које иначе не би могле да опстану, то су биле велике трговачке републике на Родосу, у Кизику и Византиону, као и неке мање хеленистичке монархије, нарочито Пергам. Све

су оне веровале да би изгубиле слободу кад би се било која већа монархија осилила. Две најјаче државе Истока, Македонија и Сирија, биле су отворено против равнотеже сила. Египат је почетком другог века пре нове ере изгубио највећи део својих поседа ван Египта; државом су владали слаби и неспособни краљеви и он је стога био склон да подржава постојеће стање уместо да се заноси сновима о неком свом царству широм целог света. Али Македонија и Сирија сањале су о успостављању Александровог царства и о томе да цео хеленистички свет претвори у једну политичку јединицу. Против таквих тежњи упорно су се борили не само већ поменуте државе, него и цела Грчка, мада су се у њој могла јасно запазити два схватања. Сви су Грци били против туђинске власти и македонске „тираније". Али већина градова-држава, укључујући Спарту и Атину, још је била привржена негдашњем идеалу слободе за сваки град, осим, разуме се, за оне градове који су њима били потчињени; с друге стране, две конфедерације градова и народа — цивилизовани Ахајски савез и полуварварски Етолски савез — настојале су да целу Грчку уједине у једну федералну државу, углавном ради борбе с Македонцима.

Те околности довеле су до многих дипломатских интрига на Истоку; за сваког учесника те игре могућност да својој страни теразија обезбеди превагу помоћу римских легија била је привлачна и наоко безопасна. То ново оружје у борби против Македоније и Сирије било је нарочито добродошло Пергаму и Египту, као и Родосу и грчким градовима који су с њим били у савезу; сви су они похитали да успоставе пријатељске везе с Римом. Не би се могло тврдити да је Рим био потпуно незаинтересован за послове Грчке. Македонија се може назвати блиским суседом Италије од које је деле само тампон државе у Илирику и грчки градови на Јадранској обали, као и јонска острва. Осим тога, Рим није заборавио да је Филип V, краљ Македоније, покушао да за своје циљеве искористи поразе које је Рим доживљавао на почетку борбе с Ханибалом, тако да је Рим био принуђен да 205. пре н. е. склопи неповољан мир с Филипом, како би могао послати експедицију у Африку. Иако Италији није претила непосредна опасност од Филипа, свакако није било лоше на било који начин осујетити успон једног диктатора на Истоку. За сада је Филип био везан уговором с Антиохом III, краљем Сирије,

чије амбиције нису биле ништа мање од Филипових; сигурно је, међутим, да је и он тежио за таквим положајем. Грчка, Мала Азија и Египат били су у то време у великој опасности; тога су били свесни и мање важни чланови хеленистичке породице. Привремени савез између Филипа и Антиоха могао је имати озбиљних последица, мада до тог тренутка Антиох није богзна што добио. Стога је било природно што су молбе за помоћ и савез пристизале у Рим из свих мањих хеленистичких држава.

Такав положај ласкао је Риму. Живот у том граду већ поодавно је у својим спољним видовима личио на живот у Грчкој; утицај грчке културе на Рим био је знатно већи после припајања грчких градова у Италији, освајања Сиракузе и других градова на Сицилији, као и после претварања тог острва у прву римску провинцију. Сваког Римљанина тог доба снажно су привлачили грчки дух и грчка култура; Римљани су били свесни лепоте и блиставости хеленистичког периода. Легенда која је постанак Рима доводила у везу с тројанским ратом, и на тај начин га повезивала са почецима грчке историје — легенда коју је сваки Римљанин прихватао као неоспорну истину — добила је свој коначни облик у то време, и то из разумљивих разлога. Осим тога, сам Рим био је слободан град-држава, а италска федерација била је савез сличних градова-држава. Реч „краљ" парала је уши Римљана: у њиховој аверзији према краљевима и краљевској владавини било је нечег сличног америчком ставу. И ето сада, кад је победио свог најопаснијег непријатеља и био свестан своје снаге и чврстине у земљи, потпуно уверен да га никакав ударац не би могао збацити с места које је заузео, Рим је доживео да га, њему слични градови-државе који су створили чудесну грчку културу — моле да им помогне у борби против „краљева" и тирана. Политика Рима није никад била сентиментална, али кад се осећања нису косила са сопственим интересима, било је могућно пустити бар једном срцу на вољу. Ако се Грцима може помоћи, а у исти мах спречити да Филип понови своје раније победе у Илирији, то је већ довољан разлог да се умеша у компликоване међународне односе и политику хеленистичких сила.

Зато, кад је убрзо после другог пунског рата на Истоку образован један савез са циљем да се осујете Филипови планови о ширењу, било је сасвим природно што Рим није одбио своју помоћ том савезу. Филипу је објављен рат и војска

послата на Грчку и Македонију. Међутим, рат није био тако озбиљан како се очекивало. Мада је Рим морао да носи главни терет тог похода, и мада је победу у бици код Киноскефала 197. пре н. е. однела искључиво римска војска, њен посао био је ипак знатно олакшан помоћи Етолског савеза који је обезбедио копнену војску, док су Родос и пергамски краљ Атал I дали бродове. Филипов пораз није био коначан. Био је принуђен само да исплати извесну своту новца, да се повуче из градова и области које је био запосео у Азији, и да грчким градовима и савезима призна независност. Кад је Тит Квинкције Фламинин у име римског народа свечано објавио ослобођење Грчке од македонске власти, та вест је одушевљено поздрављена и у Грчкој и у Риму. Међутим, та политика проглашавања грчког ослобођења била је уобичајени трик на хеленистичком Истоку, у међусобним борбама разних држава: за Птолемеје и Селеукиде то је био ратни поклич за борбе с Македонијом, мада им то није нимало сметало да према оним грчким градовима који су били под њиховом влашћу поступају како им је воља. Али Грци су веровали да су у Риму најзад нашли искреног и незаинтересованог поборника своје слободе. Јер, Рим је био слободан град, мада су грчки градови у Италији и Сицилији од њега добили само ограничену слободу. Водећи римски државници гледали су на слободу Грчке као на нешто озбиљније од празне фразе: чак и на штету сопствених интереса повукли су првом приликом своју војску из Грчке, и оставили хеленистички свет да живи по свом нахођењу.

Али то немешање у грчке послове није потрајало дуго. Убрзо по завршетку рата с Македонијом, Антиох III, прво савезник а затим непријатељ Филипов, пао је у искушење да искористи погодну прилику да би успоставио негдашња права династије Селеукида у Малој Азији — права која су била осујећена оснивањем пергамске краљевине, египатским нападима и проглашењем независности у многим грчким градовима. Антиоху је управо било пошло за руком да после низа сјајних победа на Истоку прошири државу Селеукида безмало до њених ранијих граница. Стога је стекао назив „Велики". С Египтом је закључио споразум, и Рим, чинило се, није имао никаквог основа да се меша у унутрашње послове хеленистичких држава у Азији. Неко време Рим се држао политике немешања: радо је Азију препустио Антиоху и једино је одлучно захтевао да он не иде даље на Запад.

Али тај умерени став Рима и вера у сопствену моћ навели су Антиоха да постане смелији. Сада му се приближио Ханибал и обећао да ће му Картагина помоћи ако зарати с Римом и нападне Италију. У Грчкој је Етолски савез био незадовољан постојећим стањем: чланови савеза сматрали су се оштећеним зато што нису добили оно чему су се надали по успешном завршетку рата с Македонијом. Напокон Етолци заратише с Римом и позваше Антиоха да буде врховни заповедник њихове војске.

Антиох се сад одлучи за рат: пославши своју војску у Грчку, нагнао је Римљане да му објаве рат. Међутим, тај ратни поход убрзо се завршио потпуним поразом његове полуазијске војске, прво у Европи, а онда у Азији у близини града Магнезије 190. пре нове ере. Од Етолаца није добио никакву материјалну помоћ, а остали Грци су остали неутрални у том сукобу. Египат, Родос, Пергам па чак и Македонија стали су на страну Рима. Услови под којима је с Антиохом закључен мир показали су још једном да Рим не жели да шири своје територије прикључујући им део источних земаља. Његов циљ био је јасан: желео је да спречи јачање било које силе на Истоку која би могла постати опасна по њега. Стога је Антиох био принуђен да плати данак у новцу, да повуче своју војску из Мале Азије и да уништи своју моћну флоту која је омогућавала да се у свако доба војници пребаце у Малу Азију, Египат или Грчку.

Опште стање хеленистичког света није било поремећено овим ратом. Равнотежа сила, чији је признат чувар сад постао Рим, постојала је и даље, али на један нарочит начин: Рим је сад сређивао све унутарње спорове у Грчкој али никад се о томе није саветовао с Грцима, чак ни онда кад су били посреди искључиво грчки интереси. Све хеленистичке државе биле су независне, али ниједна од њих није била моћна. Свима њима, а нарочито грчким градовима, Рим је гарантовао „слободу", али чим би која од њих показала да жели да води независну политику, Рим би се одмах енергично успротивио. Разуме се да прави положај Грчке и хеленистичких држава није био тајна за већину далековидих Грка. Еумен II, пергамски краљ, сматрао је себе не за савезника, него поданика и слугу римског. Ни друге азијске државе ни грчки градови нису били у бољем положају. Иако Рим у почетку није желео да говори сувише отвореним и грубим језиком, временом се то променило све док његови савети пријатељима,

који су и раније веома личили на заповести, нису заиста и постали неувијена и јасна наређења која су савезници морали да прихвате и извршавају без поговора.

Грцима је нарочито сметало често мешање Рима у локалне послове њихових градова, мада је до тога често долазило на позив једне од политичких странака која се жалила на другу. Углавном су имућни грађани били за Рим, и уживали његову сталну подршку у сукобима с нижим слојевима друштва. Аристократска владавина била је ближа римском државном уређењу и уживала је искрену подршку сената. Зато је Грчка била веома рада да се ослободи римске заштите и да успостави негдашње политичко стање. Македонији је римски притисак падао још теже, а после сиријског рата, Филип V настојао је свим силама да ојача земљу. Није желео рат с Римом, али трудио се да створи такве услове који би Македонији омогућили да и даље постоји као независна краљевина. Није желео ратни сукоб, али се спремао за борбу у случају да Рим пожели да ускрати слободу Македонији. Из тог разлога настојао је да прошири своје границе на Балканском полуострву, да ојача земљу савезима с независним тракким и илирским племенима и да придобије наклоност Грчке. Све је то успешно спровео тако да је његов наследник Персеј добио од њега 179. пре н. е. краљевину јачу и богатију него што је била кад је Филип ступио на престо.

Римљани нису имали озбиљног разлога за поновни ратни поход на Македонију. С Истока им није претила никаква опасност и сенат је то добро знао. Ниједна хеленистичка држава не би се усудила да против себе изазове силу која је онакве ударце задала Сирији и Македонији. Велики савез грчких држава против Рима није се могао ни замислити: политички циљеви сваке од тих држава били су тако ограничени и тако спремно жртвовани непосредним интересима да је било какав смелији план био искључен. Осим тога, у свакој тој држави било је доста римских присталица и они би се успротивили свакој политици која би могла довести до рата с Римом. Али Рим је из својих тридесетогодишњих активних веза с Истоком извукао поуку да према својим „савезницима" поступа као с поданицима који га морају слушати, и да на сваки њихов независан поступак гледа као на издају. На Истоку је, међутим, као последица такве политике, расло незадовољство. Македонија је стекла наклоност осталих, и Грци су у њој почели да гледају потенцијалног ослободиоца од тешког римског јарма.

Није стога чудо што је Рим у таквој ситуацији био забринут због јачања Македоније. То се пре или после морало завршити потпуним престанком римског утицаја на политику и живот Грчке, а то би опет, по мишљењу сената, довело до таквог стања које би народима Истока омогућило да нападну Рим. Размотривши опасност од таквих компликација у будућности, Рим одлучи 171. пре н. е. да зарати с Македонијом. Персеј пошаље своје изасланике у Рим, настојећи да сачува мир, али услови које су му изасланици саопштили по повратку из Рима били су исто што и губитак слободе. Персеј се тад одлучи на рат. Иако је углавном уживао наклоност Грчке, нико осим Епира није му могао пружити војну помоћ; Ахајски савез, у то време највећа сила у Грчкој, остао је строго неутралан и поред тога што је међу присталицама демократске странке у ахајским градовима расло непријатељско расположење према Риму. Родос и Пергам остали су неутрални. Прве две године рата биле су углавном повољне за Персеја. Подстакнути тим његовим успехом, и плашећи се да би победа Рима њих довела у право ропство, чак су се и Еумен, пергамски краљ, и Рођани, иако љути непријатељи Македоније, упустили у дипломатске интервенције наговарајући Рим да с Персејем склопи мир и да на Истоку успостави стање које је тамо владало пре почетка тог рата. Родос је чак послао нарочито изасланство с тим задатком, али Персеј паде пре него што је изасланство стигло у Рим. Иако је рат трајао две године, сенат није ни помишљао на мир, него је на бојиште послао заповедника Емилија Паула, способнијег и смелијег од његових претходника. Он је жестоко напао Персеја и присилио га на одлучну борбу у близини македонске луке Пидне. У тој бици која се одиграла 168. г. пре н. е. Персеј је потучен до ногу.

Значајно је да чак ни после те најновије победе над својим последњим супарником на Истоку Рим није сматрао да треба да припоји својој територији било које области на Истоку, мада је на Сицилији, после првог и другог пунског рата, поступио друкчије, као уосталом и у Шпанији после Ханибаловог пораза. Исток је теоријски остао слободан и независан чак и после битке код Пидне, али о његовој политичкој судбини сад је одлучивао победник по свом нахођењу, не обазирући се на интересе или жеље појединих народа. Римљани никад нису имали симпатија за македонску монархију и сад су је укинули подаривши Македонији „слободу" коју она

никад раније није ни имала ни желела. Земља је подељена на четири посебне државе, од којих су сваку сачињавали савези племена и градова и којима се управљало слично као у тадашњим грчким савезима. Сваком државом управљали су магистрати, одговорни сталном савету састављеном од представника разних области. И магистрати и савети бирани су између чланова имућне класе која је једина уживала политичка права. Родос и Пергам скупо су платили своју наклоност према Персеју. Први је изгубио много од свог трговачког значаја стварањем слободне луке на Делосу која је била додељена Атини и налазила се под контролом атинских намесника. С ослабљеном флотом Родос више није могао да обавља свој задатак у обезбеђивању сигурне пловидбе по мору, тако да је гусарење узело маха, а с њим и трговина робљем. Делос је постао главна пијаца робова коју су махом снабдевали гусари из Анадолије и са Крита. Пергам је кажњен одузимањем једног дела територије која је додељена његовим суседима Галатима и краљу Битиније.

Сви Грци који нису стали на страну Рима били су строго кажњени, а нарочито Ахајски савез. Иако није било доказа за њихово саучесништво с Персејем, сенат је захтевао да најистакнутије и најнезависније личности у том савезу — њих око хиљаду на броју — буду послати у Рим. Кад су стигли у Италију, нису били изведени пред суд него су ту задржани и распоређени по разним италијанским градовима.

Такав самовољан и груб поступак изазвао је мржњу Грка на коју су Римљани одговорили неком врстом презира. Више није било модерно одушевљавати се Грчком и народна странка у Риму, чији је најистакнутији представник био Марко Порције Катон, Грке је увек називала Грекулима *(Graeculi)* и отворено пропагирала доктрину по којој је грчка култура штетна за Рим. Рим је сада потпуно самовољно поступао према Истоку; то можда и не би било тако лоше да та његова управа Истоком није била маскирана. Рим није држао војску на Истоку, а хеленистичке државе појединачно нису имале војску вредну помена. Зато је у Грчкој завладала анархија, а борба политичких странака постала је жешћа него икада. Како Рим у грчким водама није држао сталну флоту, гусари који су господарили морем готово сасвим су онемогућили редован довоз животних намирница с обала Црног мора, из Египта и Мале Азије у Грчку. Класна борба у грчким градовима постајала је још огорченија због све чешћих раздобља оскудице и скупоће. Хеленистичке монархије биле су у сталном међусобном рату: Пергам с Галатијом, Битинијом и Понтом, Сирија с Египтом. Ти су се ратови често компликовали мешањем Рима који је у тим земљама дејствовао преко својих изасланика, а ови, будући подмитљиви, нису ничим доприносили тријумфу права и правичности у хеленистичком свету. У Македонију су са севера стално упадали Трачани, Келти и Илири, а она је била сувише слаба да их сузбије.

Тако створени услови живота били су неподношљиви и незадовољство, опште и несавладиво у целој Грчкој и на Истоку, довело је до последњег чина драме. Године 149. пре н. е. неки Андриск, који се издавао за Персејева сина, дигао је буну у Македонији; уједињење земље и поновно успостављање династије били су ратни покличи побуњеника. Али побуна је брзо угушена. У исто време Ахајски савез, нарочито његов демократски део, дигао се против Рима, захтевајући од њега да се не меша у унутарње послове Савеза као ни у локалне размирице са Спартом и другим суседима. Римљани њихов протест прогласише за побуну и угушише је веома строго. Конзул Луције Мумије коначно је 146. пре н. е. савладао Ахајце у бици код Леукопетре на Истму. После тих удараца задатих Грцима и Македонцима због њиховог последњег покушаја да се ослободе, Риму није преостало друго до да Македонију претвори у своју провинцију, с војним намесником и стајаћом војском чији је задатак био да одржава ред у Македонији и Грчкој и да их брани од напада са севера и запада. Грчкој је остављена сенка независности, али и она је скупо платила своју љубав према слободи. Ахајски савез био је савладан, а Мумије је разорио једно од његових главних упоришта — богати трговачки град Коринт, чија је територија проглашена својином римског народа. Цела Грчка стављена је под надзор намесника Македоније, али ове области ипак нису претворене у римску провинцију. Неки градови су и даље остали у савезу са Римом и нису, као народ Македоније, били присиљени да плаћају данак.

На Западу, међутим, спољна политика Рима формирана је под утицајем околности које су уследиле после другог пунског рата. Галска племена у долини Поа била су најзад покорена, а у северној Италији створене су колоније римских грађана тако да је и она убрзо романизована. Цела Сицилија ушла је у састав једне провинције. У Шпанији је ситуација била сложенија. Јужни део земље, некадашња картагинска

провинција, сад је постао римска провинција. Али тај уски појас римске територије који се граничио с већим бројем независних и ратоборних племена, као што су Келтибери и Лузитанци, био је стално у ратном стању. Да би га одбранили и да би заштитили богате руднике сребра и бакра које су нападали и пљачкали суседни домороци, Римљани су ту морали да држе јаку стајаћу војску која се непрекидно борила с независним племенима са средишне висоравни у Шпанији. У том рату доживели су више озбиљних пораза. Сурови методи одмазде које су њихове војсковође примењивале онемогућавали су мир. Борба с Лузитанцима у оном делу полуострва где се данас налази Португалија била је нарочито упорна. То племе се против својих непријатеља борило успешно пуних осам година, од 147. до 139. пре н. е. под вођством свог способног вође по имену Виријата; Келтибери, чије је главно упориште био град Нуманција, издржали су још дуже, од 143. до 133. пре н. е. и задали доста јаких удараца римској војсци. Сенат није признао споразум који су побеђене римске војсковође склопиле с Келтиберима. Римски намесници пљачкали су и немилосрдно убијали домаће становништво тих освојених области. Најзад је Сципион Емилијан, син Емилија Паула и усвојеник Сципиона Африканца, који је победио Ханибала, после дуге опсаде заузео Нуманцију.

Међутим, главна тачка на Западу у коју су биле упрте очи римских државника била је Картагина. Иако је стално ратовала са нумидским краљем Масинисом који јој је често одузимао по неки део територије, иако је губитак бродовља и трговачких центара у Средоземљу веома смањио њену трговину, Картагина се ипак брзо опорављала од свог пада. Њени напори били су углавном усредсређени на то да повећа производну моћ својих поседа у Африци научним пољопривредним методама уз помоћ капитала; сличне методе примењене су у сточарству, воћарству и повртарству. Она је и даље била главни извор и извозник производа из централне Африке — урми из сахарских оаза, слоноваче, злата и робова. Афричка пшеница постајала је све важнији артикал на светским тржиштима. Све већи просперитет Картагине није био тајна за Рим. Позната је анегдота о Катону, који је био на челу „националистичке" и земљопоседничке странке: вративши се из Картагине, по обављеном изасланичком послу, устао је у сенату и показао грану пуну дивних смокава као доказ да је препород Картагине опасан за Рим и да Картагину треба разорити.

Мора се признати да су докази за ту опасност, које су нудили Катон и његове присталице, били веома неубедљиви. Картагина није имала флоте ни јаке војске; сва њена пажња била је управљена на похлепног и неуморног Масинису, а рат с Римом није јој био ни на крај памети. Но упркос томе, у Риму је постојала странка која је из личних интереса желела да Картагина престане да постоји као независна краљевина. У тој странки није било људи који су се бавили трговином или занатством, јер такви људи нису још имали никаквог политичког утицаја, а с друге стране, учешће Картагине у међународној трговини тог времена било је незнатно. Прави непријатељи Картагине били су велики земљопоседници у Италији, који су незадовољно гледали на извоз вина и уља из Африке на Запад. Цео Запад, као што ћемо ускоро видети, снабдевао се вином и уљем од тог времена надаље углавном из Италије. Ти људи желели су производњу у Африци да ограниче на жито за којим су расле потребе и у самој Италији, а истовремено су смерали да своје поседе увећају земљом отетом од картагинских земљопоседника. Управо је та класа богатих земљопоседника одређивала тада политику Рима.

Све ово објашњава зашто су Римљани без икаквог стварног повода опет заратили с Картагином, уништивши тај напредни град свирепо и непотребно и побивши већину његовог становништва. Трећи пунски рат трајао је од 149. до 146. пре нове ере. Картагина се бранила јуначки, али без изгледа на успех. Њен целат био је онај исти Сципион Емилијан који је раније разорио Нуманцију, иако је био политички противник и Катона и земљопоседничке странке. Територија Картагине била је припојена римској држави и названа провинцијом Африком. Највећи део земље покуповали су или изнајмили богати римски земљопоседници. Већина других градова који су припадали Картагини била је поштеђена разарања, а некима је чак остављена и њихова локална самоуправа.

Кад је Рим једном већ почео да припаја друге земље својој држави, тешко му је било да се на том путу заустави, утолико пре што су хеленистичке земље показале прилично спремности да му изиђу у сусрет. Тако је Рим из Грчке прешао у Малу Азију. Краљевина Пергам одавно није била ништа више до ли послушни вазал Рима, а да су и његови краљеви били тога свесни показује поступак Атала III, последњег краља пергамске династије. Он је своју краљевину завештао Риму, и кад је 133. пре н. е. умро, његов наследник је, преузевши

власт, своју земљу назвао провинцијом Азијом. То предавање једног дела Азије Риму није прошло без крвопролића. И овде је, као и у Македонији, било отпора. Једна странка, предвођена Аристоником који је тврдио да је у сродству с пергамском династијом, састављена углавном од робова и кметова недавно умрлог краља, као и од неких богаташа и планинских племена из Мисије, борила се неколико година за слободу. На крају је и та побуна угушена.

Тако је за нешто више од пола столећа римска држава престала да буде федерација италских градова и племена, и постала велика сила без премца како на Западу тако и на Истоку. Римљани нису посебно настојали да дођу до тог положаја, нису се за то припремали, нити су то желели: то је био природан резултат низа догађаја чије последице нико у Риму није предвидео, нити могао да предвиди. Али ипак, то претварање Рима у државу светских размера један је од главних догађаја у светској историји, и тај догађај изменио је ток историје. Он је, осим тога, у живот Рима увео многе нове елементе, политичке, друштвене и економске — а ти елементи довели су до корените промене у целокупном животу римске државе.

VII

РИМСКЕ ПРОВИНЦИЈЕ

Пред крај другог века пре нове ере организација римске државе била је далеко сложенија него у време пунских ратова. Њено средиште био је и даље град Рим, с уобичајеним уређењем града-државе (види главу IV), с великом територијом раштрканом широм Италије, и с пуноправним грађанством које је живело распоређено по целој тој територији. Око Рима су били окупљени други градови-државе везани с њим разним уговорима: први и најближи били су му латински градови, а за њима латинске колоније разбацане по целом полуострву, па онда удаљенији италски градови — етрурски, грчки, умбријски и самнитски. Сви су они били окупљени око Рима као његови савезници и заједно с њим сачињавали су италску федерацију. Иако су у свим питањима спољне политике представљали једну јединицу, чланови тог савеза нису у ствари били уједињени никаквим крвним везама и унутрашње уређење тих заједница уједињених с Римом често се међусобно веома разликовало. Тако је била организована римско-италска држава. Један једини принцип, доследно спроведен, био је темељ на коме је она почивала: римску државу сачињавали су искључиво римски грађани и римски савезници и нико други.

Али већ после првог пунског рата Рим се морао суочити с једним новим и тешким проблемом управљања државом. Југозападни део Сицилије, а затим Корзика и Сардинија, били су инострани картагински поседи, а становници су били картагински поданици или вазали; на тим острвима било је и картагинских градова који су служили као трговачке испоставе, административни центри и тврђаве. Међутим, од локалне управе није било ни помена. Становништво је морало

да даје Картагини одређени део својих прихода, што је био знак и симбол његовог подређеног положаја. Кад је склопљен мир с Картагином, али не и са градовима и племенима на побеђеној територији, та острва постала су део римске државе. Тада се поставило питање: какво место у уставним оквирима италске федерације дати тим новим областима?

Док је рат трајао, све је било доста јасно. Римска војна власт, конзул или претор, све је решавао аутократски. Али кад се рат завршио, постало је неопходно да се одреди будући положај тих земаља. Није било вероватно да ће Рим желети да их укључи у италску федерацију: домаће становништво било је сувише примитивно по својим политичким и друштвеним идејама, а ниво њихове културе био је веома низак; није било могућно замислити их као савезнике. Осим тога, пре него што су ушли у састав римске државе, ти народи нису имали независан политички живот, због чега је било немогућно с њима склопити мировни уговор као с равноправном страном *(foedus aequum)*. Најједноставније решење за Рим било је да прихвати ситуацију такву каква је, не мењајући ништа, и тако се на те земље гледало као на области које су и даље подвргнуте војним законима, па је Рим тамо сваке године упућивао војне магистрате.

С тог становишта та територија била је, према римском јавном праву, *provincia*, или „делокруг", римског магистрата чији су едикти одређивали односе становника према централној власти у Риму. Рим је једноставно заменио Картагину; сад су картагинског намесника и војску заменили римски, док је домаћи живаљ обрађивао земљу и гајио стоку исто као и пре, дајући део својих прихода врховној власти коју је представљао претор и његов помоћник за финансије, квестор. Један део новца од тих дажбина трошио се ту, на лицу места, а други се слао државној благајни у Рим. Тако су ти прекоморски поседи припадали самом Риму, а не федерацији, док се римска држава састојала не само од грађана и савезника, него и од поданика. Појам поданика био је стран грчко-италским идејама о управљању државом и позајмљен је из репертоара оријенталних монархија. Према римској терминологији ти поданици били су *dediticii*, тј. они су се предали на милост и немилост победнику. Нису били ни грађани *(cives)*, ни савезници *(socii)*, него странци *(peregrini)*. У Италији је тај статус, пошто је Рим победио разне градове и народе, одмах замењен споразумом између победиоца и побеђеног, али је у провинцијама остао непромењен. Примена тог истог принципа на Шпанију била је природна, зато што је и Шпанија из картагинских прешла у римске руке.

Али тај проблем није био тако једноставан кад је и остали део Сицилије, то јест део који је дотада припадао Грцима, постао саставни део римске државе после другог пунског рата и пада Сиракузе. Ту је, као и у Италији, било древних грчких градова чије је становништво било на далеко вишем културном нивоу од становништва западне Сицилије. Римљани, међутим, нису били вољни да одступају од принципа које су једном прихватили. Они грчки градови који су дотада били римски савезници остали су то и даље, и били су у истом положају као, на пример, Масилија и Сагунт, док су сви преостали делови острва постали римска провинција. До таквог решења дошло је зато што се тим делом острва већ готово педесет година није управљало као групом независних држава-градова, него као територијом хеленистичке монархије у којој је Сиракуза била престоница. Сиракушки тиран сматрао је становнике својим поданицима који су морали да му дају обол од прихода са своје земље, да плаћају порез на своју стоку и на приходе од трговине и занатства. Међутим, ако су ти поданици живели у градовима, или на земљи која је припадала појединим градовима, било им је допуштено да имају своју локалну управу са магистратима, већима и сопственом народном скупштином. Тиран се служио тим локалним властима за убирање пореза од становништва града и земље која је припадала граду. Хијерон је у својој непосредној власти држао ону земљу која није припадала појединим градовима већ на којој је живело домаће земљорадничко и сточарско становништво. Порезе с тих области убирали су његови чиновници.

Ти односи између државне власти и народа остали су непромењени. Римски народ заменио је Хијерона, а сви Сицилијанци, осим становника савезничких градова, постали су његови поданици. Претор и његов помоћник за финансије, квестор, делали су у име римског народа и у провинцији су имали сву власт, војну, административну и судску. Западни део острва, који је после првог пунског рата постао римска провинција, сада је био уједињен с другом половином острва па су закони, које је донео Хијерон у Сиракузи а које су затим потврдили сенат и намесници Сицилије, сад пренети и на тај део.

Од тако постављених принципа Рим никад није одступио: и остали прекоморски поседи били су третирани исто као Сицилија. Македонија и Азија (бивша краљевина Пергам) биле су пре припајања Риму краљевине с државним уређењем веома сличним Хијероновој краљевини на Сицилији; Римљани су сачували оквире и спољне облике владавине каква је била у време хеленистичких краљева. И овде је претор заменио краља, и овде су краљевски укази и закони укључени у преторске „едикте" који су имали силу закона; у њима је претор објављивао правила по којима ће владати народом. И овде је претор био врховни судија и одлучивао у оним случајевима кад су становници провинције били незадовољни пресудама својих домаћих судова. И овде су неки градови, који су раније били у савезу с Римом, сачували и даље тај статус савезника и нису формално били укључени у провинцију. Потпуно исти поступак био је и онда кад је картагинска територија претворена у провинцију; неки приморски фенички градови, који су издали Картагину и склопили савез с Римом за време трећег пунског рата, остали су римски савезници и после формирања провинције Африке.

Тако од краја другог века пре н. е. налазимо сложену шему управљања, и она се може овако приказати. Рим и његови италски савезници сачињавали су језгро државе. Али, Рим је тад већ имао и других савезника. Било је нових савезника и знатан број њих налазио се ван граница Италије. Многи од њих живели су у земљама које су биле проглашене за римске провинције у којима је римски претор имао апсолутну војну и грађанску власт. Стога се не треба чудити што се ти савезници нису готово нимало разликовали од поданика, и што су Римљани више тежили за тим да их спусте на тај ниво, него да поданике уздигну на ниво савезника. Иста тежња постојала је и у односу Рима према оним пријатељима и савезницима који су се још сматрали независним политичким јединицама — као на пример градови у Грчкој и нека грчка острва, као и у неким деловима Мале Азије који никад нису били укључени ни у римску провинцију Азију, ни у било коју тада још постојећу хеленистичку краљевину. Ти градови су номинално били независне државе, али њихов положај није се у ствари много разликовао од положаја градова савезника чија је територија била у склопу неке од римских провинција. Рим је и једнима и другима без разлике издавао наређења. Додуше, он то обично није чинио директно, него посредством намесника најближе провинције. Тако је у делокруг претора Македоније спадала Грчка, а делатност претора у Пергаму протезала се и на Малу Азију.

Хеленистички монарси на Истоку и домаћи краљеви у Нумидији и Мауританији нису боље прошли: и они су били обични римски вазали и њихова спољна политика зависила је потпуно од Рима. Најопрезнији међу њима нису ни покушавали да се у својим односима према другим земљама понашају као независни, и настојали су да сазнају шта Рим жели пре него што би предузели било какве кораке у тим стварима.

Формирање провинција као дела римске државе било је од прворазредног значаја за политички развој Рима и Италије. Рим се за своје приходе сад могао ослонити углавном на своје нове поседе, али његови грађани нису радо одлазили да ратују у удаљеним деловима света. Тако је Рим сад строже него пре захтевао од својих савезника у Италији да извршавају своје војне обавезе и почео је, што није нимало чудно, с њима да поступа као са својим прекоморским савезницима, да се меша у њихове локалне послове и да тражи да се његови едикти спроводе без поговора. Исто је тако природно што су његови савезници у Италији захтевали део користи од тих новопридобијених поседа чијем су освајању и они допринели. Али римски грађани нису били вољни да своје поседе и приходе деле са савезницима, а истовремено је бивало све јасније и то да нису спремни да прошире грађанско право и на те савезнике. Сукоб између римских грађана и савезника очито је био неизбежан.

Подложно је сумњи да ли је римски систем управљања у провинцијама могао постати омиљен међу становницима којима се владало на тај начин, нарочито на Истоку и међу Грцима који су придавали велику важност чисто спољним видовима аутономије и политичке независности. Али, независно од тога, стварни облик римске владавине био је такав да становницима провинција није обезбеђивао право ни правду. Хеленистички краљеви су ипак водили рачуна о расположењу својих поданика, ако ни због чега другог а оно ради сопствене сигурности. Али сенат и римски магистрати гледали су на провинције као на „поседе римског народа" *(praedia populi Romani)*, за чији су се напредак слабо старали. Истини за вољу, било је и добрих, поштених намесника који су провинцијама желели добро. Али сама чињеница да је један човек апсолутни господар у великој земљи у трајању

од једне године, и да по истеку те године одлази из земље, морала је на намеснике деловати корумпирајуће. Тако се све више и више устаљивао обичај да тај управљач пљачка становништво провинције и савезнике у сопствену корист, и да на своје звање гледа као на свој лични златни рудник и средство које ће му олакшати пут ка напредовању у политичкој каријери. У ствари, није било забрањено жалити се сенату и римском народу на непоштене намеснике, али провинцијама није било лако да у случају такве жалбе обезбеде праведну истрагу. Грчки градови, који су имали и организацију и новац, могли су то да постигну; међутим за већину становништва које је живело ван градова такав покушај био је безнадежан.

Тај систем управљања провинцијама знатно је допринео оним новим, друштвеним и економским условима у Риму који ће бити тема следећег поглавља, а исто тако и промени, видно израженој у другом веку пре н. е., у менталитету владајуће класе. Патрпотизам је потиснут у позадину, а лични интереси, често сасвим себични, сада ступају у први план.

VIII

РИМ И ИТАЛИЈА ПОСЛЕ ПУНСКИХ РАТОВА И РАТНИХ ПОХОДА НА ИСТОКУ

Иако су ратови у Африци и на Истоку довели до коренитих промена у друштвеном и финансијском уређењу Рима и Италије, политички поредак Рима остао је непромењен. Рим је и даље био град-држава којим је управљала аристократија. Као у четвртом веку пре н. е. и на почетку трећег, главни политички орган био је сенат, тело чији су редови попуњавани углавном припадницима римске аристократије. Језгро те аристократије сачињавали су патрицији који су већ дуго били крупни земљопоседници и који су имали времена и новца толико да су могли цео свој живот да посвете управљању државом. Та најстарија аристократија постепено је кооптирала најбогатије и најспособније представнике и вође плебејаца, као и најбогатије и најутицајније грађане из латинских и савезничких градова који су уживали права римских грађана. Тако је створена нарочита класа која се одликовала богатством и отменошћу. Народ је њене чланове бирао за магистрате и њима су се попуњавала празна места у сенату. Породична прошлост сваког кандидата условљавала је његово право да буде примљен у сенаторске редове, тј. нобилитет *(nobilitas)*; питање које му се постављало било је ово: може ли да наведе кога из свог рода ко је био магистрат римског народа или сенатор. Ако би се неко захваљујући сопственој способности и заслугама у служби пробио до сената, или био изабран за неку магистратуру — а то се ретко дешавало — добио би назив скоројевића *(homo novus)*, а старе племићке породице поступале би према њему с извесним презиром и подозрењем.

Тенденција ка демократији, која се по извесним знацима наслућивала у четвртом веку пре н. е., нестала је у трећем и на почетку другог века. Плебејци су се ретко састајали без присуства патриција. У ствари, друштвени положај грађанина није био дефинисан самом чињеницом да он припада плебејској породици, зато што су многе плебејске породице биле укључене у нобилитет који је владао земљом. Крајем трећег века пре н. е. плебејска скупштина по трибама била је спојена са народном скупштином по центуријама и тако је од та два некада засебна тела настао нов мешовит облик народне скупштине. Некадашње народне вође, трибуни, нису више играли важну улогу у народном животу иако их је народ и даље бирао; сад су и они припадали сенаторском нобилитету, били углавном и сами сенатори и све више губили контакт с народом. Стварну бригу о пословима у земљи и иностранству водио је сенат коме су били подређени готово сви магистрати. Његове одлуке у стварима које нису биле обухваћене законима изгласаним у скупштини имале су силу закона. Сенат је водио спољну политику Рима, располагао државним финансијама, водио надзор над војсковођама у рату и обично управљао законодавном активношћу народне скупштине. Осим тога, сенатори су као класа имали велику правосудну власт, пошто су пресуде у судовима у којима су председавали претори доносиле пороте састављане искључиво од сенатора. Сенат је био безмало свемогућ.

Објашњење је просто. У она тешка времена кад се готово непрекидно негде ратовало, грађани су инстинктивно осећали да им је преко потребна јединствена и снажна државна управа. Такву државну управу не би им могли обезбедити ни магистрати ни народни трибуни. Магистрати су се бирали на годину дана и били су сувише заузети текућим пословима, грађанским и војним, да би могли сигурно и систематски управљати државом. Ни народна скупштина није за то била погоднија од њих. Најбољи грађани, најзрелији и најискуснији, борили су се на ратиштима из године у годину. Кад би народна скупштина управљала земљом, то би значило препустити судбину Рима групи људи окупљених више-мање случајно — свакако мршавој мањини целог грађанства. С друге стране, ту је био сенат, једино тело које је стално заседало и које су сви поштовали, које је одавно било упућено у све јавне послове и састојало се од људи с дугим и разноврсним искуством у управљању земљом. Сенат је доказао да одлично

води државу. Немамо разлога да претпостављамо да су сенатори били изузетно проницљиви људи или да су се у свом раду управљали према неком непогрешивом систему; сенат је често грешио, колебао се, и у спољној политици није био нарочито доследан. Али мора му се признати бар жарко родољубље и беспримерна чврстина и одлучност која је одолевала свим поразима и невољама. Свесни тога, грађани су сенату препустили безмало сву власт у јавним пословима.

Сенату је такође углавном припадао и надзор над војском. Римске легије, то јест милиција римских грађана, имућни грађани и већином земљопоседници, заједно с пешадијом и коњицом *(cohortes et alae)*, које су у ствари биле војска римских савезника — тако образоване легије биле су оружје помоћу кога је Рим могао не само да уједини Италију, него и да створи римску империју, државу града Рима која је обухватала огроман део света. Ти исти људи борили су се и на бродовима римског народа, када је ваљало да се воде битке на мору, као на пример у рату с Картагином и доцније на Истоку. Том војском командовали су конзули и претори, магистрати који су сваке године бирани у Риму, и војни трибуни који су служили годину дана, ако их је бирао народ, или до краја ратног похода ако их је именовао врховни заповедник. Али права снага војске није потицала од тих официра племенитог порекла који су се смењивали; она је потицала од центуриона различитих рангова који су заповедали центуријама и манипулама — посебним мобилним јединицама на које је легија била подељена. Ти људи до танчина су познавали вештину ратовања; одржавали су римску дисциплину и римске војне традиције, а били су и изванредни градитељи оних утврђених логора на које се римска војска у рату увек ослањала. Захваљујући њима, као и појединим великим војсковођама, па на крају и сенату који је строго одржавао стабилност војске и радо прихватао техничке новине, сељачка милиција брзо је у ратном напору постајала ефикасна војска наоружаних грађана. Та војска показала се више него дорасла картагинској војсци и најамницима хеленистичких краљева.

Али страшна борба пунских ратова прошла је, а после тога дошле су године победа на Истоку — довољно победа да опију људе и да им заврте главе. Последице оба та периода виделе су се пре свега у привредном и друштвеном животу Рима. Огромни губици које су поднели грађани и савезници током тих ратова зауставили су пораст становништва: пре

другог пунског рата било је 270.000 пунолетних мушкараца; тај број опао је 209. пре нове ере на 137.000. Тај огромни пад мора се приписати делом ратним губицима, а делом отцепљењу Капуе. Број одраслих мушкараца у 203. пре н. е. био је 214.000. Али чак и кад је мир успостављен, број грађана растао је споро и неправилно. Највиша тачка достигнута је 163. пре н. е. кад је тај број износио 337.000, а затим је до 130. пре н. е. постепено опадао до 317.000. Не располажемо статистичким подацима о осталом делу Италије, али могућно је да је исти процес и тамо био у току. Било је промена и у распореду грађана. Лаций више није био њихово главно средиште и мали поседи у Лацију постепено су замењени великима. Знатан број грађана сад је био расут по целој Италији, као ситни посједници у колонијама или по индивидуалним добрима. Северна Италија, плодна долина реке Поа, била је густо насељена овим грађанима, и то далеко више него југ. Земље је у Италији било више него довољно за грађане који су желели да се настане ван градова: после више узастопних покољa Самнита, у самнитским и пунским ратовима, на југу су остала пуста велика пространства, а исто тако и на северу уништењем Гала за време другог пунског рата. Али релативно је мало било оних који су били вољни да ту земљу прихвате и обрађују.

У том раздобљу римски сељаци, заједно с другим ситним земљопоседницима који су припадали савезничким заједницама у Италији, још увек су били војни и друштвени темељ државе. Они су сачињавали велику класу, али сад су уз њих стале и друге класе које су се брже повећавале и чијем су развоју нови економски услови ишли на руку. Терет пунских ратова пао је углавном на земљорадничку класу. Она је више од осталих сносила тежину трибута *(tributum)*, ратног пореза који се често убирао; њени људи највише су гинули, и то најјачи и најздравији међу њима. Великопоседници су били мање погођени, али чак и они више од класе пословних људи која је настајала и богатила се захваљујући војним ликвидацијама, бродоградњи, изградњи путева и другим службама.

После пунских ратова низале су се победе на Истоку, у богатим земљама хеленистичког света. Рат у античко доба није био само политичка ствар; он је био и комерцијалан подухват. Ратна контрибуција коју је захтевао победник могла је стићи до римске благајне нетакнута, али знатан део ратног плена

се, законито или незаконито, лепио за прсте војсковођа, официра и војника у виду злата и сребра, стоке и робова. Отуд се у то време у Риму појављује много капитала у виду кованог новца, који се налазио у рукама војсковођа и официра, то јест код чланова сенаторске класе, или код војних ликвидатора и препродаваца ратног плена. Тај капитал тражио је у шта да се уложи. С друге стране, држава, чији је стални извор прихода била државна земља, тражила је капитал којим би унапредила ту земљу. Најсигурнија инвестиција била је улагање новца у земљу, а робови који су у великом броју стално пристизали у Италију са Истока и Запада у изобиљу су обезбеђивали радну снагу. За време пунских ратова велики део јужне Италије и Апулије, области које су се определиле за Ханибала, постао је државно власништво. Опустошена, та земља није привлачила ситне земљопоседнике, него је постепено прелазила у руке капиталиста махом из сенаторске класе који су је од сената лако добијали у најам или су успевали да је запосједну без неког одређеног правног основа и да откупљују по ниским ценама земљу од приватних власника које је рат довео до пропасти.

Али рат је створио и једну нову класу богатих грађана који нису припадали сенаторској класи. Већ сам говорио о војним ликвидатима, набављачима и коморцијама. Такав посао није доликовао сенаторима и одударао је од аристократских традиција, а ни држава га није одобравала, јер је 220. пре н. е. донет Клаудијев закон по коме је сенаторима забрањено да се баве трговином или да склапају пословне уговоре. Али држави су, што се више богатила, били све потребнији људи искусни у трговачким пословима. После пунских и источних ратова Рим је стекао огромне поседе како у Италији тако и изван ње — шуме, руднике, каменоломе, ловишта рибе, солане, радионице за млевење соли и пашњаке. Свим се тим требало користити, а једини начин био је да се то да у закуп или на коришћење по уговору. Град-држава са својим системом једногодишњих јавних служби једино је посредним путем могла да унапређује своје изворе богатства. Зато су се уговори о закупу или експлоатацији природно склапали с људима који нису припадали сенаторској класи и који су, будући увучени у посао ратним потребама, донели из рата нешто капитала. Они су радили индивидуално или у групама, образујући друштва и компаније за заједничку експлоатацију разних објеката из државног власништва. Пошто су по

свом личном богатству били квалификовани да у војсци служе као коњаници, класа тих богатих пословних људи временом се изједначила с оним грађанима који су се на позив на оружје одазивали на коњу — другим речима, с витезовима *(equites)* који су некада чинили првих осамнаест центурија из прве „класе".

Појава и успон велике класе капиталиста који су желели да уложе новац у земљу довела је до таквог обрађивања земље које је за Италију било ново мада се одавно примењивало на хеленистичком Истоку и у Картагини. По старом систему римски грађанин земљорадник живео је на земљи и обрађивао је уз помоћ своје породице и можда још неколико робова који су с економског гледишта представљали чланове породице. *Familia*, породица, обухватала је по римском праву не само чланове породице него и све клијенте и робове који су активно учествовали у земљорадњи. У Италији се још радило и живело по том систему, али сад се поред тога појавио и други систем који је био заснован на капиталу и робовском раду и обављао се по заповести одсутног господара. Овај је живео у Риму или у неком другом италском граду и своје време користио да се бави неким другим послом. Ти поседници гледали су на земљу као на инвестицију и зато им је било стало до тога да пронађу најуносније методе обрађивања земље.

Такве методе Грци су још давно открили. Аристотел и његови ученици, проучавајући ботанику, највећу пажњу су поклањали биљкама корисним човеку, а домаће животиње биле су им главни предмет у изучавању зоологије. Запажања ботаничара и зоолога практично су у обради земље користили многи земљорадници. Удружујући научну теорију с резултатима експеримената, они су састављали приручнике о земљорадњи, указујући јасно на најуносније методе обрађивања земље, као и на најподесније методе за разне пределе. Ти приручници нису били намењени ситним земљопоседницима него само богатим велепоседницима који су располагали капиталом и радном снагом великог броја робова и кметова. Њихов циљ није био издржавање породице, него продаја производа на тржишту. С тог становишта житарице су од свих култура доносиле најмање прихода. Грци су од памтивека жито набављали из других земаља — из Италије, Сицилије, Египта, са севера Балканског полуострва и са пространих степа јужне Русије, за увоз жита плаћајући извозом вина, уља, воћа, вуненог и ланеног тканина, металне и занатске робе и луксузних производа. Било је стога природно што су људи који су радили за извоз главну пажњу поклањали виноградима и маслињацима, воћарству и сточарству, а нарочито гајењу оваца од којих се добијала фина вуна. То су биле пољопривредне гране којима се поклањала нарочита пажња у научним приручницима. Производња жита препуштена је или ситним земљопоседницима који нису имали капитала за уносније послове или земљорадницима у далеким крајевима света који су се ослањали углавном на рад кметова.

Ове околности опет су се јавиле у Италији у том раздобљу. На југу полуострва производило се већ одавно не само жито него и вино, уље и фина вуна. Римљани су са земљом наследили од Грка и методе за производњу тих артикала. Све већа акумулација капитала у рукама римских грађана навела их је да се све више бave тим нарочитим пољопривредним гранама. Од Грка у јужној Италији Рим је наследио не само пољопривредне методе него и њихове трговачке везе, а пунски ратови допринели су проширењу тих веза. Шпанија и Галија, главна тржишта Картагине, сад су постале италска тржишта. За римске капиталисте било је природно да научно унапреде виноградарство и воћарство на својој земљи и да на великим пространствима посаде маслине, да одличне пашњаке у средњој и јужној Италији користе за научно унапређење сточарства. Све што су тако производили Грци из јужне Италије извозили су на Запад, а доцније, кад су италско вино, уље и тканине могли по квалитету да конкуришу грчким производима, све се то извозило и на Исток.

Како се тај капиталистички систем пољопривреде ширио, и како се све више капитала улагало у обраду земље и сточарство, за Италију се све више и хитније постављало питање пласирања њених производа. Видели смо већ како су пољопривредни интереси римских државника утицали на спољну политику Рима: управо је Катон, писац прве латинске студије о пољопривреди, упорно захтевао да се Картагина разори. То се може објаснити само његовом жељом да отклони конкурента у производњи вина и уља за западно тржиште. Рим је желео да га територија Картагине, као и Сицилија и Сардинија, прехрањују гајећи жито као главни производ. Иста та политика спроведена је у Галији и Шпанији.

Горе описане економске промене биле су од великог друштвеног и политичког значаја. Становници јужне Италије,

чију су земљу покуповали шпекуланти, у све већем броју су емигрирали на Исток и на Запад. Сељачко становништво Италије престало је да расте. Најактивнији међу њима постали су и сами земљопоседници, а они мање способни који су на старински начин обрађивали земљу, разделили су је својој деци, тако да су поседи бивали све мањи и мањи, падали су у дугове и на крају одлазили у градове, или су остајали на земљи и постајали аграрни пролетаријат, радећи као надничари или закупци код крупних земљопоседника. Зато су на политику Рима све мање утицали ситни земљопоседници, а све више крупни. Ови други живели су у Риму где им је њихово богатство обезбеђивало велики утицај на градско становништво. Незапослени пролетаријат који је из свих крајева Италије хрлио у Рим сад се све више примећивао; он није имао никаквих средстава за живот осим онога што је могао добити од свог права грађанства. Свака славна породица у Риму и у Италији издржавала је известан број клијената који су социјално и економски зависили од ње. И број тих лица зависних од великих римских кућа неодољиво је растао.

Те економске и друштвене промене биле су праћене преображајем целокупног цивилизованог живота у Риму. Римљани су желели да их Грци признају не само као врховну политичку силу, него и као цивилизовану државу и део грчког цивилизованог света. Многи угледни и политички значајни људи учили су грчки, прво из чисто практичних разлога. Познавање грчког језика отварало је врата грчке књижевности, а та књижевност, нарочито историја и митологија, дале су римским патрицијама идеју да је допуне историјским казивањима која би осветлила улогу Рима у светској историји. Видели смо већ да су чланови племенитих римских породица учинили прве покушаје у писању потпуне историје Рима од најранијих времена повезујући је с историјом Грчке и да је то било писано на грчком, за читаоце Грке.

Међутим, истовремено се јавља још једна тенденција — да се по грчким узорима створи домаћа књижевност. За време пунских ратова појавили су се први преводи Хомера из пера Ливија Андроника, као и прве латинске комедије и трагедије а такође и први домаћи еп — Невијева историја пунских ратова у стиховима, и Енијева историја Рима од почетка, у хексаметрима. Готово у исто то време Плаут је писао своје грчко-римске комедије, а Пакувије и Акције писали су грчко-римске трагедије. Позориште је постало најомиљенија забава

Римљана. У аристократским породицама децу су васпитавали грчки васпитачи и учитељи. Знање грчког језика и грчке књижевности постало је готово неопходно за све оне који су желели да се диче вишим образовањем. Велики број грчких робова који су били ослобођени и постали римски грађани унео је нов елеменат културе у средње и нешто ниже класе. Не сме се заборавити да је у Риму стално било грчких изасланстава која су се ту дуго задржавала и била топло примана у велике куће где се неговао грчки језик.

И на Рим и на Италију знатно је утицало присуство већ поменутих ахајских талаца — хиљаду најпросвећенијих и високо образованих људи из градова Ахајског савеза. Најзапаженији међу њима био је Полибије из Мегалополија, човек високе културе, истакнут у политичком животу, и чувен историчар. Случајно је дошао у додир са Сципионом Млађим, освајачем Нуманције и Картагине и једним од највећих Римљана свог времена. И сам високо образован, Сципион је био један од оних који су веома радо прихватили грчку књижевност. Позвао је Полибија да живи у његовој кући и стално се с њим саветовао. Полибије је присуствовао опсади и освајању Картагине. За време свог дугог боравка у Риму научио је латински и упознао се с латинским делима из области историје као и с уставном организацијом римске државе. Плод тог његовог знања била је његова историја Рима која је почињала другим пунским ратом, после краћег увода посвећеног ранној историји Рима. То дело било је прва научна књига о тој теми: писана је у духу Тукидида и по његовом методу. Полибије је сав расположиви материјал користио веома разборито. Он је први дао кратак али научан приказ уставног поретка римске државе с њеном грађанском и војном организацијом, указавши у чему је оно слично уставима грчких полиса, а у чему је боље. Величину Рима приписивао је савршенству његовог уређења, односно чињеници да су Римљани у пракси створили ону идеалну државу о којој су грчки мислиоци почев од Платона па надаље тако често расправљали. Он је Рим видео као државу у чијем су се уређењу елементи монархијског, демократског и аристократског система спојили у једну хармоничну целину — у ствари, управо у онакву државу коју су Аристотел и Платон сматрали идеалном.

Било је не мало негодовања на тежњу да се радо прихвати грчки утицај. Такви државници као што је био Катон видели су у победничком маршу грчке културе страшну опасност

за римско друштво, и једини језик којим су говорили о Грцима био је језик презира. Но чак ни они нису могли избећи тај утицај. Иако се Катон хвалисао да не зна грчки, ипак његова дела — *О земљорадњи*, *О латинском језику* и о старинама Италије и Рима *(Origines — Постанци)* — доказују да је он, или бар његови секретари, знао шта су Грци писали о сличним темама.

Грчки утицај био је снажан и у области религије. Ужаси другог пунског рата довели су до великих поремећаја у друштву у погледу религије. Строго церемонијални карактер државне религије није давао прилике за одушку верских осећања у народу, нарочито код жена, а та осећања била су узнемирена страшним ударцима које им је Ханибал задавао. Разни облици грчког ритуала и ликови грчких богова, мање крути, мање тмурни и мање удаљени, одговарали су више потребама народа. Две чињенице допринеле су све већем ширењу и познавању грчке религије. Прво, у Риму је број Грка, који су долазили нарочито из јужне Италије, стално растао; друго, римска књижевност, без обзира да ли је то била трагедија, еп или чак комедија, била је углавном преведена са грчког и тако су сваком Римљанину постали присни ликови грчких богова и јунака, као и њихови верски обреди. Грчким боговима су, додуше, римски песници давали латинска имена, али свако је у Јупитеру из латинских трагедија лако препознао Зевса, Херу у Јунони, Атину у Минерви и Диониса у Баху. Неким грчким боговима, као на пример Аполону, дуго је у Риму исказивана пошта под њиховим грчким именима, и имали су своје храмове и свештенике. Сенат се није противио ширењу грчких култова. Напротив, за време другог пунског рата он је предузео мере за спајање тих двеју религија и култова у званичну државну веру. Грчким боговима сагрђени су храмови унутар римских зидова и многи грчки обреди укључени су у државни верски церемонијал. Један од њих био је *lectisternium*, уведен у част Јупитера, који се често обављао. То значи да су о Јупитеровој светковини били постављани лежаји за њега и друге богове, а божанства, односни њихови кипови, полагана су на њих и, како се веровало, учествовала у посвећеном обеду служеном у њихову част.

Рим су сад преплавиле и оргијастичке религије Грчке и Истока. Култ Диониса или Баха, одавно познат у јужној Италији, придобио је тако одушевљене присталице у граду да

је сенат морао да предузме извесне кораке (186. пре н. е.) како би свео на пристојну меру њихову необуздану и разблудну раскалашност у ноћним светковинама. Значајно је и то да је сам сенат, за време другог пунског рата, ступио у дипломатске преговоре с краљевином Пергамом желећи да се црни камен Велике Мајке богова из Азије пренесе у Рим. У част тога фетиша на Палатину је подигнут храм богињи, по савету сибилинских књига — збирке пророчанстава која је изрекла Сибила из Куме. Та збирка је одавно пренета у Рим где је коришћена обилно у култу Аполонову чији је храм увек био везан за неко пророчиште. Ради тумачења тих књига и надзора над грчким култовима уопште, сенат је основао нарочит свештенички колегијум који се у почетку састојао од два члана, а доцније од десет чланова названих *decemviri sacris faciundis*.

Утицај Грчке запажао се, наравно, и у другим стварима; он је довео до промена у приватном животу и укусу људи. Грчка уметност и уметничке творевине све су више улазиле у моду. Статуе римских богова често су вајали грчки вајари по узору на грчке кипове; измењен је чак и спољни изглед храмова. Намештај у приватним кућама повео се за грчком модом, и све више се увозио из Грчке. И сам град почео је све више да личи на грчке градове. Захваљујући практичној вештини Грка живот у Риму постао је удобнији. Још крајем четвртог века пре н. е. Апије Клаудије увео је први водовод у град, а први камени мост преко Тибра сагрђен је отприлике у исто време. Осим тога, Апије Клаудије је још спојио Рим и Капуу првим поплочаним друмом.

IX

БРАЋА ГРАСИ И ПОЧЕТАК ПОЛИТИЧКЕ И ДРУШТВЕНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У РИМУ

Нарочити услови који су се у Риму стекли у другом веку пре нове ере нису били никаква тајна за трезвене људе било које странке или начина мишљења: народњаке, љубитеље Грчке или радикалне реформаторе. Негативне стране постојећег система и опасности по здрав развој државе биле су довољно јасне. Било је очигледно да је моћ једне једине класе, групице племенитих породица које су се том моћи служиле у сопствену корист, било велико зло. Постојање такве моћи неминовно је водило све већем деморалисању владајуће класе која је постала корумпирана, подмитљива и куповала гласове о изборима. Разне странке прописивале су различите лекове за ту болест. Катон је покушао да је победи уклањањем онога што је по његовом мишљењу било корен зла, то јест грчки утицај, и извођењем на суд појединачних представника владајуће аристократије. Сципион и његове присталице предлагали су неке умерене реформе у друштвеном и економском систему. Они који су били за радикалне реформе нису видели другог начина за оздрављење осим класног рата у коме би народну странку као и раније водили народни трибуни; њихов циљ био је да народ има потпуни надзор над јавним пословима, као што је било у Атини, и да се укине доминантни утицај сената.

Али све странке виделе су исто тако добро да се промене државног поретка не могу извршити уколико се не спроведу реформе у друштвеном и, нарочито, у економском животу. Овде је главно зло било у наглом умножавању великих поседа и, истовремено, у опадању броја оних који су поседовали мале или средње земљишне поседе. Последица тога било је

повећање броја робова у Италији који су радили на крупним поседима нобила, и смањење броја оних који су сачињавали језгро војске; тако је војна моћ државе слабила. Како је опасан могао бити систем робовског рада увидели су Римљани нарочито у време трибуната Тиберија Граха (133. пре н. е), кад су робови дигли огорчену и упорну побуну и на Сицилији и у Малој Азији. Ранија историја Рима и пример грчких полиса доказују да се могло борити против великих поседа. Лицинијев закон, којим се ограничавала површина државне земље коју је појединац могао држати и користити, био је изгласан у четвртом веку пре н. е.; иако је поново усвојен почетком другог века, тај закон остао је мртво слово на папиру. У Грчкој је такође одавно био обичај да се велики поседи конфискују и разделе којима је потребно. Сви они који су упознати с грчком историјом знају за прерасподелу земље коју су у Спарти у 3. веку пре нове ере спровели краљеви Агид и Клеомен. Чинило се да би једну такву далекосежну меру било лако спровести у Риму где су велики поседи племства били на земљи која је у ствари била државно власништво. Та земља је била додељена нобилима, било из Рима било из савезничких градова, не у апсолутно власништво, него у закуп — дугорочан или на неодређено време. У очима закона та земља припадала је држави.

Питање савезника било је исто тако важно у италској политици. Савезници су се упорно борили да стекну права римског грађанства, будући да су једино тако могли учествовати у управљању државом. Али како је време више одмицало, постајало је све теже чак и за појединце из тих савезничких градова да стекну право грађанства. Иако су бивше робове штедро примали у редове грађана, сенат и магистрати постављали су савезницима такве препреке око стицања ове привилегије да је ретко ко од њих постао римски грађанин у другом веку пре н. ере. Наравно, савезници су чинили све да се те препреке отклоне, и на тврдоглавост сената и народне скупштине одговарали су све већим незадовољством које је довело чак и до покушаја наоружаних побуна. Тако су 125. пре н. е., чак и после смрти Тиберија Граха, Фрегела и Аскул дигли буну која је била немилосрдно угушена.

Већина владајућег нобилитета, другим речима сенатора, упркос томе што су знали шта смета здравом напретку државе, ипак нису били склони да у било ком правцу предузму оз-

биљније реформе. Свака могућа реформа погодила би на неки начин њихов понос или њихов џеп. Али било је и сенатора спремних на реформе, чак и на коренште реформе. Већина њих била је релативно млада и васпитана у духу грчких демократских идеја; то су били амбициозни људи, али надахнути искреним родољубљем. Један од њих био је Тиберије Семпроније Грах, високо образован, крајње исправан и веома способан. Иако је његова породица припадала плебејском роду (генс), одавно се истицала у јавном животу и убрајала се у породице високе аристократије. Каријера његовог оца била је значајна, чак славна, а мајка му је била из породице Корнелија Сципиона. Сам Тиберије почео је каријеру на уобичајен начин. Са петнаест година борио се у Картагини под заповедништвом свог рођака Сципиона Емилијана и веома се истакао. Године 137. пре нове ере као двадесет петогодишњи младић изабран је за квестора и послат у Шпанију с конзулом Гајем Хостилијем Манцином. Као квестор био је присиљен да потпише сраман споразум по коме је Манцин капитулацијом спасао војску. Сенат није пристао да ратификује тај уговор. За Граха је то био тежак ударац: његово учешће у тој срамној трансакцији није предсказивало сјајну будућност.

Вративши се у Рим блиско се повезао с групом реформатора у сенату; вође те групе били су Апије Клаудије и Публије Лициније Крас Муцијан. Оженио се Апијевом ћерком а његов млађи брат Гај узео је ћерку другог вође. У сагласности с њима и подстакнут сопственим искуством, Тиберије је израдио опширан план углавном за побољшање борбене спремности војске која је пала у немилост због капитулације код Нуманције. Сматрао је да се то може постићи само на један начин — да се побољшају услови живота римских сељака и да се њихов број повећа додељивањем земље оним римским грађанима који су је имали мало или нимало. Тако радикална реформа могла се спровести само посредством народне скупштине, а како су по римском обичају трибуни имали права да иступају са законским предлозима, то се Тиберије кандидовао за трибуна 133. године пре н. е., свој програм излажући у изборним говорима. Чим је био изабран, пред народну скупштину изнео је своје предлоге за аграрну реформу, рекавши да су они у ствари само понављање већ постојећег закона. Није допуштао да ико поседује више од пет стотина југера државне земље, али тај максимум се могао удвостручити у случају кад неко има два одрасла сина. Сву осталу

земљу која се налази у рукама велепоседника треба од њих одузети и разделити је римским грађанима беземљашима. С друге стране, додељена земља, било то петсто или хиљаду југера, треба да постане власништво онога коме је додељена, с тим да се држава одрекне свог власничког права. Али земља додељена сиромашнима не би прешла у њихово приватно власништво: нови сопственици не би могли да је продају и морали би државној благајни да плаћају нарочиту таксу или ренту *(vectigal)*. Ради спровођења тог закона у живот предвиђено је било да се оснује комисија од три члана која би била овлашћена да одузима земљу, да одлучује у спорним случајевима и да је додељује беземљашима и онима који је мало имају.

Кад је тај предлог изнет пред народну скупштину, поделио је римске грађане на два табора — на богате и на сиромашне. Исто је дејство имао и на савезнике код којих су аграрне прилике биле доста сличне и где је домаћа аристократија такође заузимала велики део земље која је припадала Риму или локалној заједници. Богати се окупише око већине у сенату, док су сиромашни свесрдно подржавали Граха. Кад је освануо дан да се разматра тај законски пројект, у Рим се сјатило мноштво сељака, од којих су неки дошли из удаљених заједница римских грађана или савезника. Било је јасно да ће тај закон, ако се усвоји, придобити огромну већину. Сенат одлучи да примени једно старо уставно средство. Неки трибуни определише се за сенат, и један од њих, Октавије, стави вето против усвајања тог пројекта. То је била смртна пресуда за закон. Тиберије позва сенат да се не противи закону, али узалуд. Сад је морао или да се помири с поразом или да прибегне другим мерама које су се косиле с дотадашњим уставом. После дужег оклевања определио се за ово друго. Предложио је народној скупштини један корак без преседана — да се трибуну одузме мандат због издаје опште народне ствари коју је, сходно првобитном циљу установе трибуната, морао да брани. Народ тад изгласа да се Октавије смени и да се на његово место доведе неко други, а потом изгласа и закон о аграрној реформи. У складу с тим законом именована је и комисија која се састојала од три члана — Тиберија Граха, његовог таста Апија Клаудија, и брата Гаја Граха, двадесетогодишњег младића. Комисија одмах поче са радом.

Без подршке трибуна комисија је била немоћна, а њен успех потпуно је зависио од састава тог тела током наредне године. Осим тога, Грах није намеравао да се задовољи само с усвајањем његовог аграрног закона. Кад је пергамски краљ Атал своју краљевину завештао римском народу, Грах је противно устаљеном обичају, и без саветовања са сенатом, донео у народној скупштини закон којим је организована нова римска провинција; тим наследством требало је да се увећају фондови „земљишне комисије". Његов циљ очито је био тај да што је могуће више јавних послова одузме из надлежности сената и да их преда народној скупштини да непосредно одлучује о њима. Зато му је било неопходно потребно да се сви трибуни за наредну годину слажу с његовом политиком, као и то да он, Тиберије, такође буде трибун.

Стога се опет кандидовао за 132. годину пре нове ере, и настојао да и друга места попуни својим кандидатима. Иако није изричито постојао закон који би бранио поновни избор трибуна, то је ипак било противно усвојеном обичају који је у Риму често био јачи од писаног закона; противници су га стога жестоко напали због одлуке да се поново кандидује. Његов изборни говор такође је оштро критикован. Тим говором он је, поред осталог, предложио да се скрати војни рок, да се измени састав судске пороте и да се савезницима омогући лакше стицање права римског грађанства. Сенат је веровао, или се претварао да верује, да Тиберије тежи краљевској власти и тиранији грчког типа. На дан избора известан број његових присталица, заузети радовима у пољу, није могао доћи, а сенат то искористи да га озбиљно нападне. Најзад изби оружани сукоб на отвореном простору пред Капитолским храмом; присталице сената победише, Тиберије беше убијен, и многе његове присталице платише главом у том метежу, а још више их беше доцније осуђено на смрт. Тиберијево убиство било је без сумње превратнички и незаконит чин; међутим, сенат је то правдао изјавивши да је тако угушена буна којој је он био на челу.

Али присталице радикалних реформи нису се сматрале побеђеним. Њихова активност оживела је кад је Гај Грах, Тиберијев млађи брат, вративши се из Сардиније где је провео две године као квестор; доспео у године када се могао кандидовати за трибуна. Године 124. пре н. е. изабран је за трибуна за наредну годину. Одмах је иступио с опширним програмом реформи, детаљније разрађеним него што је био програм његовог брата. Није тачно познат ред по коме је Гај Грах доносио те своје законе, али о сваком од њих имамо мање-више подробна обавештења. Вероватно је већина тих закона донета током прве године његове трибунске службе. Ти закони сачињавали су програм такозване демократске странке која је основана у Риму после смрти браће Граха и која је непрестано ратовала са сенатом. Главни циљеви Гаја Граха могли би се сажети на следећи начин.

Прво, захтевао је да се право одлучивања о свим важним стварима одузме од сената и преда народној скупштини, или другим речима, да се у Риму уведе демократија по атинском узору. За спровођење те тачке није био потребан никакав нарочит закон: сходно уставним принципима о свим важним пословима одлучивала је, у теорији, народна скупштина. Новина је била у томе што је Грах послове о којима је по обичају до тада одлучивао сенат износио као трибун пред народну скупштину да их она размотри и о њима одлучи. Друго, да би у ширим размерама спровео одузимање државне земље и обновио систем по коме се та земља додељивала грађанима, спровео је нов аграрни закон. По његовом плану додељивање државне земље не треба ограничити само на Италију, него исто тако треба поступити с државном земљом у провинцијама. Спровео је низ закона о оснивању римских колонија у јужној Италији и у провинцијама; један закон се односио на оснивање колоније на месту где се налазе рушевине Картагине. Треће, планирао је да се права римског грађанства доделе Латинима, а по свој прилици и свим осталим савезницима у Италији.

Заједно са та четири основна закона Грах је иступио и с другим подједнако субверзивним мерама, не намеравајући, можда, да оне остану трајне, него да му послуже као оружје у борби са противницима. Главна међу тим мерама односила се на судске комисије које се више нису састојале искључиво од сенатора; сад су у њима *(equites)*, вероватно у истом броју, били заступљени витезови. Та класа пословних људи и капиталиста која није учествовала у јавним пословима, осим у војној служби, била је већ моћна, а сад је стекла и велики политички утицај, пошто ти судови нису судили само грађанске спорове, него се пред њима судило и римским магистратима који би злоупотребили своје положаје. У исто време закон о уређењу провинције Азије проширио је операције витезова и на област јавних финансија. Раније су дажбине и

порезе из Мале Азије локалне власти разних градова плаћале римском намеснику, а овај их је слао благајни у Риму; сада су, међутим, порез убирале компаније римских капиталиста који су утеривали новац преко својих агената. Неко време, док се сенатори нису помирили с таквом променом, те мере су изазивале раздор између сената и витезова, што је и био главни циљ Гаја Граха. Њихово привремено дејство омогућило је праведније поступке службених лица и увећало државне приходе, али доцније су се ствари само компликовале и погоршале, јер се тако увећао број људи који су се могли обогатити на рачун провинција, не обезбеђујући становништву нимало праведнију и исправнију власт.

Не мање важан за будућу историју Рима био је такозвани „житни закон" Гаја Граха по коме је држава морала становницима престонице да продаје жито по цени нижој од тржишне. Таква мера била је сасвим у духу грчке демократије која је сматрала да грађани имају право да по свом нахођењу располажу државним приходима, или другим речима, да државни новац троше на издржавање и удобност приватних грађана. Римске масе одушевљено су прихватиле тај закон. Тај обичај по коме се римски пук хранио на рачун провинција надживео је не само Граха него и Републику, а можда је сам Грах тај закон сматрао привременим оружјем у борби која треба да му обезбеди подршку нижих класа, главног извора његове снаге. С истим тим циљем на уму, а и зато да би олакшао прерасподелу земље и створио тржиште за нове досељенике, почео је у Италији да гради нове путеве у економске и војне сврхе.

Вероватно кратко време пре Граховог трибуната донет је закон којим је допуштао поновни избор трибуна, и зато је његова кандидатура 122. пре н. е. избегла опозицију која је његовог брата стала главе. Али сенату је пошло за руком да буде изабран други кандидат, М. Ливије Друз, способан и утицајан присталица сената, који је уз то био одличан говорник и вешт демагог. Кад је Грах путовао у Картагину да тамо организује колонију римских грађана, и провео далеко од Рима седамдесет дана, Друз је повео жестоку кампању против свог противника. Подстакао је сујеверје широких маса на Грахову штету, подсећајући да је на тле Картагине бачено проклетство после разарања града. Такође је напао и цео план прекоморске колонизације, и у име сената понудио народу оснивање дванаест колонија у Италији, од којих би свака имала

три хиљаде грађана. Ти напади и противпредлози много су умањили утицај Граха на масе. Његов положај по повратку у Рим још се погоршао кад је покушао да у народној скупштини спроведе законски пројект о додељивању пуног права римског грађанства Латинима, а права латинског грађанства италским градовима. Сенат је на те предлоге одговорио протеривањем из града свих који нису били римски грађани, а затим је повео огорчену борбу против тих нових закона. Чак је у тој агитацији учествовао и конзул Фаније, чији је избор Грах подржао. Закони су били одбачени, а Грах, када се за следећу годину (122. пре н. е.) кандидовао за трибуна, био је поражен.

После тог пораза дошло је до борбе између његових присталица и сената. Он сам још је био један од тројице чланова комисије одређене да одведе исељенике у Картагину и тај службени положај штитио га је од прогањања. Али аугури су били узнемирени злослутним предзнацима у Картагини где су хијене једне ноћи ископале из земље граничне стубове и сенат је, дејствујући према њиховом тумачењу тога, предложио народној скупштини да опозове закон о оснивању колоније. Опозив закона скупштини је предложио један од трибуна. На дан гласања народ се искупио на Капитолу. Грах је био окружен својим наоружаним присталицама. Пре него што је дошло до гласања, неког Квинта Антулија убио је на необјашњив начин један од људи у гомили око Граха, и то у његовом присуству. Сенат је то искористио да изјави да су Грах и његове присталице бунтовници: мобилисао је одмах витезове, који су трибуну ускратили подршку, и позвао у помоћ одред критских стрелаца који су се задесили у Риму. Друга страна се такође латила оружја. Заузели су Авентин, где је већина становништва припадала пролетаријату и забарикадирали су се у Дијанином храму. Снаге сената заузеле су Авентин на јуриш. Грах је побегао, а кад су га непријатељи стигли, својевољно је окончао живот у шумарку Фурина на десној обали Тибра. Око двеста педесет његових присталица пало је с њим у борби, а близу три хиљаде је доцније погубљено без суђења; тај поступак оправдан је објавом ратног стања у земљи *(senatus consultum ultimum)*.

Смрт Гаја Граха изазвала је конзервативну реакцију. Али његови непријатељи нису се ипак усудили да опозову неке његове законе, на пример житни. И закон по коме су витезови могли бити бирани у судске комисије, и издавање пореза из

Азије у закуп компанијама уговарача такође је још неко време остало на снази. Ни аграрни закон није опозван. Комисија коју је створио Тиберије, а Гај обновио, радила је још неко време. Али она је прво изгубила право да решава спорове између старих и нових становника, а онда је повучена одредба којом је била забрањена продаја додељених парцела земље, и тако је ишло даље све док комисија није на крају престала да ради а парцеле земље почеле да се враћају у руке капиталиста. Међутим, та реакција није уништила идеје које су надахњивале браћу Грахе. Њихово дело наставила је после њихове смрти група њихових присталица који су се назвали *populares*, борци за народна права. Њихова борба била је углавном усмерена против сената, а оружје су им биле мере које је предлагао Гај Грах; оне су сад постале програм народне странке. Насупрот популарима, странка сената названа је *optimates*, „најбољи". Борба између те две странке није се толико водила око главних тачака Граховог програма — око потпуног надзора који би народна скупштина имала над јавним пословима, додељивања земље сиромашнима, и колонизације провинција насељавањем римских грађана: прави разлог био је борба за власт. Демократи су се борили желећи да је отму од сената, док су се оптимати борили да сачувају своју некадашњу апсолутну и неоспоравану контролу над јавним пословима. Та борба потрајала је дуго и довела је до грађанских ратова, изузетних по трајању и суровости.

Делатност браће Граха била је предмет жучних распри и различитих оцена како за њихова живота тако и после њихове смрти. Римски политичари оштро су се поделили на две групе или странке које су на браћу Грахе гледале као на хероје или на злочинце. Умерен и непристрасан суд био је искључен у бурним политичким приликама тог времена. Но то није лакше ни савременом историчару. И наше време пуно је истих жестоких политичких супротности које су постојале и у време браће Граха и непосредно после њихове смрти; модерни мислиоци не слажу се у свом суду о њима. Извесно је да су браћа Граси били подстакнути најплеменитијим побудама и да су били дубоко убеђени у исправност својих поступака. Али је исто тако извесно да они нису сагледали сву тежину и сложеност те ситуације, и мало је вероватно да су предвидели коначан исход своје револуционарне политике. Чак и да је програм браће Граха био у потпуности остварен, не би, по својој прилици, био довољан за коренште промене

тадашњег положаја. Успостављање демократије грчког типа у Риму био је сан или фарса, а додељивање земље сваком члану пролетаријата не би никада могло вратити оно време кад је држава имала безбедан ослонац у сељачком становништву. Требало је да браћа Граси поведу рачуна о моћи и утицају највиших класа и да увиде да је Рим светска сила. Прави пут је био да се ублажују а не да се заоштравају класна осећања, да се испланирају нови облици управе за римску државу, а не да се вештачки оживљују архаичне грчке демократске установе. Али то браћа Граси нити су чинила, нити су бар покушала да учине и зато је њихова акција довела само до дуготрајних и крвавих сукоба.

X

ПОЧЕТАК ГРАЂАНСКОГ РАТА. САВЕЗНИЦИ. МАРИЈЕ И СУЛА

Колико је држава била осакаћена првим манифестацијама акутне страначке борбе коју су повела браћа Граси показали су догађаји који су наступили после смрти млађег брата. Надајући се, вероватно, да ће одвратити пажњу народа од критичних питања која су покренула браћа Граси, сенат је, одмах после победе у земљи, почео низ ратова изван Италије. Ти ратови личили су на коначни обрачун с Картагином. Њихов циљ био је да унапреде финансијске интересе крупних земљопоседника који су сачињавали владајућу класу, и да прошире територију римске државе у Галији и Африци, као и да скрену пажњу народа од стања у земљи. Сенат је намеравао да у те крајеве пошаље бунтовни део пролетаријата као колонисте. Сенатори су се такође надали да ће добро искористити свој капитал ако га уложе у куповину земље од домаћег становништва.

Прво су нападнута независна галска племена у близини Масиније, без икаквог стварног повода. Између 125. и 121. пре н. е. знатан део долине реке Роне заузела је римска војска и претворила у римску колонију. Године 118. пре н. е. основан је Нарбон, прва римска колонија изван Италије, и та провинција је по њему названа *Gallia Narbonensis*. Готово у исто време у Африци су започете ратне операције против Масинисиних наследника. Један од Масинисиних унука, Југурта, покушао је да своје рођаке лиши делова краљевине Нумидије на које су имали право. Римљани се тада умешаше, а кад је Југурта одбио да испуни њихове захтеве, дошло је до рата. О том рату писао је Салустије, Цезаров присталица, желећи при том да тамним бојама прикаже погрешну спољну политику сената и да укаже на поткупљивост и корупцију сенатора као класе. Сам по себи, тај рат није био нарочито важан, али је дао јак аргумент непријатељима сената које су ови искористили да војсковође сената оптуже за многе тешке злочине. Пошто не располажемо готово никаквим подацима осим Салустијевог казивања, не знамо праву истину о тим оптужбама, али сигурно је да су многи генерали које је сенат послао у Африку били криви због своје личне нечасности и неспособности и да је Југурта успевао да подмићивањем одуговлачи рат. Сигурно је такође да тај рат уопште није био потребан и да су хиљаде римских војника погинуле не само због политике сенаторске странке, него и због њихових противника који су захтевали да се рат, кад је већ започет, настави свом жестином. У њему се истакао у први ред један способан заповедник у личности Гаја Марија, рођеног у Арпину, у сабинској земљи, припадника класе витезова. Народна странка тражила је да војску и рат води он, а не генерали које је поставио сенат. Захваљујући подршци те странке, он је 107. пре н. е. изабран за конзула и послат у Нумидију где је за две године окончао рат који је до његовог доласка већ трајао двапут толико. Треба ипак поменути да је Метел, његов претходник и заповедник пре њега, припремио терен за овај успех.

Други ратови у то време вођени су у Македонији и Шпанији. За све те борбе стално су били потребни нови регрути, али циљ и смисао тих ратова није био познат борцима. Ситни земљопоседници и савезници, природно, све су се невољније одазивали позиву конзула: дезертерство је постало честа појава и војнике је било тешко присилити да се боре. Још теже је било одржати дисциплину у самој војсци.

С војском у том стању и у време кад је један њен део био у Африци, Римљани су били принуђени да се суоче с једним страшним и моћним непријатељем. Године 113. пре н. е. Кимбри и Тевтонци, германска и келтска племена, приближили су се римској граници и после две године се проширили и по римској провинцији Нарбонској Галији. Једна римска војска за другом бивала је поражена, а две комбиноване армије претрпеле су ужасан пораз код Араузиона (данашњи Оранж) у Јужној Галији. Италији је претила непосредна опасност. Срећом по Рим Тевтонци су остали у Галији, а Кимбри, уместо да нападну Италију, дали су се на освајање Шпаније. Рим је ипак предвиђао могућност да се Германи и Келти појаве у

Италији, и грађани, који никад нису могли да забораве како су Гали 390. пре н. е. заузели и спалили Рим, живели су у смртном страху.

Опасност је била тако близу да сенат није протестовао кад је Марије, вођа популара, победник над Југуртом, био изабран за конзула; поднео је чак и то да он потом три пута узастопно, од 104. до 102. пре н. е., буде биран за конзула, иако је то било противно свим римским политичким традицијама. Прво чега се Марије прихватио била је реформа војске. Силом прилика, то у пракси више није била милиција грађана који су поседовали земљу и одазивали се једном годишње на војни позив. Милиција је постепено претворена у стајаћу војску, зато што је у провинцијама било потребно њено присуство. Обичај по коме је војска регрутована искључиво из редова римских грађана који су имали земљу није омогућавао да се ти људи довољно брзо сакупе. Већ је поменуто да су људи нерадо остајали по неколико година у војној служби, знајући да њихова земља код куће за то време пропада. Међутим, пошто је број земљопоседника опадао, то су све чешће војници регрутовани из истих породица, док је градско и сеоско становништво, које није имало земље, а чији је број стално растао, готово сасвим избегавало војну службу. Марије је своје реформе спровео у мучним данима рата с Кимбрима и заувек одбацио концепцију милиције сачињене од земљопоседника. Позвао је у војску пролетаријат, привукавши га платом и обећањем да ће се војницима по ислужењу војног рока додељивати земља. Тако је некадашња милиција постала професионална војска добровољаца с дугогодишњим војним роком. С том новом силом Марије је 102. пре н. е. могао да одбрани Италију од упада Кимбра и Тевтонаца, неки од њих били су поражени и побијени код Аква Секстија (данашњи Екс) у јужној Галији, а остали код Верцеле у северној Италији.

Тешкоће Рима током тих мучних година увећане су новом побуном робова на Сицилији, која је трајала три године, од 104. до 101. пре н. е. И на мору су се гусари осилили и онемогућили сваку трговину, па се против њих 102. пре н. е. морала послати јака флота под заповедништвом претора Антонија. Али побољшање до ког је довела та експедиција било је само привремено. Све те несреће, поразне за понос грађана, које су осим тога ишле на уштрб њихових материјалних интереса, много су наудиле угледу сената у народу и опет довеле у први ред вође партије популара која никад није престала да

жучно напада сенат. Један од тих вођа био је Марије, а Апулеј Сатурнин други.

Стоте године пре н. е. Марије је по шести пут изабран за конзула и тада је уз Сатурнинову помоћ покушао да спроведе аграрни закон по коме би се земља у новоосвојеним крајевима у јужној Галији додељивала његовим ветеранима и члановима пролетаријата. Захтевао је у исто време да се известан број колонија, римских грађана и савезника, организује у западним провинцијама. Систем романизације Запада путем додељивања земље у провинцијама а не у Италији настављао је дело које је започео Гај Грах; ново је било то што се та повластица додељивала оним члановима пролетаријата који су служили у војсци. Али Сатурнинов закон шкодио је интересима крупних капиталиста који су поседовали земљу у провинцијама и који су се надали да ће је још више стећи у Галији. Зато су ти предлози опет довели до оружаног сукоба између сената и партије популара, и то до тако озбиљног сукоба да је сам Марије, аутор предлога, морао помоћи сенату да угуши буну и уличне борбе које су започели Апулеј и његове присталице.

Још озбиљније биле су последице које су наступиле после покушаја Ливија Друза 91. пре н. е. да спроведе извесне мере, делом преузете из програма Гаја Граха, углавном неприхватљиве за сенат. Главна од тих мера била је додељивање права римског грађанства свим Италицима, у накнаду за земљу на којој ће се основати дванаест нових колонија састављених од римског а можда и италског пролетаријата. Желећи да тај закон буде изгласан, Друз је склопио тајни уговор с италским вођама и они се заклеше на верност њему лично. Међутим, проширивање права грађанства наишло је на огорчен отпор. Друз је то ипак упорно захтевао и намеравао да стави предлог на гласање, али је ноћу уочи скупштине био убијен на тајанствен начин. Његова смрт није зауставила Италике. Били су спремни да се за своје захтеве боре с мачем у руци, и одмах су повели огорчен и крвав рат против Рима. У почетку су тражили само да им буде доступно право римског грађанства, али су у ватри борбе изјавили да им је циљ да потпуно униште римску превласт и да оснују нову италску конфедерацију у којој би Рим имао иста права као и остали савезници.

Италски или савезнички рат трајао је више од три године, од 91. до 88. пре наше ере. Противници су били подједнако спремни, подједнако наоружани, и подједнако храбри; до не-

давно су заједно ишли из победе у победу широм целог цивилизованог света и борба између њих била је необично жестока и непоштедна. Обе стране веровале су да се боре за праведну ствар. Отуда се број жртава обеју зараћених страна у том рату може упоредити само са бројем погинулих у пунским ратовима. Рат се завршио тек онда кад су оба противника увидела да нема никаквог смисла продужавати га. Италици су увидели да нису дорасли Риму који је своју војску могао да регрутује не само из редова римских грађана него исто тако и из свих провинција: подршка војске регрутоване у Шпанији била је изузетно драгоцена. С друге стране, Рим је био спреман да попусти, јер је рат подривао његову превласт широм света.

Нереди у Италији ослабили су веру Истока у непобедивост Рима. Исток је с много наде гледао у све већи утицај и војну моћ краља Понта, Митридата VI, коме је пошло за руком да од 125. пре н. е. присвоји грчке колоније на северним и кавкаским обалама Црног мора. Осим тога, вешто је проширио своје границе у Малој Азији. У исто време спремао је јаку војску и флоту за случај оружаног сукоба с Римом. На тај рат одлучио се под утиском да је савезнички рат ослабио непријатеља. Рим је 89. пре н. е. морао рачунати с тим да се велики део хеленизованог Истока определио за Митридата, да је све становништво Мале Азије које је говорило латински, као и сви римски чиновници и трговци, било масакрирано, да је Митридат заузео и опљачкао Делос, главни трговачки центар у Егејском мору и римско тржиште робова, и истребио италско становништво.

Грцима који су се придружили Митридату и помагали му да истамани римске грађане и људе италског порекла било је суђено да доживе сурово буђење: понтски краљ био је полуцивилизован, свиреп и самовољан, а његова владавина гора од мешања римских магистрата. Али у међувремену Риму је запретила озбиљна опасност. Губитак престижа на Истоку у критично време огорченог рата у Италији био је опасан, али још опаснији био је губитак прихода из најбогатијих римских провинција управо у часу кад је новац био најпотребнији, а победа у савезничком рату зависила је од новца. Стога је било неопходно да се на Истоку појави једна римска армија. Но да би се то остварило, у Италији су се морали начинити неки уступци: савезнике је требало навести да престану са својим нападима на Рим или бар да их ублаже.

Италицима је стога понуђен мир под следећим условима: права римског грађанства обећана су свима онима који положе оружје; ти нови грађани били би распоређени у мањи број триба. Наши извори се не слажу да ли су те трибе тек тада основане или су већ постојале. Италици су били задовољни таквим делимичним решењем, а оно је било прихватљиво и за већ постојеће грађане. Морамо се подсетити на начин гласања у народној скупштини: свака триба гласала је посебно, а одлуке, мере и закони доношени су не већином гласова присутних гласача, него већином гласова датих од стране триба. Према томе, ако су савезници укључени у осам триба, биле оне новоствorене или старе, добили су само осам гласова, без обзира на њихов стварни број; ранији римски грађани су, дакле, и сада спроводили што су хтели, исто као и пре. Исцрпена ратом, већина Италика прихватила је те услове. У ствари, истеривање Митридата из Грчке и Мале Азије било је нарочито важно за Италике, зато што су пословни људи на Истоку били већином Италици, а не римски грађани. Једино су Самнити одбили римске услове, али кад се италски рат свео само на сукоб с њима, почео је да јењава остављајући Риму слободне руке за систематске операције против Митридата.

Такве су биле прилике у Риму кад је избио спор, сам по себи не нарочито важан, али с обзиром на жестину с којом је вођен, он је ипак довео до непоштедног грађанског рата. Питање које је распалило страсти било је: којег заповедника и коју војску треба послати на Исток. Одговор је према уставу римске државе био сасвим јасан: једног од два конзула за 88. пре н. е. треба послати да предводи ту експедицију, а који ће од њих двојице то бити, одлучује коцка. Коцка је одлучила да то буде Луције Корнелије Сула, херој последње фазе италског рата, чија је победничка војска логоровала у Кампанији. То је био срећан избор, јер је Сула био способан војсковођа и омиљен међу војницима. С друге стране, он је био непријатељ демократске странке и противник даљих уступака Италицима. То је било довољно да распири пламен раздора. Противно свакој традицији, демократска странка истакла је свога кандидата, Марија, великог народног хероја, који је Рим ослободио од Кимбра и Тевтонаца. Позивајући се на доктрину браће Граха, по којој се суверености народа протеже и на спољне послове, демократи су уз помоћ Сулпиција Руфа, вештог политичара, преко народне скупштине изнели предлог да се за-

поведништво преда Марију. Истовремено су покушали да обезбеде подршку Италика, који су мрзели Сулу, дајући им пуна права римског грађанства.

Сула је, у смртној опасности, морао да попусти; побегао је из Рима својој војсци у Кампанију. Чинило се да је та ствар изгубљена за њега. Али легије у Кампанији су га подржале. Оне су раније биле сигурне да их поход на Исток под његовим заповедништвом не би стајао људских жртава, а да би им донео материјалне користи, јер би се легионари онда вратили у Италију и населили на плодну земљу одузету од Италика. Али сад су се све те наде изјаловиле. Ако Марије оде на Исток, неће њих повести са собом. Преостало им је само једно: могли би силом приморати Рим да се покори вољи легија, могли би започети прву војну револуцију. Било је неопходно да се хитно нешто предузме, јер је сваки дан одлагања успех доводио у питање. Обзири према дужности били су одбачени; римски војник навикао се већ у италском рату на борбу са својом браћом. Заповедник и његова војска брзо одлучише да пођу на Рим. У Кампанији су остали само официри. Град су заузели на јуриш; иако је Марију пошло за руком да побегне, побијене су друге најважније личности противничке странке, и нови демократски закони били су опозвани.

После те лаке победе над супарником, пред Сулом су била два могућна пута. Могао је да остане у Италији и да се спрема за неминовни наставак грађанског рата, или да препусти Италију њеној судбини, а он да оде на Исток да би се оданде вратио као победник, са још већим материјалним средствима и оданом војском спремном да извршава све његове заповести. Он се одлучио за овај други пут. Да је остао у Италији, неизвесно је да ли би га његова војска и даље подржавала. Пре одласка у Грчку и Азију хитно је спровео извесне реформе које су биле као неки увод за потпуни програм, а овај треба у будућности да успостави и учврсти власт сената.

Непосредно по његовом одласку власт је прешла у руке његових противника. Државна управа концентрисана је у рукама демократа којима су на челу били Марије и Цина; Марије је скршио моћ сената помоћу војске која је остала у Италији, и становника италских градова. Онда је почела дуга владавина терора која се и доцније тако често враћала. Стотине непријатеља демократије биле су погубљене на основу доставе и сумњи, без суда и истражног поступка. Жртве су биле све сенатори или витезови. Покољ су делимично извршиле

групе робова које је ослободио Цина, први до заповедника демократске странке. Сам Цина морао је помоћу једног одреда галских војника да поубија те џелате. Године 88. и 87. пре н. е. прошле су у покољу непријатеља демократске странке. Марије и Цина изабрани су за конзуле у следећој години. У првом месецу конзулске службе Марије је умро.

Сула је у међувремену истерао Митридата из Грчке и одбранио се од Л. Валерија Флака који је наследио Марија у звању конзула и био послат на Исток да се бори и против Митридата и против Суле. Иако рат с краљем још није био окончан, прилике у Италији нагнале су Сулу да, поново успоставивши римску власт у Грчкој и Малој Азији, склопи мир који је за Митридата био прихватљив, а за Рим не нарочито ласкав. Затим је приморао супарничку римску војску да му се преда; та војска се била побунила против Флака и убила га, и у том тренутку била је под заповедништвом Фимбрије, квестора који је био вођа побуне. Сула је на Истоку постигао оно што је желео. Онеспособио је Митридата бар за неко време; његова војска дошла је до богатог ратног плена и сад је очекивала да у Италији добије земљу коју јој је једино он могао дати. Захваљујући пљачки на Истоку он је располагао огромном свотом новца, а његова власт на Истоку обезбеђивала му је и убудуће стално притицање новца. Упркос извесним уступцима сената, до грађанског рата је опет морало доћи, и Сула је на то био спреман.

Спремни су били и демократи. Ослањали су се углавном на подршку Италика, нарочито Самнита. До оружаног сукоба дошло је већ 85. пре нове ере. Током целе наредне године чињени су покушаји да се онемогући Сулино искрцавање у Италији, али без успеха. Италија опет постаде поприште беспоштедног грађанског рата који је трајао пуне две године. На крају су демократи претрпели потпун пораз; није им пошло за руком да војску уједине под једно врховно заповедништво ни да сачувају привржености грађанске војске. Иако су им Италици остали верни, легије састављене од грађана стално су их напуштале и ступале под Сулину заставу. Рат се завршио љутим биткама код Пренесте у Лацију и под римским зидинама. Ту су изгинуле десетине хиљада римских грађана и савезника, нарочито Самнита. Као илустрацију хладнокрвне суровости с којом се Сула обрачунавао с непријатељима, навешћу само једну анегдоту. Пошто је Рим заузет, одрж е трећег новембра 82. пре н. е. састанак сената. Кад су се сена-

тори згрозили чувши крике из суседне зграде, Сула прекиде свој говор и рече: „Наставимо посао, сенатори; то је погубљење само мањег броја бунтовника које се врши на моју заповест." Истина је била ово: осам хиљада Самнита, којима је Сула био обећао опроштај, били су масакрирани у тој згради.

Победник је следио недавни пример демократа како у немилосрдном искорењивању политичких противника тако и у средствима која је за то употребио. Али том слепом уништавању било је додато и нешто мало система једним срамним поступком који је имао привид законитости. Тај поступак зван је „проскрибовање". Без истраге, суда или било каквог доказа кривице, многи спискови жртава били су разаслани по земљи; онима који убију лица са тих спискова, обећана је награда, били то робови или слободни људи. Тај Сулин пример следили су многи доцније.

Међутим, Сула и поред свега тога није тако поступао само из урођене суровости и жеље да учврсти сопствену власт. Истребљењем Самнита желео је да оконча италске ратове и веровао да је владавина терора неопходна ако се жели постићи потпуно уједињење и латинизација Италије. Његове мере биле су ефикасне. Нема сумње да је готово потпуно истребљење Самнита допринело бржој латинизацији на југу Италије. Али зар се није могао наћи неки други начин? Није било тешко латинизирати пустињу у коју је био претворен велики део самнитске земље.

Сулу је још нешто подстицало на те сурове поступке: желео је да отклони све што би могло сметати спровођењу реформи које је имао на уму. Главни део његовог програма био је да обнови и да ојача утицај сената и да побољша систем власти у провинцијама. Како су трибуни били једини противници сената, то су Сулини ударци били усмерени углавном против њих и њихових инструмената скупова пролетаријата у Риму који су проглашавани за скупштине римског народа. Ударио је по пролетаријату тим што га је лишио права на јевтино жито, надајући се да ће тако спречити пролетере да и даље хрле у Рим. Затим, иако се на одлуке плебса и даље гледало као на одлуке са снагом закона, Сула је донео закон по коме су трибуни све одлуке морали прво поднети сенату на одобрење, а тек онда их предложити народној скупштини. У исто време ограничио је право трибунског вета. Тако је установа трибуната изгубила безмало сав значај у политичком животу, а сачувала само право да појединачно пружа помоћ

и заштиту плебејцима. Плебејске скупштине изгубиле су чак и право да суде: већина политичких и кривичних предмета сад је, у складу с новим законима, упућивана специјалним, сталним судовима у којима је председавао претор, а поротници били сенатори. Назив трибуна не само што више није био привлачан, него је чак постао шкодљив, зато што би бивши трибуни били лишени права да конкуришу за више функције тако да више никако нису могли ући у сенат, постати војни заповедници, ни намесници у провинцијама.

Ауторитет и моћ сената порасли су на штету трибуна и народне скупштине. Сад су му враћена сва права која је имао пре законодавне активности браће Граха. Сула је схватао да сенат може управљати државом која се простире широм света, а да то римска светина не може. Низом закона на којима је од тада почивала сва делатност сената, то тело је постало глава државе и сви магистрати били су њему подређени. Ти закони су строго одређивали званичну каријеру високих магистрата, и ограничавали њихову моћ. Поново је оживљен један стари закон из 342. пре н. е. по коме је период од десет година морао проћи пре него што би исто лице могло опет да заузме исти високи положај; усвојен је и закон, заснован на једном ранијем из 180. пре н. е., који је одређивао године старости кандидата и ред по коме се могу заузимати високи положаји у држави: нико није могао постати квестор пре навршене тридесете године, ни претор пре навршене четрдесете; изричито је предвиђено да између једног и другог високог звања, за исто лице, морају протећи две године. Још важнији је био пропис по коме су магистрати морали остати у Риму током целе године свог службовања. Само у изузетним случајевима и по изричитој наредби сената конзули су могли бити војни заповедници у рату у провинцији коју им је тај исти орган власти доделио. Сваког конзула и претора именовао је сенат у години те његове јавне службе на даљи положај, обично за намесника неке провинције. Кад би престали да буду конзули и претори, одлазили би у своје провинције као проконзули и и пропретори, и ту остајали док их не би сменио наследник кога је такође сенат именовао. Тако је врховна власт у земљи припадала сенату. Конзули и претори били су његове послушне слуге, будући да их је само он могао поставити на највише положаје у провинцијама, а ниједан магистрат није поседовао војну моћ пре него што би био намесник неке провинције. Но намесник је чак и у тој својој провинцији био у

истом подређеном положају: сенат је по свом нахођењу могао да му одобри или одбије продужење службе у том звању; могао га је наградити тријумфом или му га ускратити; могао га је по истеку службе, позвати да положи рачун о свом раду и држању.

Даље, Сулини закони вратили су сенату његову пуну правосудну власт. Пороте највиших судова биране су из редова сенатора; витези су били потпуно искључени из тих функција. Опасност да би проконзули и пропретори могли, попут самог Суле, да наметну своју власт сенату снагом оружја, умањена је законом по коме у Италији није смело бити војске, и по коме су војници, вративши се из провинција, били дужни да одложе оружје и да постану цивили. Исто тако су и проконзули у тренутку када би прешли границе града, враћајући се у престоницу, губили војну власт и постајали обични грађани као и њихови војници. Према томе, циљ Сулине политике није било само враћање моћи сенату; то је био први покушај да се та моћ стави под заштиту закона, да се традиција замени законодавством, да се озакони власт римске олигархије и да се једном за свагда отклони сваки покушај да се власт трибуна и народне скупштине успротиви власти сената.

Сула је своје реформе спровео с титулом диктатора „за уређење земље" *(rei publicae constituendae)*; изабрао га је народ на неодређено време и тако је располагао аутократском влашћу. Ослањао се на подршку сто двадесет хиљада својих војних ветерана које је распоредио по целој Италији у оне градове који су за време савезничког рата изгубили готово све становништво, и на земљу одузету од лица осумњичених да су присталице демократије. Ти ветерани добили су велике поседе и постали виша, владајућа класа у италским градовима. Није им било допуштено да продају своју земљу. У том погледу Сула је донекле настављао пут браће Граха. Али његов циљ није био да оживи некадашње сељачко становништво у Италији; он је желео да створи, или тачније, да ојача класу ситних земљопоседника. У Риму га је подржавало четрдесет хиљада ослобођених робова који су сви узели његово гентилно име и звали се Корнелији; раније су вероватно припадали оним демократима које је Сула погубио. Њихов број говори о огромном богатству које је Сула нагомилао; и његове присталице су се такође силно обогатиле. Све то богатство, плод озакоњеног харања, проћердано је исто тако брзо како

је стечено. Власници тог богатства били су, наравно на истој страни са ветеранима и ослобођеним робовима, ватрене Сулине присталице.

Сам диктатор је, међутим, своју аутократску власт схватио сам као привремено средство и никад није ни помишљао да је доживотно ужива. Није био амбициозан и веровао је да би олигархијско уређење коме је сам дао законски облик могло дуго да потраје. И тако, кад је спровео своје реформе, одрекао се власти и отишао из Рима у јужну Италију 78. пре н. е. Ту је живео као обичан грађанин, али не дуго. Умро је непуну годину после свог повлачења.

XI

ПОМПЕЈ И ЦЕЗАР: ДРУГА ФАЗА ГРАЂАНСКОГ РАТА

Патње Италије током првих десет година грађанског рата, ма како страшне, биле су само почетак још дужег и крвавијег сукоба; може се рећи да су те патње пре распириле неголи смириле гнев једног дела становништва Рима и Италије. Иако је странка популара била поражена и готово све њене вође погубљене, она је ипак још имала снаге да се опорави. Неке аристократе, вође странке, некако су остали у животу; ти људи мрзели су сенат жешће него икад и били су спремни да се послуже било којим оруђем да би га лишили власти. Битна размимоилажења у мишљењу била су занемарена; напор да се побољшају социјални и економски услови живота грађана био је занемарен; од свега је остала само лична мржња између вођа та два дела становништва. Ниједној од те две странке нису недостајале присталице, али незадовољних је ипак било далеко више него задовољних. Сенат и Сулина концепција о уређењу земље имали су многе непријатеље — децу погубљених демократских првака, земљопоседника од којих је одузета земља да би била додељена Сулиним ветеранима и војнике демократске војске који никад нису добили земљу на коју су рачунали. Чак ни Сулини ветерани нису сви били уз сенат; они су се борили само за Сулу и били су спремни да после његове смрти служе под заповедништвом било кога ко би њима и њиховој деци омогућио да се обогате без много ризика. Многи међу њима већ су били страћили своје олако стечено богатство, и њихове парцеле земље већ су полако прелазиле у руке других. Тако у Италији после Сулине смрти није било спокојства ни наде за трајан мир.

Узнемиреност је била нарочито изражена међу мноштвом робова у Италији и на Истоку: невоље грађанског рата отвориле су им очи за слабости њихових господара. Неки робови су бежали придружујући се оним смелим гусарима који су поново загосподарили Средоземљем и образовали нешто слично регуларном савезу; Киликија и Крит су им били главна упоришта. Остали су се удруживали у разбојничке банде које су пљачкале имања нобила и нападале путнике по друмовима Италије и Мале Азије. Ни на границама стање није било задовољавајуће. У Шпанији су се остаци демократске странке и њихове војске окупили око Серторија који је управљао Шпанијом у интересу своје странке; јаку подршку пружала су му ратничка племена из Португалије која су била незадовољна деспотском римском управом у провинцији. На Истоку је Митридат обнављао и проширивао своју краљевину, образујући нову војску и градећи снажну флоту. У савезу с гусарима из Мале Азије и са Крита, и са Серторијем у Шпанији, Митридат се надао да ће остварити своје амбиције и створити грчко-оријенталну државу која не би зависила од Рима. И у самом Риму било је нереда. Демократи су се под вођством Лепида надали да ће им Сулина смрт омогућити да се врате на власт, али њихов покушај да успоставе трибунат и тако се на форуму опет супротставе сенату завршио се поразом. Лепид је затим покушао да опет распири грађански рат; кад се навршила година његовог конзуловања, довео је војску из своје провинције, Цисалпинске Галије, односно северне Италије, с намером да заузме Рим. Али ни то му није пошло за руком: његову војску победила је војска сената, а они преживели су отпловили најпре на Сардинију а затим Серторију у Шпанији.

Сенат са свим тим компликацијама и опасностима није могао да изиђе на крај уобичајеним средствима, то јест да пошаље једног од својих магистрата, изабраног за ту годину, на челу војске регрутоване у Италији. Време за такве мере је прошло, и Сула је то увидео кад је војну власт државе предао у руке ванредних магистрата — проконзула и пропретора које је именовао сенат. Међутим, и то је решење отказало у најозбиљнијим ситуацијама. Војници нису хтели да се боре под командантом кога нису добро познавали, под чијим заповедништвом нису провели дуже времена, и ако од њега нису могли очекивати награде какве је Сула давао својим ветеранима. Тако је сенат, после неколико узалудних по-

кушаја да редовним путем реши те тешкоће, био принуђен да, свиђало им се то или не, образује изванредна заповедништва која ће, кршећи уставне принципе, имати нарочите личности, и то за дуже време. За те командне положаје водила се жустра борба после Сулине смрти, јер би тако сваки војсковођа после какве победе могао да постане господар Рима и да попуни место Марија или Суле. Сенат се мучио с проблемом како међу кандидатима за такве положаје да нађе оне људе за које постоји најмања вероватноћа да ће му преотети власт. То је био готово нерешив проблем.

Међу онима који су желели да заузму Сулино место био је један који се истакао још за Сулина живота. То је био Гнеј Помпеј, млад и способан, веома богат и необично амбициозан. Положај који је стекао у потпуности је дуговао улози коју је имао у револуционарно доба. На челу војске коју је сам образовао од својих клијената и закупаца борио се енергично на Сулиној страни у грађанском рату, мада од државе није за то добио никаква овлашћења. После сјајних победа у Италији, био је послат на Сицилију и у Африку да се тамо бори с остацима демократске војске. По повратку је стекао надимак „Велики" *(Magnus)* и додељена му је почаст да с тријумфом уђе у град. Ово друго било је незаконито из два разлога: он није био римски магистрат и према томе није имао право да прославља тријумф; друго, тријумф се допуштао само војсковођама који су победили непријатеља у „законитом рату" *(bellum iustium)* а међусобно истребљење није било такав рат, нити га је закон таквим сматрао. Кад је Сула умро, Помпеј се налазио у Италији као заповедник једне армије. Сенат је то искористио да његовом помоћу угуши револуционарни покушај Лепидов. Али ту услугу сенат је морао скупо да плати. Помпеј је затражио изванредно заповедништво у Шпанији да би се обрачунао са Серторијем, а тај захтев није се могао одбити. Рат у Шпанији трајао је пуних седам година, од 78. до 72. пре н. е. Помпеју је пошло за руком да га оконча, али његовом успеху допринела је великим делом неслога међу његовим непријатељима која се испољила после низа пораза. Римске војсковође Серторије и Перперна били су у завади један с другим, а Шпанци с Римљанима. Та неслога завршила се издајничким уморством Серторија који је од првог до последњег дана био душа тога рата.

У међувремену ситуација на Истоку се погоршала. Сенат није могао усбичајеним средствима да задржи раст Митридатове моћи. Кад је краљ Никомед III умро и Риму завештао своју краљевину Битинију, Митридат се усудио да се на то не осврће и приграбио је краљевину. Сенат је поново био принуђен да образује ванредну команду: послали су Л. Лукула и Аурелија Коту, конзуле из 74. пре нове ере, у Малу Азију с јаком војском и флотом, док је Марко Антоније, с великим овлашћењима за целу сбалу Средоземног мора, добио задатак да се бори с гусарима који су били Митридатови савезници. Рат се одуговлачио. Антоније није имао успеха; Лукул је био боље среће, јер је Митридата из Мале Азије отерао у Јерменију, а пораженом јерменском краљу Тиграну, Митридатовом савезнику, задао тако тежак ударац.

Рат на Истоку био је у почетној фази, а ни у Шпанији му се још није видело краја када је Капуа у Италији постала стециште свих група одбеглих робова који су лутали по земљи и других незадовољних делова становништва. Једна група гладијатора под вођством Трачанина Спартака пробила се из својих барака у Капуи и сместила на падине Везува где је убрзо прерасла у организовану и добро наоружану војску. Келти и Трачани, по природи одлични ратници, били су срж те војске. Ти људи нису били обични варвари: знали су добро да су њихови саплеменици на далеком северу не само слободни него и јаки, и имали су основа за наду да се борбом могу пробити опет до своје земље. Ако су у тој борби били поражени, то није било зато што се сенат показао способним да изиђе на крај с побуном. Спартак је ишао из победе у победу и заиста отворио пут на север, али велики део његове војске желео је да остане у Италији, да пљачка и убија своје бивше господаре, и тако је моћ побуњених робова постепено опадала. Али сенат се и поред тога с тим све мањим хордама разбојника могао обрачунати само на тај начин што је образовао још једну ванредну команду. Године 71. пре н. е. одредили су М. Лицинија Краса, претора и Сулиног официра, да тај рат приведе крају.

До 70. пре н. е. прошла је криза у спољној политици Рима: у Шпанији је успостављен мир, Митридатове канџе биле су поткресане, у Италији су робови немилосрдно ликвидирани, а моћи Рима ругали су се још само гусари. Али у земљи је владало дубоко незадовољство, нарочито међу витезовима, пословним људима и капиталистима. Пустош и разарање које су робови оставили за собом у Италији они су осећали исто као и сенатори, али успех гусара и продужење рата на Истоку

још су више шкодили њиховим интересима. А још им нешто није било право — то што их је Сула лишио сваког учешћа у јавном животу дајући само сенаторима право да буду чланови судских комисија. И демократска странка опет је дизала главу. Помпеј и Крас, сваки на челу своје победоносне војске, улогорили су се под римским зидинама захтевајући, сваки за себе, да се Сулин закон прекрши у његову корист: захтевали су тријумф и право да се кандидују за звање конзула за 70. пре н. е. не улазећи у град и не предајући, према томе, своју извршну власт.

Сенат се успротивио тим захтевима, не зато што су били незаконити, него зато што се плашио да ће опет постати оруђе у рукама амбициозних војника. Помпеј и Крас, упркос свом супарништву и међусобном неповерењу, увидели су да се не могу сваки за себе борити са сенатом, али веровали су да га могу натерати да попусти ако се њих двојица удруже и ако за себе придобију витезове и демократе. Али једини начин да се привуку ови савезници био је да се жртвује Сулин устав. То што су се та двојица Сулиних присталица удружила управо са онима којима су до тада на све могуће начине радили о глави, веома је поучно: то тако јасно показује да су политички програми и идеје о добру народа изневерене због личних амбиција тих војсковођа. Сенат је био принуђен да попусти. Помпеј и Крас постали су конзули за 70. годину пре н. е., принципи Сулиног устава били су готово потпуно одбачени, и Римом је поново завладала политичка анархија коју је он био окончао.

Помпеј и Крас одбили су уобичајене проконзулске команде; радије су хтели да сачекају друге могућности. Захтевали су нешто веће, нека нова и изванредна овлашћења. Помпеј је први иступио са својим захтевима. Уз подршку трибуна и витезова, добио је 67. пре н. е. ванредна овлашћења ради уништења гусара у Средоземљу. Тај задатак успешно је извршио, и трибуни следеће године поднеше законски предлог по коме је Помпеј требало да преузме од Лукула врховну команду у рату против Митридата. Витезови су били незадовољни Лукулом; није им било по вољи његово одуговлачење у овом рату, као ни необично поштење којим је владао Истоком. И његови војници били су незадовољни што се тако дуго задржавају на Истоку. После извесног напора Помпеј је добио потпуну и апсолутну власт над Истоком и то на неограничено време. Скршио је Митридата и Тиграна без

великих тешкоћа. Задовољио је витезове тим што је римским провинцијама припојио не само Митридатове територије него и неке делове сиријске краљевине, укључујући Јудеју и Јерусалим. И војска је била задовољна. Сирија, коју римски пљачкаши до тада нису ни дотакли, пружила им је велике могућности за богаћење, а и Помпеј им је обећао земљу у Италији у блиској будућности.

У Риму се за то време интензивно агитовало. Демократи искористише Помпеја да пониште Сулин уставни поредак. Али сад им је претила опасност од друге диктатуре, и ко би могао предвидети како ће Помпеј поступати кад се врати с Истока? Нису могли да забораве да је он уништио њихову наду у победу у Шпанији, и да је младост провео као Сулин послушни помоћник. Ни сенат није веровао Помпеју: он га је већ једном издао, и тешко би било замислити да ће сада бити само инструмент у рукама сената.

Демократи су се грозничаво припремали за повратак победиоца. Њихов политички вођа био је Гај. Јулије Цезар, Маријев рођак а Цинин зет. Захваљујући својој младости и помало сумњивом гласу преживео је, зачудо, Сулине прогоне, иако је сам Сула рекао да тај младић има опасан карактер. Један од најбогатијих Римљана, Крас, финансирао је Цезарове политичке смицалице; Крас је веома завидео Помпеју, свом наглашеном савезнику, и сматрао да се он сам могао овенчати славом која је припала Помпеју. Али демократи су били у тешком положају. Оптимати су будно мотрили на њих не допуштајући никако да њихови прваци дођу до војних команди или највиших магистратура. Олујни облак Помпејеве војске спустио се на Исток. Зато су године Помпејевог одсуства за демократе биле године грозничавих припрема како би милом или силом загосподарили Римом. Раније су већ покушали да помоћу једног аристократе постигну своје циљеве, и сад су били спремни да се послуже истим лукавством. Нашли су подесно оруђе у Л. Сергију Катилини, пропалом аристократи али веома амбициозном човеку који је имао знатан утицај на осиромашене младе нобиле као и на талог отменог друштва у Риму. Завадио се са сенатом и био је спреман да служи Цезару и његовој странки под условом да се уз њихову помоћ домогне конзулског звања.

Међутим, завера је пропала. Сенат је открио шта демократи тим желе да постигну, а ни витезови нису желели нову револуцију управо онда кад им је Помпеј на Истоку отворио

поље које толико обећава. Посредник између сената и витезова био је Марко Тулије Цицерон, Маријев сугрђанин, бриљантни и амбициозни адвокат који је управо тада започео своју каријеру на страни демократа нападајући сенаторске судске комисије и злоупотребу власти у провинцијама од стране сенатора. Вештим вођењем процеса у коме је нападао Вера, који је опљачкао Сицилију исто као што су други сенатори пљачкали своје провинције, показао је сенату да би тај „скоројевић" могао постати опасан. Цицерон је био амбициозан: као сваки Римљанин, желео је да се попне до највиших положаја у држави; желео је да оснује нову аристократску породицу, да постане конзул и први конзулар — а ти бивши конзули сачињавали су највиши слој римског нобилитета — у породици која се дотле ничим није истицала. Његова интелигенција и родољубље уливали су му страх од револуције и свих њених ужаса. Као адвокат и члан класе витезова сањао је о помирењу двеју највиших класа римског друштва. Из тих разлога био је спреман на споразум са сенатом; против Катилине, отпадника аристократске класе, сенат је истакао као свог кандидата Цицерона, отпадника из редова демократа.

Катилина је у неколико наврата покушао да уз помоћ демократских вођа Цезара и Краса постане конзул, али то му ниједном није пошло за руком. Године 64. пре н.е. покушао је опет, уз подршку истих људи. Он им је био потребан јер су се надали да ће помоћу њега прогурати закон који је предложио трибун Сервије Рул; тај закон је не само потврђивао него и проширивао аграрни закон Гаја Граха. Предвиђао је пре свега оснивање огромног фонда за који је требало да се купује земља у Италији; та земља као и знатан део Кампаније који је још припадао држави требало је да се потом раздели војним ветеранима и пролетаријату престонице. Тај план требало је у року од пет година да спроведе једна комисија од десет чланова, с неограниченим овлашћењима; прва дужност комисије била је да образује тај фонд из кога ће касније делити земљу по сопственом нахођењу. Новац потребан за то добио би се продајом државне земље у Италији и у провинцијама, нарочито земље стечене после 88. пре нове ере.

Комисија је добила пуно овлашћење да конфискује и продаје све што се сматрало државном земљом. По тој клаузули могла је узети и све области у Грчкој и у Малој Азији које је Сула вратио Риму после победе над Митридатом; у обзир су дошле чак и друге области које је за Рим Помпеј освојио на Истоку. Будући да су демократи инсистирали на томе да је и Египат прешао Риму у наслеђе, мада је тамо на престолу седео законити краљ, јасно је да су намеравали да комисија располаже и Египтом, што не би било могуће без употребе војне силе. Чланови комисије желели су у истом том духу да преиспитају права на одређене поседе свих земљопоседника и да по свом слободном нахођењу наметну порез на земљу која би остала у власништву истих људи, како би обезбедили стално притицање новца у фондове комисије.

По завршетку те операције требало је да комисија купује земљу у Италији, углавном од лица чија су права на њу била сумњива, то јест, од оних који су стекли имања за време Сулине проскрипције. Вероватно би том кораку претходило додељивање земље у Кампанији где би се од лица која су била по вољи члановима комисије образовале колоније римских грађана. Јасно је да је тај закон имао политички циљ. Да би се супротставио Помпеју, Цезар је покушао да створи велике политичке снаге, с приходима и војском. Додељивање земље Помпејевим ветеранима зависило би од тих снага; оне би имале апсолутну власт у провинцијама, а подршку би добијале од колонија сопствених присталица у Италији, исто као што су Сулу подржавали његови ослобођеници и колоније ветерана. Истина је да се држава не би обогатила од рада те комисије; напротив, од тога је могла имати само штете. Према том предлогу требало је жртвовати провинције ради непосредне користи римског олоша. И ситни земљопоседници у Кампанији, одлични земљорадници, требало је да буду жртвовани у истом циљу.

Да би се могао борити против тог предлога, сенат је истакао Цицерона као свог кандидата за конзула насупрот Катилини. Цицерон је био изабран и прво што је као конзул учинио 63. пре н. е. било је да одбије Рулов закон.

На то су Цезар и Крас, увидевши да је њихова комбинација у том тренутку пропала, а сумњајући да би се Катилина икада могао показати као корисно оруђе, њему ускратили своју подршку. Али Катилина није хтео да се повуче и одлучио је да продужи на сопствени ризик. Кад је поново доживео пораз на изборима 63. пре н. е., скупио је групу политичких авантуриста, какав је и сам био, и повео у Риму жустру пропаганду у корист анархије. У исто време придобио је за себе присталице међу Сулиним ветеранима у Етрурији од којих су неки већ изгубили добијену земљу живећи расипнички, док су

други једва дочекали било какву пустоловину од које су могли очекивати неку корист за себе.

Катилинин план био је да дигне бунтовничку заставу истовремено у Риму и у Етрурији. Његове присталице у Риму требало је да почну покољ магистрата и сенатора, да запале град, и да преузму власт у своје руке, а Сулини ветерани требало је да дођу из Етрурије, да заузму град и да организују нову управу. Завера је откривена захваљујући енергичном Цицерону. Катилина је, да би образовао своју војску, морао да напусти Рим пре времена. Друге коловође буне похватане су у Риму и погубљене без суђења, на предлог Катона Млађег, уз Цицеронову подршку и по одобрењу сената. Катилинина мала војска била је побеђена, а он сам погинуо је у бољу.

Тако су пропали планови демократа. Помпејев повратак очекивао се сваког часа и опште је мишљење било да ће се он вратити као диктатор. Међутим, на опште изненађење он је 62. пре н. е. ушао у Рим као приватно лице, без војске. Не зна се тачно шта га је навело да распусти војску. Био је безмерно амбициозан; био је везан обећањима која је дао својим војницима; желео је да добије законску санкцију за мере предузете на Истоку где је основао две нове провинције, Сирију и Битинију с Понтом, као и известан број потчињених краљевина. Лако је могао постићи све своје циљеве да је учинио оно што је чинио већ толико пута до тада — улазећи у Италију на челу своје војске. Али овом приликом желео је да дâ пример строгог поштовања закона. Вероватно је био убеђен у свој непоколебљиви ауторитет и у подршку коју би му пружили његови војници које је пустио кући. Можда је свој положај упоређивао са Сулиним из оног времена кад су престала прогонства и кад се диктатор одрекао власти. Било како му драго, био је горко разочаран. Обе странке у Риму биле су његови непријатељи — и сенатори и демократи. Он је, додуше, прославио тријумф тако величанствен да се ни с једним ранијим није могао упоредити, али то је било све. Његови ветерани нису добили земљу; његове привремене мере на Истоку нису озакоњене. Увидео је убрзо да не може избећи нове политичке савезе и нове уступке демократима и својим главним супарницима Красу и Цезару.

Цезар, чије везе с Катилином нису биле тајна, нашао је за сходно да се после неуспеле завере на неко време изгуби из Рима. Пошто је 62. пре н. е. био претор, следећу годину провео је као пропретор у Шпанији ратујући с неким племенима која се још од Серторијевог времена нису смирила, и купећи средства да би удовољио захтевима својих бројних поверилаца у Риму. Убрзо по повратку 60. пре н. е. склопио је савез са Помпејом и Красом познат под називом први тријумвират. Требало је да он, као конзул за 59. пре н. е., буде активни члан тог савеза. Упркос опозицији сената и свог колеге Бибула спровео је све мере о којима су се њих тројица претходно договорила. Помпејеви ветерани насељени су или на државној земљи у Кампанији или на италској земљи купљеној новцем који је Помпеј донео са Истока; Помпејеве мере на Истоку потврдила је народна скупштина; да би се придобили витезови опроштена је трећина пореза који је требало да плате земљорадници порески обвезници, а Клодију, вођи римског олоша и Красовом верном присталици, допуштено је да судски гони Цицерона и да га отера у изгнанство.

Цезар за себе није узео ништа осим управе над Цисалпинском и Трансалпинском Галијом за пет година. Ово се чинило безазлено иако неуобичајено признање, али за њега је то било од битног значаја. То му је омогућило да стекне војну славу, војску одану лично њему и неограничена материјална средства. Осим тога, то му је створило ореол Маријевог наследника у великом задатку уништења западних варвара од којих је Риму претила опасност. Цезаров план акције завршен је кад је преузео своју провинцију на управу. Насупрот новим провинцијама које је Помпеј освојио на Истоку, он је желео да покаже нове провинције које ће освојити на Западу. „Нови Дионис" и „нови Александар" стигао је далеко на Исток и главни грчки историчари тог времена певали су му славопојке; Цезар је морао да обави сопствени тешки посао — да оконча борбу с оним Келтима који су некада били освојили Рим и који су не тако давно били с тешком муком истерани из Италије заједно с Германима. Цезар је одлучио сам да објасни римском народу значај свог задатка у Галији. Био је одличан писац и знао је како треба да се обрати својим читаоцима Његови *Commentarii*, или *Војни извештаји*, увек сажети и прецизни, никад нејасни или претерани, писани мајсторским стилом, казивали су о његовим операцијама у Галији, Германији и Британији из године у годину.

Припајање Галије захтевало је од Цезара девет година тешког и опасног ратовања. Прво је потегао мач на Хелвете, или домороце Швајцарске, и на Германе близу Рајне; ови други су опет покушавали исто што су чинили и у Марнјево

време: желели су у Галији да освоје земље и да се ту настане. У тој борби Цезар је имао подршку племена из средње Галије због чега је постао њихов заштитник, ако не господар. На те односе била су кивна полудивља племена на истоку и западу земље — Белги, Арморикапци и Аквитанци. Кад их је с муком покорио, међу народима средње Галије почео је народни покрет, јер су сад увидели да пријатељство с Римом за Галију значи ропство и да као посмртно звоно оглашава губитак слободе. Окупили су све своје снаге под вођством Верцингеторикса и покушали да истисну странце из средње Галије. Крајњим напором и низом добро смишљених маневара Цезар је успео да опколи Гале код Алезије и да им нанесе одлучујући пораз. Његов посао у Галији био је завршен и сад је имао све што му је Галија могла дати — војну славу, војску и новац.

Године које је Цезар провео у Галији биле су у Риму испуњене жестоким политичким немирима. И његове победе задавале су бриге његовим старим непријатељима, сенату и уставној странки, као и његовим новим пријатељима, Помпеју и Красу. Ако се његови непријатељи и пријатељи удруже, прети му велика опасност; могло би се десити и то да се Помпеј и Крас заваде и да се тако распадне тријумвират. Кад су Помпеју 57. пре н. е. дата изванредна овлашћења, наводно ради снабдевања Рима житом, а у ствари зато да угуши уличне борбе и нереде, тријумвират је био на ивици расула. Крас је био спреман на споразум са сенатом. Али 56. године Цезар је, уз велике напоре, успео да их окупи на разговоре у Луку, у северној Италији, где је два ривала измирио и обновио споразум.

У Луки је договорено да Помпеј и Крас, који су желели да добију високе војне команде, буду конзули за 55. пре н. е. и да по истеку те службе пет година управљају провинцијама Шпанијом, односно Сиријом, а да Цезар још пет година задржи Галију. Али та погодба није нимало ублажила политичку ситуацију. Крас је у ствари заувек ишчезао са политичке позорнице. Велики поход који је он у Сирији повео против Парта завршио се потпуним неуспехом: побеђен је био у бици код Каре, његови војници су изгинули или су допали ропства, а он сам био је издајнички убијен. То је, међутим, само још више компликовало односе између Помпеја и Цезара. Године 54. пре н. е. умрла је Јулија, Цезарова кћи, а Помпејева жена; она је имала јак утицај и на оца и на мужа, а њена смрт омогућила је Цезаровим непријатељима да лакше утичу на удовца Помпеја. Уместо да оде у своју провинцију, Помпеј је остао у Риму и није ни покушавао да смири нереде у граду све док га сенат није за то овластио. Најзад, 52. пре н. е. кад је стање постало неподношљиво, и кад су градом у ствари управљале наоружане силеџије које су злоупотребљавале називе политичких странака, сенат је био принуђен да санкционише избор Помпеја као јединог конзула и да му да овлашћења диктатора. Он је тада довео своју војску у град и за кратко време успоставио ред.

Сада је постало јасно да Помпејеви методи никада не би могли да успоставе ред у Риму и Италији. Било је немогућно ускладити војну власт једног или више лица са постојећим уставним поретком. Ако се војна сила одржава у оквирима постојећег уставног поретка — што је Помпеј желео да постигне — онда страначке борбе и личне амбиције морају у Риму довести до анархије. Али ако та војна сила покуша да успостави ред, она неминовно мора доћи у сукоб с владајућом олигархијом, а то нужно води оружаном сукобу. Из те дилеме није било излаза, ако се поштују постојећи уставни принципи и чува традиционални утицај сената. Помпејева главна грешка била је та што је покушао да измири оно што се измирити не може. Бити први човек у Риму и владати њим, а не уништити и саме оквире старог државног уређења било је напросто немогуће. Помпејев положај још више је био отежан тиме што је власт морао да дели са Цезаром, живећи стално у страху да ће му Цезар једног дана преотети то прво место у држави.

Кад је Цезаров задатак у Галији био обављен, питање будућих односа између два супарника постало је акутно. Цезар није желео да дође до раскида: био је вољан да се врати у Рим и да ту настави своје политичке маневре не потржући мач. Међутим, ради сопствене безбедности захтевао је да му се допусти да истакне своју кандидатуру за конзула, али да се лично не појављује у Риму и да не предаје своја проконзулска овлашћења. То је очигледно значило да ће Цезар и даље задржати војну власт, јер први посао који би он као конзул обавио био би да себи обезбеди нову војну команду с изванредним овлашћењима. Али ако Цезар задржи своју војску а уз то буде изабран за конзула, Помпеј више неће бити први човек у држави. Био је свестан да би у том случају био у неповољнијем положају, јер су Цезарове ловорике биле свеже,

а његове већ увеле од времена; осим тога, Цезарова војска била је у Италији, а његова далеко у Шпанији.

Ни сенат није с мањом стрепњом очекивао Цезаров повратак. Сенатори су знали да Цезаров долазак на власт значи крај њихове моћи. Кад је први пут био конзул, отворено је изјавио да је непријатељ сената и одбио да призна уставна ограничења; није било наде да би за време свог другог конзулата он био мање опасан. Али сенат је без савезника био беспомоћан. Међутим, ниједан сенатор није стварно био омиљен међу војницима, и у њиховим редовима није се могао наћи нови Сула. Били су принуђени да се обрате Помпеју. Он је настојао да избегне флагрантно кршење уставних принципа и могло се очекивати да ће нагодба с њим бити лакша ако порази свог супарника. Стога су сви напори били усмерени на то да се Помпеј одвоји од Цезара. Помпеј је дуго оклевао. Кад је најзад јануара 49. пре н. е. одлучио да с њим раскине, преимућства у војном погледу била су сва на Цезаревој страни. Помпеј није имао готово никакве војске у Италији и зато је морао да напусти Италију чим је Цезар прешао Рубикон, границу своје провинције, и с омањом војском пошао на Рим.

Помпеј је морао да бира — или да оде својој војсци у Шпанију, или да сакупи нову војску, да је одведе на Исток, да је тамо обучи и да се онда с њом врати у Италију. Прва могућност није била подесна зато што би у Шпанији био одсечен од извора богатства на Истоку. Ако оде на Исток, Цезар ће се наћи између две јаке војске, и Помпеј се могао надати да ће пресећи довоз хране у Италију и савладати Цезара глађу; за то би му послужила велика флота којом је сенат располагао у Италији и на Истоку. Али Помпејев план, иако одличан, није се остварио. Његов неуспех може се углавном приписати запањујућој активности, брзини и одлучности његовог супарника. Помпеј се кретао споро, и био је спутан присуством великог броја сенатора у свом главном штабу. Ти људи стално су критиковали његове наредбе, мешали се у његов посао команданта и стално захтевали да се с њим саставу и дискутују о ситуацији. Помоћници које су они доделили Помпеју уопште нису били дорасли ситуацији. Цезар је, с друге стране, имао апсолутну власт у својој странки, није се готово ни осврtao на оних неколико сенатора који су били остали у Риму, а своје помоћнике бирао је зналачки. Није могао спречити Помпеја и његову војску да пређу преко мора нити је могао било шта учинити кад је близу Дирахија (данашњег Драча), главне луке западне Грчке, сакупљена и обучавана велика војска. Није имао бродова, а за њихову изградњу било је потребно доста времена. Али је искористио то време на тај начин што је напао и уништио Помпејеву војску у Шпанији. Сличан подухват у Африци није му пошао за руком.

Тако је у јесен 49. пре н. е. Помпеј био у далеко повољнијем положају. Располагао је огромном војском, великим финансијским средствима и моћном флотом. Цезар је имао доста људи али мало новца. Но и поред тога одлучио је да не чека Помпејев повратак него да пребаци рат у Грчку. Пошло му је за руком да у Аполонији искрца прво један део, а затим и сву своју војску, а онда је, без успеха, покушао да опколи Помпеја и његов логор у близини Дирахија. Помпеј пробије опсаду и Цезар, одсечен од своје коморе, буде присиљен да се повуче у плодне долине Тесалије. Ту сад Помпеј њега опколи код Фарсале и Цезар би изгубио сву своју војску да сенат није наваљивао на Помпеја да прихвати одлучујућу битку коју је Цезар покушавао да му наметне. У тој бици Помпеј је био потучен до ногу. Али још је имао војску и флоту у Африци. Рачунао је такође и на подршку Египта чијег је краља, Птолемеја XIV, веома задужио. Међутим, његова нада да ће у Египту бити добро примљен изјаловила се; плашећи се компликација, краљ издајнички удеси да га убију.

Али рат се није завршио Помпејевом смрћу. Цезар је дошао у Александрију за својим супарником. Био му је потребан новац, а Птолемеј је био дужан Риму. Ту победник, сасвим неочекивано, замало не плати главом. Умешао се у династичке борбе између краља и Клеопатре, његове сестре и супруге. Стао је на Клеопатрину страну надајући се, по свој прилици, да ће га краљица наградити не само својом љубављу него и новцем неопходним за рат. Војска и народ у Александрији определише се за краља и начинише опсаду око двора у коме је био Цезар. Појачање које је хитало из Мале Азије стигло је у прави час. Цезар је затим морао да одјури у Малу Азију да се обрачуна с Фарнаком, Митридатовим сином, који је покушавао да искористи општи метеж да опет успостави очеву краљевину на Истоку. У међувремену остаци Помпејеве војске и флота сената сакупили су се у Африци где је војска попуњена новим регрутима и одредима афричких савезника. С том импозантном војском сре о се Цезар кад је најзад 47. пре н. е. искрцао своју војску у Африци. Његов војнички ге-

није одлучио је и овог пута о исходу битке код Тапса следеће године када је отпор сената коначно сломљен. Помпејеви синови покушали су опет да образују војску у Шпанији што је нагнало Цезара да се 45. г. пре н. е. још једном огледа с Помпејевим присталицама код Мунде где су и последње сенаторске снаге биле поражене и уништене. Цезар остаје сам, без такмаца, с новим сенатом који је он сам изабрао и који му је у потпуности био подређен, и с одлично увежбаном војском која је своме вођи била савршено одана.

XII

ЦЕЗАРОВА ДИКТАТУРА. ТРЕЋА ФАЗА ГРАЂАНСКОГ РАТА: АНТОНИЈЕ И ОКТАВИЈАН

После победе над сенатом, извојеване 46. пре н. е. у Африци, Цезар је постао глава римске државе и задржао је тај положај све до своје смрти 15. марта 44. пре нове ере. Није сматрао да треба да ојача свој положај служећи се Маријевим и Сулиним методима, нити је решио да уништи све оне који су се борили против њега или друге у чију би наклоност могао сумњати. Такви поступци били су му одвратни и вероватно је мислио да се терором не може одржавати никаква власт. Напротив, позвао је на сарадњу све припаднике непријатељских групација за које је веровао да могу корисно послужити држави, укључујући и активне политичаре као Цицерона, Касија, Марка и Децима Брута. Он није сматрао да му његова демократска прошлост поставља икаква ограничења. Никад није ни сањао да сенату врати негдашњу моћ нити да призна суверену власт римског олоша. Његова делатност као шефа државе трајала је непуне две године и била је прекинута мучним шпанским ратом 45. пре нове ере.

Не смемо заборавити ни то да Цезар ни свој војни задатак није сматрао завршеним. Био је убеђен да се државне границе морају учврстити и осигурати од упада спољних непријатеља пре него што се коначно положе темељи новог система власти. Најхитнији проблеми, они који су се одмах морали решити, били су следећи: Грчка, Македонија и Епир морају се заштитити од упада својих суседа Трачана, Илира и Келта, а границе нових источних провинција које је Помпеј припојио римској држави морају се обезбедити — то јест границе Сирије, Палестине и Битиније с Понтом. Провинцијама, како

ближим тако и удаљеним, претила је велика опасност. На Дунаву се развијала моћна Тракија под краљем Бојребистом: постојала је опасност да ће она најпре прогутати грчке градове на западној обали Црног мора. У Месопотамији Римљани су срамно поражени од Парта и победници су се спремали, незадовољни само том победом, да нападну Сирију и Малу Азију и да тако обнове велику персијску државу, чији су наследници били. Рим није могао стати на пола пута своје империјалистичке политике: хтео је да природне границе његове државе, проширене по целом свету, представљају пространства океана и пустиње. Цезар је зато припремао поход на Исток, прво на Тракију, онда на Партију, и у Илирији је сакупио велику војску од шеснаест легија. Већ је био тачно одређен и дан кад он треба да се придружи својој војсци и то је вероватно убрзало његов крај.

Такво стање ослобађало је Цезара обавезе да без одлагања сређује основна питања свог односа према војним снагама државе. Он је био војсковођа, једини вођа кога је војска признавала, а та војска се још увек налазила на бојиштима очекујући нови поход. Не знамо какав би био његов однос према војсци на крају, да се остварио тај његов намеравани поход. Једно је ипак јасно, а то је да је он био спреман да у погледу састава римске војске даље разради план који је сачинио Марије. Без сумње није сматрао да његова војска треба да се састоји искључиво од римских грађана. Будући да је то била војска једне светске силе, требало је да у њој буду заступљени представници свих делова становништва кадрог да носи оружје. Такву војску оставио је својим наследницима. У њој су били римски грађани али исто тако и многи домороци из Галије, Шпаније, па чак и Мале Азије. Његова војска била је стационирана изван Италије, у провинцијама; у Риму је држао само мањи одред своје преторијанске гарде, то јест своје телесне страже која га је пратила као врховног заповедника, али чак је и тај одред распустио кратко време пре него што је убијен. У Риму, у Италији и у западним провинцијама његову власт подржавали су његови ветерани од којих су неки већ добили земљу, а други су је очекивали. Ови други, очекујући земљу, живели су у великим групама у Риму или другим градовима у Италији.

Али унутрашња ситуација у Риму захтевала је некакву организацију, па макар она била само привидна. Државни апарат мора бити такав да може функционисати и у Цезаровом одсуству. Као што сам већ рекао, сви Цезарови поступци доказују да је он постојећи уставни поредак сматрао некорисним и застарелим. Свој непријатељски став према сенату Цезар је показивао својом упорном борбом против њега. Народну скупштину, састављену од градског олоша, сматрао је просто за подесно оруђе у тој борби. Нема сумње да је Цезар намеравао да радикално измени државно уређење, па иако није до краја спровео своје реформе, главне линије ипак се јасно разазнају. Спољне форме и називи остали су нетакнути, али римска држава којом је он управљао била је по својој суштини сасвим друкчија од некадашње римске државе којом је управљао сенат.

Његова прва обавеза састојала се у томе да за себе обезбеди врховни надзор над свим јавним пословима, и то тако да та промена не буде споља видљива. У томе се повео за примером грчких тирана који су то још давно практиковали. Као и они, Цезар је задржао стара имена установа, али је у њих улио нов елеменат који их је изменио толико да се више нису могле ни познати. Тај нови елеменат био је његова власт, лична Цезарова моћ. Она је личила на мозаик, сачињена од многих делова. Сваки од тих делова био је пореклом римски и носио је римски назив, али је тај назив често скривао нешто ново. Његова власт, врховна и неупоредиво већа од власти других магистрата, била је изражена титулом „диктатора", коју је носио од 49. до 47. пре н. е., и коју су му 46. пре н. е. сенат и народ доделили на десет година, а годину дана касније доживотно. Трајна диктатура била је супротна принципима римског државног поретка. Нема сумње да је римска титула „диктатора" у овом случају била маска за оно што се у Грчкој називало „тиранидом", а на истоку „монархијом".

Цезар је први увео у јавни живот принцип по коме један човек може истовремено имати неколико функција кад је 59. г. пре н. е. истовремено био конзул у Риму и проконзул у Галији. Тај преседан искористио је и Помпеј 52. пре н. е. кад је био конзул у Риму и проконзул у Шпанији, а за Цезара је то после постала нормална и редовна пракса да истовремено концентрише у својим рукама по неколико функција. Од 48. пре н. е. био је сваке године биран за конзула; исте те године добио је од народа доживотну „трибунску власт", што значи, иако није био трибун, имао је сва права трибуна, укључујући и њихов имунитет, а ово право му је народ доделио нарочитом одлуком 47. пре н. е. Још 63. пре н. е. био

је изабран за великог понтифика, а 48. пре н. е. постао је члан свих патрицијских свештеничких колегија. То нагомилавање титула и овлашћења било је сасвим супротно римској политичкој традицији, али је било у складу с теоријом по којој народу припада суверено право да ствара нове облике власти. Утолико је Цезар био доследан демократ.

Многа друга овлашћења која су била без преседана у историји римских правних норми гомилана су на тим темељима. Нарочитим законом Цезару је дато право надзора над моралом *(praefectura morum)* које је раније спадало у дужност цензора. Цезар се тим правом послужио да свакоме ко је код њега пао у немилост запрети истеривањем из сената или из витешког сталежа под изговором да они својим понашањем срамоте свој ред. Други специјални закони доделили су Цезару право да поставља магистрате за провинције и да народу препоручује половину од свих магистрата који треба да служе у Риму; право да закључује мир и да објављује рат (48. пре н. е.); право да у сенату први гласа; трајно право врховне команде над војском и право располагања средствима државне благајне; и, коначно, право да издаје едикте, претходно одобрене и без разматрања у сенату, док су магистрати приликом ступања на дужност морали да положе заклетву на послушност тим едиктима.

То велико нагомилавање разних овлашћења, пропраћено дугим списком неусклађених почасних назива, обезбедило је Цезару сасвим изузетан положај у држави. Сенат, препун његових присталица, био је његов савет; народна скупштина састајала се само ради изгласавања претходно већ усвојених закона, и никад није ни покушала активно да учествује у јавном животу, а установа народних трибуна није давала ни гласа од себе. Цезар је у ствари био монарх, личност до које не досеже никакав надзор. Неизвесно је да ли је намеравао да прихвати краљевску титулу. Његови непријатељи су то тврдили, а његове најватреније присталице, као Марко Антоније, очигледно и прижељкивале. Сам Цезар, међутим, није никад отворено рекао шта мисли о томе: његови поступци и извесне алузије контрадикторни су и подложни различитим тумачењима. Доста је људи такође веровало да он намерава престоницу из Рима да премести на Исток. Причало се да је наумио да се ожени египатском краљицом Клеопатром и да усвоји Цезариона, кога му је она родила: тачно је да је

он њу позвао да дође из Александрије и сместио је да неко време живи у Риму.

Без обзира колико се верује тим причама које спадају у она говоркања што се често исплету око какве политичке кризе, извесно је да је Цезар своју власт сматрао наследном. Непосредно пред полазак на Исток, сачинио је тестамент којим је усвојио свог нећака Гаја Октавија и оставио му у наслеђе већи део свога богатства. То је био јасан доказ да је Октавија сматрао наследником како своје имовине тако и свог положаја. Октавије је био с Цезаром у Шпанији а потом је послат у Илирију да тамо допуни своје опште образовање и војничку обуку.

Подршку Цезаровој аутократској власти чинили су не само војска, његови ветерани и овлашћења која му је доделио народ, него су га широке масе, фасциниране његовом личношћу, гледале с неком врстом религиозног страхопоштовања. За њих он није био само миљеник среће и генијалан војсковођа, него и неко више биће. Религиозне идеје у антици нису јасно разграничавале божанско од људског. Народ је стога био спреман да Цезара призна за надљудско биће, за хероја у античком религиозном смислу речи. Цезару то није било мрско, већ је то чак и подржавао. Није негодовао кад је сенат доносио одлуке чији је крајњи циљ био да га прогласе за божанство: тако је основан нарочит свештенички колегиј Јулијеви *Lùperci*, изграђен храм у славу Цезара и богиње Милосрђа *(Clementia)* у коме је постављен нарочити свештеник за тај нови култ, и име месеца *Quintilis* промењено је у *Јулиус*, то јест јул.

Осим тежње за учвршћењем своје личне аутократије, нама је данас тешко да разазнамо главне линије преображаја који је Цезар намеравао да изврши у држави. Једно је ипак ван сваке сумње: намеравао је да права римског и латинског грађанства прошири што је могуће више и на становништво провинција. Цисалпинска и Нарбонска Галија требало је да постану делови Италије; у Шпанији и Африци основан је цео низ римских колонија; права латинског грађанства штедро су давана заједницама у провинцијама — на Сицилији, на пример. Значајно је да се по истом плану радило и на Истоку: колоније ветерана послане су у Синопу и Хераклеју, главне трговачке центре на јужној обали Црног мора. Могућно је ипак да је та мера, као и пријатељска политика према Криму, потекла из Цезарове жеље да себи осигура залеђе за време

свог планираног похода на Исток. Још је значајнија обнова Картагине у Африци и Коринта у Грчкој — два велика трговачка града која су римски олигарси уништили. У оба града било је предвиђено да се међу римским колонистима мора наћи места и за домаће становништво. Већина коринтских колониста били су у ствари Грци — ослобођени робови.

Све то показује да је Цезар намеравао да отклони оштре разлике између Италије и провинција, и да у свим деловима државе створи класу људи који би уживали иста права као римски грађани у Италији. Сенат је био реорганизован у истом смислу: сад је то требало да постане тело које ће представљати не само Рим и Италију него целу државу и Цезар је стога за сенаторе постављао своје пријатеље и одане присталице, без обзира на њихово порекло и положаје које су до тада заузимали. Друге његове мере биле су мање-више само привидне. Важна је његова корекција календара, док је од мањег значаја делимична реформа грађанских и кривичних судова. Постоји један закон који и данас носи његово име, а састоји се углавном од прописа за организацију локалне власти у италским градовима. Требало је да ти прописи временом постану део кодекса који би изложио облике муниципалних установа у разним градовима. Мој лични утисак је овакав: Цезар је намеравао прво да оствари свој велики војни поход, у жељи да створи такву римску империју која ће обухватити цео свет, а тек онда да се прихвати трајних измена у уређењу државе. Могућно је да је намеравао и свој положај да потпуно измени по повратку.

Цезар је у својим подухватима занемарио једно, а то је — није водио рачуна о снази сенаторског сталежа који нипошто није био уверен да је дошао крај његовој друштвеној и политичкој делатности. Увођење скоројевића у сенат, широко додељивање права римског грађанства, непризнавање повластица владајућих класа — све је то без сумње знатно допринело Цезаровом крају. Сенатори племенитог порекла нису хтели да се без борбе одрекну повластица које је њихов сталеж вековима уживао; а њихова борба за очување тих повластица, као што ћемо доцније видети, завршила се победом. Кад је група сенатора 44. пре н. е. сковала заверу, она је успела несумњиво само захваљујући случају. Међутим, ако се сетимо да је сенаторска странка стекла многе присталице и да је, чак и после свог пораза, била у стању да присили Октавија, Цезаровог усвојеног сина, да води рачуна о њеним

жељама, морамо признати да је Цезар отишао сувише далеко и да још није било време за одлучан преображај римске државе.

О мартовским идама (15. март) 44. пре н. е. Цезара је на једном састанку сената убила група завереника међу којима су главни били Марко и Децим Брут и Касије. Уз њих је била већина сенатора, али они нису добили подршку римских маса, војске па ни осталог становништва Италије којој су се надали. До аутоматског преноса власти у руке сената, што су завереници очито очекивали да ће се догодити после Цезарове смрти, није уопште дошло. Конзул Антоније и представник старог патрицијског рода Лепид располагали су војним силама које су им биле потпуно одане и омогућавале им да сузбију сваки иоле опаснији корак сената. Положај завереника постао је још критичнији кад су увидели да је против њих становништво престонице. Светина је била придобијена поклонима завештаним у Цезаровом тестаменту који је Антоније одмах обзнанио.

Међутим, ни положај Цезарових присталица није био сигуран. Ко ће бити Цезаров наследник? Нико није озбиљно помишљао на Октавија, осамнаестогодишњег младића који је наследио Цезарово богатство и име, и који је тада био с војском у Илирији. Стање је било по прилици исто као и после смрти Александра Великог. Али ускоро је постало јасно да је у конзула Антонија енергије и далековидости више но у било кога другог у Риму. Он је упорно захтевао да се са сенатом некако склопи споразум. Сенат је био спреман да потврди све Цезарове одлуке уопште, а посебно оно што је предвидео за блиску будућност, укључујући ту и додељивање провинција бившим магистратима. За узврат, Антоније је био спреман да недавни догађај прими као жалостан неспоразум и да Цезарову смрт преда забораву. Али та амнестија није била трајна: обе стране тражиле су начина да ојачају свој положај, или другим речима, да добију подршку војске.

У том циљу је Антоније, пошто се домогао Цезаровог блага и докумената, прво прогурао закон којим је осујетио Цезарове планове. Према тим плановима требало је да Антоније добије провинцију Македонију, а други конзул, Долабела, Сирију. Нови закон, међутим, оставио је Долабели Сирију, али је Антонију доделио бившу Цезарову провинцију Галију осим Нарбонске Галије, а Децим Брут, један од завереника премештен је из Галије у Македонију, али без војске, будући да је Антоније сву војску отуд повукао у Италију. Супротно Цеза-

ровим намерама, Долабелин и Антонијев мандат продужен је са две на шест година. Антоније се постарао за безбедност Шпаније у својој позадини пославши тамо Лепида да се бори са Помпејевим сином Секстом који се ту учврстио. Заузимање свих тих положаја требало је да почне одмах, пре него што Антонију и Долабели истекне конзулски мандат. Бивши преторн, Марко Брут и Касије били су отклоњени: сенат их је послао да организују набавку жита у Италији и Сицилији. Кад им је истекла преторска служба, требало је да добију неважне провинције Крит и Кирену. Изгледало је да је сенат побеђен.

Али Антонијев тријумф био је преурањен. Брут и Касије нашли су начина да стигну на Исток где су придобили за себе један део војске који се налазио у Македонији; угушили су силом сваки отпор у Малој Азији и дошли главе Долабели. У Италији је Антонијеве планове срушила појава Гаја Октавија. Тај младић је прихватио положај Цезаровог наследника са свим обавезама које је он наметао, и сад је захтевао од Антонија да врати новац који је приграбио; захтевао је и то, као Гај Јулије Цезар Октавијан — како се звао пошто га је Цезар усвојио — да учествује у управљању државом. Антоније је одбацио његове захтеве, а Октавијан је био принуђен да покаже да је кадар да брани своја права. Ситуација је постала још сложенија кад су се велике групе Цезарових ветерана окупиле око Октавијана и кад су им се придружиле и две од четири легије које је Антоније повукао из Македоније; збрка се још више погоршала кад се Октавијан понудио сенату да му помогне у борби против Антонија који је покушао силом да истера Децима Брута из северне Италије. Цицерон, који је у међувремену постао глава сенаторске странке у Риму, залагао се свесрдно за споразум између Октавијана и сената. Антоније је прихватио изазов и блокирао Децима Брута у Мутини, али га је затим савладала војска сената под Хирцијем и Пансом, конзулима 43. пре н. е., и знатна војска под Октавијаном коме је сенат дао овлашћења пропретора. Цицерон и његова странка очигледно су веровали да ће Октавијан бити послушан инструмент у њиховим рукама и да ће, пошто им помогне да се реше Антонија, моћи да буде отклоњен на овај или онај начин. Цицерон није то чак ни крио и Октавијан је прозрео његове намере.

За сенат је била велика несрећа што су оба конзула погинула у двема биткама код Мутине кад је већина њихових војника прешла Октавијану, док су само малобројни приступили Децимy Бруту. Уместо да поведе своју војску против Антонија, Октавијан пође на Рим: сенат је био одбио да му да звање конзула и да одобри тријумф, као и награду његовим војницима. Појава војске пред римским зидинама скршила је сваки отпор и Октавијан је био изабран за конзула са Квинтом Педијем. Они пре свега, донесоше закон по коме су Цезарове убице позване на суд и осуђене у одсуству. У међувремену је Децим Брут кренуо на Антонија, надао се да ће му помоћи Лепид, који је био позван да дође из Шпаније, и Планк, намесник Нарбонске Галије. Али Лепид се удружио с Антонијем, а Планк одби помоћ Бруту, те се Брутова војска расу а он побеже ка Истоку и на путу га убише варвари. Сан сената да он управља Италијом тада је заувек срушен. Сукоб између Октавијана и Антонија, који су сви очекивали, никад се није догодио. Три војсковође, Цезарове присталице, Антоније, Лепид и Октавијан састаше се у близини Болоње, у северној Италији, и склопише споразум по коме је требало да сва тројица буду чланови комисије за реорганизацију државе *(tresviri reipublicae constituendae)*, и то с неограниченим овлашћењима. Тријумвири поделише западне провинције; Октавијан и Антоније требало је да се обрачунају са Брутом и Касијем, док је Лепид требало да чува Италију. Све тачке тог споразума добиле су законску форму у виду статута који је трибун Тиције предложио и донео 27. новембра 43. пре н. е. Власт тријумвира требало је да траје пет година.

Реорганизација државе почела је страховладом у којој су се поновили, само још у горем виду, сви ужаси из времена Марија и демократа, а потом и Суле. Две ствари требало је постићи тим терором — уништење свих противника и прикупљање средстава за даљу борбу с Брутом и Касијем. Први циљ није постигнут: иако је огроман број жртава платио главом, а међу њима и Цицерон, још већи број људи побегао је и придружио се било Бруту и Касију на Истоку, било Сексту Помпеју који је заузео Сицилију и ту изградио моћну флоту. Тријумвири нису потпуно постигли чак ни други циљ. Конфискације су довеле до фантастичних шпекулација са земљом, али великих свота новца које су они очекивали није било услед наглог пада вредности конфискованих имања. Последња борба сената против војне тираније одиграла се на грчком тлу. Антоније и Октавијан се 42. пре н. е. сретоше с јаком Брутовом и Касијевом војском код Филипа, у Македонији.

Поновила се повест Фарсале: Антоније је наметнуо борбу, а његови противници нису могли да је избегну па да тако њега и његову војску натерају да гладују и да се коначно предају. Чврстина Цезарових ветерана и Антонијева војничка вештина надјачаше републиканско одушевљење њихових противника. Брут и Касије погибоше. Значајно је да су обојица извршила самоубиство. У ствари, бар Касије није за то имао разлога, јер Антонијева победа није била нимало извесна тог првог дана битке.

Тако се завршила борба са сенатом, али грађански рат је и даље трајао. Било је јасно да римским областима не могу управљати три господара чак ни онда када су, као што је било учињено после Филипа, те области биле подељене на три дела. Но та подела није била потпуна: требало је да Италијом управљају сва тројица заједно, а Исток није био обухваћен њиховим споразумом. Најважније и најхитније је било да се задовољи војска која је извојевала победу. Морало се наћи новца и земље за 110.000 војника, а тријумвири нису имали ни једног ни другог. Осим тога, Секст Помпеј, солидно учвршћен на Сицилији, узапћивао је пошиљке жита које су из Африке упућиване у Италију. Договорено је да Антоније остане на Истоку и сакупи новац, а да се Октавијан врати у Италију да нађе земљу. Октавијан је успешно извршио свој задатак: конфисковао је земљу која је била у власништву осамнаест имућних округа у Италији и предао је војницима. Бивши земљопоседници постадоше најамници нових власника, одоше да живе у градовима, или избегоше у провинције. Многи међу њима чекали су на прилику коју би им могао пружити нови грађански рат да се врате на своја имања или да заузму туђа. Антонијев задатак био је тежи. Већ су Брут и Касије очерупали Исток до голе коже; само је још Египат пружао извесне могућности. Пошто се у Тарсу упознао с краљицом Египта Клеопатром, Антоније је одлучио да новац из Египта извлачи на миран начин, а не насиљем: постао је краљичин муж. Вероватно је да га на тај корак нису навеле само Клеопатрине драже: привлачила га је могућност да располаже благом Египта не задавши ниједан ударац, а још привлачније је било имати Египат као лични посед, а не као нову римску провинцију.

У међувремену, Октавијанов положај у Риму није био нимало сјајан. Помпеј је господарио Сицилијом, а на Лепида се сумњало да с њим одржава пријатељске везе. У Италији је

владало незадовољство због пустоши која је била изазвана конфискацијом земље, а то незадовољство подјаривали су Антонијеви пријатељи који су се плашили Октавијанове све веће моћи. Најзад је дошло до отвореног сукоба који су предводили Антонијева жена Фулвија и његов брат Луције Антоније. У то се умешаше и неки градови у Италији. Октавијан је с доста муке победио Луцијеву војску тек кад га је, после дуге опсаде Перузије 40. пре нове ере, присилио да се због глади преда. Антоније није притекао у помоћ својој жени и брату; ситуација на Истоку компликовала се упадом Парта у Малу Азију коју су и заузели. У таквој кризи била је неопходна помоћ из Италије, али Октавијан није био нимало склон да одмах после догађаја у Перузији пусти Антонија у Италију да сакупља војску. Кад је отворен раскид изгледао неизбежан, пријатељи двојице тријумвира и ветерани из грађанског рата удесише да се они сретну у Брундизију 40. пре н. е. и да склопе нов споразум. Тим споразумом обухваћен је и Секст Помпеј с којим је наредне године склопљен уговор у Мизену. Сардинија, Сицилија и Грчка додељене су Помпеју; Антоније постаде господар Истока, а Октавијан Запада, с изузетком Африке која је дата Лепиду. Италијом је требало и даље да владају сва четворица заједно, иако ниједан од њих, осим Октавијана, није живео на том полуострву. Да би учврстио савез са својим супарницима, Антоније се оженио Октавијановом сестром Октавијом. Фулвија је умрла раније, а Клеопатру нико није ни поменуо.

Погодбе које је тај споразум садржао нису спроведене. Рат са Помпејем настављен је и даље; између Октавијана и Антонија дошло би до новог сукоба да Антоније, обузет својим планом о истеривању Парта из Мале Азије, није био вољан да се уздржи од мешања у борбу против Помпеја, па чак и да помогне Октавијану, само да би за узврат добио право да у Италији сакупи војску. Новим уговором, склопљеним 37. пре н. е. у Таренту, потврђен је тај споразум и власт тријумвира продужена за још пет година.

Године 37. дошло је до одлучујућих догађаја. Октавијан је уз велике напоре задао Помпеју више узастопних тешких удараца и отерао га у Малу Азију где је овај и погинуо. Истовремено је Лепида лишио и власти и војске. Кад се Лепид искрцао на Сицилији, напустиле су га његове трупе и прешле победоносном Октавијану. Остатак живота Лепид је провео у достојанственом изгнанству у једном граду у Италији. Окта-

вијан сада постаје неоспорни господар Запада. Руке су му биле одрешене и време споразума већ је прошло. Ни Антонију више није било стало да споразума: дефинитивно је раскинуо с Октавијаном 36. пре н. е. и Клеопатру прогласио својом законитом женом. Од тог времена он се сматра владаром и господаром Истока мада задржава своја права и над Западом. Савез са Клеопатром био је природна последица те политике, пошто му је обезбеђивао јаку економску и стратешку базу. Поход на Парте требало је да му донесе војну славу на Истоку и у Италији, и да целом свету докаже да је прави наследник Цезаров он а не Октавијан; тај по: од је исто тако требало да створи искусну и добро обучену војску као и да му обезбеди средства за рат с Октавијаном. У ствари, желео је да му Партија послужи исто онако како је Галија послужила Цезару.

Али Антоније није узео у обзир сложеност свог задатка ни чињеницу да сам за њега није имао довољно снаге. Иако је избегао Красову судбину, ипак је у своја два похода на Партију изгубио знатан део своје римске војске и осетно пољуљао свој реноме непобедивог војсковође. Јерменију је на превару приграбио и опљачкао, али тим није стекао нарочиту славу. Још штетније по његов ауторитет у војсци било је његово попуштање Клеопатриним захтевима које није могао одбити јер би му она могла задати смртни ударац кад би прешла на Октавијанову страну. Њеној деци завештао је један део римских провинција на Истоку. Могућно је да је том завештању дао законску форму тим што га је унео у тестамент који је по пријатељима послао весталкама у Рим да би га оне сигурно сачувале. Али не можемо искључити ни могућност да је тај тестамент, који је објавио Октавијан, био фалсификат. Међутим, истина је да су римске провинције поклоњене Клеопатриној деци. Раније римске војсковође као што су били Сула, Помпеј и Цезар, имали су право да провинције претварају у вазалне краљевине и обрнуто, али ниједан од њих се никад није користио тим правом тако смело нити је толико запостављао римске интересе. Антоније се очигледно показао као непосредни представник хеленистичких краљева и доказивао Риму да план о пребацивању средишта римске империје из Италије на Исток није за њега ништа ново.

Октавијан је максимално искористио грешке и пропусте свог супарника. Довитљив, незбуњив и упоран, настојао је да Италији и Риму Антонија прикаже као Клеопатриног роба, као човека без сопствене воље и без осећања части и као

издајника оних римских идеја за чијег је поборника Октавијан прогласио самог себе. Ако Антоније победи, Рим би постао роб Истока, Италија би била провинција Египта и понос победника уступио би место сраму пораза. Да би доказао те своје тврдње Октавијан је објавио Антонијев тестамент и један део њихове приватне кореспонденције. Не знамо да ли је и сам веровао у те оптужбе којима је теретио Антонија, као што не знамо да ли је Антоније заиста желео да покори Италију и Рим. Али мало је вероватно да му је то била намера. Као искусан војсковођа знао је колико вреди римски војник и колико је бољи од војника са Истока; знао је и то да његов положај на Истоку потпуно зависи од војске сакупљене у Италији. Отуд тешко да је он могао озбиљно и помишљати на то да влада римском империјом без чврстог ослонца на Италском полуострву.

Али Октавијанове тврдње постигле су жељени ефекат: у њих се поверовало у Италији, затим многи римски официри и војници из Антонијеве војске. И сенат је стао на Октавијанову страну. Врло је вероватно да се он у преговорима са сенатом везао извесним обећањима. У сваком случају, ужас при помисли да би се на италском тлу могао појавити страни освајач пробудио је опет давнашњи дух из пунских ратова. Други петогодишњи период тријумвирата сад је истекао и требало је да се поново успостави управа у складу с уставом. Конзули из 32. пре нове ере, Антонијеве присталице, затражише од сената да разреши тријумвире и обећаше у Антонијево име да ће стари облик управе бити васпостављен. Суочен с том опасношћу, Октавијан позва Италију и провинције да се закуну на верност лично њему као вођи Италије и целе државе против Клеопатре. Ту заклетву, на којој се сад заснивала Октавијанова власт, положише Рим, Италија, и провинције. И Антоније је измамио сличну заклетву од своје војске, од римских грађана у иностранству и од домаћег становништва провинција под његовом управом.

Рат је почео 32. пре н. ере. Обе стране сакупиле су огромну војску. Антоније је имао јаку флоту и чекао је на погодну прилику да се из Илирије пребаци у Италију. Али Октавијан га предухитри: огромна флотила лаких бродова омогућила му је да искрца војску код Акција, близу места где се улогорила Антонијева војска. Да би се пробио кроз блокаду и, у случају да победи, одсекао Октавијана од Италије, Антоније се одлучио на битку на мору. Појединости о тој бици нису довољно познате.

Да ли је истина да је Клеопатра издала Антонија тим што је у критичном тренутку повукла египатску флоту? Да ли је истина да је Антоније пошао за њом препуштајући своје бродове ћуди среће? Или су то можда злобне измишљотине које је причао Октавијан да би оцрнио свог супарника? Не знамо истину. Приказ тог догађаја какав се до данас одржао у историји и поезији настао је под утицајем званичне верзије; ми нисмо чули, а то вероватно нису чули ни савременици те битке, шта су о свему томе могли да кажу Антонијеви пријатељи. У сваком случају, његов покушај да уништи Октавијанову флоту није успео. Уништена је Антонијева флота, а с тим поразом нестала је и свака нада у победу на копну. Те две војске сучелиле су се у Грчкој. Повући се дубље у унутрашњост земље без обезбеђења комуникација било би крајње ризично; Антонијеве трупе биле су обесхрабрене губитком своје флоте, и велики део те војске прешао је на страну победиоца, док су се остали разишли. Антоније и Клеопатра, пробивши се једним делом своје флоте кроз блокаду, потражише последње уточиште у Египту. Њихов покушај да скупе војску за одбрану Египта није успео. Кад се Октавијан приближио, Антоније изврши самоубиство, а Клеопатра, после неуспелог покушаја да стекне Октавијанову наклоност, пошла је за његовим примером кад је 30. г. пре н. ере пала Александрија. Октавијан остаје сам, господар римске империје.

XIII

РИМ, ИТАЛИЈА И ПРОВИНЦИЈЕ У ПРВОМ ВЕКУ ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

У претходним главама изложена је политичка историја римске државе у време браће Граха и после њихове смрти. Начинимо резиме: на сенаторски систем управљања државом нападао је цео низ револуционарних политичара с одређеним програмом који се састојао у томе да се сва власт пренесе на народну скупштину, да се изврши поновна расподела земље и да се прошире границе права римског грађанства. Од тог програма остварена је донекле само ова последња тачка, и то после суровог рата: цела Италија стекла је право римског грађанства. Друге две тачке довеле су до дугог политичког сукоба, а у ватри тог сукоба заборављено је њихово право значење. Рим се поделио на два табора — на присталице сената и на његове непријатеље. У међувремену је потреба за уставном реформом расла упоредо с растом државе. Опрезна иностранa политика сената, који се устезао да припаја нове провинције, најпре је, у другом веку пре нове ере, уступила место себичној политици крупних земљопоседника, а затим, у следећем веку, отворено империјалистичкој политици коју су водили и сенат и његови непријатељи, укључујући ту и класу пословних људи познатих под називом витезови.

Две највише класе римског друштва, сенатори и витезови, били су највиша власт у провинцијама. Сенатори су били намесници провинција са готово неограниченом влашћу и понекад су се управо скандалозно понашали. Цицеронови говори против Вера, намесника Сицилије, јарким бојама описују један такав случај. Главна дужност витезова у провинцијама била је да сакупљају порезе и дажбине које су посредством цензора узели у закуп од сената. Витезови би се удруживали

с намесником подмићујући га, давали би му известан део добити у деоничким друштвима формираним за убирање пореза и захваљујући томе могли су да тиранишу становништво провинција и да из њега исцеде и последњу кап. Ништа није вредело жалити се Риму. Понекад, као у случају Вера, нашао би се вешт адвокат који би био вољан да брани интересе провинцијалаца, ако би на тај начин могао да скрши свог политичког противника или да допринесе сопственој каријери. Али у већини случајева судске комисије састављене од сенатора или витезова или и једних и других заједно, доносиле би пресуду у корист онога ко им више плати.

Други скандал провинцијске управе састојао се у разгранатим финансијским операцијама капиталиста који су давали новац на зајам, често по зеленашким стопама интереса. Зајмови су давани углавном градовима на Истоку којима је он био потребан да би задовољили похлепу убирача пореза и намесника. На почетку грађанских ратова ти градови су већ били безнадно презадужени, а сваки претендент на врховну власт у Риму ударао је на њих намете које нису могли да плаћају. Њихове недаће користили су римски банкари и капиталисти међу којима је било и сенатора и витезова. Они су били спремни да нађу потребан новац али су за узврат тражили претеран интерес и хипотеку над целокупном градском имовином. Ако град не би могао да плати дуг, зајмодавац је уз подршку римске власти захтевао свој новац служећи се при том оружаном силом. Ни зависни краљеви нису боље пролазили. Прави циљ многих војних операција које су Римљани предузимали у Малој Азији био је тај да се дужници присиле на исплату дугова. Суделовати у делатностима убирача пореза и зајмодаваца сматрало се тако нормалним послом да се чак ни најугледнији људи, као на пример Цицерон, човек светла образа и одличан намесник провинције, нису од њега устручавали. Цезаров убица Брут улагао је свој капитал у зајмове градовима уз интерес од 48 од сто.

Скандалозни услови живота у провинцијама пружали су свим демократским првацима као и свим амбициозним претендентима на власт ефикасно оружје у борби против сената и сенаторске управе. Па ипак, ни тријумф демократске странке, ни привремени успеси појединих политичких првака нису довели ни до каквог стварног побољшања. Демократске вође и њихови противници подједнако су у потпуности зависили од војске, а војска се састојала од професионалних војника

који су се за ту службу определили зато да би задовољили своју похлепу прво за пленом и пљачком, а онда, кад им истекне рок службе, за парцелама земље. Искуство је доказало да је било немогуће искористити војску за спровођење неког дефинитивног политичког програма. Војска је подржавала демократу Марија, а подржала је и аристократу Сулу. До политике јој није било стало; она је желела новац и земљу, а то је могла добити само ако се стално негде ратује и ако се припаја једна провинција за другом. Тако су и Сула, Помпеј и Цезар, Антоније и Октавијан, сви од реда, били принуђени да воде империјалистичку политику и да стално проширују државне границе. У тој политици, без обзира на њене стварне циљеве, уживали су подршку класе витезова па и самих сенатора.

Огромно ширење државе још више је увећало важност војске. Без војске би римска држава одмах пропала. Али војска би се покорила само оном војсковођи који би је убедио у сигурну победу и доделу земље. То су јасно увиђали сви главни учесници на политичкој сцени. Једини је Помпеј покушао да избегне тај логични закључак: желео је да постигне компромис између постојећег државног уређења и монархије; желео је да влада као први римски грађанин, а да ипак ужива поверење народа. Али доживео је неуспех и на крају је постао оруђе оног уређења против кога се борио: био је присиљен да брани сенат од Цезара, тог доследнијег претендента на аутократску власт заснованој на мачу. Цезар је отворено признавао да своју моћ дугује војсци, а војска је била оружје којим су Антоније и Октавијан угушили последњи покушај сената да се реафирмише. И Антоније и Октавијан заснивали су своје захтеве за врховну власт у земљи искључиво на војној сили. Војна слабост Антонијева и немогућност да сакупи војску у Италији довеле су до тога да се борба за превласт завршила у Октавијанову корист.

Управо то ширење државе, са сталним припајањем нових провинција и све већим бројем зависних краљева, све више је указивало на то да сенат није у стању да реши проблем који је тада избијао у први план — проблем управљања државом која се проширила на цео свет. Материјално благостање Рима зависило је од просперитета провинција, а Италија, ослобођена пореза осим извесне мање своте на име царине, очекивала је да се издржава углавном од провинција. Међутим, провинције, које су сенатори и витезови исцедили до последње капи,

и на које су вође грађанског рата гледале искључиво као на извор прихода, бивале су све сиромашније: економски развој Запада је заустављен, а Исток је доведен до просјачког штапа. Све је то било добро познато главним личностима у Риму. Главна тачка Сулиних реформи била је управо то питање — како треба управљати државом. И за Цезара је то питање било од највећег значаја. Али оно се није могло решити ако се и даље задржава старо уређење Рима као града-државе. А и у њему се нешто могло постићи једино ако се усвоји неки нови облик државног уређења, и једини могући облик, делом због претеране важности војске и њених вођа а делом и зато што Италија и римски грађани нису били вољни да се одрекну свог доминирајућег положаја у држави, било би државно уређење засновано на војној власти појединаца — другим речима, монархија је била неизбежна.

Тако је први век пре нове ере био прелазни период кад се стари град-држава распадао и изрођивао се у власт двеју повлашћених класа, сенатора и витезова, и када је настајао нови систем монархије. Концепција породице слободних и независних држава — концепција за коју су се Грци борили и на којој су се темељили уставни принципи римске државе у четвртом и трећем веку пре н. е. — сад је постепено уступила место древној источњачкој идеји о једној јединој држави која би обухватала цео свет, чија би култура била једнообразна и којом би владао један човек.

Промене до којих је током тог века дошло у друштвеном и економском животу Италије нису биле мање дубоке од промена у политици. Сеоско становништво нарочито је пропатило од грађанских ратова. Политика којом су браћа Граси покушавала да васкрсну стари систем ситних земљопоседника поновила се неколико пута и јављала током тих ратова, али увек се завршила без успеха. Узастопне расподеле земље ислуженим војницима нису нимало допринеле успостављању негдашњег стања, мада су и Марије и Сула, Помпеј и Цезар, Антоније и Октавијан, сви предузимали опсежне мере у том циљу Стварање су стотине хиљада нових земљопоседника, а исто толико старих бивало је избачено са својих имања да би се начинило места за новодошавше. Мало знамо како су ти огромни потреси деловали на село, али знамо ипак довољно да бисмо били уверени да они нису довели до радикалне промене у италској земљорадњи. Многи ветерани, ненавикли на мирнодопски рад тежака, пропали су, а њихова земља прешла је у руке капиталиста. Други су сачували земљу а затим или су с ње били исељени или су постали чланови старе земљопоседничке средње класе која је преузела управу по градовима у провинцијама. У сваком случају, додељивање земље ветеранима није нимало успорило стварање великих поседа.

За ово време имамо, далеко више него за раније периоде, мноштво података о огромним имањима која је поседовала владајућа аристократија у Италији и провинцијама; та имања обрађивали су робови или закупци који би се могли назвати кметовима. Говорио сам већ о Сули и његових четрдесет хиљада ослобођеника. Помпејева породица имала је тако огромне поседе у Пицену да је само од својих клијената и ослобођеника он могао створити читаву војску која ће подржати Сулу против демократа; а Домиције Ахенобарб, један од сенаторских војсковођа, учинио је то исто кад је Цезар ушао у Италију после раскида с Помпејем. Помпеј се није разметао када је, уочи рата са Цезаром, рекао да он треба само да удари ногом о тле и да ће из земље истог часа изнићи легије. Мислио је не само на своје ветеране и њихове синове, који су му сад били његови клијенти, него и на мноштво закупаца на његовим великим италским имањима. Цицерон, иако никад није био сматран за изузетно богата човека, имао је виле и поседе у многим крајевима Италије, а ипак је сматрао да на земљу не треба гледати углавном као на инвестицију. Истина је да земља није дуго остајала у истим рукама; напоредо с променама у политици и она је од једних власника прелазила другима. Али може се рећи да је углавном постојала тенденција да земља постане монопол неколицине богатих капиталиста.

За време грађанских ратова велика богатства нису више била необична појава: из сваког грча у сукобу рађали су се нови милионари. Марије, Сула, Помпеј, Цезар, Антоније и Октавијан — не само што су сви постали страховито богати него се уз њих обогатио и велики број њихових присталица од којих су неки били довољно мудри да сачувају новац уместо да га проћердају. Анархија у провинцијама и неефикасност централне власти стварали су све више прилика намесницима провинција да добро напуне своје џепове на штету народа којим су управљали. И најзад, Помпејева победа над Истоком и Цезарова над Галијом допринеле су богаћењу војсковођа и официра. У целини узев, за време

грађанских ратова сенаторски сталеж није сиромашио већ се богатио и број крупних капиталиста из тог сталежа бивао је све већи.

Сталеж витезова такође се богатио; у ту класу примљене су и нове породице. Назив *equites* није више био ограничен на осамнаест центурија витезова који су се налазили на списку грађана за коњицу; сад је тај назив обухватао све римске грађане чија је имовина вредела најмање 400.000 сестерција. Број лица која су испуњавала тај услов огромно је порастао. Многи предузимљиви и безобзирни људи чији су родитељи често још били робови веома су се обогатили, и то на најразличитије начине: убирањем пореза у провинцијама, закупом државне земље, давањем новца на зајам у Италији и иностранству, снабдевањем и транспортом војске, изградњом ратних и теретних бродова, куповином ратног плена, нарочито стоке и робова и куповином конфисковане земље и других поседа у Италији за време покоља и проскрипција.

То недавно стечено богатство уложено је у све могуће врсте послова — у трговину, занатство и убирање пореза — али највећим делом ипак у земљу у Италији и ван ње. Цицеронов пријатељ Атик може се сматрати типичним представником богатог и угледног витеза који је престао да се бави шпекулацијом. Свој новац уложио је углавном у земљу у Епиру и тамо гајио огромна стада стоке. Као културан човек и љубитељ књижевности, уложио је нешто новца и у издавачко предузеће, оно које је објављивало Цицеронова дела. Сулин ослобођеник Хрисогон који се обогатио од проскрипције, и кога је Цицерон извргао јавној срамоти, може да послужи као пример нечасног и грамзивог шпекуланта.

Рим је у то време био велики пословни центар и мењачница целог света. Баснословне погодбе склапане су на форуму, на пример о снабдевању Рима житом или о извозу вина и маслиновог уља из Италије. Ту су се куповале и продавале акције великих предузећа која су убирала порез или обрађивала државну земљу. Многи римски грађани, нарочито из јужне Италије, проводили су цео свој живот у иностранству — у Грчкој, Малој Азији, Африци или Галији. Трговали су свакојаком робом, али нарочиту пажњу поклањали су давању новца на зајам и купопродаји робова. У свим великим трговачким и занатским центрима у тим провинцијама налазио се известан број римских грађана уједињених у сопствене корпорације; они су играли важну улогу у пословном животу

града. Поменуо сам раније да је Митридат извршио масакр око 80.000 тих римских трговаца и њихових чиновника и робова у Малој Азији и Грчкој.

Притицање капитала с Истока у Рим и Италију довело је до таквог богатства Апенинског полуострва да му чак ни ужаси грађанског рата нису наудили. М. Теренције Варон, рођен у Реати у сабинској земљи, Цицеронов и, веома близак, Цезаров пријатељ, написао је студију о земљорадњи, озбиљан научни рад намењен римским велепоседницима и капиталистима. У том делу он ружичастим бојама приказује Италију као најплоднију и најбоље обрађивану земљу на свету. И тада, као и раније, то се морало приписати научној обради земље коју су примењивали нобили, римски и италски. Систем је био исти као и раније. Већину послова обављали су робови. Све већа пажња поклањала се виноградарству и гајењу маслина, воћа, поврћа, живине и расне стоке. Варонова студија највећим својим делом односи се на те области. Пад Картагине и рђаво стање на Истоку (о чему ће још бити речи) начинили су Италију главним произвођачем вина и уља за западно тржиште. Усавршени методи у гајењу лозе и маслина довели су до тога да је Италија сад могла чак да извози вино и уље на Исток који је некада снабдевао цео свет тим производима. Могло се извући доста новца и из малих парцела земље на којима се углавном гајило жито. Италским градовима који су се нагло развијали и чији је број становника био у сталном порасту била је потребна огромна количина жита. Жито увезено из провинција није могло да конкурише домаћем, осим у лучким градовима, зато што је скупљени транспорт био веома скуп.

Неки тврде да су крупни земљопоседници прогутали мале, зато што су ови углавном гајили жито чија је цена стално падала услед обимног увоза јефтиног жита из провинција. Извесно је да су мали нестали, али то се није догодило због увоза жита, него из других разлога — због прилива новца у Италију, због жарке жеље богаташа да свој капитал улажу у земљу, због њихове спремности да ту земљу купе по било којој цени и због немилосрдних конфискација којима су вође револуционарних армија износиле на тржиште много земље. У ствари, ако су грађански ратови доводили до пропасти, жртве су обично били људи скромног или слабог имовног стања. Безмало сви појединци за које поуздано знамо да су услед грађанског рата материјално пропали, припадали су сталежу релати-

вно имућних земљорадника. Вергилије је изгубио своје имање, а био је мали земљопоседник у Мантови, у северној Италији. Као присталица Брута и Касија, Хорације је изгубио своје имање које се састојало од земље близу Венузије, на граници између Луканије и Апулије. Тако су без сумње многи материјално упропашћени и били принуђени да се преселе у градове, да постану закупци њива које су некада биле њихове или да оду у источне и западне провинције. Ту су им се придружили сви они који су сматрали да је боље да продају своју земљу у Италији и да срећу потраже другде, у страној земљи где су се надали да ће моћи уносно да уложе свој капитал и радну снагу.

Притицањем капитала у Италију објашњава се и нагли развој занатске, односно робне производње до које је ту дошло у другом и првом веку пре нове ере. Мануфактура извесних артикала ту је цветала од најранијег доба. Етрурија је увек извозила велику количину предмета од бронзе, а још у четвртом веку пре н. е. домаћа керамика из јужне Италије потиснула је посуђе које се до тада увозило из Атике. Мануфактурна производња свега тога сад је веома проширена. Капуа је постала један од главних центара за производњу и извоз бронзаног и бакарног посуђа. Прво Капуа, а доцније Арецић у северној Италији снабдевали су цео Запад грнчаријом. У првом веку пре н. е. почела је у северној Италији масовна производња светиљки од керамике. Изванредни квалитет фине вуне из Апулије већ одавно је био познат, а сад се прочуо по целом свету, док се од оваца из северне Италије добијала одлична вуна за грубље тканине.

Међутим, економске прилике у провинцијама нису биле ни близу тако сјајне. На Западу Африка је производила жито на великим поседима римских нобила, али осим тога готово ништа друго. Шпанија се полако опорављала од сурових и дугих ратова који су трајали од Виријата до Серторија, а онда од Серторијевог времена све до сукоба између Цезара и Помпеја. Галија је прво била упропашћена најездом Кимбра и Тевтонаца, а затим притиснута Цезаровим походима у централним и северним деловима земље. Али и ту се ипак осећао утицај Италије, која је била тако близу и тако напредна. Цела Италија сад је већ била латинизована. У Помпејима се пре савезничког рата говорило осачким језиком, али га је у време Сулине смрти латински већ био потиснуо. У Цисалпинској Галији келтски језик је изумро не оставивши за собом никаква трага: сви су говорили и писали латински. Вергилије, највећи латински песник, рођен је у Мантови, а његов ривал Хорације у Венузији, на југу Италије. Кад је цела Италија постала латинска, она је тај исти дух почела да шири и у западним провинцијама где су се убрзо одомаћили и латинска култура и латински начин градског живота. Оснивање римских колонија и насељавање Италика у јужну Шпанију и јужну Галију претворили су те области у првом веку пре н. е. безмало у италске округе. Ти Италици донели су у ове крајеве нешто капитала и своју урођену пословну способност. Насељеници су се живо интересовали за привредни живот тих земаља и припремали терен за њихов просперитет у будућности.

Међутим, на Истоку је ситуација била сасвим друкчија. Рат с Митридатом, реквизиције које су спроводили Сула и демократи, поморска надмоћ киликијских и критских гусара, тиранија великих компанија за убирање пореза, бескрупулозне финансијске трансакције римских банкара, присуство Помпејеве и Цезарове војске у Грчкој, неприкривена пљачка којом су се бавили Брут и Касије, а затим Антоније — све то заједно на крају је довело чак и најбогатије делове Истока до пропасти. Градови су грцали под теретом дугова, а дугови су стално расли. Једина земља која није била потпуно огољена био је Египат, али чак је и он много пропатио од сталних династичких борби у првом веку, од грамзивости својих римских заштитника, који су супарничким странама радо давали новац у зајам, али уз веома високе интересе, и од самовољне владавине Антонија и Клеопатре. Није никакво чудо што је Исток ослабио не само материјално него и морално. Најбољи људи емигрирали су у Италију и на Запад. Положење оних који су остали бивало је све горе, а људи који су очајавали због стања у садашњости и било каквој будућности на земљи тражили су утеху у религији и у доктринама, делом религиозним а делом философским, које су нудиле могућност бољег живота — с ону страну гроба.

Тим се може објаснити зашто је у то време, напоредо с вером у стваралачку моћ људског разума, готово потпуно нестало и интересовања за сазнавање и научно истраживање. Људи су се повлачили у себе и размишљали о моралном савршенству и о сједињењу с богом; покушавали су да живе интензивнијим унутрашњим животом. Назвавши тај покрет по његовом геслу „повлачењем од живота", философске

школе — епикуровска, стоичка и киничка — постајале су све утицајније. Све су говориле о неопходности да се човек усмери према самом себи, о тражењу задовољства у себи самом, о томе да на живот овог света треба гледати као на нешто „индиферентно". Али њихови методи разликовали су се међу собом. Епикуровска школа има чисто материјалистичко гледање на ствари; стоици трагање за унутарњим животом повезују са религијом, а киничари се углавном баве непоштедном критиком човека и друштва. Последњи велики стваралачки геније у науци и књижевности коју је дао грчки свет био је Посејдоније, сиријски Грк из Апамеје који је сав свој живот провео на Родосу. Човек широког образовања и велике интелигенције, био је упућен у готово све области знања. Био је одличан учитељ беседништва, један од најбољих историчара свог времена, и наставио је Полибијево дело; у науци је дошао до важних оригиналних открића и основао физичку и економску географију; писао је о плими и осеци, као и о вулканима. Као етнограф први је изучавао северну Европу и ми за наша прва сазнања о тој области дугујемо њему. Био је надалеко познат као математичар и астроном. Сва та знања он је спајао с дубоким религиозним осећањем, веровао је у спиритуализам, астрологију и у могућност мистичног поимања ствари. Кад га човек упореди с таквим апсолутним рационалистом какав је био Полибије, тек онда увиђа какве су се огромне промене у међувремену збиле на Истоку.

У том погледу Италија тог времена пружа сасвим друкчију слику. Ту се развила снажна и независна цивилизација, посебна грана хеленистичког стабла. Видели смо како је грчка култура преплавила Рим у трећем веку пре н. е., и како јој је следећи век дао латински аспект. У првом веку римска култура најзад је престала да буде нешто што је позајмљено од туђинаца и постала је заиста национална. То се најбоље види у књижевности. Римска књижевност тог времена свежија је и непосреднија од грчке књижевности истог доба. Међу песницима наилазимо на такве великане као што су лирски песник Катул, сатирички песник Луцилије и Лукреције, песник и философ. Они су створили метрику и ритам римске поезије, њен поетски речник. Они нису измишљали нове облике стиха, већ су у традиционалне форме улили сјај свог младалачког генија. Исто важи и за прозу, чији је творац углавном био Цицерон. Његови претходници били су велики политички говорници за протеклих сто педесет година, прав-

ници који су створили прецизну терминологију грађанског права, и историчари који су славили римску државу и њено победоносно оружје. То што су сви они створили искористио је Цицерон. Он је доказао да се и у латинском језику скривају могућности да се изразе нијансе значења исто тако фине и неухватљиве као што су оне којима обилује грчка филозофија. Значајно је да главни писци тог времена припадају вишој класи Римљана и Италика, а да јужни Италици скромног порекла, који су положили темеље римској књижевности, немају наследника. Међу истакнутим људима у Риму мало је оних који нису били писци. Сула пише *Мемоаре*, Цезар нам је оставио *Коментаре* у којима је описао своје ратне походе у Галији и за време грађанског рата; Цицерон је истовремено био државник, адвокат и човек од пера. Нарочита пажња поклањала се историји као згодном оружју у политичкој борби и страначкој пропаганди. Већ сам поменуо Салустијев *Југуртин рат*; друго његово до данас сачувано дело је опис Катилинине завере, исто тако бриљантног стила, и подједнако лишено како историчарске објективности тако и научног метода.

Наука је ишла у корак с књижевношћу. Истина је да су Римљани поклањали мало пажње егзактним и прецизним открићима Грчке у математици, медицини, физиологији, астрономији, географији и природним наукама. Али зато су граматика, реторика, археологија, правне науке, филозофија и историја религије и права постале омиљени предмети изучавања међу образованим Римљанима. У делима М. Теренција Варона дат је исцрпан преглед развоја римске књижевности, религије и јавних установа; Цицерон је написао већи број дела популаришући филозофију и реторику, а Лукреције је изложио Епикурову доктрину у поетском облику. Али можда је главни споменик римскога генија стални развој правне литературе у којој се тумачило живо римско право.

Мање је постигнуто у уметности. Грчка скулптура, сликарство и уопште производи грчке уметности налазили су се у изобиљу у Риму и Италији, а грчки уметници стварали су и у самом Риму многа дела. Али римска уметност још није била рођена: она ће бити плод тек царског доба. Римљани су можда нешто допринели развоју реалистичког портрета, али то се ипак не може назвати оригиналним открићем; то је био, пре би се могло рећи, корак даље на путу који су про-

крчили хеленистички вајари и сликари. Ни римска архитектура није се одликовала оригиналношћу него се задовољавала репродуковањем хеленистичких узора.

Свакодневни изглед живота у Италији, а нарочито у Риму, био је скоро потпуно грчки. Тако је грчки био језик отменог друштва, или је бар отмен човек морао знати грчки. Тај спољни вид живота добро нам је познат из Цицеронових *Писама*. Високе личности римског друштва живеле су пуним животом. Сваки члан тог друштва који је држао до свог угледа поседовао је раскошну палату у Риму с мноштвом домаћих робова и стотинама клијената; имао је осим тога још две до три луксузне виле ван града с парковима и вртовима, а многе од тих вила биле су изграђене на морској обали. Блистав друштвени живот водио се по тим кућама како у граду тако и ван града. Приређивани су ту банкети с музиком и играњем; казивана су нова књижевна дела; грчки филозофи и говорници држали су предавања, или, ако је друштво било мало, забављало се оговарањем и скандалима. Жене нису биле искључене него су, напротив, играле главну улогу на тој сцени. Оговарања овог крем-друштва вртела су се око романтичних подухвата и љубавних авантура, око женидби и удаја и, још више, око развода. И политика је била у великој моди. С времена на време небо би закрилио олујни облак грађанског рата, али чим би он прошао, настављао би се стари живот, интересујући се за исте ствари и крећући се истим правцем. Провинцијски градови покушавали су да следе пример Рима. О животу нижих слојева у то време не знамо ништа, али он по свој прилици није био нарочито привлачан.

XIV

АУГУСТОВ ПРИНЦИПАТ

Борба сената против војног деспотизма дуго је трајала. Иако је изгледало да је њу Цезар својим ударцима привео крају, он је ипак, као што смо видели, пребрзо и предалеко отишао у начину на који је поступао с постојећим системом. Није хтео да води рачуна о форми коју су векови наметнули римској држави и, поврх свега, подједнако је занемарио жељу римског грађанства да сачува свој повлашћени положај у држави, као и високи положај до кога су се успеле две водеће класе у друштву — сенатори и витезови. Упркос томе, сенату није пошло за руком да после Цезарове смрти успостави негдашњи поредак и поврати свој ауторитет, јер му је недостајала подршка војске. У сукобу који је после тога избио између Антонија и Октавијана више се није радило о врховној власти сената: то питање дефинитивно је решено још раније у корист војног вођства. И питање који је од те двојице претендената на власт подеснији за народ било је такође од другостепеног значаја. Уистину важна питања била су ова: треба ли одржати јединство државе? И, ако треба, који би облик владавине био најприхватљивији за водеће класе становништва, тј. за римско грађанство у целини?

Предложена су два облика војне монархије. Цезар, чије је погледе наследио Антоније, инсистирао је на војној власти која би уживала подршку становништва у свим деловима државе. Сматрао је да се Италија, односно римски грађани, и провинције, односно становништво подређено тим грађанима, морају временом стопити у једно тело са потпуно истим обавезама према врховном владару. Али припадници виших друштвених слојева, подржани од свих римских грађана, тј. од свих Италика и неких становника провинција, и поред тога

што су прихватили да заповедник оружаних снага у држави мора имати врховну власт, нису ипак били вољни да се одрекну свог повлашћеног положаја и да се утопе међу становништво провинција. Национални понос Италије се пробудио. Грађани су захтевали да им се превласт коју су стекли после многих година пуних сукоба призна као њихово право. Октавијан је победио Антонија зато што је увидео колико је то осећање народа јако и што га је искористио у борби са својим супарником. Ослањајући се на то осећање, он се пређутно обавезао да ће одржати нетакнуту политичку превласт Италије и битне карактеристике италског друштва. Римској држави била је потребна нова крв, и рестаурација је била неопходна, али ништа више од рестаурације; нико није ни помишљао на стварање нове државе на рушевинама старе, нити је то ико желео. Стари Рим није мртав, мислили су грађани, зашто би му се онда певале погребне песме пре времена? Такво убеђење преовладавало је у Италији, а вероватно је и сам Октавијан тако мислио. Јасно је да он у таквим околностима није имао одрешене руке да кроји државно уређење. Његова величина састоји се у томе што је не само разумео однос између разних сила које су дејствовале, него што је био спреман да поштено ради како би из постојећег стања извукао исправне практичне закључке. Понављам — уопште нема никакве основе за претпоставку да су његови поступци били плод чисте рачунице, или, другим речима, да је његов политички курс био само уступак јавном мњењу грађана. Он је, без сумње, веровао да је јавно мнење у праву, да Рим није мртав, и да је он сам позван да му врати негдашњу славу.

То је дакле био његов задатак — да споји војну моћ, наслеђену од његових претходника, моћ која се показала неопходном за васпостављање и одржавање мира, реда и добре управе — да ту моћ споји с енергично израженом жељом Италије и римског грађанства да се сачува њихов повлашћени положај, ако не у политичком смислу, а оно бар у друштвеним и економским односима. Под тим условом Италија је била спремна да прихвати и подржи војног владара који је био безмало аутократ. Провинције су биле спремне да признају сваку власт која би им обезбедила мир и ред.

Прве две године по завршетку грађанског рата Октавијан је употребио за спровођење извесних мера које је сматрао неопходним, ако жели да његове следеће, далекосежније реформе буду успешне. Сада је био глава римске државе, и нико

му није оспоравао право да њом управља. Али одмах је показао да не намерава да иде Цезаровим стопама. Циљ његових првих мера био је да врати значај највишим слојевима римског друштва као и целокупном грађанству, и да обнови сам град. Године 29. пре н. е. ревидирао је списак сенатора и искључио 190 недостојних чланова од којих је неке Цезар увео у сенат. Они су се добровољно одрекли те титуле, али их је на то навео Октавијан. Те људе је Цезар декретом из војске уздигао до сената; они нису припадали сенаторском сталежу и многи међу њима су тек недавно од Цезара добили право римског грађанства. Тако је сенат опет представљао највиши римски нобилитет. Годину дана пре тога Октавијан је спровео низ мера којима је желео да очисти редове римских грађана како би у њима претежни елемент били Римљани и Италици. По његовом мишљењу међу грађанство не би требало примати становнике провинција, као што је Цезар чинио, него оно треба да повећава свој број из сопствених редова. Имајући то на уму упорно је говорио да сваки грађанин треба да се ожени и да подиже породицу, а да крв тих нових грађана треба да буде чисто италска. Брак са ослобођеницима био је забрањен. Да су те мере биле плод размишљања и да су одражавале чврсто Октавијаново уверење може се видети по томе што су, с извесним изменама, потврђене 18. пре н. е., па опет 9. н. ере. Предузете су и нарочите мере за спречавање мезалијанса међу припадницима виших класа: забрана склапања брака са ослобођеницима важила је за све сенаторе без изузетка, мада се показало да је немогуће наметнути је свим грађанима. И најзад, Октавијан је 28. пре н. е. почео обнову града тим што је поново сазидао храмове који су уживали највеће поштовање.

У исто време трудио се да се постепено врате у живот оне спољне форме којима се некад одликовала републиканска власт. Није се ипак, током првих година своје владавине, одрекао својих изузетних овлашћења: још је био врховни војни заповедник кога су сви у земљи морали слушати, будући да су му се заклињали на верност. Као такав задржао је титулу коју је стекао још 40. пре н. е. и која је одражавала његову блиску везу с војском. Он је имао обичај да у Риму свом имену Гај Јулије Цезар дода *Octavianus* и да се кратко назива само тим именом. Али сам себе није називао „Октавијан", а уместо „Гај" ставио је почасну титулу *imperator* коју му је војска доделила. Ту чисто војну титулу, која је у ње-

говом случају из титуле прерасла у име, прихватио је зато да би се по њој разликовао од других револуционарних заповедника које су њихове армије после победе тиме поздрављале и који су је употребљавали као обичну, чисту титулу; задржао је чак и онда кад његова власт више није била искључиво војна; то је већ било прешло у обичај. Осим тога, у провинцијама се та титула убрзо повезала с идејом неограничене и универзалне природе његове власти — идеја коју он није желео да руши. То нам објашњава зашто су се становници источних провинција морали заклињати на верност њему лично кад се његова власт коначно утврдила. Он није био из рода Јулијеваца. Још је мање пожељно било име „Октавијан" које је показивало да он није из породице Јулијеваца него да је од Октавијана. Али име „Цезар" задржао је зато што је од Цезара наследио право да заповеда војском; везу са Цезаром нагласио је на још један начин. Цезар је после смрти проглашен за божанство, а његов наследник назвао се „сином божанског Цезара". Стога његово пуно име овако гласи: *Imperator Caesar Divi filius*. Али и поред тога што је задржао своја изванредна овлашћења и револуционарну титулу, одлучио је да врши функцију конзула па је после 31. пре н. е. биран с још једним колегом сваке године. Ти избори, као и за друге магистрате, спровођени су у обичним народним скупштинама где је народ гласао. Управљао је државом сам, лично, али је све одлуке спроводио преко сената и народне скупштине која се састајала у уобичајено време за обављање редовних послова.

После двогодишњег прелазног периода Октавијан је сматрао да је дошло време да крунише своје дело и да успостави негдашњи поредак. На једном састанку сената 27. пре н. е. вратио је своја изванредна овлашћења и формално објавио да је успостављен стари начин управљања државом. Међутим, сенат је на том састанку инсистирао да Октавијан прими још некаква овлашћења, војна и административна, о којима ће бити више речи. Та овлашћења учврстила су његов положај као главне личности у сенату и Првог Грађанина или *princeps*-а. Тог дана створен је нов облик владавине који, по угледу на саме Римљане, називамо „принципатом".

Том приликом добио је још једну титулу по којој је опште познат и која је постала његово лично име. Сенат је његовом ранијем називу *Imperator Caesar Divi filius* додао титулу *Augustus*. Пре тога тај епитет примењиван је само на из-

весне богове; њим се означавало да су они нешто увећали, тј. да су стварали нешто друкчије и боље од постојећег. Та иста идеја налази се у основи римске вере у религиозну суштину индивидуалног генија. Тако је та титула подарена Октавијану као обновитељу државе и „човеку који ју је увећао" и који је добио највишу „власт" *(auctoritas)*, а та реч изведена је од истог корена као и реч „Аугустус". (Убудуће ћемо изоставити име Октавијан и зваћемо га само „Август"). Државу којом је владао сами Римљани су већ одавно називали *римском империјом*, тј. оним делом света где је врховни закон у земљи представљала власт римског народа. Носилац те власти, после револуционарног периода, постао је император, односно цар.

Годином 27. пре н. е. почиње раздобље у коме је Август упорном активношћу створио нов систем управљања империјом. Покушаћу да га опишем у потпуности, онако како се усбличио после Августовог формалног проглашења о успостављању старог облика владавине. У њему није било ничега необичног ни револуционарног: Сула, Помпеј и Цезар — сви су учествовали у полагању темеља за ту нову грађевину. Али Август је умео да комбинује у једну целину доприносе својих претходника, трудећи се при том да што је могуће мање поремети спољне облике јавног живота који су били санкционисани вековним трајањем. Тако је створен принципат, и чињеница да је чврсто стајао готово два века доказује да је Август умео да извуче поуку из прошлости, да је умео да оцени праве снаге империје и да разуме расположење својих савременика.

Било би узалудно трагати за једном једином уставном формулом којом би се могли изразити резултати онога што је Август постигао. Шта је он то створио? Је ли то била монархија или дијархија у којој су владали он и сенат напоредо, или је то било успостављање старе републике? Научници већ педесет година расправљају о том терминолошком питању, али те распре нису уродиле плодом. Главни Августов задатак био је управо тај — да стрпљивим и преданим настојањем избрише разлике између тих концепција и да углача оштре углове. Отуда се државно уређење какво је он створио, премда се може описати, не може потпуно дефинисати једним термином или кратком формулом. Он је желео да га сматрају обновитељем старог државног уређења: то је изричито наглашено у његовом аутобиографском тексту које је после ње-

гове смрти његов наследник Тиберије објавио у Риму и у провинцијама. Али кад је Тацит проучавао царево дело, сто година пошто је било довршено, посматрајући га с историјског становишта, јасно је видео да тај Августов извештај о свом раду не задовољава. То су видели чак и Августови савременици, јер су и они, попут модерних историчара, били склони да упросте целу ствар говорећи да је Август створио монархију. Оба гледишта су и тачна и погрешна. Немогуће је тај тип државног уређења који је Август створио подвести под било коју просту формулу. Учинити то значило би показати неразумевање за суштинску природу тог уређења која се историјски развила из разних елемената.

Кад је Август победио Антонија, његова власт заснивала се искључиво на његовој врховној команди над оружаним снагама у држави. Кад је 27. пре нове ере вратио своја изванредна овлашћења, одрекао се и заповедништва над војском. Задржао је већ поменуту чисто војну титулу императора; али сенат му је одмах вратио војну власт. Шта би учинио да сенат није тако поступио — не знамо. Али сенат му је тада дао проконзулска овлашћења, у трајању од десет година, над свим провинцијама у којима је било војске, осим над Африком и Македонијом. Али значајно је то да сенат није покушао да му одузме ту власт: његова веза с војском била је тако присна да би је сенат тешко могао разрешити било којом својом одлуком.

Војници који су се борили под Августом или Антонијем нису сви могли бити демобилисани у исто време. Неки су разрешени војне дужности и добили су земљу, али више од половине — око 250.000 људи — задржано је под заставом и распоређено по провинцијама којима је била потребна војна заштита. Флота се такође морала задржати, иначе би гусари опет загосподарили морем.

Риму је била потребна добро организована стајаћа војска, али таква која се не би ни најмање мешала у политику него би, колико год је то могуће, у тим стварима остала неутрална. Важност тога увидели су без сумње Цезар и Антоније, наследник Цезарових идеја, и покушали су да избегну ту опасност стварајући војску не од римских грађана него од становника широм империје. Радо су у своје легије примали становнике провинција, а најбољима међу њима, онима који би се попели до центурионског чина, омогућавали су сјајну каријеру која се могла завршити и у самом сенату. Али тај пут није Августу

био отворен, његова победа била је победа римског грађанства над провинцијама. Држава којом он влада мора бити држава у којој су Италија и римски грађани господари, а становници провинција само њихове слуге и поданици. А такво царство могла је да чува само војска чије језгро сачињавају римски грађани.

Не може се рећи да је Август савладао ту тешкоћу у коју је запао силом прилика. Начин на који је организовао војску представљао је компромис. Ту је, као и у другим областима управљања државом, он од праксе настале у грађанским ратовима створио систем. Римска војска постала је стајаћа и то не само у пракси него и у теорији. Њено језгро сачињавале су легије римских грађана чија је служба, како је утврђено 63. пре н. е., трајала шеснаест година, а 52. пре н. е. била је продужена на двадесет. У ствари, ни по истеку двадесет година није сваки војник добијао *honesta missio*, односно „часно разрешење од дужности": тешкоће око регрутовања нових војника, жеља да се задрже искусни и дисциплиновани људи, као и потреба да се ветеранима дâ отпремнина у земљи или новцу — све је то навело Августа и његове наследнике да под заставом задрже и оне војнике којима је истекао рок службе. Сачуван је принцип да легије буду састављене од римских грађана. Под Августом су легионари били углавном родом из Италије или римски грађани из провинција, али понекад би то правило било занемарено, нарочито на Истоку, и тада би се следио Антонијев пример. Август је задржао право на регрутацију и сваки грађанин је, теоријски, још увек био дужан да служи у легијама, али ни он ни његови непосредни наследници нису прибегавали регрутацији, осим у каквој кризи. После грађанских ратова било је доста људи који су желели да ступе у војску па је било релативно лако добровољцима попунити број људи за дужу војну службу.

Од тог времена легије стајаће војске нису више никада биле стациониране у Италији, него тамо где се ратовало или где се очекивало да би могао избити рат — у провинцијама као што су Галија и Шпанија, у Подунављу, Сирији, Египту и Африци на чијим су се границама налазили јаки и ратоборни народи. Војници су живели као у ратно време у утврђеним али не трајним логорима. Тако је бар било у теорији, док су у пракси многи такви логори били претворени у стална пребивалишта. Легије нису биле везане за одређене провинције, него су се, у случају потребе, могле премештати из једне у

другу. Војницима је, природно, било забрањено да се жене, што је било управо супротно законима којима је Аугуст обавезао све римске грађане да се жене и подижу породицу. Командовање у војсци било је углавном исто као пре. Центуриони су и даље представљали дисциплину и традицију, али они из политичких разлога нису били стално везани уз ову или ону легију него су прелазили из једне у другу. Могућност напредовања до две највише класе римског друштва коју су центуриони имали пре Августа, сада је била укинута. Само се веома мали број њих који су пореклом били из класе витезова могао надати да ће у својој каријери стварно доспети до ње. Сви су официри припадали повлашћеним класама. Као и раније, неке трибуне бирао је народ, а неке је именовао сам цар; они су, по правилу, у војсци служили као заповедници само краће време. Над њима су били команданти легија који су се звали *legati*; они су припадали сенаторском сталежу и углавном су били *квесшори* или *йреШори*. Као трибуне, ни њих из политичких разлога нису дуго задржавали у војсци. Врховни команданти свих војски у провинцијама били су: у царским провинцијама легати цара, а проконзули у сенатским; и једни и други ретко су на тим положајима остајали дуже од једне године. Официри, центуриони па чак и војници прошли би извесну обуку пре него што су ступали у војску. На иницијативу цара дечаци и младићи из сенаторских и витешких породица добијали су такву обуку у Риму; они су у том циљу били уведени у специјални корпус, и њихов почасни командант, назван *princeps iuventutis*, тј. старешина младића, био је онај за кога се веровало да ће наследити цара. Гај и Луције, Аугустови унуци које је његова кћи Јулија родила у браку с Агрипом, први су добили ту титулу. Други градови у Италији имали су сличне установе које су настављале старе организације за окупљање младих грађана једног града у један клуб или тело.

Аугуст је увео нешто ново кад је, поред легија стационираних изван Италије, образовао већи одред војске чији је специјални циљ био да чува личност цара. Сваког команданта, официра у активној служби, увек је пратио такав одред који се звао „преторијанска гарда" *cohors praetoria*. Како је сада главнокомандујући, супротно уставној пракси коју је водио сенат, стално живео у Риму, било је природно да ту, у његовом главном штабу, буде и његова гарда. Не једну већ девет кохорти (а десета је додата касније) захтевало је достојанство главнокомандујућег од свих трупа; у свакој је по хиљаду људи служило по дванаест, а доцније шеснаест година; њихови официри, префекти преторија, који су по чину били изнад трибуна, припадали су класи витеза. Осим преторијанске гарде, постојале су у Риму и три градске кохорте, *urbanae cohortes*; војници тих кохорти регрутовани су међу римским грађанима и били су у ствари војна полиција. Било је и седам кохорти ватрогасаца у којима су могли да служе и ослобођеници. И полицијом и ватрогасцима командовали су њихови префекти. И најзад, царску палату чували су оружани варвари, углавном Германи, који се нису убрајали у војску, него се сматрало да припадају царском домаћинству.

Друга новина коју је Аугуст увео била је та да је усталио један обичај коме је сенат понекад, али само у некој нужди, прибегавао за време републике. То је било образовање друге армије коју су сачињавали искључиво провинцијалци. Она се састојала од коњичких и пешадијских пукова *(alae et cohortes)*, од по хиљаду или петсто људи којима су командовали римски официри из класе витезова; после двадесетпетогодишње службе ти војници постајали би римски грађани. Образовање те војске, која је имала готово исти број људи као и првобитна војска римских грађана, био је уступак Цезаровим идејама као и чињеница да је Рим сада био царство. Али та војска је ипак била у подређеном положају. Те трупе називане су помоћним *(auxilia)* и биле су придодате легијама. Њихова намена је била да грађанима олакшају терет војне службе и да отклоне потребу за присилним регрутовањем. Римски савезници, углавном зависни краљеви, често су слали одреде војника као помоћ римској војсци.

Трећа новина била је стална морнарица. Једна ескадра била је укотвљена у Мизену, у јужној Италији, а друга код Равене на Јадранском мору. Посада се у почетку састојала од робова који су били власништво цара, а доцније су то били грађани из најнижих слојева, ослобођеници или провинцијалци, док су официри били из класе витезова. Флота није била велика: вероватно да број веслача, морнара и војника није био већи од десет хиљада. Бродови су били мали и лаки и служили су углавном полицији, за гоњење и хватање гусара.

Међутим, главна новина у односу на републички систем била је та да је војска, и све с њом у вези, сад била потпуно изузета из надлежности сената и народне скупштине. Те ствари нису се уопште тицале ни магистрата, који су бирани сваке

године, конзула ни претора; њима се бавио искључиво цар. Август није имао монопол над војном влашћу *(imperium)*: ту власт су, у теорији, имали сви конзули у Риму, а у провинцијама проконзули и пропретори. Али како су армије, готово без изузетка, биле стациониране у провинцијама које су биле под Августовом управом, и како је њега лично чувала преторијанска гарда, он је имао потпуну контролу над војним снагама.

Сенат је 27. пре нове ере дао Августу проконзулска овлашћења у трајању од десет година, да би могао да управља извесним провинцијама — управо онима на чијим су се границама налазили непријатељи и у којима се баш зато налазила војска; та овлашћења обнављана су пет пута за период од по пет или десет година. Његова власт над војском обухватала је све војне области. Он је постављао легате који су командовали војском у царским провинцијама; постављао је команданте легија и помоћних кохорти, као и трибуне и префекте који су били команданти коњице. Сви ти заповедници припадали су сенаторском или витешком сталежу. Он је именовао чак и друге официре — центурионе, или команданте центурија на које су кохорте биле подељене — као и ађутанте виших официра.

Август је једини имао право да распоређује трупе по провинцијама, да им одређује задатке, војне и цивилне, међу које је спадало грађење мостова и путева. Од њега су војници примали плату; легионарска плата била је упола мања од оне коју је добијала преторијанска гарда, али је била већа од примања војника из помоћних трупа. И он је, на крају, одређивао њихове пензије и исплаћивао их. (Установљење редовног пензијског система било је такође новина). У том циљу створена је нарочита благајна *aerarium militare*, у коју је Август уносио знатан део свог личног новца, а ту се сливао и део државних прихода. Захваљујући том новом систему војне организације, Августова власт постала је исто тако апсолутна као што је била Цезарова. Једина разлика била је у томе што је његова власт била прикривена другим именом и што је имала друге облике, мање мрске римској традицији.

Мора се ипак приметити да ни све горе описане мере нису решиле Августов основни проблем. Њима није било обезбеђено ни стално обнављање војске ни њена борбена спремност, као ни њено неангажовање у политици. Постојала је опасност да ће се стајаћа војска, по томе што је била састављена од добровољаца са дугим војним роком, претворити у

касту, у професионалне ратнике који би се разликовали од осталог становништва и били омрзнути од њих. Њихова борбена спремност била је умањена због политичких обзира који нису допуштали стварање официрског кадра, добро обучених људи који би били у сталном контакту са својим војницима. И, најзад, било је немогућно обезбедити неутралност војске у политичком погледу. Чланови царске гарде морали су, свакако, да врше јак политички утицај; међутим, убрзо су чак и провинцијске армије увиделе да сваки онај који носи императорски пурпур мора, у крајњој линији, да зависи од њих у погледу чврстине и трајања своје власти.

Не мање важно, ако желимо да разумемо систем који је Август као *princeps* увео, било је питање његовог односа према државним финансијама и према изворима материјалних средстава царства. Систем опорезивања није био промењен, а приход је остао исти као и пре. Грађани нису плаћали порез на земљу коју су имали у Италији. Њихове једине пореске обавезе биле су да плате 5 одсто вредности ослобођених робова, и 5 одсто наследне таксе, што је Август увео при крају своје владавине, 6. год. н. ере. Држава је добијала доходак углавном од својих поседа међу које су спадале и провинције, али ти приходи нису били довољни за подмиривање трошкова око издржавања велике стајаће војске. Зато је држава током првог века пре нове ере своје обавезе подмиривала углавном из ратова: издаци су се плаћали пленом који би војска задобила. Војска на ратишту издржавала се сама. За време грађанског рата заповедници револуционарних војски поступали су по истом систему: њихове трупе издржавале су се делом од конфискованих имања политичких противника, а делом од пљачкања провинције у којој је рат вођен.

Такво стање није могло остати после завршетка грађанских ратова. У међувремену су издаци за војску веома порасли услед образовања преторијанске гарде и сталне флоте, као и увођења редовног пензијског система; осим тога, редовна војска живела је сад у миру, а повремени походи, као што ћемо ускоро видети, нису доносили никакве приходе. Грађевине које је Август дизао у Риму и војни путеви у провинцијама гутали су много новца који се, осим тога, трошио и на величанствене представе у циркусу, позориштима и у амфитеатру, а новац је био потребан и за расподелу жита грађанима у Риму — што је била пракса још у време републике; сад је то био већ сасвим устаљен обичај који је Август наследио.

Нормални приходи нису били довољни за подмирење свих тих трошкова. С друге стране, не би било мудро уводити нове обавезе у Италији, или провинције још више оптеретити порезима: Италици и провинцијалци, а нарочито последњи, претрпели су много у грађанском рату и једино што би се новим порезима постигло било би опште незадовољство. Било је могућно постепено увећати приход уреднијим и више систематским начином убирања пореза, строгим надзором над компанијама за прикупљање пореза, и евентуалним одузимањем тог права од таквих компанија, с тим да порез убудуће убирају државни чиновници. Припремни корак у том правцу био је општи попис поседа у провинцијама; то је започео Август, а његов пасторак Друз веома успешно спровео у Галији; можда је то исто учињено у Галатији, Сирији и Палестини, новоприпојеним источним провинцијама. Али за све је то требало времена, а огромне своте новца биле су неопходно потребне, и то одмах. Сенат је био свестан да је у тој ситуацији беспомоћан: једино је принцепс могао ту нешто учинити.

Август је схватио предности свог положаја. После грађанског рата он је био најбогатији човек у држави. Не знамо како је дошао до тог баснословног богатства. Ниједан револуционарни вођа није у то мутно време строго пазио на границу између приватне и државне својине, и нико му није постављао незгодна питања. Лично богатство Августово увећавало се и у време мира, углавном од завештања богаташа који су му остављали део своје имовине било из личне наклоности, било из жеље да учврсте своје сумњиво право на ту имовину — а после грађанског рата готово сва имовинска права била су сумњива — тим што ће за главу државе представљати лични интерес ваљаност тог права. Његово богатство добија још импозантније размере, ако уважимо прилично неодређене вести у нашим изворима, да је Египат после Клеопатрине смрти прешао у Августово приватно власништво. Иако је то било сасвим супротно свим традицијама римског јавног права, такво решење у складу је с хеленистичком теоријом по којој је Египат био лична својина египатских краљева. У сваком случају, мало је вероватно да је положај Египта био прецизно одређен са становишта римског јавног права. Теоријски, Египат је био једна од провинција под Августовом управом, јер ту су се налазиле римске легије; међутим, заповедник тих трупа у Египту није био сенатор, како би

требало да буде према уставним принципима и према пракси у другим провинцијама, него витез који је у својству царевог личног заменика стекао сва краљевска права.

Поседујући то огромно богатство, Август је нашао нов начин да постане неопходан држави. На поновљене позиве сената, притекао је у помоћ државној благајни неколико пута. Преузео је на себе трошак за зидање нових грађевина у Риму; плаћао је жито које се делило становништву, давао је свој новац у фонд из кога је војницима требало обезбедити пензије; плаћао је своју стражу, куповао земљу за ветеране, давао поклоне војницима и народу и приређивао раскошне игре. Није много вероватно да је држава сносила икакве трошкове за издржавање царских провинција, односно оних под Августовом управом у којима се налазила римска војска. Приход од тих провинција требало је, теоријски, да покрива издатке за издржавање војске, али он по свој прилици није био довољан па је Август из свог џепа плаћао разлику.

Зато се сенат потпуно уздржао од сваког мешања у финансије царских провинција. Благајне тих провинција постале су огранци цареве приватне благајне и те комбиноване службе добиле су доцније, за време Августових наследника, назив фиск (*fiscus* на латинском значи новчаник). Фиском и царевом приватном имовином *(patrimonium)* обично су управљали његови поверљиви робови и ослобођеници. Они су такође, у царево име, убирали порез у његовим провинцијама и управљали његовом својином у сенатским тј. у оним провинцијама којима су у име сената управљали римски магистрати. Главни надзорник његових рачуна, управитељ његове личне имовине и његови агенти у провинцијама имали су сви нарочите називе: први се звао *a rationibus* (задужен за рачуне), други *a patrimonio*, а трећи *procuratores* (порески посредници, адвокати). Он је имао и знатан број поверљивих секретара, познатих под називом *ab epistulis* који су обављали његову личну и званичну кореспонденцију.

Под таквим околностима улога коју је Август лично одиграо у државним финансијама била је веома значајна. Без његове помоћи држава би морала банкротирати, или прибећи отимачини као у време републике. Сенат је, природно, радо пристао на то да он убира порез на наслеђе, што се грађанима није нимало свидело, да врши надзор над државном благајном у Сатурновом храму и да његови прокуратори контролишу проконзуле, пропреторе и квесторе које је сенат слао да управ-

љају сенатским провинцијама. На крају свог живота и власти Аугуст је стварно био управитељ римског царства, пажљиви чувар њене имовине и сопственог огромног богатства које је трошио углавном на државу. Буџет царства био је великим делом идентичан са буџетом цара.

Војска и финансије били су два главна стуба на којима је почивала Аугустова лична власт. Важна потпора томе било је и опште задовољство изазвано редом који је он успоставио. Провинције су биле задовољне: после невоља у грађанском рату, нови систем државне управе под надзором цара који је спутавао самовољу убирача пореза и регулисао прикупљање непосредних такса, дао им је прилике да одахну и омогућио да се опораве. Није чудо што су људи на Истоку још 29. пре н. е. почели Аугусту да одају божанске почасти. Стање у Италији, међутим, било је сложеније. И Италија је била расположена да предахне после ужаса грађанског рата, али јој то није било доста. Сваки део становништва желео је нешто друго и другом се надао. Аугуст је ипак успео да их све мање или више задовољи. Пре свега, Италија је, као што сам већ рекао, остала доминантна област; није било говора о томе да се она изједначи с провинцијама, а Римљани су и даље били господари римског царства. Такође није било ни помена о уклањању разлика између појединих класа римских грађана; стара класна подела се одржала, а разлике су биле више наглашене него раније. Обични грађанин није могао постати витез, ни витез сенатор, осим по милости цара. Кандидат за такво унапређење морао је поседовати извесно богатство и неокаљан образ, а осим тога морао је добити пристанак цара за уношење свог имена у тај списак.

Сенатори су били мање задовољни постојећим решењем него било који други сталеж, иако им је Аугуст чинио уступке који су били великодушни у поређењу с начином на који је Цезар поступио с њима. Сенат је постојао и даље као врховни савет магистрата и, посебно, самог цара. Аугуст се према њему опходио с највећим поштовањем. Сенат је расправљао о свим важним јавним пословима; управљао је и даље појединим провинцијама, а намесници тих провинција, као и већине царских, били су сенатори. Аугуст је углавном одређивао сенаторе да га представљају у земљи и иностранству у задацима које би му поверили сенат и народ. Једино су сенатори могли заповедати легијама. Сенаторски синови почињали су службу у војсци не као обични војници него као официри. Једино су

чланови сенаторских породица могли бити бирани за римске магистратуре, и сенат се попуњавао углавном тим људима када би им истекла магистратура за коју су били изабрани.

Но и поред свега тога сенат је врло добро знао да коначну одлуку доноси цар, а не они, иако су дотични предмет могли разматрати као царски саветници; били су свесни тога да будућност сваког од њих потпуно зависи од цара. Народ је за магистрате бирао само оне кандидате који су њему били по вољи. С времена на време Аугуст би, по изричитој жељи народа, ревидирао списак сенатора и из њега брисао недостојне. Могао је по свом нахођењу да одреди овог или оног сенатора за заповедника над делом војске или за намесника неке од царских провинција; чак се ни сенатска провинција није могла добити на управу ако би се цар томе успротивио. Али намесник се више ни у провинцији није осећао као слободан човек: знао је да тамо далеко у Риму неко будно прати сваки његов корак; знао је такође да му је паметније да се задовољи великом платом која је једном за свагда утврђена за провинцијске намеснике, неголи да се изложи опасности да му по повратку у домовину суди један заиста непристрасан суд у коме је опет прави судија био цар. И најзад, Аугуст је био спреман да новчано помогне осиромашене сенаторе, ако су му били одани, а да би се неко могао понадати да ће бити изабран за сенатора, или да ће остати члан сената, морао је поседовати имање чија је вредност морала бити најмање милион сестерција. Стога су сенат и сенаторски сталеж потпуно зависили од Аугуста. Овом мучном и нужном решењу они су се покорили али га ипак не би прихватили да им Аугуст није оставио све њихове дотадање повластице у друштву.

Друга класа у царству, витезови, не само што је прихватила Аугустов положај него га је у свему подржавала и показала се његовим највернијим ослонцем. Тај моћни сталеж пословних људи који су, и поред многих жртава у рату, из грађанског рата изишли јачи и бројнији, морали су бити задовољни начином на који је Аугуст поступао према њима. Неславна прошлост многих међу њима била је заборављена; тај сталеж је и званично проглашен за другу класу у држави и за наследни огранак аристократије. Витезови су добили одређена права у јавном животу као чланови судских комисија, официри у војсци, царски финансијски агенти, и намесници неких провинција, на пример Египта и новоорганизованих провинција у

Алпима. Било је и извесних сметњи: круг њихове делатности постепено се сужавао, и, што је најзначајније, они су потпуно изгубили негдашњи апсолутни надзор над трансакцијама око убирања пореза. Август је по свом нахођењу извесне повластице те класе могао давати појединцима или их одузимати, а они су убрзо увидели да официрска служба у војсци није само право него и дужност. Али укупно узев, та класа је добила далеко више него што је изгубила.

Ни народ Италије, изван те две класе, није имао разлога да буде незадовољан. Број становништва много је опао за време грађанских ратова, а и његов састав знатно се изменио. Многим некада имућним људима одузета је земља и дата демобилисаним војницима. Али то се догодило доста пре завршетка грађанског рата и они који су изгубили земљу већ су се прилагодили новим условима како су знали и умели. После битке код Акција земља је војницима дељена с мање журбе и више система; та земља није била отета од ранијих власника него купљена и плаћена. Та трансакција није изазвала никакве јаке мржње. Што је најважније, прошло је време кад је сутрашњица била неизвесна и опет се могло слободно дисати. Стално регрутовање нових војника сад је престало, али у војску је ипак могао ступити свако ко је желео у њој да служи. Војска се више није кретала тамо-амо по земљи и грађани више нису морали да примају војнике на стан; престала је и пљачка и присилна реквизиција приватне имовине. Живот је опет текао као некада и римским грађанима који су живели у Италији указивале су се изванредне прилике за напредак. Чланови провинцијске аристократије и буржоазије могли су добити римско грађанство, па чак постати и чланови витешког сталежа по вољи царевој или ако су то заслужили својим радом у војсци и муниципалној управи. Захваљујући напретку трговине и индустрије обогатила се активна и витална класа ослобођеника. Ако су желели да служе држави, имали су одличне прилике да се запосле у морнарици, као и у ватрогасној или финансијској служби.

Морамо такође укратко поменути и римски пролетаријат. Он се убрзо помирио с губитком политичког значаја. Држава их је издржавала око двеста хиљада, дајући им редовно следовање жита. За остале се Август бринуо да не буду незадовољни дајући им посао и, редовно, доста забаве, а повремено је делио и новчане поклоне.

Августов ауторитет почивао је делимично на његовом положају у војсци и на контроли над државним приходима, али делимично и на његовој популарности у широким масама новог уређења. Тачна форма којом је заодену своју врховну власт у држави била је од споредног значаја. У одређивању свог односа према ранијим институцијама инструментима власти — магистратима, сенату и народној скупштини, Август је избегавао да било шта добије вид незаконите радње. Није хтео ни да чује да постане диктатор, ни на ограничено време, ни доживотно, а није хтео да прими ни назив „чувара закона и морала". Године 28. и 27. пре н. е. одрекао се свих ванредних овлашћења која је дотада имао и тако успоставио онакво државно уређење какво је постојало пре Цезаровог диктаторства. Теоријски, Римом су опет владали магистрати, сенат и народна скупштина.

Ако је Август, који је и сам био један од тих магистрата, био прави владар Рима, он је то био захваљујући личном шарму и моралном ауторитету, као и јасно израженој жељи сената и народа. Из тог угла гледано, он је био други Помпеј: био је оно што је Помпеј желео да буде. Одлуком сената њему је као проконзулу дато врховно заповедништво над војском; трибунска овлашћења добио је попут Цезара, од народа; на уобичајен начин је све до 23. пре н. е. сваке године био биран за конзула, а после тога, иако су бирачи наваљивали на њега да се кандидује, био је конзул само после дугих временских размака и у изузетним приликама. У очима закона државом је као некада управљао сенат, осим царских провинција које је сам сенат дао Августу на управу, и осим оних области државне управе које је он, на молбу сената и народа, примио на себе, као што је, на пример, набавка и расподела увозног жита, затим одржавање путева, и реда и безбедности у престоници. Ако је државом у ствари владао Август, а не сенат и народна скупштина, онда су и сенат и скупштина били задовољни што је тако, јер Август није на њих вршио никакав видљив притисак.

Августова одлучна и разумна спољна политика много је допринела учвршћењу његовог принципата. Показале су се многе предности система по коме се стајаћа војска распоређивала у оне области чије су границе биле угрожене: на тај начин били су обезбеђени мир и могућност привредног развоја како у провинцијама тако и у Италији. На границама је рат трајао и даље, али његов циљ је сад био да учврсти и исправи границе. Где је било потребно, освојене су нове

области и припојене постојећим провинцијама. Тако је после дугог и напорног рата освојен и онај део Шпаније који је још био независан, а цела земља подељена је на три провинције: на Бетику којом је управљао сенат, Таракопску провинцију и Лузитанију, под Августовом управом.

На источној граници Галије, тј. на Рајни, затим на Дунаву, у земљи која се граничила с Македонијом и римском провинцијом Илириком, положај је био компликованији. Галија је сад била потпуно покорена и умирена, и била је подељена на четири провинције — Нарбонску, под управом сената, Аквитанију, Лугдунију, и Белгију, под управом цара. Тако је сада цар могао озбиљно да се позабави северном границом, другим речима, односима између Рима и германских племена. Вероватно Август није ни помишљао на то да све Германе укључи у римску државу. Већина њих живела је примитивно и варварски, на начин који није био ни окрзнут грчко-римском цивилизацијом тако да је била искључена и сама помисао да се њихове шуме претворе у римску провинцију. Августов план био је скромнији. Он је желео да римско царство обухвати трачка и келтска племена јужно од Дунава, као и сва германска племена западно од Елбе која су већ била под римским утицајем, да би тако створио природну границу, што је могуће краћу, коју би било лако бранити. Та граница протезала би се од Црног мора Дунавом и Елбом до Северног мора.

Август је рано почео да осваја земље јужно од Дунава и источно од Рајне, и то је систематски спроводио. Године 34. и 35. пре н. е. док је још био члан тријумвирата, лично је руководио дугим и упорним ратом против илирских племена Јапода и Далмата, и тако је за Рим освојио приобални појас источне обале Јадрана са свим његовим грчким и полугрчким градовима у којима су већ почеле да се успостављају везе с новим римским колонијама и насељима у горњем току Дунава. Следећи корак учињен је кад су Тиберије и Друз, пасторци Августови, покорили и умирили алпске области. Ту се и сам Август борио 35. и 34. године пре н. е., а 25. пре н. е. покорио је и искоренио племе Саласа. Тај процес завршили су његови пасторци између 15. и 13. пре н. е., кад су алпске земље припојене и подељене прво на војне области, а затим на мале провинције под управом прокуратора или царевих личних представника. Још раније, од 29. до 27. пре н. е. М. Лициније Крас, намесник Македоније, низом успешних војних похода померио је границу царства све до доњег Дунава и приморао

домаћа трачка и илирска племена да се покоре Риму. Његово дело наставили су Марко Лолије и Г. Калпурније Пизон постигавши значајне успехе: вазална краљевина Одриса у Тракији ојачана је; Рим је постао заштитник грчких градова на западној обали Црног мора и успоставио везе с грчким колонијама на северној обали; осим тога на доњем току Дунава, у Мезији, основана је војна станица.

У исто време покоравање Германије јужно од Елбе, и претварање тих крајева у римску провинцију, и даље се систематски спроводило. Тај задатак био је поверен Друзу, императоровом пасторку и намеснику Галије и Рајнске области. Војне операције започете су 12. пре н. е. и успешно су завршене. Германи нису пружили озбиљнији отпор. Али 9. пре н. е., пре него што је потпуно завршио тај подухват, враћајући се на Рајну, Друз је приликом пада с коња задобио смртоносне повреде. Његов старији брат Тиберије наставио је започети посао током следеће две године. Тиберијев главни подвиг на Рајни — потпуно уништење Сигамбра — изазвао је велику сензацију у Риму. Када су 6. пре н. е. односи између Августа и Тиберија били затегнути, Тиберије је за неко време напустио своје јавне функције тако да су сад намесници пограничних дунавских области водили спољну политику Рима у областима северно од Дунава и на Рајни. Доцније су у Германији опет предузимани нови војни походи. Мало је само још требало па да Л. Домиције Ахенобарб, вешт војсковођа који је дуго био на челу римске војске, покори Германију јужно од Елбе и да границе царства помери до Елбе и Дунава. Требало је још само покорити моћну краљевину Маробода у данашњој Чехословачкој. Све припреме биле су извршене 6. године после н. е. за велики поход под заповедништвом Тиберија који је опет преузео команду на Рајни две године пре тога, кад су се на Римљане једна за другом сручиле многе невоље које су на крају уништиле све што су Друз и његови наследници мукотрпно постигли у Германији.

Панонска племена јужно од Дунава која је Август делимично покорио 35. и 34. пре н. е., сада су организовала велику буну у залеђу, иза војске; убрзо су им се придружили и Далмати. Тај рат био је толико озбиљан, а успех побуњеника тако велики да се Италија припремала за поновну најезду варвара. Август је на брзину мобилисао сву војску у царству, па је чак први пут спровео и принудну регрутацију. Међутим, Тиберије је добро смишљеним и доследним акцијама отклонио

опасност; Германик, Друзов млађи син који се доцније прославио, служио је у стричевој војсци. Тек што је буна угушена, и римска власт на Дунаву успостављена, на Рајни је дошло до нове катастрофе. Године 9. после н. е. легије под заповедништвом Л. Квинтилија Вара биле су на свом уобичајеном војном обиласку по Германији, ради изградње путева или утврђивања нових војних логора. Нека германска племена на челу с Арминијем, принцом који је стекао римску војну обуку, намамили су Вара и његову војску у клопку у Теутобуршкој шуми, и опколили их. Вар је ту погинуо, а три његове легије и неколико помоћних кохорти биле су побијене скоро до последњег човека. Све што је Август постигао у Германији срушено је сад за неко време. Иако су се грчевито држали границе на Дунаву, Римљани су морали да се повуку са Елбе и да све своје снаге усредсреде на утврђивање Рајне. Као што ћемо доцније видети, то што је за Августове владавине изгледало само као привремено повлачење постало је трајно решење.

На Истоку се Август уздржао од сваке непромишљене политике. Египат је, као што је већ речено, био припојен царству после смрти Антонија и Клеопатре. Експедиције Гаја Петронија из Египта у Нубију и Елија Гала у Арабију, подстакле су живљу трговину између Рима и централне Африке, Арабије *(Felix)* и Индије. С Партима је 20. пре н. е. склопљен споразум по коме су они предали своје римске заробљенике и римске знаке које су освојили од Краса и Антонија. Август се у Јерменији задовољио тим да посредно утиче преко домаћих краљева који су уз помоћ Римљана дошли до престола па су стога и радили у корист својих заштитника. Августов унук и наследник Гај погинуо је кад је једном од тих римских штићеника помагао да заузме јерменски престо. У Малој Азији Август је наставио политику својих претходника, Помпеја и Цезара. Ту су неке области и даље биле зависне краљевине, а друге су, као на пример Галатија, претворене у римске провинције. Август никада није био принуђен да озбиљно ратује у Азији, јер умирење пљачкашких племена у планинама Писидије не би се могло назвати ратом.

Што су се спољни послови и војна власт више концентрисали у Августовим рукама, то се за њих мање интересовало становништво римског царства. Више није било опасности од туђинске најезде; чак су и пограничне провинције престале да се плаше упада суседних племена. Тако је углед Августа као браниоца и чувара државе порастао до недостижних висина.

XV

РЕЛИГИЈА И УМЕТНОСТ У АУГУСТОВО ДОБА

Август је преко четрдесет година био неоспорна глава римског царства; цивилно становништво називало га је принцепсом, а војска императором. За време његове владавине није било грађанских ратова ни немира по Италији. Мир и просперитет су се не само вратили, него и усталили у царству. Али жалосни период грађанских ратова није могао проћи а да не остави дубље трагове на Римљанима. Став владајућих класа сад је био сасвим друкчији него пре: људи се више нису интересовали за државу и јавне послове, што је вековима за њих било најважније. После ужаса грађанског рата, идеја грађанске слободе — која је Римљане била присно везала с идејом државе — постала је у свести већине људи нераздвојна од анархије и метежа који су још добро памтиле генерације Августових савременика. Стару идеју политичке слободе није заменило ништа друго. Тешко је веровати да је оно што је Хорације проповедао у својим римским одама — покорност, ћутање и марљив рад у корист државе — могло инспирисати грађане и заменити некадашњи идеал. Представник државне власти и поданик биле су нове, не нарочито омиљене, појаве свакодневног живота које није било лако идеализовати. Природно је стога што тамни облак песимизма покрива сваку мисао и књижевно дело тога времена.

У античко доба широке народне масе нису се ни на Истоку ни на Западу уздигле до научног и рационалистичког начина мишљења. Таква мисао била је ретка чак и у образованим слојевима грчко-римског друштва; религија је и даље утицала на њихов општи поглед на живот. Објаснио сам већ како се философија, а нарочито стоичка, прилагођавала ре-

лигији. Из тог спрега настале су нове доктрине, као што је неопитагоровска са својим мистицизмом и претежним интересовањем за будући живот. Постепено су од тих доктрина, па чак и од рационалистичке епикуровске, настали системи са брижљиво обрађеним појединостима, које су њихове присталице примале као живу истину. Философска истраживања тежила су све више за тим да постану оно што данас називамо догмом. Штавише, и стоицизам и неопитагорејство заоденули су своје догме чисто религиозном формом, а философију су свели на систем неоспорно више религиозан него философски. Догма је постепено постала теологија.

Од та два система стоицизам је у Аугустово време био више распрострањен. Стоичка доктрина била је веома еластична и лако се прилагођавала новим условима. Била је јасна, логична и њом се лако могло овладати. Одавно одомаћена међу Римљанима, она се у једно време прилагодила њиховом уверењу да је систем њиховог државног уређења савршен, тј. да је савршен систем помоћу кога олигархија града-државе влада светом. Али сада, под утицајем промена које су се збиле у римском царству, стоицизам је изменио своје учење о политици и вратио се принципима оснивача школе Зенона и Хрисипа. Стоицизам се није више интересовао за државу. Сматрао је да облици управљања државом нису важни, али је држао да монархија, нарочито ако је монарх најбољи човек у држави која обухвата цео свет, пружа највише могућности за личну, унутарњу слободу појединца. А сама држава је од другоразредног значаја; важно је у ствари само морално усавршавање појединца, уз строгу, неумитну самодисциплину, уз развијено осећање дужности према себи и другима, и равнодушност према обичном, свакодневном животу као према нечему од споредног значаја. Стоички идеал био је *ataraxia*, савршено спокојство душе. Ако може да достигне тај идеал, човек се не боји ни смрти. У случају нужде, слободно може прибећи самоубиству. Врховни водич у човековом личном животу је божанство, инкарнација универзалног разума, јединственог упркос многим својим појавним видовима, разума који прожима цео свет и који њим влада.

Та философска, морална и религиозна теорија, у суштини дубоко рационалистичка, била је веома распрострањена, нарочито међу највишим слојевима римског друштва, али она није могла да задовољи оне који су у философији тражили утеху. И моћни и скромни претрпели су тако тешке ударце

да нису лако могли да нађу мира у апстрактној стоичкој атараксији: дуги низ година сваки грађанин готово свакодневно се суочавао с ужасом насилне смрти. Зато су људи почели више да размишљају о тајнама загробног живота, и зато су од философије и религије тражили одговоре на та питања. Али стоицизам се на њих оглушио. Стога није чудно што се велики број људи окренуо неопитагоровству и његовој мистичкој есхатологији и преокупацији загробним животом. С њим су били сродни чисто религиозни токови, грчки пореклом, који нису имали готово никакве везе с философијом; мислим на елеусинске мистерије које су биле скроз прожете орфичким доктринама и у којима је тако истакнуто место било дато откровењу загробног живота. Украси на многим римским гробовима из Аугустовог времена, и доцније, показују утицај неопитагоровских и орфичких идеја. Вергилије је био најтипичнији и најдаровитији тумач душе свог времена; важно је да се истакне колико је његова поезија прожета есхатолошким фантазијама које су потекле из тих извора. Исто тако није чудно што је многе привукла астрологија са својим претензијама на науку и са доктрином о универзалној „симпатији", као и с могућностима да се проникне у будућност, које је нудила.

Напоредо с тим религиозним и философским тенденцијама наилазимо и на један сасвим друкчији став — на људе који не разбијају главу о тим узвишеним стварима, него просто уживају у животу, а то уживање им је сад Аугуст омогућио. Тај материјалистички поглед на свет радо се заклањао за епикуровске изразе и формулације, мада је, у ствари, од правог Епикуровог учења био удаљен исто колико и од научног рационалистичког става којим се такође понекад маскирао. Овидије и многи други песници Аугустовог доба типични су примери тог хедонизма. Такав је и Трималхион, онај богати и неписмени слободњак из јужне Италије који је главни јунак Петронијевог романа написаног за време Неронове владавине.

Сва та разна схватања откривају инстинктивну жељу за повратком чисто религиозном схватању, некој, било каквој формули која ће одговорити на сва тешка питања и умирити сваку сумњу и страх. То важи чак и за материјализам који се послужио Епикуровим именом. Религиозни талас који је постепено растао освајао је срца све више, односно победу за победом над рационализмом и науком. Тај процес можда је

најуочљивији у све масовнијем култу цара као божанства. Ту су се стекле две струје, једна одозго и друга одоздо. Говорио сам већ о главним идејама које су колале по античком свету, и које су довеле до исказивања божанских почасти људима проглашеним за божанства, нарочито Александра Великог и његових наследника. Ни античка религија ни античка филозофија нису повлачиле оштру границу између божанског и људског. Отуда и вера у Месију — у отелотворење божанске моћи у људском облику на земљи, да би спасао и препородио искварено човечанство. Херакле и Аполон били су легендарни спасиоци тог типа. Сибилинске књиге, тесно везане са штовањем Аполона и под утицајем месијанских идеја с Истока, говориле су о могућности њиховог поновног доласка. Веровало се да ће неки критични тренутак опет довести на земљу богочовека, Спаситеља или Сотера. Он се може појавити у виду бога који страда за човека; може се појавити и као божански победник над злом, преплављујући светлошћу тмине у које је човечанство запало. Чувена Четврта еклога Вергилијева и неке Хорацијеве оде показују како су људи чврсто веровали у такав Долазак, и како је та идеја, у комбинацији с неким астролошким и неопитагоровским фантастичним примесама, дубоко продрла у свест чак и образованих људи.

Такве су биле идеје у којима су Аугустови савременици, који су заједно с њим преживели ужасе грађанског рата, били васпитани. Када је после неколико деценија анархије и крвавог међусобног истребљења, после победе једног пустолова над другим — а колико их је та генерација видела! — кад је, дакле, изненада и сасвим неочекивано завладао мир, и кад се бура грађанског рата одједном стишала, било је природно да се у томе види чудо, да се то схвати као мешање божанских сила у овоземаљске ствари. Лако је било повезати то чудо с Аугустом, и у њему видети отелотворење божанске моћи, Месију, Спаситеља. Аугустова појава, тако прозаична и тако далеко од божанске, била је скривена од људских очију иза вела мистицизма и сјаја. Нови Аполон победио је силе таме и вратио мир и цивилизацију. Сбистинила су се магловита пророчанства Сибилинских књига: Месија се појавио и донео нову еру у историји човечанства, ново златно доба *(saeculum novum aureum)*. Спаситељ Аугуст подсећао је на Аполона, тријумфалног победника над злом, пре него на мученичке богове Херакла и Диониса. У Аугусту, као творцу мира и просперитета, неки су видели црте доброг бога Меркура

који доноси богатство и цивилизацију, божанског гласника који свету објављује наступање нове ере; међутим, Аполон је имао првенство, као један од родоначелника породице Јулијеваца, и као Аугустов савезник у победи над Антонијем.

Да ли је Аугуст о себи мислио као о богу у људском обличју, да ли је веровао у Аполонову божанску заштиту, не знамо и нећемо, вероватно, никада ни сазнати. Али сигурно је да је добро знао за мишљење тако јасно изражено у друштву његовог времена, и да је ток те мисли свесно скренуо у одређени правац. Аполонов храм на Палатину поред његове резиденције, храм Венере Прародитељке *(Genetrix)* на Цезаровом форуму, Венере која Римљане подсећа на божанско порекло куће Јулијеваца; храм Марса Осветника на Аугустовом форуму — а легенда о Марсу везана је са историјом Рима и с аналима Јулијеваца; церемонијал Секуланих игара који треба да означи крај нереда и почетак нове ере; олтари Мира и Добре среће на Марсовом пољу — све је то одговарало идејама и надама Рима и Италије у Аугустово време.

И свугде видимо Аугустов лик постављен заједно с боговима. У његовој личности спојиле су се религија и држава. Римски грађани и становници провинција одавно су били навикли да држави приписују божанску моћ негујући култ велике богиње „Роме" која је у уметности приказивана слично Атини, тој великој богињи грчке културе и организованог друштва. Поред Роме стајала је тајанствена и озбиљна прилика Весте која је била симбол огњишта велике римске „куће" и неугасиве ватре на том огњишту. А сад је њима додат још један симбол и извор величине Рима, *genius*, божанска стваралачка сила *(numen)* коју је поседовао Август, глава велике римске породице. Та комбинација је потпуно у складу с религиозним концепцијама римског грађанина: он је остао веран примитивној вери својих предака — вери у богове домаћих огњишта, у генија домаћиновог, у геније људи удружених у религиозна друштва, и у генија велике победоносне породице — римске државе.

Из та два извора, из мистичне вере у Месију и вере да божански геније борави у човеку, потекао је култ Аугуста као божанства који је био нераздвојно везан с култом државе. На Истоку убрзо се проширило веровање да је Аугуст инкарнација божанства, и статуе с његовим ликом постављане су уз богињу Рому којој су ту већ одавно исказиване божанске почасти. У Италији и међу римским грађанима који су живели

у провинцијама култ Аугустовог генија био је, природно, укључен у култове који су неговани у породици, удруженима и градовима, и, најзад, у областним скуповима тих градова у романизованим провинцијама Шпанији, Галији и Африци. Свугде је преовладавала иста идеја — да су држава и њена глава једно те исто по својој божанској суштини. Аугуст је морао бити свестан тог мишљења које је умео да искористи, стварајући тако религиозну основу за престо који је узурпирао. Али то веровање нису ни он ни његови штићеници песници измислили и наметнули га Италији и провинцијама. У суштини, оно није било супротно другим облицима религиозне и филозофске мисли који су били најраспрострањенији међу највишим и најобразованијим слојевима римског друштва, а такође се веома учврстило у широким масама Италије и провинција.

Па ипак, расположење које је у то време преовладавало у земљи, а нарочито у владајућој класи, био је дубоки песимизам. Нико није схватио нову еру као рај на земљи. Аугустови савременици били су склони да златни век виде у прошлости пре неголи у садашњости или будућности. Песимизам је и у основи лепе књижевности Аугустовог доба: он је у темељима свих обнова којих се Аугуст латио, а нарочито у сфери религије. Поезија Вергилија и његових савременика служи се маштом да би идеализовала оно далеко време кад је Рим још био здрав, а историјска књижевност тог доба, нарочито Ливијева велика историја *Од оснивања Града*, која је исто толико књижевно колико и историјско дело, одише истим духом, а песимизам се појављује чак и у оним антикварским радовима из тог времена која се баве најстаријим државним уређењем и првобитном религијом Рима.

Аугустова настојања да стара светилишта обнови из рушевина и да древне обреде спасе од заборава потпуно су у складу с тим покретом у књижевности. Исти архаизирајући дах лебди и над његовом жељом да успостави некадашњи јавни морал, над његовим законима против раскоши, као и над законом о браку. Исто се јавља чак и у васпитању младих аристократа: телесна и војничка обука, неопходне за оне који ће служити држави, спровођене су у облицима које је Аугуст извукао из заборављене прошлости. Дечаци су показивали своје јахачке вештине у „Тројанској игри", тој древној забави чији су елементи били војни и религиозни, и то у подједнакој мери. Млади људи учествовали су у смотри на тргу

пред храмом Марса Осветника, заштитника војске древног Рима, а војне вежбе дечака и младића извођене су на Марсовом пољу. Слични корпуси младића организовани су по провинцијским градовима, и стављани под заштиту старих римских и италских богова.

Али та обнова прошлости протегла се и на нове ствари. Граде се нове палате и храмови напоредо с обнављањем старих, што заједно налази израз у стварању нове уметности за царство — уметности чија је круна сам царски град Рим. Систем и ред уведени су сад у хаос зграда, од којих су неке биле величанствене; саградили су их, насумце, вође револуција. Рим постаје права престоница света у којој се републиканска прошлост спаја с монархијом садашњости — град суверене народа у коме борави глава тог народа. Август је нарочиту пажњу поклонио срцу тог древног града — Форуму и његовој непосредној околини. Капитол се са својим храмовима дизао над Форумом као и пре али уз њега је на Палатину сазидана резиденција за принцепса, која је такође доминирала Форумом и налазила се у непосредној близини Аполоновог храма и Вестиног светилишта. И ту су брижљиво сачувани остаци прошлости Рима из времена краљева који су од памтивека били везани с Палатином: Ромулова колиба, то најраније пророчиште, и Лукеркалова пећина. На Форуму се Август није задовољио само обновом, него је спомен на себе и на свог деификованог оца унео у многе нове зграде. Храм божанског Јулија и базилика с његовим именом дали су нов, лични вид безличном политичком и пословном центру какав је Форум био у време републике. Њему је додат још један трг посвећен Аугустовом деификованом оцу; ту се налазио храм Венере Родитељке. Затим је подигнут и трећи трг, назван Аугустовим именом; простирао се око храма Марса Осветника који је казнио Цезарове убице и тако створио нови поредак.

Али главно место царевих градитељских операција било је Марсово поље *(Campus Martius)* на коме је он сазидао нов величанствен град. И овде су преовлађивала религијска здања, овде није било рестаурирања: сва светилишта била су нова, намењена култовима везаним за принципат. Међу онима које је саградио сам Август нарочито су се истицали деликатни Олтар Мира, затим олтар посвећен Фортуни, и маузолеј за цара и његову породицу, окружен парком. У близини ових

налазиле су се величанствене грађевине које су подигли његови пријатељи и сарадници, као и чланови његове породице: Агрипин Пантенон у коме се Аугустов кип, постављен на скромно место у вестибилу, удружио с киповима врховних божанстава у самом храму; велелепне терме за народ које је такође подигао Агрипа; Марцелово позориште, које је саздао царев сестрић, недалеко од раскошног Помпејевог позоришта; велика зграда за народне скупове, посвећена успомени на Цезара. Те зграде и многе друге, коректни и класични примери нове архитектуре и скулптуре, све су на овај или онај начин славиле Августа: одавале су му признање на услугама које је учинио за државу, славиле његово родољубље, његову дарежљивост, побожност и његова велика дела. Један дуг натпис који је саставио сам Август једноставним и прецизним језиком био је одређен да исприча исту причу; а сваки Римљанин после цареве смрти могао га је читати на улазу у Маузолеј, његов споменик и храм. Иста тема обрађена је у рељефима на олтару Мира (сачуваним до данас) и у скулптурама на другим споменицима тога времена посвећеним слављењу и обожавању Августа или култу његове породице и рођака. Уметнички квалитет тих споменика у складу је с њиховом наменом: сви су верни стилу царске уметности — хладни, достојанствени и величанствени. Једна једина идеја — величина Рима и Августа — преовладавала је свугде.

Том богатству уметности не треба нимало да се изненађујемо. Не смемо заборавити колико је у Риму и Италији постигнуто чак и под неповољним околностима републиканске ере, као ни то да су најбољи грчки и хеленистички уметници сад нашли уточиште у Италији. Стога није нимало чудно што римски геније ни у књижевности није малаксао. Аугустово време дало је достојне ривале Цицерону и Катулу. Највише се истакла група великих песника везана с Аугустом преко Гаја Мецене, страсног љубитеља књижевности и уметности, који је био царев пријатељ и министар.

Та група, коју су красила имена Вергилија и Хорација, обично се назива групом дворских песника чија је дужност била да славе Августа. Већина тих песника материјално је пропала у револуцији и сада је зависила од помоћи коју су јој пружали Август и његови блиски пријатељи. Али Август им, вероватно, није наметао своја схватања. То што су их сви

који говоре латинским језиком још за њихова живота признали за класике они нису дуговали принцепсовој заштити. И ту је Август показао колико познаје људску природу и колико осећа расположење људи око себе. Знао је да Вергилије и Хорације не могу писати друкчије него у његову корист; осетио је да ће њихов гениј изразити основне идеје његове владавине у низу незаборавних слика. Немогуће је да је Август дошапнуо Вергилију оне пламене речи које налазимо на многим страницама *Енеиде;* оне су потекле из песниковог срца и наишле су на наклоност и одушевљење не само Августа и чланова његове породице него и других слушалаца и читалаца, Римљана широм целе империје. Величина Рима и Августа главна је тема тог епа. Ту величину осетили су и други осим Вергилија: Хорацијев темперамент је хладнији и трезвенији, али и он у Августу види спаситеља и творца једне нове ере, и радо му то признаје и поштује га. Значајно је, међутим, да ниједан од песника Аугустовог доба, осим Вергилија, није ниједно своје велико дело посветио Аугусту. Кад им је Август предложио да у стиховима прикажу његове велике подвиге, сви су то учтиво одбили, безмало истим речима, и ми и данас можемо да читамо њихова писма којима то одбијају. Чак и код Вергилија треба да читамо између редова да бисмо нашли Аугустово име: његов јунак је неко други — онај побожни и савесни Римљанин, Енеја из Троје.

Већина песника Аугустовог доба пише дуге и озбиљне песме на политичке теме. Они воле личне појединости: занимају их сопствена емоционална искуства, или оно што се десило било њима самима или њиховим пријатељима. У њиховом ставу према осталом свету има осуде и помало презира, или, најблаже речено, ироније, коју запажамо у Хорацијевим *Сатирама* и *Писмима*. До религије им није много стало: ниједан од њих није написао ништа што би се могло упоредити с оном узвишеном химном коју је скептик Лукреције упутио Венери. Религију углавном третирају маштовито, а понекад, као Овидије у *Фастима*, безмало археолошки. Једини изузетак од тог правила су Вергилије са својим неопитагоровским идејама, и Хорације у оним својим одама које одражавају неке видове домаћих италских веровања. Сва њихова дела — али ту је опет изузетак Вергилије — понављају исти рефрен — „Живи и уживај у животу." Међутим, у том геслу више није било животне радости којом одише рана грчка поезија. Иза

тих речи наслућује се песимизам који даје обележје целом том времену. Најмлађи у тој групи, Овидије, истовремено је и најбезбрижнији и најведрији, али он само овлаш додирује површину живота, као да се плаши да се загледа у његове дубине. Ни несрећа га чак није натерала да озбиљно осети дубоку трагичност живота. Рим Аугустовог доба живео је, изгледа, пуним животом, и животом велике стваралачке делатности, али сами песници мислили су, рекло би се, да њихова песма није прелудиј, него да је завршни акорд химне у част Златног века.

XVI

ДИНАСТИЈЕ ЈУЛИЈЕВАЦА И КЛАУДИЈЕВАЦА

Август је умро 14. године нове ере, пошто је Римом владао у миру преко четрдесет година. На принципат гледао је не као на привремено решење које ће се завршити кад он умре, него као на трајну установу, и намера му је била да ту власт учини наследном. Како је био слабог здравља, болешљив, трудио се целог живота да поред себе има некога кога је третирао као свог наследника, а то је јавности показивао на тај начин што је с њим делио проконзулску власт и додељивао му имунитет трибуна. Први такав наследник био је Марцел који се оженио царевом кћери Јулијом, али то је био болешљив младић који је умро 23. године пре н. е. Следећи за кога је Август желео да му буде наследник био је Агрипа који се после Марцелове смрти оженио Јулијом. После Агрипе дошли су на ред Гај и Луције, његови синови из брака са Јулијом. Али и они су умрли млади. Пред крај живота, иако то никако није желео, Август је тако био принуђен под утицајем своје жене Ливије да усвоји јединог члана своје породице који је био кадар да се прихвати тешке дужности управљања земљом. То је био Тиберије Клаудије Нерон, Ливијин син из првог брака. Његов брат Друз погинуо је 9. пре н. е. за време свог победоносног похода у Германији, оставивши за собом Германика, младића који је много обећавао; њега је сад по Аугустовој жељи усвојио Тиберије. Тако је Август желео да се постара да после смрти Тиберија, који је 14. н. е. имао преко педесет година, на престо не дође његов син Друз, него Германик.

Аугустов лични ауторитет, и опште уверење да је принципат неопходан за опстанак мира и реда, омогућили су Тиберију да без отпора преузме управљање државом. Војска га је при-

знала за цара и заклела му се на верност непосредно после Августове смрти, а сенат му је доцније доделио сва она изузетна овлашћења која су Августа начинила господаром државе. Од тада па све до Нероновог самоубиства на престолу су седели чланови куће Клаудијеваца, од којих су прва два била усвојеници породице Јулијеваца. Како су они један од другог преузимали власт, каква је личност био сваки од њих, какви су се догађаји збивали за њихове владавине, све је то описао последњи велики римски историчар Тацит у својим *Аналима*. Његова *Историја* описује опадање те моћи и период нереда и метежа што се завршило успоном друге породице, Флавијеваца, који уопште с Августом нису били ни у каквом сродству. Тацитов таленат је изванредан и он дубоко понире у свет мисли разних владара и оних који су се налазили око престола. Ако неко жели да упозна карактер Августових непосредних наследника, мора прочитати оно што нам је остало од та два дела. Све оно што су о том периоду касније написали антички или модерни историчари представља или бледу слику Тацитовог генија или суве и беживотне делимичне прераде његових списа.

Не може се рећи да су Августови наследници живели у повољним условима. Сви су били свесни чињенице да су владари, али не због својих врлина или својих услуга учињених држави, него само као наследници популарности и ауторитета божанског Августа. Ниједан од њих није имао ни талента ни личног шарма. Сродство с Августом било је једино на основу чега су полагали право на положај који заузимају. Тиберије је био способан војсковођа старог римског кова — строг, методичан и искрено одан својој земљи; исте те особине испољио је и као владар. Међутим, недостајала му је стваралачка енергија која је надахњивала свако дело његовог претходника; није имао ни ону изванредну Августову особину да „уме лепо" с другим људима, да их очара, да их ненаметљиво наведе да му служе и да за своју службу изабере најпаметније међу њима.

Калигула је наследио Тиберија и владао од 37. до 41. н. е. Као Германиков син одрастао је у сталном страху за свој живот, окружен дворским интригама, у друштву искварених хеленистичких принчева који су живели у Риму било као таоци, било зато да би доказивали своје право на овај или онај источњачки престо. Пошто је случајно надживео сву своју браћу, био је једини живи члан породице Јулијеваца

(по усвојењу) после Тиберијеве смрти. Ступање на престо потпуно му је завртело и иначе слабу главу. Његова кратка владавина јасно је потврдила чињеницу да је био ментално поремећен.

Клаудије је наследио свог нећака Калигулу и владао од 41. до 54; његов отац Друз, Тиберијев брат, умро је за време Августове владавине. Он никада није био члан породице Јулијеваца и није ни очекивао да ће доћи до престола. Али кад су завереници убили Калигулу, преторијанска гарда прогласила је, у недостатку бољега, Клаудија за цара. Његова дела говоре о његовом високо развијеном осећању дужности, и о родољубљу, већ традиционалном у породици Клаудијеваца, али будући телесно слаб и слабе воље, постао је оруђе у рукама својих двеју жена, Месалине и Агрипине, и својих ослобођеника.

Нерон, последњи цар у сродству с Августом, владао је од 54. до 68. н. е. Његова мајка била је Агрипина, Германикова кћи и Клаудијева друга жена. Нерон је био њен син из првог брака са Гнејом Домицијем Ахенобарбом. Од природе је био веома обдарен, а карактер му је био необично сложен. И на престо је доспео на неправилан начин, односно захваљујући безмерној амбицији и злочину своје мајке — јер је она отровала Клаудија. Да би се одржао на престолу, морао је да убије свог полубрата и своју мајку.

У таквим су приликама Августови наследници ступали на престо. Ниједан од њих није чврсто веровао у своје право да влада земљом. Сви су живели у све блеђим облесцима шарма који је поседовао оснивач њихове династије. Отуда је главна брига свих царева у првом веку нове ере била та да осигурају свој положај: сви су се плашили својих супарника чија су права на престо била једнака њиховима, ако не и јача; плашили су се такође и авети сената — јер је то заиста била авет без икаквог стварног основа — стрепећи да он поново не стекне своју негдашњу власт. Живот им је стога био испуњен дворским интригама у којима су жене из царске породице, амбициозније и способније од мушкараца, играле важну, а понекад и пресудну улогу. Завере, било стварне било измишљене, стално су се јављале, доводећи до злочина од којих су цареви неке стварно починили, док су им друге приписивале стотине језика у Риму, престоници света где су владар и његова породица били у средишту пажње.

Сви ти цареви плашили су се не само својих личних супарника, него и покушаја сената да успостави своју негдашњу моћ. Сенат је још био импозантно и значајно тело и не може се порећи да су се неки сенатори још надали да ће вратити свој негдашњи утицајни положај. Извесно је, међутим, да као тело нису предузимали никакве кораке да би остварили те своје жеље. Мањи број сенатора надао се да ће то једног дана доћи само од себе, док је већина у то сумњала и није предузимала ништа што би могло до тога довести. Цареви су се ипак нелагодно осећали па су сваки знак опозиције сената веома преувеличавали, и свака завера, стварна или измишљена, завршавала се правим покољем истакнутих чланова аристократије. Тако су најбоље аристократске породице нестајале једна за другом, односећи са собом у гроб своје снове о некадашњем уређењу државе са сенатом на челу.

Атмосфера која је окружавала те принчеве била је заиста згуснута од злочина и осећања кривице. Најбољи од четири цара, Тиберије, био је већ пун горчине и мрачног расположења због Аугустовог не нарочито пријатељског односа према њему, и од почетка своје владавине био је у веома незгодном положају. Уз њега се налазила импозантна личност Аугустове удовице Ливије, којој је дуговао свој долазак на престо. Велики број оних који су за владе његовог претходника били истакнути, као и многе римске аристократе, били су према њему непријатељски расположени. Није им се свиђао његов понос, уздржаност и хладноћа и оспоравали су му право на престо. Опозиција је знала да он није вољан да мимоиђе свог сина Друза у корист Германика кога је морао да усвоји, па је зато хвалила Германика, који је био веома омиљен, толико док од њега није начинила надземаљско биће. Живот на двору постао је немогућ кад је Германик умро на Истоку, куда је био послат да управља тим земљама. Умро је вероватно природном смрћу, али у природну смрт младих људи та генерација није могла да верује. Германикова жена и деца, као и римски народ, били су уверени да је он био жртва злочина који су организовали Тиберије и Ливија.

Није чудно што је Тиберије напустио Рим где је био окружен интригама и мржњом и што се настанио на Каприју. Оданде је покушавао да влада царством. Једини човек у кога је имао поверења био је Сејан, префект преторијанске гарде. Њега је оставио као свог представника у Риму и допустио му је да своје војнике, ради обезбеђења свог положаја, смести у

нарочитој касарни у предграђу. Тако је Сејан у ствари завладао градом. На двору су се, међутим, и даље ширише сплетке и непрестано се водила супарничка борба између Германикових и Друзових рођака, док Сејан није одлучио да те свађе искористи за задовољење сопствених амбиција. Надао се да ће он наследити Тиберија. Тада је почео низ мрачних и грозних злочина — Друза је убила његова жена коју је Сејан завео, побијена су једно за другим сва Агрипинина деца, а сама Агрипина била је прогнана из Рима и умрла је у прогонству; на крају је откривена завера Сејанова против цара, због чега је погубљен, а потом је настало тмурно доба пуно ужаса који је односио и кривце и невине без разлике.

Тиберијева животна повест је типична: поновила се и код свих његових наследника. Умоболни Калигула живео је у сталном страху од завера, и немилосрдно уништавао све оне којих се плашио. Тако је забраздио да се заиста огадио Римљанима. Васпитан међу младим принчевима, изданцима аутократских краљевских породица са Истока, захтевао је да му се указују божанске почасти и објавио да он није само принцепс, то јест први грађанин Рима, бар теоријски, него да је „господар и бог" *(dominus et deus)*, и изазвао гнев свог народа увођењем хеленистичких обичаја на двор. Одржавао је без прикривања интимне односе са својим сестрама и једну од њих је прогласио за своју супругу и богињу. Није стога чудно што је убрзо пао као жртва завере неких официра преторијанске гарде.

Иста атмосфера окружавала је и Клаудија. Током првих година владавине био је, бар што се тиче његових односа с римском аристократијом, обична марионета у рукама Месалине, своје лакомислене и покварене жене. Његови љубимци, ослобођеници, свим силама су се супротстављали Месалини. Застрашен авети завере, и стрепећи при помисли да би Месалина могла довести на престо једног од својих љубавника, Силија, Клаудије је под притиском својих ослобођеника пристао да се Месалина убије. Али одмах потом постао је марионета у рукама друге деспотске жене, своје нећаке Агрипине, која се за њега удала само зато да би га што пре отпремила на други свет, а свог сина, младог Нерона, довела на упражњени престо. Принципат, који је постао окрутан и ужасан за последњих неколико година Тиберијеве владавине, као и под Калигулом, Клаудије је начинио смешним и ужасним у исто време. На крају долази Нерон. Поред њега се, као стална пратња не-

гове моћи, налази дечак Британик, његов полубрат, Клаудијев и Месалинин син и прави престолонаследник. Нерон започиње владавину убиством Британика. Онда његова властољубива мајка покушава да влада својим не мање властољубивим сином желећи од њега да начини оруђе у својим рукама. Ослобођење од њене контроле постаје Неронова фикс-идеја, а његови миљеници бодре га да то и покуша. Његов други злочин је подмукло убиство мајке. Сад влада сам, али му у томе сметају Сенека и Бур, његови учитељи и васпитачи, који су желели да младог владара поведу добрим путем. Они су такође уклоњени, а Нерон сад наилази на непријатељство и презир своје околине: мора да се суочи с немим, али тврдоглавим отпором водећих класа у друштву. Сад настаје владавина терора и покоља свих оних за које Нерон сумња да нису наклоњени ни њему лично ни његовом начину управљања земљом. Принципат је и даље страшан, али сад изазива незадовољство и згражавање.

Све веће незадовољство због покварености двора доприноси јачању опозиције која сад налази довољно срчаности не само да умире храбро, него и да задаје ударце. Нерон, који се потпуно ослањао на преторијанску гарду, никада се није лично суочио са својом војском по провинцијама, тако да су легије биле равнодушне према њему. Опозиција је то искористила. Војска је обавештена о Нероновом понашању и флагрантном кршењу римских традиција — нарочито о његовој страсној љубави према позоришту и појављивању на позорници, као и о његовим неприкривеним симпатијама за Грке које је претпостављао Римљанима. Генерали који су војском заповедали као Неронови легати имали су јак лични утицај на своје војнике, и тако је у Галији избила оружана побуна против цара. Поклич војске био је „Доле тиранин!" Побуњеници су били спремни да на његово место доведу некога ко би следио Аугустов пример — ко би чувао државно уређење онако како га је Аугуст организовао, и ко би у границама таквог устава поступао као принцепс. Тиранина, „господара и бога", више нису хтели да трпе. Нови владар морао би да поступа по закону, јер би морао присно да сарађује са сенатом. У име тога дигао је Виндекс у Галији побуњенички стег. Легије у Германији, схвативши то не као побуну против Нерона него против Рима, угушиле су тај покрет, али ни оне нису желеле да Нерон и даље влада. Цар је на крају био присиљен да изврши самоубиство.

Сад се поставило питање наследника. Ко ће вратити слободу коју је тиранин угушио, да ли кандидат преторијанске гарде или заповедник неке провинцијске армије? У први мах се чинило да ће провинције победити. Кад је Вергиније Руф, заповедник легија у Германији, одбио понуђени престо, војска у Шпанији прогласила је Галбу за цара, а онда су то прихватили и војска у другим деловима царства и сенат. Али кад је Галба стигао у Рим, преторијанци га смакоше, плашећи се да ће изгубити своје привилегије, и уместо њега на престо доведоше Отона. Легије у Германији побунише се и изабраше Вителија за цара. Он се упути на Рим и победи преторијанце у равницама северне Италије. Сад се, међутим, појави и четврти кандидат, Тит Флавије Веспазијан, кога је изабрала војска на Истоку. Војска у Подунављу изјасни се за њега и збаци Вителија. Веспазијан дође у Рим и захваљујући свом искуству, хладнокрвности и одлучности основа династију која се дуго одржала. Тако се завршила 69. година, година четири цара; принципат је још једном однео победу потврдивши се као трајна установа, као идеја, али сад је било јасно да се владар мора повиновати постојећим законима и да још није дошло време за отворен војни деспотизам.

Тај тријумф принципата као установе нашао је израза у закону који је сам Веспазијан предложио а сенат усвојио — *lex de imperio Vespasiani*, тј. закон којим је тачно одређена Веспазијанова власт. У ствари, тај закон је био обухватнији него што сама формулација казује. То је био први покушај да се написмено одреде односи између принцепса и државе. Није у њему било ничег новог: Веспазијан је само скупио оно што се у пракси усвајало већ готово пуно столеће. Права и дужности владара, на којима је Аугуст засновао своју врховну власт, и које су његови наследници у неким појединостима изменили, били су тачно набројани. Тако немирна „година четири цара", како наши извори називају 69. годину, није довела до војне тираније неког од љубимаца војске, него до обнављања принципата онаквог како га је Аугуст установио.

Током сто година које Веспазијана раздвајају од Аугуста, сам принципат је сачувао своје основе од било каквих промена. Осим Калигулиног покушаја да га претвори у апсолутистичку монархију, сви цареви су настојали да следе Аугустову политику у земљи и иностранству. Кад је Тиберије избор магистрата пренео са народне скупштине на сенат, он је тим само

закључио процес који је већ под Августом био завршен, процес по коме је народна скупштина у Риму изгубила сваки политички значај. За време Клаудијеве владавине царством су из канцеларија управљали његови ослобођеници; све већи значај те бирократије био је природна последица надзора који је цар вршио над свим јавним пословима. Исто тако, лични владаров утицај на послове водио је концентрисању финансијске управе у његове руке, или у руке његових чиновника, било из реда витезова или ослобођеника који су били подређени лично њему. Али тај надзор временом губи лични карактер и постаје део државног апарата. Граница између приватне цареве имовине и државног власништва постаје све блеђа.

И у политици према другим земљама сачувана је традиција коју је Август установио. Околности су нагнале Августа да води одбрамбену политику на границама: у Германији, на Дунаву, и на Еуфрату; ту је политику доследно спроводио и Тиберије. Њен циљ био је стварање јаке војне границе, учвршћене ланцем легија и помоћних трупа, способних у сваком часу и за напад и за одбрану. Тиберије и његови наследници нису покушавали да прошире своју територију у Германији. Августова замисао о граници на Елби коначно је напуштена. Међутим, Германик је показао снагу римског оружја у неколико похода у унутрашњости Германије, а Тиберијева дипломатија тако мудро је посејала раздор међу германским племенима да је њихово удруживање под заједничким вођом, што је Арминије у своје време доста успешно постигао, сад задуго било немогућно.

Исту политику Тиберије и његови наследници задржали су и на Дунаву. Граница је ту била везана са границом на Рајни новом провинцијом Рецијом (један део Реције је данашња Швајцарска) и с Македонијом, укључивањем зависне краљевине Тракије међу римске провинције. Прва од ових мера спроведена је за Тиберијеве владавине, а друга за Клаудијеве. Између Грчке и Далмације (некадашњег Илирика) створена је за време Нерона нова провинција Епир. За Клаудијеве владавине римска војска и флота појавиле су се први пут на Криму да ту подрже боспорску краљевину и град Херсонес у борби са суседима Скитима и Сарматима који су били Иранци, а и да би Црно море очистили од гусара. На северу је Клаудије почео да осваја Британију, намеравајући да све келтске народе укључи у римско царство.

На Истоку је ситуација била сложенија у првом веку нове ере. Римски цареви овде настоје да учврсте границу на Еуфрату. Да би се то постигло, било је нужно организовати на исти начин римске поседе у Малој Азији и Сирији, и завести ред у њима. Обе те земље постепено су претворене у већи број римских провинција, а преостале вазалне краљевине постале су римски поседи. Ту политику нарочито су енергично спроводили Клаудије и Нерон, а она је за владавине Неронове довела до дуготрајног и крвавог сукоба у Јудеји. Освајањем Јудеје командовао је Веспазијан, а кад је он проглашен за цара, његов син Тит. И у Јерменији је вођен дуг рат који се завршио победом Римљана захваљујући Нероновом војсковођи Корбулону који се ту истакао својом ратном вештином. Крајем своје владавине Нерон се заносио да оствари обиман план који је, вероватно, најпре замислио Цезар: желео је да Риму припоји целу обалу Црног мора и да од Јерменије, Ђурђијанске и Кримске области начини римске провинције. Оне године у којој је умро спремао је велику војску за тај поход. Веспазијан, чија се политика на Истоку састојала углавном од стварања уистину моћне војне границе према Партији, напустио је Неронов план. Јерменска, Грузијанска и Боспорска краљевина и даље су плаћале данак.

На крају, у Африци је главни циљ био обезбеђење граница у римским провинцијама Африци и Нумидији, као и у Мауретанији (данашњем Мароку). Тим провинцијама била је потребна заштита од ратоборних племена настањених у јужном равном делу провинције Африке, као и на планинама Ауреса и Марока. Војним експедицијама стално су узнемиравани ти непријатељи и њихове земље су постепено припајане римским провинцијама. Најзад, јужна граница царства померена је до ивице пустиње, а на западу му је, за време Клаудијеве владавине, припојена провинција Мауританија.

Оно што су цареви учинили за сређивање управљања провинцијама, како царским тако и сенатским — а нарочито у овим другим, било је веома значајно. Пре свега, лични владаров надзор, који је он вршио преко својих финансијских представника, сад је био јачи; друго, сусрети представника из разних градова до којих је долазило да би се цару исказале дужне божанске почасти, омогућили су подношење жалби сенату и самом цару у Риму у случајевима кад би намесници злоупотребили своју власт у провинцијама. Трећа значајна ствар било је постепено гашење друштва за убирање посред-

них и непосредних пореских дажбина. На њихово место дошли су царски чиновници или прокуратори који су свој посао у име цара обављали у свим провинцијама, и у царским и у сенатским. Ти људи, осим оних на највишим положајима, били су готово сви или цареви робови или ослобођеници; имали су канцеларије за прикупљање пореза у главном граду провинције, а филијале у другим местима. Сви концн те финансијске мреже били су скупљени у царевој личној благајни у Риму о којој је већ било речи. Тако је финансијско управљање царством постепено претворено у сложен бирократски апарат којим су из центра управљали цареви. У управљању царством сенат није много учествовао, осим у пословима који су се тицали Италије: могао је цару да предлаже кандидате за намеснике провинција или да испитује жалбе на те намеснике, да мења законе који се односе на сенатске провинције, или да разматра она питања спољне политике и провинцијске управе која му цар препусти.

Тај административни апарат функционисао је равномерно и солидно; спољна политика царева била је доследна, а њихова одбрана граница чврста; велика пажња се поклањала безбедности и добрим саобраћајним везама у целом царству, како изградњом ратне флоте за одржавање безбедности на мору, тако и сталним ширењем мреже војних путева; а све је то снажно деловало на народну машту. Људи се нису плашили сутрашњице верујући да је постојеће стање сигурно и трајно. Убеђени да систем који је Август створио одговара својој намени, били су спремни да га подрже на све могуће начине, и последица тог убеђења била је знатно живља активност у свим областима привредног и интелектуалног живота.

То је довело до видљивих резултата у интелектуалном животу и у уметности. Жеља за образовањем није у античко доба никада била тако распрострањена као тада. И на Истоку и на Западу градска деца су у хиљадама школа учила грчки или латински, а у некима, нарочито на Западу, учила су се оба језика. За књиге, тек објављене у Риму, одмах се знало у провинцијама Шпанији, Галији или Африци. Сваки образован човек са Запада знао је имена великих писаца Истока, водећих научника, професора и филозофа. Упркос употреби два језика, култура царства постајала је све једнообразнија. Италија је и даље била центар књижевног стварања. Исток још није стигао да се опорави од штете коју му је нанео грађански рат, иако је чак и ту било знакова обнове. Један од

главних писаца тог времена био је Дион, родом из Битиније, говорник, филозоф и политичар; назван је Хрисостом или „Златоусти", и одиграо је велику улогу у сузбијању Домицијанове тираније. Запад је, међутим, стално давао велике песнике и прозне писце. Сенека, Неронов учитељ, био је песник, филозоф и публицист; Персије — сатиричар; Лукан, аутор епске поеме о грађанском рату, убијен је по Нероновом налогу; Петроније, такође Неронова жртва, иако је некада био његов миљеник, био је елегантан и духовит писац са веома оштроумним запажањима о свакодневном животу; сви ти писци радо су читани у целом царству. Главни песници флавијевске епохе, Марцијал, писац епиграма, и Стације, епски песник, почели су да стичу славу. Њихова књижевност припада потпуно садашњем времену, зависи од тема актуелних једног дана, па често и једног часа; она избегава озбиљне и тешко разумљиве теме, осим филозофије. Слика наличје живота, али се не упушта ни у какво истраживање друштвених и моралних питања. Та књижевност је живахна, елегантна, савршена по форми, и потпуно прилагођена укусу својих читалаца. О историјској књижевности тог времена која је изражавала опозициони дух виших класа, на жалост, знамо веома мало, зато што су владари готово сва та дела уништили у слепом гневу или претераном страху. Али одјек тих дела још се чује с многих Тацитових страница. Велики историчар с дубоким познавањем људске природе, Тацит нам је оставио чудесну галерију карактеристичних портрета — царева, чланова њихових породица, и најистакнутијих личности високих друштвених кругова у првом веку. Тацит је последњи велики римски писац. Његов стил, снажан, бриљантан и узнемирен, верно одражава осећања високог сенаторског сталежа којем је и сам припадао.

И у уметности, а нарочито у импозантној царској архитектури коју је започео Август, дошло је до великог напретка у то време. У Риму, Италији и провинцијама сазидана су многа величанствена здања. Навешћемо као пример огромне *thermae*, односно купатила, која су сазидали Нерон и Тит, с пространим салама, раскошним колонадама, колосалним куполама и засвођеним крововима, док се њихова унутрашња декорација састојала од суптилних слика, дивног цртежа и боја. Колосеум, тај велелепни амфитеатар Флавијеваца чувен је у целом свету. Нису мање значајни ни многи тријумфални лукови, украшени са свих страна историјским и алегоричним

рељефима, на врху са статуом цара на коњу или у кочијама. Ти рељефи изражавају главну намену тих споменика, представљајући у исто време велики напредак као чисто уметничка остварења. Они најбоље доказују колико се високо уздигло вајарство у првом веку. Рељеф тада први пут постаје права слика, пуна живота и покрета. Распоред фигура на разним нивоима, реализам и разноврсност приказаних група, игра светлости и сенке — све то даје рељефу велику изражајност, која је сасвим супротна хладној и једноличној величанствености ранијег периода. Довољно је упоредити скулптуре на раније поменутом олтару мира с тријумфалним луковима Клаудија и, још више, царева из рода Флавијеваца. Нарочито рељефи на Титовом славолуку, који представљају тријумфалну поворку после победе над Јудејом, спадају међу најбоља дела римске уметности у време царства.

XVII

ДОБА ПРОСВЕЋЕНОГ ДЕСПОТИЗМА: ФЛАВИЈЕВЦИ И АНТОНИНИ

Власт коју су имали Августови наследници била је чисто лична, и њихов начин живота више него за осуду; атмосфера на њиховим дворовима била је кужна од интрига и ружних скандала. Отуда се међу владајућим класама царства појавио јак отпор према принципату као установи. Проповедници стоичког морала, чији је утицај над просвећеним делом друштва био у сталном порасту, пропагирали су теорију супротну гледишту царева који су владали после Августа. Сваки од њих сматрао је своју власт својим личним правом које се заснива на његовом сродству с Августом. Међутим, по стоицима је било погрешно схватити принципат као нешто што треба да задовољи личне амбиције, или као деспотизам заснован на насиљу и сили. Власт је, говорили су стоици, бог дао оном човеку који је морално и интелектуално виши од своје околине, и правилно коришћење те власти је дужност коју му је бог поверио; то је огромна лична обавеза. Владар, био то принц или краљ, није по учењу стоика господар него слуга других људи, и он треба да ради за опште добро, а не за своје интересе и одржавање сопствене моћи.

Та теорија није била нова. Први су је створили и одржавали киничари, онда су је прихватили стоичари и многи међу најбољим владарима хеленистичког доба. То је истовремено била донекле и основа оног новог морала који је Август преко Хорација проповедао својим савременицима, а нарочито онима који су служили царству које је он створио. Постепено је ту доктрину усвојило и готово цело римско друштво, а њене присталице скретале су на њу владареву пажњу.

Такво гледиште смело су бранили многи који су постали жртве терора за Неронове владавине.

Међутим, догађаји који су наступили после Неронове смрти показали су још једном да је монархија, у овом или оном облику, неизбежна, да народне масе и нарочито војска признају само тај облик владавине, и да борба за успостављање старог система сенатске управе није само узалудна него и веома штетна, јер може само да води оживљавању грађанског рата са свим његовим ужасима. Зато појава нове династије на престолу, ма колико за то своје уздизање дуговала случају, није изазвала протест римског друштва. Људи су се надали да ће препорођени принципат свету заиста показати узоран пример власти кад се ова налази у рукама „на бољег" и кад се државом управља с дужним поштовањем према утврђеним уставним принципима и без предрасуда о повластицама виших класа.

Те наде нису потпуно изневерене владавином Веспазијана и његовог старијег сина Тита. Видели смо да је Веспазијан, бар теоријски, своју власт схватио као продужење Аугустовог принципата, а Август је заиста био доста близу стоичког идеала. Али Веспазијанова власт се у ствари потпуно ослањала на његове везе с војском. То доказује титула *imperator* коју је он, као и Август пре њега, прихватио као своје лично име, потврђујући тиме своје право на команду над војском као и на наследну и неограничену природу своје власти. То се може закључити по његовом упорном настојању да наслеђивање ограничи искључиво на своју породицу. Његовом плану енергично се опирала сва опозиција која је сматрала да престо треба да наследи „најбољи од најбољих" — другим речима, најбољи међу сенаторима — и да се не треба осврнати на то да ли су они у сродству са садашњим владаром или нису. То је још за Веспазијанова живота довело да затегнутих односа. Али он и његов син Тит владали су само дванаест година. Обојица су била потпуно обузета жељом да учврсте државу, а нарочито државне финансије које су упропастили Нерон, својим безумним расипништвом, и трошкови грађанског рата 69. и 70. н. е.; због тога нису инсистирали да се тај спор коначно изведе на чистину, него су остали колико год је то било могућно у оквирима државне организације какву је Август оставио.

Домицијан, Веспазијанов млађи син и трећи из династије Флавијеваца, начинио је сваки компромис немогућим. Одбацио је теорију о „најбољем човеку" као владару државе; и више од тога, извео је неизбежни логични закључак из тог одбацивања. Пошавши путем којим је крочио Цезар, а за њим ишли Антоније и Калигула, Домицијан је у свим својим поступцима наглашавао апсолутну природу своје власти и светост своје личности. Тражио је слепу покорност и ослањао се искључиво на војску, коју је подмићивао знатним повећањем официрских и војничких плата. За ту повишицу постоје, као што ћемо доцније видети, исто толико војни колико и политички разлози.

Домицијанов покушај да постане аутократ хеленистичког типа био је сасвим супротан надама и схватањима римског друштва па је наишао на јак отпор свих класа. Непријатељство у редовима сената угушено је веома сурово, под изговором да се прогоне „философи", другим речима сви они који су подржавали или ширили нову теорију о исправним односима између владара и његових поданика. Али опозициона струја није постојала само у Риму; проширила се и на провинције. Грчки свет и његов интелектуални центар Александрија били су већ одавно веома незадовољни. Знатан број грчких философа од којих су неки, попут Диона Хрисостома, били протерани из Рима, нападали су „тиранију" речитим говорима и бранили стоичку теорију о краљевској власти. Аполоније из Тијане, философ и пророк, видовит човек и чудотворац, постао је њихов идол. Домицијан је на крају пао као жртва завере на двору. Иако је до његове смрти дошло малтене случајно, све веће незадовољство његовом политиком несумњиво је допринело његовом крају.

Сенат и војска прогласили су Гаја Кокцеја Нерву, потомка једне старе и племените римске породице, за Домицијановог наследника. Промена владара прошла је без крвопролића. Нерва, који је уживао велики углед, био је врло стар и владао је само од 96. до 98. н. е. Почео је владавину уступцима јавном мњењу. Међу првим стварима које је учинио било је усвојење Марка Улпија Трајана, члана римске породице која је живела у Шпанији. Трајана су сви знали као способног и искусног војсковођу, а такође и као човека који искрено верује у стоичку теорију о владавини. С Нервом и Трајаном почиње ново поглавље у историји принципата, а главна карактеристика тог поглавља је добро разумевање између врховне власти и народа. Народ је једном за свагда прихватио принципат као неопходан и био спреман да му служи. Прин-

цепс је пак са своје стране у потпуности усвојио стоичку теорију о царској власти и пређутно се обавезао да води рачуна о осећањима владајућих класа и да сачува њихове повластице; обавезао се такође да ће поштовати старе законске норме и да ће, бар наизглед, поступати не као монарх с неограниченом влашћу, већ као први и најбољи грађанин кога држава за таквог признаје.

Ти уступци нису довели ни до какве битне промене у принципату. Напротив, власт принцепса била је још већа услед помирења с народом: постала је мање ограничена, а више аутократска. Сенатори, задовољни што су сачували своје класне повластице и висок положај у држави, били су спремни да се за узврат помире са судбином и постану само царево саветодавно тело. Али цареви су ипак морално били везани тим што су под притиском јавног мнења усвојили стоичку теорију о владаревој дужности — везани утолико више што су сви без резерве прихватали ту теорију и што су своје понашање с њом усклађивали. То се јасно види по чињеници да су се одрекли идеје о наслеђивању престола у оквиру једне једине породице. То је било утолико лакше што је неколико узастопних царева било без директних потомака. Усвајање је стога дошло на место наслеђивања по крвном сродству и цареви су се часно трудили да за своје наследнике изаберу најбоље људе или младиће из аристократских породица који су највише обећавали.

Тај систем усвајања показао је одличне резултате. Рим никада није имао такав низ владара, способних, поштених, вредних, родољубивих и савесних као што је имао за првих седамдесет пет година другог века. Цареви су се разликовали по карактеру, темпераменту и пореклу. Неки су потицали од италске аристократије, неки од провинцијске, али сви су се доследно држали истог принципа и сматрали да је њихова главна дужност да раде за државу и царство, за добро свих својих поданика.

После кратке Нервине владавине, темеље нове политике ударио је његов наследник Трајан који је владао од 98. до 117. н. е. Од свих царева после Августа, Трајан је најзначајнији. Био је велики војни таленат, далековид државник који је јасно сагледао који су непосредни проблеми пред царством и које су јој опасности споља претиле. Осим свега тога, био је одличан организатор који је улазио у све појединости управљања државом и лично упућивао потчињене које је бриж-

љиво бирао из владајућих аристократских редова. Његова кореспонденција са Плинијем, типичним човеком из добре породице, високо образованим и савесним државним чиновником, пружа леп пример поштене сарадње између владара и потчињених за добро државе.

Трајана је наследио Публије Елије Хадријан, такође Шпанац, али владар друкчијег типа. Иако је припадао породици римских грађана која је живела у Шпанији, Трајан је увек строго поштовао стару римску традицију; као Август, и он је био прво и пре свега владар римских грађана. Хадријан, који је владао од 117. до 137, представља други правац. Он је био цар космополит: представљао је двојезичну цивилизацију царства, засновану на паралелном и понекад тешко одвојивом развоју Истока и Запада током многих векова. Волео је много да путује и обишао је све делове царства. Куд год је ишао, с великом пажњом је проучавао остатке древне прошлости. Покушао је да одгонетне тајне Египта, те колевке цивилизације. Живео је дуго у Атини и Малој Азији где се дружио с најбољим представницима учених слојева у Грчкој; уведен је у Елеусинске мистерије и показао је велико интересовање за оно што је најбоље у грчкој уметности. Али и поред свих тих својих космополитских наклоности и интересовања за прошлост, он је пре свега био римски цар и заповедник римске војске с којом је делио тегобе логорског живота, и од које је захтевао строгу дисциплину и висок професионални ниво. Био је такође на челу државног апарата, управљао радом државних чиновника и водио строго надзор над њима приликом својих путовања. Пажљиво је руковао државном благајном и био веома заинтересован за економско стање свих својих поданика. У свим својим поступцима водио је рачуна о царству као целини и трудио се да увећа права и поправи финансије становништва у провинцијама а да при том не угрози статус римских грађана и да не смањи њихову теоријску супериорност.

О његовом наследнику, Антонину Пију, који је владао од 138. до 161. знамо много мање. Знамо ипак да га је становништво царства веома ценило, па стога можемо закључити да је водио политику усмерену на добро државе. Имамо много више података о његовом наследнику, Марку Аурелију, који је владао од 161. до 180. У тешким приликама у којима је владао, кад је на границама претила опасност да ће цело царство бити прегажено, и кад је римска одбрамбена моћ осла-

била због страшне куге, он се пред нама појављује као највернији представник стоичке теорије по којој је краљевски положај дужност и нешто слично мучеништву. Не интересујући се нарочито за политику, рат, или за управљање државом, био је обузет сопственим интелектуалним радом. Истински су га занимали проблеми филозофије, нарочито они који имају везе с моралом и религијом. Ту се он осећа у свом елементу: поучава, наслућује истину и покушава и друге у њу да убеди. Свој лични укус он ипак жртвује дужности и посвећује се спасавању и учвршћењу римског царства. У списку „Самоме себи" оставио нам је слику свог унутрашњег живота, свог трагања за истином и своје патње, а говорио је и о оним одлукама које су му дале снагу да живи. Својом владавином доказао је како је искрено и доследно своја интересовања и укус филозофа жртвовао дужности владара и вође свог народа.

Физички слаб и не нарочито јаке воље, био је подложан туђим утицајима и погрешно је оцењивао људе с којима је живео — своју жену, свог досадног и леног друга Луција Вера, и нарочито, свог сина Комода. Највећу грешку починио је кад је препустио власт сину чији идеали нису били исти као идеали његовог оца и његових претходника. Комод, који је владао од 180. до 192. поновио је претеривања из старих лоших времена — деспотизам из првог века и војни апсолутизам Домицијанов.

Време Антонина, како га називамо, значајно је нарочито због потпуне промене у римској спољној политици. Током целог века та политика је била одбрамбена, иако не пасивна, али ипак су коришћене повољне прилике за исправљање граница тим што су извесне области припојене постојећим провинцијама а створене су и нове. Циљ тих операција био је да се начини таква граница која би се лако могла бранити. У исто време постојала је жеља да се царством обухвате сви народи који би били способни да усвоје грчко-римску културу. Тако та политика, иако је и даље била дефанзивна, није оклевала да припаја нове територије, кад се то није могло избећи, или да води превентивни рат на непријатељској територији.

У исто време рад на организацији приводио се крају — оно дело које су започели Сула, Помпеј, Цезар и Август, а које је требало Рим да претвори у државу која ће обухватити цео свет, подељену на војне и административне области. То Римско царство било је окружено војним утврђењима — у Британији; на Рајни, Дунаву и Еуфрату; у Арабији, Египту и Африци. Како се процес организације приводио крају, тако је питање односа између Рима и његових суседа Германа и Парта избијало све више у први план. Столеће проведено у близини римске империје оставило је трага на њима. Германи су много научили од Римљана, донекле су усвојили њихову војну тактику, и знали су да у римском систему утврђених граница постоје и јаке и слабе тачке. Парти су се уверили да Рим није непобедив и да Еуфрат ни у ком случају није непремостива препрека. Стога није чудо што су германска племена на Рајни и Дунаву вршила све јачи притисак на границе за Домицијанове владавине. Дуготрајна борба с тим Германима објашњава умногом зашто је цар онако дарежљиво поступао са својом војском. Војна служба постала је тежа и опаснија а добровољаца је бивало све мање тако да се морао напустити принцип по коме су легије попуњаване само градским становништвом, или бар италским; већа плата требало је да ту службу учини привлачнијом.

Домицијанови ратни походи у Германији, иако укупно узев нису били без успеха, показали су његовим наследницима како је тај задатак сложен и тежак. Остало им је да се определе за једну од две могућности: или да опет воде чисто одбрамбену политику, или да наставе Цезарово и Августово дело и да својим суседима сваки пут поново показују снагу римског оружја. Време је изгледало погодно за проширење граница, нарочито на Истоку и на Дунаву. Римско царство било је богато, а извори његовог богатства били су, рекло би се, неисцрпни. Партија је, с друге стране, била ослабљена династичким борбама и, хеленизујући се постепено, губила је у томе своју негдашњу војну снагу и чврстину. Германи су били разједињени; њихови покушаји да створе веће политичке целине лако су се могли осујетити. Дакија се у Тракији уклапила као клин у срце Германије и стога је била природна и погодна база из које би се могла обновити политика нападања комбинована с одбраном. Ти моменти одређивали су Трајанову спољну политику. Његови војни походи у Дакију и Партију били су почетак нових освајања и циљ им је био ширење граница до крајњих могућности. Његове војне операције крунисане су успехом. У два похода скршио је моћ Дакије и претворио је у римску провинцију. На Истоку је припојио Арабију Петрејску и однео велике победе над Партима, што је не само осакатило Партију него и њему омогућило да освоји Јерменију,

Асирију и Вавилон. Међутим, његове планове за даље освајање на Истоку осујетили су побуна у Месопотамији, устанак Јевреја у Сирији и Египту, као и компликације у Африци и Британији, а онда је изненада умро не остваривши до краја своју политику на Истоку.

Хадријан је водио сасвим друкчију спољну политику. Мислио је очигледно да снаге царства нису довољне да би се могли остварити велики Трајанови планови на Истоку и на Западу. Он је био више за одбрамбену него за агресивну политику и покушао је путем дипломатије да делује на суседне народе. Партији је, осим Арабије, вратио безмало све земље које је Трајан од ње одузео на Истоку. За одбрану је изградио наоружана утврђења на безмало свим границама, а иза ових су биле распоређене легије и помоћне трупе. Тешко је рећи који је од та два цара био у праву. Могућно је да је Трајан прецењио снаге царства и да није видео колико је тежак задатак који им је он наметнуо; можда је превидео ризик који је доносило то ширење царства на север и на југоисток. Победа над Германима неминовно би довела до сукоба са Словенима и Финцима, а освајање Партије нагнало би Рим да се ухвати у коштац са другим Иранцима и Монголима. Можда је Хадријан тачније оценио како тежину тог задатка, тако и неспособност Рима да га изврши. Можда је он први приметио да она негдашња стваралачка снага античког света опада, и можда је та његова одбрамбена политика одгодила катастрофу која је претила Риму. У сваком случају, та политика је царству обезбедила још известан интервал мира — интервал који је обухватио владавину и његову и његовог наследника Антонина Пија.

Али Марко Аурелије морао је да се суочи с тим истим проблемима који су у међувремену постали још озбиљнији. Трајанов циљ није постигнут припајањем Дакије; после тога требало је, по плану, освојити Германију и предузети одређене мере против Сармата који су из јужне Русије надирали према Дунаву. Мирољубиву политику Хадријана и Антонина Пија Германи и Сармати су без сумње тумачили као знак слабости и као могућност за себе да продру преко границе. До тога је заиста и дошло за владе Марка Аурелија. Германи и Сармати спустили су се са страховитом снагом на дунавску границу, а један талас стигао је чак до границе према Италији и продро до Аквилеје, великог римског трговачког центра на Јадрану. Та најезда била је неочекивана. Римске легије

биле су на Еуфрату где су одбијале нападе Парта на југоисточне провинције царства. То је био веома тежак задатак који је успешно обавио Авидије Касије, способан војсковођа који је радио заједно са Луцијем Вером, царевим братом и званичним шефом експедиције. Уз то је војска с Истока донела кугу која је неколико година харала по Италији и неким провинцијама, па је и то отежавало војне операције на северу.

У тим тешким условима Марко Аурелије се прихватио оружја и лично је с војском пошао на Германе и Сармате. Односећи победу за победом отерао их је преко границе, а онда им још и даље задавао ударце на Дунаву и у Дакији. Војне компликације у Африци и Египту, као и веома озбиљна буна у Сирији, с Авидијем Касијем на челу, спречиле су га да заврши посао. Пре него што је успео да отклони те опасности, на Дунаву је опет избио рат, и опет је почела дуга и исцрпљујућа борба, али је Марко Аурелије није привео крају, јер је умро на Дунаву, близу Беча 180. године. Веома је вероватно да би га прилике нагнале да се врати Трајановој политици, и да проширује северне и источне границе царства. Али његов син Комод није се прихватио тог тешког задатка; више је волео да жртвује интересе своје земље и склопи мир с Германијом, и то мир који је само за кратко време одложио наставак борбе.

Изузев немирне владавине Марка Аурелија, Антонини су римским царством владали у миру и спокојству које су само понекад реметили ратови на далеким границама. А живот у самом царству кретао се, изгледа, у правцу сталног ширења и обогаћивања културе као што је био случај у 1. веку. Креативна моћ Рима достигла је, чини се, свој врхунац. Постојао је, међутим, један забрињавајући симптом: после блиставог доба Флавијеваца сад запажамо безмало потпуну јаловост у књижевности и уметности. После Тацита, и после уметника који су радили за Трајана — сјајних вајара који су исклесали рељефе за споменике на његовом гробу, чувени стуб који и данас стоји у Риму, а чији су рељефи начињени у знак сећања на његове победе у Дакији, као и други на сличним грађевинама, као што је тријумфални лук у Беневенту — деценије које су се потом низале нису дале ниједног великог писца, ниједан значајан уметнички споменик.

Хадријан је, додуше, био велики љубитељ и познавалац уметности. Градио је много и у Риму и у провинцијама. Атину је нарочито задужио изградњом већег броја величанствених

грађевина. За његове владавине подигнут је у Риму и Италији низ споменика у славу Трајана који га је усвојио. Опште је познат његов храм Венери и Роми на Форуму, као и његова величанствена вила у Тиволију. Али у уметности његовог времена нема ни оригиналних идеја ни новина у стилу. И поред све своје техничке савршености, та уметност се одликује хладним класицизмом и еклектичним архаизмом.

Чак и пре раздобља рата и болештина за владе Марка Аурелија, у целокупном интелектуалном животу запажамо не само застој него и назадовање. Једини изузетак представља оживљавање грчке говорничке прозе, савршене по форми, али монотоне по садржају. Њен главни представник је софист и говорник Аристид; његово најбоље дело је *Панегирик* Риму. Лукијанови *Дијалози* су духовити и занимљиви; он је био скептик и хумориста који се ругао свим идеалима, и старим и новим. На Западу ваља поменути само два имена: сатиричара Јувенала, тмурног и огорченог посматрача тамне стране људског живота, и Плинија Млађег, површног говорника и бриљантног представника епистоларног стила. Остало су и у Грчкој и у Италији били писци приручника, уџбеника и збирки са разним приповеткама за разоноду и за поуку читалаца. Исто такво назадовање запажамо и у привредном животу о коме ће мало даље бити речи; а ту се налази и објашњење оне наизглед изненадне катастрофе која је задесила римско царство у трећем веку.

XVIII

ПРОВИНЦИЈЕ У ПРВОМ И ДРУГОМ ВЕКУ НОВЕ ЕРЕ

Август и његови наследници остварили су оно што је античком свету пре њиховог доба изгледало као недостижан идеал, то јест трајан мир без сталног потреса од ратова са спољним непријатељем и револуција у земљи, и живот регулисан срећеним приликама цивилизоване државе. Тај мир и ред постигнут је захваљујући Римском Царству, и није га уживао неки безначајан скуп људи него сви који су у мањој или већој мери били под утицајем цивилизације. Друга велика корист коју је човечанство имало од Римског Царства у време кад је оно свесно и доследно спроводило мисију наслеђену од хеленистичког доба — мисију да највећи могући број људи обухвати цивилизацијом коју је Исток засадио, Грци заливали, а Италици прихватили и даље развијали. Два века мира за владавине римских царева омогућили су да се та цивилизација пренесе на народе Запада, и, у нешто мањој мери, Истока који је њом пре тог времена био једва и окрзнут. Шпанија, Британија, део Германије, северни део Балканског полуострва, северна обала Африке — све те земље примиле су и апсорбовале ту цивилизацију у њеном западном, италском, латинском облику. Али они делови Истока који нису већ били хеленизовани, централни део Мале Азије, део црноморске обале, велики део Кавказа и Транскавказије, делови Сирије, Палестине и Арабије, примили су је у њеном грчком, или, тачније, грчко-оријенталном облику. Рим ту цивилизаторску мисију није спроводио принудом ни силом, оружјем ни пресељавањем народа из једне области у друге, него је то чинио мирним и природним путем будући да је виши и бољи начин

живота којим су живели доминирајућа држава и народ привлачио и остале и наводио их да га усвоје.

Римско Царство није никада било, нити је покушавало да буде, светска држава националног типа — држава у којој једна нација потчињава друге и присилно их асимилује; напротив, она је по свом државном уређењу бивала све више космополитска. Оно што јој је давало снаге и садржаја, и што јој је омогућило да се упркос великим недостацима свог политичког и друштвеног система не распадне чак ни после тешких удараца коју су јој задати у трећем веку, као и доцније, под све већим притиском њених суседа, била је њена култура која је обухватила све и коју су сви ценили, култура која је, осим тога, уједињавала све становнике царства у опасним временима. Та култура била је свугде иста, изузев неких безначајних локалних варијанти. Попут наше савремене културе, и она је припадала градском становништву и била је уско везана с грчком концепцијом града по којој град није само скуп кућа и зграда, него заједница људи здружених истим обичајима, потребама и интересима, и телесним и духовним, који заједничким силама настоје да себи створе прихватљиву и подесну средину за живот. Предности таквог живота тешко су се могле наћи на селу, где су превагу односили релативно примитивни животни услови. Уза све то, између града и села није постојао непремостив јаз, па је град све више привлачио сеоско становништво и у њему развијао смисао за градски начин живота.

Један од главних задатака царства у његовој цивилизаторској мисији било је ширење градског начина живота тамо где о томе није било ни помена док нису дошли под Римљане. Град је постао темељ друштвеног и привредног живота у свим деловима Римског Царства: у Галији, Германији и Британији где је домаће становништво живело племенским животом; у Шпанији где су градови грчког или феничанског типа постојали само на јужној и источној обали — а исти је случај био и с Галијом; у Африци, где су феничански градови из времена картагинске супрематије били подигнути углавном на обали; на Дунаву и у северном делу Балканског полуострва где су раштркана илирска и трачка племена живела по селима у унутрашњости, као Келти и Гали који су настањивали средњу Европу; и на великим пространствима Блиског Истока где су хеленистичке силе почеле да зидају градове

још пре доласка Римљана, да би у њих привукле оне који су у удаљеним деловима Мале Азије и Сирије живели суровим племенским животом.

Од градова који су се развили у тим земљама веома је мали број оних које су основали досељеници из Италије. Већина тих градова настала је захваљујући спонтаној жељи домаћег становништва да живи цивилизованијим градским животом. Дуготрајан мир уздигао је те народе на виши друштвени и економски ниво, и они су уживали предности чињенице што припадају добро организованој јединственој држави великог пространства. Држава је била тим задовољна и она је новооснованим градовима штедро поклањала она права и повластице које је Рим увек давао својим савезницима који су доцније постајали римски грађани. Мислим при том на она права на аутономију која су одувек била основа градског живота у Италији и која су се одржала и увећала у Италији кад је Рим постао највећа сила на Италском полуострву. Према томе, на полуострву су одавно постојале прво, колоније римских грађана и њихових латинских савезника; друго, савезнички градови, везани с Римом различитим уговорима; и треће, градови названи *municipia*, у којима су живели они који су од Рима добили сва права римског грађанства.

Крајем савезничког рата 89. пре н. е. у свим италским градовима живели су римски грађани; сви ти градови су у истој мери имали права на локалну управу, и исти однос према Риму. У провинцијама, за време републике, исти процес додељивања права римског грађанства текао је у разним фазама; те фазе су се међу собом разликовале по разним степенима локалне аутономије која се, под дејством историјских услова, најпре развила у Италији. Уобичајени облик насеобине у провинцијама био је град са становништвом те провинције који је био под врховним надзором римског намесника; такав град је Риму плаћао порез по глави становника и остале редовне дажбине на земљу и другу својину. Степен аутономије сваког таквог града зависио је од његове прошлости и од спремности Рима да о тој његовој историји води рачуна. Било је, међутим, других провинцијских градова који су уживали већа права, нарочито насеобине које су раније биле римски савезници и које су још чувале извесне повластице гарантоване уговором, као на пример, да су ослобођени од плаћања пореза *(immunitas)*, и да слободно могу да управљају животом своје заједнице према својим старим законима

(libertas). Положај римских грађана и Латина које је Рим некада давно слао у провинције као колонисте био је још повољнији.

Такав је био историјски темељ на коме је Римско Царство свесно даље градило. Свака провинцијска насеобина је према ступњу свог развоја и према услугама које је учинила царству или самом цару имала три могућности: могла је да се изједначи са савезничким насеобинама па да тако буде делимично ослобођена пореза, и да, бар теоријски, сама собом потпуно слободно управља; друго, могла је да добије статус и права римске или латинске колоније и, треће, могла је бити увртена у категорију градова који уживају права римских муниципија. Један ранг водио је у други и тако су временом настале степенице којима је провинцијски град могао достићи и статус италског града настањеног римским грађанима.

Италија и Грчка, а донекле и Феникија и Сирија, укључујући фенићанске колоније, биле су некада као острва у огромном океану; само у њима је постојао градски начин живота, док је на другим местима, уколико је уопште постојао, био у рудиментарном облику. Међутим, сад је римско царство постало јединствена држава подељена на низ административних области, а у свакој од њих је по један град био основа друштвеног, привредног и јавног живота; с тим градом био је везан већи или мањи округ који се сматрао његовом територијом. Царство је временом постало велика федерација самоуправних градова и њихових територија, док се централна власт налазила у Риму.

Градски начин живота није, наравно, усвојен истом брзином у свим деловима царства. Свугде је, међутим, довео до сличних социјалних и економских услова и до сличне цивилизације. Царство се може поделити на четири дела према историјској прошлости различитих провинција. Прво долази група провинција у којима је становништво било махом келтско: Галија, Шпанија, Британија и алпске провинције. Затим долази део који је некад био картагинска империја или интересна сфера — Сардинија, Африка, Нумидија и Мауретанија; онда Подунавље у коме су живели Илири, Трачани и Келти, укључујући ту и Далмацију, две Паноније, две Мезије, Дакију и Тракију; и на крају Мала Азија и Сирија с већим бројем провинција — Азија, Ликија, Киликија, Битинија, Понт, Галатија, Пафлагонија, Кападокија, Мала Јерменија, Сирија,

Палестина, Арабија и две, које нису стално биле у том саставу, — Месопотамија и Велика Јерменија. Египат је, као увек, био по страни.

Прво ћемо се позабавити келтским областима. Ту се пре доласка Римљана углавном живело племенским животом, а власт су имале племићке породице: оне су поседовале земљу, и сва трговина и мануфактурна производња биле су у њиховим рукама. Као што је познато, прве келтске области које су припојене Риму и претворене у провинције биле су јужне обале Шпаније и Галије; Бетика и Таракон у Шпанији, и Нарбонска Галија у долини Роне постале су прве провинције. Ту је примењен поступак који је први пут употребљен у келтском делу северне Италије кад је овај припојен Риму: уведене су „колоније", тј. утврђени градови у којима су живели римски грађани, првенствено ислужени војници. Број таквих градова веома је порастао за време грађанских ратова. Те предстраже цивилизације постепено су привлачиле више класе домаћег становништва; ту су се настањивали и људи из нижих слојева, као занатлије и ситни трговци, затим су радили као зидари, превозници и томе слично. Остатак домаћег становништва живео је и даље по селима и обрађивао земљу која је припала тој колонији било као ситни земљопоседници, закупци или надничари.

Нове и веће територије припојене су Риму доцније — од стране Цезара у Галији, у Шпанији и алпским земљама углавном захваљујући Аугусту, док је Британију прво победио Клаудије и његови наследници. Становници тих пространих територија живели су већ описаним племенским животом. За њих је употребљен други систем. Италија више није могла да обезбеди довољно колониста; с друге стране, клима и услови живота били су сувише различити од оних у Италији да би могли привући већи број италских земљорадника. Стога је усвојен нов систем који је увео Цезар. Нове територије подељене су на административне округе, а у сваком од њих било је више насеља од којих су једно или два служила као административни центри и као градови у којима се целокупно становништво скупљало за заједничке светковине и богослужења у част богиње Роме и римског цара. Међу таквим провинцијским главним градовима истицали су се *Lugudunum* (Лион) у Галији, *Tarraco* (Таракон) у Шпанији, *Camulodunum* (Колчестер) и *Eboracum* (Јорк) у Британији.

У унутрашњем уређењу тих нових провинција царство је одржавало и учвршћивало постојећи систем, друштвени и економски, заснован на племену и његовим деловима што су Римљани називали *civitas* и *pagi*. Римљани су се у границама сваке *civitas* задовољавали ако су дажбине и порези, одређени на основу римског цензуса, били на време плаћани, и ако су давани регрути за помоћне трупе. Људи који су обављали те послове били су делом царски прокуратори, а делом домаћа аристократија која је имала улогу посредника између Рима и народних маса и која је била одговорна за понашање народа. Аристократија је такође, као владајућа класа, у потпуности управљала локалним племенским животом уз контролу римских намесника, царских легата.

Природним процесом ти центри, створени ради администрације, трговине и занатства на територији сваког племена и његових даљих огранака, постали су временом градови у којима се скупио велики број становника — владајућа аристократија, домаћи и страни трговци, и занатлије. Та насеља су после неког времена сасвим личила на грчке или италске градове, а на крају су добила и спољна обележја као и суштину аутономије, а уз то и друштвено уређење града-државе. Келтски „вергобрети" постали су *duumviri*, а келтски друиди муниципални свештеници. Келтска *civitas* развила се у римски град који је временом од Рима добио назив и повластице муниципија *(municipium)* или колоније *(colonia)*.

У Африци је сличан развој пошао другим путем. И Африка је била терен за колонизацију. Известан број италских досељеника — трговаца, банкара, занатлија, земљопоседника — временом се скупио у већ постојећим феничанским и берберским градовима. За време грађанских ратова и под царством у неким градовима створене су колоније римских ветерана којима је држава поклонила доста велике парцеле обрађиване или обрадиве земље, узете од градске територије. Тако су ту настајали градски центри сачињени од две насеобине: ранијих Феничана и дошљака Римљана. Временом су се те насеобине стопиле у једну, а становништво се измешало. И држава је потом признала то ново стање па је таква уједињена заједница добијала назив и статус римског муниципија или колоније.

Постепено напредовање римских армија на југ и на запад отворило је нове територије у којима није било градских центара, али које су биле погодне за колонизацију и обраду земље. Део тих земаља додељен је ветеранима за време царства; колоније те врсте насељаване су брзо једна за другом. Део те земље покуповали су исељеници из Италије или предузимљиви становници старих римско-феничанских градова. На подесним местима настала су села са тржницама, храмовима и дућанима, и у њима су се настанили земљопоседници, трговци и занатлије тог округа. Број становништва је растао, село се организовало попут града и постепено је постало природни центар веће или мање територијалне области. Држава их је као такве и користила па су и та некадашња села добила име и права муниципија, а доцније колоније.

Тако је у Африци настао приличан број градова који су имали своје територије. Али колонизација помоћу ситних земљопоседника није била једини начин унапређивања тог континента. Кад је Рим припојио територију Картагине и њене савезничке градове, нова провинција Африка одмах је привукла пажњу великих римских капиталиста. Они су од државе покуповали или закупили огромне површине земље која је раније припадала картагинским капиталистима — владајућој аристократији Картагине и аристократији других феничанских градова. Већина тих поседа није припадала територији ниједног тадашњег града, а кад је та земља припала римским сенаторским породицама, владајућој римској аристократији, та имања остала су и даље изван територија припојених градовима. Ту земљу римских земљопоседника обрађивали су, као и у Италији, робови, али поред њих су ту радили и домаћи становници као и досељеници из Италије; овим досељеницима земља је давана у краткорочни или дугорочни закуп, а некад чак и у трајан посед, под условом да угар претворе у њиве и баште и да власнику плаћају умерену ренту.

Свака нова територија којом се увећавала провинција, где год се земља могла корисно обрађивати, увећавала је број великих поседа римских набила у Африци. Највећи земљопоседници били су револуционарне вође у грађанским ратовима, а доцније су то били цареви. За време раног царства сенат је преносио на цара велике поседе осуђених или погубљених сенатора који би с њим дошли у сукоб тако да је цар временом постао сопственик великог дела афричке земље. На тим царским поседима природно су се развила насеља. Робови су живели близу куће власника или његовог управника имања; придруживали би им се закупци земље у том делу

имања и тако би настао заселак, па село, а онда би нека од тих села постала тако велика да су се сматрала градовима. У селу се развијала и својеврсна аристократија; било је уобичајено да цар, коме је било свеједно да ли се приход који одатле добија зове порез или рента, део тих својих поседа претвори у градске територије, а село у коме су становали његови закупци земље прогласи за муниципиј.

О провинцијама у Подунављу имамо мање података. Становништво се ту састојало од Илира и Келта на западу, близу Јадранског мора, и од Трачана на истоку, према Црном мору. Развој илирско-јадранске обале био је сличан развоју у Шпанији и Галији. Илирик је био једна од првих римских провинција. Грчки градови су ту постојали још пре доласка Римљана, а утврђења у која се склањало домаће становништво убрзо су под утицајем Римљана постала прави градови. Изван тих градских територија живело се племенским животом и те племенске територије споро су се претварале у градске. Изгледа да је за Трачане било карактеристично то да су живели по селима где је становништво обрађивало земљу која им је можда припадала свима заједно. У сваком случају, кад су Римљани освојили крајеве у којима су живела та племена, најчешћи облик насеља било је село чији су становници били власници земље тог села коју су и обрађивали. Ту не налазимо трагове више класе земљопоседника као у Галији. На источној граници тих провинција, односно на западној обали Црног мора, одавно су постојали велики и напредни грчки градови окружени пространим територијама. Али дуготрајни мир учинио је своје, па су тако и у трачким провинцијама многа села прерасла у градове који су добили установе и назив римског муниципија.

То постепено претварање римских провинција у западној Европи у мрежу градских територија, и њихова постепена романизација под утицајем градског живота, не би били могући да није био испуњен један услов. Све те територије биле су окружене низом војних граница које су се у непрекинутој линији пружале од Црног мора дуж Дунава до његовог горњег тока, а онда Рајном до Северног мора. Слична утврђена граница бранила је римску Британију од независне Шкотске и провинцију Африку од пустињских номада и дивљих планинских племена из Марока; још једна граница пружала се на истоку дуж Еуфрата и ивицом пустиње у Арабији. Те

границе нису биле само оклоп за одбрану римске цивилизације него су уз то допринеле да се та цивилизација прошири до најудаљенијих делова римских поседа.

Ти појасеви римске територије дуж граница били су свет за себе, са карактеристичним начином живота. Око пола милиона људи, младих или средовечних, регрутованих у Италији и провинцијама за службу која је трајала од двадесет до двадесет пет година, било је стационирано на разним пунктовима дуж целе границе. Они су живели у сталним утврђеним логорима разних величина: веће базе за напад и одбрану имале су штаб и главнину легије у којој је било пет до шест хиљада људи. Мање логоре држали су коњички или пешадијски пукови, а понекад и помоћни пук састављен од оба рода; ту је било петсто до хиљаду људи. Постојале су још мање станице где су одреди легионара или помоћних трупа бранили границу.

Живот у тим логорима био је чисто војнички, касарнски. Међутим око њих су се стварала насеља звана *canabae* у којима су живели крчмари, винари и препродавци ратног плена. Ту је било и жена, неких у законитом или незаконитом браку с војницима, и њихове деце, јер су власти прећутно толерисале те војничке незаконите бракове. Кад неко служи дуги низ година у истом месту и ту стекне познанства, природно је да губи додир са домовином и да одлучи, кад прими своју војничку отпремнину, да из логора пређе у *canabae* где му живе жена и деца. Ту је могао да отвори дућан у граду, или да негде у близини обрађује земљу коју му је доделио његов војни заповедник. Тако је од тих канаба постајало село, а од села град, и тако су настали велики градови који се данас налазе на обалама Рајне и Дунава — Келн, Мајнц, Штрасбург, Беч и Будимпешта.

Ти градови су постали значајни гранични трговачки и други центри пространих романизованих територија. У време мира улице и дућани тих градова били су препуни људи из околних села, као и трговаца из ближе и даље околине у којој су живела независна племена — германска, британска, иранска и келтска. Неки од тих људи проводили су дуго времена у таквим центрима цивилизације где би научили да говоре латински или, на Истоку, грчки; ту су стицали спољну углађеност културних људи а и боље су упознали своје непријатеље. Онда би се вратили кући с другачијим, новим навикама, обогаћени знањем и тако би доприносили постепеном ширењу грчко-римске цивилизације.

На Истоку је живот био сложенији. Римско Царство није Грчкој донело ништа ново сем осиромашења, банкротства и престанка сваке независне политичке активности. Грчка је остала, као што је и била, земља са безброј градова. Царство није много учинило ни за Малу Азију ни Сирију где су победници наишли на стари и масивни оквир већ постојећег цивилизованог друштва које нису ни покушали да измене. Све што су учинили било је да муниципалне установе прошире на територије оријенталних монархија. Тако ту налазимо три врсте насеобина које су ту још од раније постојале: грчки град; грчко-оријентални или чисто оријентални храм, који поседује земљу, робове и кметове; велики број области ван градова у којима су живели кметови а које су припадале власнику Истока, другим речима, римском цару као наследнику источњачких и хеленистичких градова. Међутим, у Сирији и Палестини типични становник села није био ни роб ни кмет, него слободни мали земљопоседник, у ствари прави сељак. Ту троструку поделу из прошлости Римљани су прихватили и сачували, с извесним мањим променама. Римских колонија било је мало на Истоку, и римски елемент у њима убрзо је хеленизован. Под римском влашћу, као и раније под хеленистичким краљевима, многи храмови претворени су у грчке или полугрчке градове, и многа су села прерасла у градове. Грчки језик продро је нешто више у широке народне масе. Али Исток је и даље остао Исток, са сопственим обичајима, погледом на живот и карактеристичним начином живота. Није стога чудно што се лакше од Запада прилагодио чисто источњачким условима живота под влашћу својих каснијих господара, Персијанаца, Арабљана и Турака.

Ни у животу својственом за Египат није дошло ни до какве темељне промене. Египат је остао углавном оно исто што је био и под династијом Птолемеја. Римски цар као наследник фараона и Птолемеја био је апсолутни господар и власник земље. За време царства није се развио готово ниједан нови град грчког типа: Александрија је остала једини велики град достојан тог имена. Напредовала је и даље и постала други град по величини у царству, велики центар трговине и занатства. Грчки град Птоломеаида, који су основали владари из династије Птолемеја, задржао је свој дотадашњи грчки систем самоуправе, али се иначе није разликовао од села која су у тој земљи сматрана за градове. Опонашајући Птолемеје, Хадријан је основао Антинопољ, с грчким становништвом и

грчком муниципалном управом, у спомен на свог миљеника Антиноја који се утопио у Нилу. Али Египат је поред тих грчких градова сачувао своје прастаре обичаје. Становништво је живело по већим или мањим селима, административним центрима нома на које је цела земља била подељена. Номе су некада биле и Теба, Мемфис и Саис, горде и раскошне престонице фараона.

Значајна карактеристика Египта под римском доминацијом је брз пораст већ постојеће класе — класе земљопоседника, трговаца, сопственика великих радионица за производњу занатске робе, и пословних предузимача; већина ових људи доселила се из других делова царства. Римске власти помагале су развој ове класе и отвориле су широко поље за њихове трговачке способности блажом контролом трговине и укидањем многих монопола које су увели Птолемеји. Та нова средња класа живела је или у већ поменутим градовима, или у селима, нарочито оним највећим, која су били центри египатских нома.

Навикла да живи у граду и дошавши с потребама цивилизованог живота, та средња класа изменила је живот у египатским селима и насељима према својим потребама, и претворила их у насеља градског типа каква су била уобичајена у целој Грчкој. Али она су чак и у римско време била само кап у мору египатског живота. Сви су живели од рада домаћег живља, фелаха, а већина ових живела је од обрађивања малих поседа земље која је припадала држави или приватним власницима; плаћали су ренту власнику или држави, односно цару, давали су држави знатан део својих прихода у виду пореза, и веровали су и даље у своје богове и оправљали храмове у којима су им се молили. Мањи број тих фелаха уздигао се више на друштвеним лествицама, хеленизовао се, узео грчка имена и склапао бракове са досељеницима. Међутим, огромна већина народа живела је под Римљанима потпуно исто као што је живела под фараонима или Птолемејима.

XIX

ОРГАНИЗАЦИЈА ПОЛИТИЧКЕ ВЛАСТИ У РИМСКОМ ЦАРСТВУ У ПРВА ДВА ВЕКА НОВЕ ЕРЕ

Организацију политичке власти у царству, чије је главне основе положио Август за време свог дугог принципата, усавршили су његови наследници у правцу који је он означио, али сад с више методичности и система. Највише успеха су имали и били најплоднонснији у тој области Клаудије са својим личним помоћницима, Веспазијан и Хадријан. У другом веку видимо већ да постоји систем управљања државом у коме су главна начела већ сасвим учвршћена, а промене које су у њему вршене биле су углавном измене и поправке детаља који нису утицали на општу структуру.

Сви конци администрације налазили су се у рукама цара и његове главне канцеларије у којој су старешине разних надлештава све више и више личили на министре за цело царство. Ту су изграђивани, и прилагођавани појединим случајевима, сви принципи администрације, правде и финансија, и одатле су царске посланице — било непосредни едикти *(edicta)*, било упутства високим чиновницима *(mandata)*, писма *(epistulae)*, или одговори *(rescripta)* на писма и молбе — упућивани у све делове царства где су или објављивани или чувани у архивама прималаца. Копије су се чувале у царском архиву у Риму и служиле су као преседани према којима су се управљали потоњи цареви. Велики значај придавао се и одлукама судова у којима је председавао главом цар, дејствујући углавном као другостепени суд. Предмете, односно жалбе за тај суд, припремало је нарочито одељење царске канцеларије.

Та главна канцеларија била је подељена на надлештва за разне области царских послова; на челу сваког тог надлештва

налазио се један човек који је обично пре тога био царев ослобођеник, лични слуга. Од Отоновог времена понекад, а после Хадријанове владавине редовно, то је био чиновник из витешког сталежа. Најважније надлештво управљало је финансијама и царском имовином, и бавио се његовим рачунима *(rationes)*; старешина тог надлештва назван је *a rationibus*; том надлештву било је прикључено одељење које се старало о личној, приватној, владаровој имовини *(patrimonium)*. Друга важна надлештва била су следећа: *ab epistulis* и *a libellis*, за наредбе, писма и жалбе; правосудно *(a cognitionibus)*; архива *(a memoria)*, и надлештво чија је дужност била да сакупља доказе за спорне случајеве *(a studiis)*. Сви ови царски послови записивани су у нарочит дневник *(commentarii)* који је водио надлежни чиновник, звани *a commentariis*.

Нема сумње да је административна делатност владара била све обимнија уколико се принципат више развијао. Али управљање државом у првом и другом веку нове ере било је далеко од бирократије у данашњем смислу те речи. Обични поданици, осим оних у престоници, далеко су мање долазили у додир са чиновницима централне власти него што је случај у било којој модерној држави осим Америке. Царски чиновници, или да употребим општији израз, непосредни инструменти државе у општем смислу, укључујући ту и намеснике царских или сенатских провинција, били су само надградња над самоуправним заједницама царства. Изборни магистрати тих заједница били су беочузи који су човека с улице везивали с државом. Они и градска већа у Италији и провинцијама имали су потпун надзор над градом и градским пословима; они су били и судије у парницама првог степена и надлежни за градску и обласну полицијску службу. Поред тога су били представници државне управе у одређивању и убирању пореза; старали су се да становници извршавају своје друге обавезе као што је изградња и одржавање путева, превоз државних чиновника, робе и поште. Те дужности обављали су не само за свој град него и за целу област, често веома велику, то јест за територију која је припадала граду. Представници централне власти углавном су само надзирали локалну власт и примали жалбе домаћег становништва против њих.

Истина је да право мешања у локалне муниципалне послове, које су имали проконзули и пропретори, као и царски легати и прокуратори, није било ограничено неким законом већ само традицијом; у време какве кризе то право је слободно коришће-

но у подношљивом облику и тада су ти великодостојници издавали писмене едикте или усмене прогласе подређеном им војном и цивилном становништву. Али цар је, као што сам већ рекао, б.дно мотрио на све што су чинили намесници у провинцијама, а сваки намесник је знао да се на редовном годишњем скупу у престоници те провинције, представници градова који су долазили на богослужење у част цара и на разговор о локалним пословима, могу увек жалити на њихове незаконите поступке или насиља чиме би на њега могли навући царев гнев. Но и поред тога, како је држава све више оптерећивала градове дажбинама и личним обавезама становништва, све чешће се централна власт мешала у локалне послове. Будући да је велики број градова запао у дугове и није више могао сам да изиђе на крај са својим финансијама, цар је именовао нарочите комисије да га обавештавају о правом стању ствари. Тако су од Трајановог времена стални надзорници *(curatores)* обављали тај посао, сводећи непрекидно локалне власти на њихов прави положај у коме су ове биле одговорне држави за стање града и његове територије, али нису имале никакве слободе у одлучивању о пословима тога града. Сличан процес може се запазити и у Италији: над магистратима су се наднеле сенке чиновника који су управљали приватном царском имовином на полуострву; од њих су били моћнији и сенатори који су се старали о путевима. Од времена Марка Аурелија нарочити изасланици с правосудним овлашћењима *(legati iuridici)* постали су прави намесници покрајина у свом делокругу.

Непосредни царев надзор обухватао је, у ствари, само неколико области из домена државне управе. Он је, додуше, управљао својом огромном, и све већом, имовином. Његови пословни људи *(procuratores)* управљали су у његово име његовим имањима, кућама, шумама, рудницима и занатским радионицама. Број тих његових заступника, веома велики већ у Августово време, стално је растао. Друга велика група прокуратора који су радили у царским провинцијама прикупљала је, углавном посредством градских магистрата, непосредни порез који су плаћали становници провинција, и водили су надзор над приходима и расходима, а у расходе спадали су издаци за војску (плате и одржавање) као и трошкови за одржавање државних добара. Таквих чиновника било је нарочито много у богатом Египту. Временом су цареви закључили да је неопходно да свој надзор прошире и на убирање

такозваног посредног пореза — пореза на наслеђе, на ослобођење робова и дражбе, као и порез на увоз и извоз. У почетку су постављани нарочити контролори за надзор над разним лицима и друштвима за експлоатацију различитих извора добити. Међутим, доцније је сама држава узела у своје руке убирање тих прихода посредством чиновника које је постављао цар. Разлике између државне и царске имовине све су се више губиле и временом је *fiscus*, или царска благајна, постао готово исто што и државна. Тако су, на пример, чак и у сенатским провинцијама царским приватним поседима управљале исте оне службе које су управљале државним добрима.

Цар се захваљујући томе нашао на челу не само војске него и једне друге војске чиновника које је све он сам постављао, плаћао, судио им и кажњавао их. Још од најранијег доба највиши положаји у држави додељивани су члановима витешког сталежа, док су мање важне дужности и безбројне службе водили царски ослобођеници и робови. Тако се у друштву појавила једна нова класа и нова хијерархија, у којој је ранг био одређен углавном висином плате а доцније и почасним титулама. Чиновници из витешког реда називани су *vir egregius*, *vir eminentissimus* или *vir perfectissimus*, већ према дужностима које су обављали, док је титула *vir clarissimus* била намењена само сенаторима. Главни чиновници из витешког сталежа имали су плате које су се кретале од 60.000 до 300.000 сестерција; такав човек могао је постати заповедник преторијанске гарде *(praefectus praetorio)*, намесник Египта, или шеф службе за снабдевање Рима житом *(praefectus annonae)*; осим тога, могао је бити старешина ватрогасне службе у Риму, заповедник флоте, или је могао служити као прокуратор у главним провинцијама. Али мали број тих повлашћених јасно се издвајао од својих потчињених. Они су потицали из виших класа и обично су пре тога били официри, док су они који су радили под њиховом командом били махом робови или полуслободни људи који се нису могли надати да ће икад доспети у вишу класу, мада је повремено и ту било изузетака, нарочито у Клаудијево време.

Оно главно чим су се сви ти чиновници бавили биле су финансије и економско напредовање државе. Али у пословима изван финансија, као што сам већ рекао, локалним самоуправним јединицама од којих се састојала држава, била је остављена готово потпуна слобода.

Као *pontifex maximus* цар је био првосвештеник државне религије; у целом царству поштован је култ цара као бога. Али држава се и поред тога није мешала у верски живот народа нити га је на било који начин ометала: чак и богослужење у част цара као главе државе било је потпуно препуштено нахођењу аутономних градова и добровољним удружењима појединаца званим *Augustales*.

Цар исто тако није имао директне везе са правосуђем ни са кодификацијом грађанског и кривичног права. Локални судови судили су по својим домаћим законима у Италији и провинцијама. Римски грађани су, као и у време републике, поред тога имали приступа у престоничке судове који су се ослањали на помоћ нарочитих законских тумача или *iuris consulti*, док су становницима провинција судиле друге судије које су биле у служби намесника. Природно је што су се у Риму, а још више у провинцијама, римско право и домаћи закони, нарочито грчко законодавство, мешали и утицали једни на друге тако да је из тога настао систем царског права. Али то је био спор процес у коме су учествовали не само претори у Риму и намесници провинција, већ и цареви. Па ипак, утицај царева на право и правду временом је бивао све већи. Највиши кривични суд за кривце из реда сенатора био је сада сам сенат, који је поступао према изричитој царевој жељи. Као владар многих провинција, цар је у најважнијим случајевима који су му упућивани из провинција доносио пресуду као другостепени суд. Као врховни заповедник, он је доносио главне прописе војног права, а као глава финансијске администрације захтевао је од својих прокуратора и од адвоката фиска да израде систем законских прописа за оне случајеве у којима, као у опорезивању или управљању царском имовином *(patrimonium)*, права државе и појединаца долазе у сукоб. И најзад, царске одлуке, било судске било административне, убрзо би добиле снагу закона и, као такве, постале један од главних извора законитости. О њиховој стилизацији старали су се не само царски чиновници него и истакнути правни саветници. Тако је за време царства постепено створена та импозантна структура римског права које су доцније кодификовала, један за другим, два цара — Теодосије и Јустинијан. У том облику сачувано је све до данас.

Заштита поданика и одржавање реда широм царства нису спадали у дужности централне власти. Царева одговорност била је ограничена на одбрану граница и на чишћење мора од

гусара. Ред у држави одржавале су муниципалне власти помоћу локалне полиције. Међутим, овде поново запажамо постепено ширење царске власти. Градови кроз које су пролазили велики војни путеви нису били у стању да у довољној мери осигуравају безбедност и ред дуж тих путева, па је ту дужност цар стога поверио мањим војним одредима, а на најопаснијим местима поставио је станице војне полиције *(stationes)*. Војници су такође били дужни да мотре на људе за које се сумњало да нису политички наклоњени централној власти, јер се у извесним случајевима није могло поуздати у градове да ће с њима поступати како би требало. Та тајна полиција, чији су чланови регрутовани из војске, постала је нарочито бројна после Хадријановог времена.

Комуникације међу градовима и изградња и одржавање великих војних путева дуго су били једна од главних брига централне власти, а за време царства то је постало неопходно за безбедност и просперитет државе. Цареви су то увиђали и учинили су једну од својих главних услуга народу кад су, користећи за то војску и издајући огромне своте новца из својих приватних благајни, изградили такву мрежу путева о каквој свет дотада није ни сањао. Локалне власти биле су дужне да граде локалне и мање важне путеве, али цареви су чак и ту убрзавали тај посао месних власти и будно пратили њихов рад. Поштанска служба и превоз путника и робе везани су за изградњу путева, али то држава никад није могла да организује за широке масе. Организован је био транспорт чиновника, службене поште и државних залиха, али то се одржавало с много тешкоћа и реквирирањем од приватних лица којима је то тешко падало. За личне потребе свако се у овом погледу морао сам побринути.

Старање о томе да живот у престоници буде раскошан и удобан била је дужност коју су цареви својски обављали. Рим, град чије рушевине данас видимо, био је њихово мезимче. Пространи форуми, окружени раскошним храмовима и јавним зградама, били су њихово дело. Следећи Помпејев пример, нови господари Рима претворили су цело Марсово поље у низ величанствених меморијалних зграда усред паркова. Брижљивим планирањем увели су ред у хаотични и несистематски развој старог града и спровели низ систематских мера чија је сврха била да га, са становишта санитарних уређаја и полицијског надзора, оспособе, у разумној мери, за живот његовог милионског становништва. Надгледали су мно-

гобројне водоводе и одводне канале и старали се о њиховом одржавању. Да би заштитили град од поплава, исправили су обале Тибра и сазидали камене насипе. Организовали су чишћење улица и старали се о одржавању реда по улицама и на јавним местима. Обезбеђивали су редовно и обилно снабдевање храном и финансирали и регулисали бесплатно дељење жита становништву, што је већ постао устаљен обичај. И, на крају, цареви су се бринули за то да становништво има довољно забаве и довољно зграда — купатила која су истовремено била и клубови — у којима ће проводити своје слободно време. Све те послове обављали су цареви преко својих представника различитих рангова — сенатора, витезова и ослобођеника.

Царска власт показивала је најмање интересовања за просвећивање народа. Баш као данас у Америци, људи су сами морали да се брину о учењу и васпитању своје деце. Мора се признати да су градови, и то чак више на Истоку него на Западу, много учинили у том погледу. Сви градови у царству имали су гимназије и палестре у којима су млади стицали интелектуално и телесно образовање. Јавних библиотека, снабдевених довољним бројем књига, било је много. Форуми, храмови и друге јавне зграде били су музеји слика и скулптура. Спортске игре и такмичења одржавали су интересовање за атлетику, музику и игру. Истина је да су се све те погодности налазиле само у градовима и да су биле намењене деци из виших класа; градске власти поклањале су врло мало пажње селима и деци сиромаха. За образовање младежи цареви су врло мало учинили. У Риму су одржавали известан број библиотека; издржавали су библиотеку и музеј у Александрији, и били су заштитници невеликог броја људи који су се истакли у науци, књижевности или ликовној уметности; ти људи били су у личној зависности од цара. Али углавном су се цареви држали подаље од интелектуалног живота у држави, мада су веома строго цензурисали све што је написано у бунтовном духу. Све до оног часа кад је све веће сиромаштво угрозило опстанак свих образовно-васпитних установа, цареви нису чинили ништа, а тада су почели да плаћају известан број професора и учитеља.

Такав је био систем владавине у Римском Царству. Његова главна карактеристика, наслеђена из прошлости, била је начин на који је највећа могућа иницијатива била препуштена локалној јединици, тј. самоуправном граду. Међутим, посте-

пено све више расте тежња централне власти да утиче на локалну управу; та тежња била је све јача тако да је угрозила независност тих месних заједница и довела до опасности да биране представнике народа замене плаћени чиновници — цареви посредници и слуге. Тај процес почео је у прва два века нове ере, а достигао је врхунац после социјалних и политичких тешкоћа с којим се Рим борио у трећем веку нове ере. (Друкчије је било само у Египту где је градска аутономија била потпуно непозната).

XX

ДРУШТВЕНИ И ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ ЦАРСТВА ТОКОМ ПРВА ДВА ВЕКА НОВЕ ЕРЕ

Римско Царство првог и другог века било је без сумње сјајан спектакл. Сбухватало је једном моћном државом све што је било цивилизовано у земљама око Средоземног мора. Изван њега није било ничега осим дивљих германских, словенских и финских племена, пустињских номада, црнаца из централне Африке и многобројних иранских и монголских народа у Азији. Царство је чак и с њима одржавало редовно све боље трговачке и дипломатске односе, мада су они катkада прекидани због војних операција усмерених против граничних племена. У самом царству није се штедело труда да се обезбеде сталне и неометане везе између разних њених делова. Становништво се могло слободно кретати из места у место; изузетак су били робови на Истоку, везани за земљу.

Држава је чинила све могуће да путеви буду безбедни и лаки. Средоземно море било је римско језеро: с једног до другог његовог краја, а исто тако по Црном мору, по великим рекама западне Европе и по Нилу бродови су превозили путнике и робу. Флота је чувала море од гусара, а исто су чиниле и флотиле на рекама. Поморске везе с Индијом биле су доста безбедне ако се полазило из египатских или арабљанских лука; могло се путовати дуж северне обале Европе све до Балтика, али у таквим подухватима трговци нису могли да се ослоне ни на кога осим да се уздају у саме себе и сопствена средства.

Дуж друмова који су се од Рима и Италије отварали на све стране као лепеза, лако се могло путовати на Атлантик, на Северно море, до Дарданела и обала Црног мора. Слична мрежа путева прекривала је Малу Азију, Сирију, северну Африку и Британију, сва места која су макар имало личила на

градове била су ограницима везана с тим путевима. Сваки град одржавао је путеве који су га везивали с главним насељима на његовој територији. О општој безбедности старала се војска под заповедништвом представника централне власти и у Италији и ван ње. Самоуправни градови и велики земљопоседници, дејствујући сваки у свом делокругу, организовали су локалну полицију. Држава је одржавала нарочите одреде полиције у Риму, Лиону и Картагини; у Риму је осим тога постојала ватрогасна бригада.

Муниципални живот у целом царству био је готово потпуно ослобођен непријатног надзора централне власти. Држава је била задовољна под условом да никаква друштва или удружења бунтовне природе не постоје у границама тога града и да се муниципална тела брину искључиво о својим домаћим пословима. Али ниједна градска општина у царству није показивала жељу да скрене у ту забрањену област. До нас никаква вест није допрла о постојању било каквих политичких организација, у Риму или у градовима ван Италије, које би се могле сматрати опасним по државу. Једино су хришћанске заједнице биле прогоњене, али нам није познато да ли зато што су сматране незаконитим организацијама *(collegia illicita)*, или зато што су хришћани као појединци позивани на одговорност због тога што нису хтели да учествују у култу цара који се иначе одржавао у целом царству. Постојала су и друга удружења од којих су нека била професионална, а друга верска. Међу ова друга спада велики број друштава за сахрану (*collegia tenuiorum*, дословно „удружења сиромашних"), чији је циљ био да обезбеде пристојну сахрану својим члановима. Било је такође и много других удружења, у којима су се састајали грађани према својим годинама, а било је и философских школа, организованих као затворена друштва.

Свака заједница живела је у складу са својом традицијом из прошлости, под условом да те традиције не вређају државу. На грчком Истоку, где је муниципални систем настао, статути и повеље градова разликовали су се много између себе како по форми тако и по садржају. Римска власт, иако равнодушна према појединостима тих повеља, фаворизовала је аристократске установе у већим комунама а на демократију није гледала с наклоношћу. Отуда је уређење у већини грчких градова почивало на олигархији. Престоница Египта, Александрија, била је у изузетном положају: права су јој

била веома ограничена, и била је под строгим надзором римског намесника. Градови на Западу мање су се међусобно разликовали по својим правима и повластицама. Неколико италских градова задржало је и даље своје старе статуте засноване на ранијим уговорима с Римом.

Већина заједница римских грађана у Италији и провинцијама имала је повеље које им је доделила римска власт. Праве колоније у провинцијама стекле су она права која им је подарио оснивач, а други градови добили су их од оног цара који им је подарио назив *municipium* или *colonia*. Све су те повеље биле састављене на исти начин. Предвиђале су организовање уобичајених муниципалних установа — магистрата, већа стараца или *decuriones* (домаћих сенатора), и народне скупштине; све су одређивале права и дужности тих тела, и обезбеђивале судове. У њима су била прописана правила за избор магистрата и декуриона, за начин рада у већу, и за вођење рада у народној скупштини. Оне су углавном биле врло сличне римском уставу, у оном облику у коме су се те градске установе у Риму формирале током неколико векова. Већина италских градова заменила је временом своје старе статуте за те, могло би се рећи, конфекцијске уставе; врло је вероватно да их је на то подстакао један од Цезарових закона који је налагао да се извесни прописи морају унети у статуте свих насеобина које образују римски грађани.

И на Западу и на Истоку људи су се живо интересовали за послове свога града. Избори за магистрате, за свештеничке колегије или градска већа били су важни догађаји, а кандидати су водили врло живу конкурентску борбу. То јасно видимо из изборних плаката којих још и данас има доста у Помпејима: текст није био залепљен на зидове него је црном или црвеном бојом био исписан на малтеру којим су куће биле спреда облепљене. Бити изабран за члана *Augustales*, корпорације која се углавном састојала од ослобођеника, била је част па су се кандидати за њу жустро борили; дужност Августала била је да обезбеде средства за култ цара у градовима у унутрашњости. Магистрати и већа били су пуни локалпатриотизма. У Малој Азији стално се водила борба за примат међу главним градовима; борили су се и за почасну титулу *neocori*, или „чувари царског храма". Да би стекли почасти и звања, да би њихове статуе биле постављене на форуму и да би били изабрани у локално свештенство, богати грађани били су спремни да дају велике своте за улепшавање града и за забаву становништва. Већина јавних зграда у италским, грчким и провинцијским градовима сазидана је од прилога богатих или имућних грађана.

Живот у Риму био је сложенији. Многобројно становништво престонице (сматра се да је било више од милион становника) није имало политичка па чак ни муниципална права: било је под апсолутним надзором цара, његових министара и сената. С друге стране, цареви су чинили све што је било у њиховој власти да живот у Риму буде добар и пријатан. Већ сам рекао да је Август Рим претворио у праву престоницу света и да су његови наследници следили његов пример. Рим је временом постао најлепши град на свету и најпријатнији за живот. Царска полиција одржавала је ред; цар је издржавао седам ватрогасних пукова који су осим у случају пожара помагали и у случајевима поплаве или земљотреса; нарочити службеници старали су се о водоводима, канализацији, о току Тибра, као и одржавању јавних зграда, отворених простора и улица. Јавне грађевине истицале су се величином, лепотом линија и елеганцијом амбијента у који су постављане. Нигде другде није било таквих отмених храмова, или тако богато украшених форума с тријумфалним луковима, комеморативним стубовима и мноштвом статуа; ниједан град у царству није се могао похвалити тако огромним позориштима, амфитеатрима и циркусима; ниједан није имао толико јавних библиотека и музеја, ни такву галерију статуа какву је Август подигао на свом форуму у част славних римских војсковођа. За Рим су још биле карактеристичне простране и раскошне терме — јавна купатила са спортским теренима која су служила и као клубови и ресторани, и отмене дворане, зване базилике, у којима су се одржавала суђења. Ниједна хеленистичка престоница није се могла с Римом такмичити по лепоти јавних паркова, по хигијени тржница, и раскоши дућана и продавница. Осим свега тога, на Палатину се дизао царски двор, а на обалама Тибра налазиле су се њихове величанствене гробнице. Живот је био лак и весео у том чудесном граду. Држава је издржавала око двеста хиљада људи из најсиромашнијих слојева, а остали су врло лако могли наћи посао само ако су желели. Није недостајала ни забава, нарочито под таквим владарима какви су били Нерон, Домицијан и Комод. Цареви су с времена на време народу делили поклоне у новцу или у каквој роби.

Градови у провинцијама трудили су се да, према својим могућностима, иду у корак с Римом. А при том не мислим на древне престонице Истока — Александрију, Антиохију, Пергам, Ефес, Атину и Коринт, ни на касније престонице Запада — Лион, Картагину и Таракон којима су императори поклањали готово исто толико пажње и великодушности као и самом Риму. Мањи градови, чак и нове и неважне колоније и муниципији у Африци, Галији и Британији, одликовали су се брижљивим планирањем, чистоћом и добрим санитарним решењима. Главне улице биле су праве и широке; споредне су биле такође праве и чисте, и све су биле добро поплочане; куће су биле удобне, с водом у кући и канализацијом, с ограђеним вртовима и одводним каналима. Имали су велике пијаце, храмове, базилике, покривене тржнице, зграде за састанке већа и магистрата, јавне клозете сагрђене од камена и снабдевене водом, лепа јавна купатила са централним грејањем, позоришта, амфитеатре и циркусе, библиотеке, хотеле и крчме. И све се то могло наћи — мање или више потпуно, мање или више савршено — у безмало сваком провинцијском граду. О мртвима се старало као и о живима. Ниједно доба у историји не може се упоредити с римским царством по броју лепих и раскошних споменика изграђених у знак сећања на мртве. Путеви који воде у Помпеје пружају довољно доказа о томе: колико ту има лепоте и разноврсности! Какви ли су тек били путеви који су водили у Рим! Исто је тако било и у провинцијама. Могао бих, на пример, да укажем на маузолеј породице Јулијеваца у Сен Ремију, у Галији, на Иглзојле близу Трева, и на стотине других лепих споменика, који и данас још постоје у Африци, Грчкој, Малој Азији и Сирији. На мртве су се трошили милиони, а на удобност живих ишле су десетине и стотине милиона. Могло би се без претеривања рећи да никад у историји човечанства (осим у деветнаестом и двадесетом веку у Европи и Америци) није већи број људи уживао у толиким удобностима, и да никада, чак ни у деветнаестом веку, људи нису живели у таквом амбијенту пуном лепих зграда и споменика као у прва два века Римског Царства.

Тако је царство било светска држава, а састојала се од великог броја градских округа; у средишту сваког тог округа налази се добро организован мањи или већи град. У тим градовима, а нарочито у престоници, живео је онај део становништва који је управљао друштвеним и привредним животом царства. Главно место међу тим многим милионима припадало је Италији и њеним становницима који су готово сви били римски грађани. Али право римског грађанства није нипошто било ограничено на Италију. Аугустови наследници бивали су све либералнији и постепено су у круг римских грађана примали чланове највише класе из свих градова царства. Војска која је још увек регрутована, ако не у Италији, а оно у романизованим или хеленизованим деловима царства, представљала је и даље цивилизацију; тако су се многи из нижих или средњих слојева уздигли до статуса римских грађана. Тај процес се наставља и број римских грађана све је више растао све док све више и средње класе градског становништва у Италији и провинцијама нису стекле тај статус.

Напоредо с тим ширењем дошло је и до корените промене у саставу римског грађанства, ако се упореди с републиканском ером или Аугустовим временом. Пре свега, стара сенаторска аристократија ишчезла је крајем првог века делом услед немилосрдних прогона од стране царева, делом из природних узрока: ако су се угледне женили, нису имали деце. На њихово место дошла је нова царска аристократија пореклом из италских градова или из провинција. Та промена јасно се види и по самим царевима: Јулијевци и Клаудијевци припадају старој патрицијској аристократији, Флавијевци муниципалном италском роду, а већина Антонина вишим класама романизованих провинција. Нова аристократија није била дужег века од претходне: после два до три поколења породице су изумирале, а на њихово место долазиле су друге сличног порекла. Иста равнодушност према продужењу имена и породице довела је и ту до истих последица. Свака породица која би се одржала дуже од два поколења одржавала се вештачки, усвајањем деце.

У градовима у унутрашњости, нарочито у вишем слоју средње класе који је тежио за рангом витезова, запажа се иста појава — брзо гашење породица. Витешки сталеж био је све бројнији, али нови чланови углавном су долазили споља, а не као потомци већ постојећих. И овде је било уобичајено усвајање и усвојеник је често ослобођеник, бивши роб те породице. Једина класа која је бројно расла природним путем био је градски и сеоски пролетаријат. О томе немамо непосредних доказа, али то се може закључити по све већем броју целокупног становништва у царству, што се с друге стране, види по сталном ширењу градова и повећавању обрадивих

површина земље у готово свим провинцијама. Све више класе становништва имале су једну изразиту црту: нису желеле да продуже свој род и да оснивају породице. Изгледа да их је на то наводила жеља да сами до највеће могуће мере уживају у свом богатству; зато нису били вољни да своју слободу окују породичним бригама. Људи су се борили за богатство да би себи обезбедили миран и удобан живот, и да би се попели на виши друштвени положај. Није им било стало до тога шта ће се после њих догодити с њиховим богатством: завештали би га цару, свом родном граду, каквој друштвеној или религиозној установи, пријатељима и рођацима, или ласкавцима и ослобођеницима.

Сенатори су још увек били најбогатија класа становништва. Али код њих не наилазимо на жељу да своје богатство увећају систематским обрађивањем земље. Циљ богатог човека био је да добија сигуран и сталан приход уз што је могуће мање личног напора. Зато је новац инвестиран углавном у земљу. Робови и ослобођеници су управљали имањима на којима су радили закупци на дужи или краћи временски рок, при чему је предност давана краткорочним закупима. Витешка и средња класа, а нарочито њен нижи део, по градовима у унутрашњости, показале су више животности и енергије: и ту су виши слојеви били склони да се задовоље оним што имају, и радије су трошили него стицали. У целом царству запажа се стагнација; могло би се чак рећи да је и жеља за добити била паралисана. Међутим, састав највиших класа стално се мењао: људи примитивнијег и сировијег типа долазили су на место представника традиционалне културе, а и они су изумирали пре него што би стигли да потпуно асимилују укус и интересовања својих претходника.

Тешко је рећи како су живели нижи слојеви народа. У градовима су уживали исте предности као и богати што се тиче удобности и реда. У Помпејима или у Тимгаду у Африци нема куће у којој човек не би пожелео да живи. Вероватно је било горе у сиротињским деловима главних градова, али и њихови становници могли су да уживају у раскошним трговима, вртовима, базиликама и купатилима. Робови су, наравно, живели горе од слободног становништва, али за време царства законодавац је чак и њима указивао више пажње и наклоности. О животу на селу не знамо на жалост ништа. Али можда је баш то значајно. Ако не чујемо радосне славопојке, исто тако не чујемо ни жалопојке. У тешким временима која су настала крајем другог и почетком трећег века село се оглашава и жали се цару на своје муке и јаде. Чињеница да је током прва два века ћутало доказује да стање није било сувише лоше.

Током та два века царство је несумњиво било богато и, у поређењу с другим раздобљима, цветало је. Шта је било извор његовог богатства? Какве је облике добио привредни живот? То су веома важна питања: у одговору на њих налази се објашњење оне необичне појаве у историји Римског Царства — наглог пропадања његовог просперитета, описаног у следећем поглављу. Материјални извори богатства државе били су без сумње огромни. Држава је обухватала најбогатије крајеве Европе, Африке и Азије на којима почива и просперитет данашње Европе. Осим тога она је развила изворе тог богатства у Азији и северној Африци далеко више него што је то данас случај. Располагала је плодним крајевима за земљорадњу, великим пространствима пашњака за веома развијено сточарство, нетакнутим шумама, рудницима и још готово неискоришћеним каменоломима, рекама и морима пуним рибе. Морамо бити правични и признати да су Римљани пронашли те изворе богатства и да су се свим силама трудили да се њима користе.

Њихов просперитет почивао је на земљорадњи и сточарству. Извесно је да је царство знатно проширило површине обрадиве земље. У данашњој Африци, на пример, у Алжиру и Тунису, огромне области до којих картагинска цивилизација није никад допрла и где нема ни трага од картагинских градова ни сеоских имања, и где данас, упркос колонизаторској делатности Француза, само оскудна стада оваца и коза лутају по лединама испуцаним од суше, биле су, током прва два века нове ере, а нарочито у другом, густо насељене и земља је интензивно обрађивана. То се сасвим јасно види по рушевинама на које путник наилази на сваком кораку, по тим остацима напредних градова и уносних сеоских имања. Почетак тог просперитета налазимо у остацима импозантних римских грађевина сазиданих да би се систематски користила киша која ту обилно пада у зимским месецима.

Извесно је да су Галија, Британија и Италија почеле први пут за време царства да производе велике количине жита за извоз, пошто су домаће потребе биле задовољене. Количина обрадиве земље на Истоку бар није смањена, осим можда у Грчкој, из разлога о којима ће доцније бити речи. О про-

сперитету западних провинција сведоче рушевине многих богатих градова чије се становништво хранило пољопривредним производима из околине; ти градови нису ни постојали пре царства. Остаци оних већих и мањих фарми, које последњих година привлаче све већу пажњу археолога, то још боље доказују. Без сумње је значајно и то што је тле Британије, у равничарским крајевима, покривено остацима великих и малих вила које су се налазиле или на фармама или посред великих имања. Исто се може рећи и за Француску, Белгију и Рајнску област; у горњем току Рајне *decumates agri*, који су били укључени у провинцију Горње Германије за владе Домицијана и Комода, били су покривени мрежом доста великих фарми. Проширење обрадивих површина у Египту доказују документи који су тамо нађени, као и оно што знамо о великим плановима за наводњавање које је предузео Аугуст.

Сигурно је да се и сточарство снажно развило, а нарочита се пажња поклањала неговању винове лозе и маслина. Царство је за то користило све подесне области међу својим границама. Новије време може да се похвали малим бројем победа те врсте. Вино се, додуше, и данас производи у Немачкој, али с друге стране, јужни део Туниса, који је у старом веку готово сав био прекривен маслињацима, данас је пуста ледина. То прилагођавање драгоцених производа веома је карактеристично за царство и оно је много изменило лик света у старом веку. Прошло је већ тада време кад је Грчка, и после ње Италија, снабдевала цео свет вином и уљем. За време царства су безмало све провинције производиле и једног и другог довољно да могу подмирити сопствене потребе, а вишак су чак и извозиле. То је без сумње био тежак ударац за напредак земљорадње у Грчкој и Италији. Немајући шта да извезу у замену за увезено жито, морали су да се врате примитивној врсти земљорадње како би опет производиле довољно жита за сопствене потребе.

Упркос повећању обрадивих површина, и аклиматизацији винове лозе и маслина у западној Европи, сам начин земљорадње није био унапређен, него, напротив, уназађен. Колумела, писац приручника о земљорадњи из првог века, горко се жали на опадање земљорадње на научним основама у Италији; можемо бити сигурни да је то било исто тако и у источним и западним провинцијама.

Узрок тог назадовања било је велико ширење уситњене земљорадње која се развијала напоредо с великим поседима.

Робовски рад на земљи није више био од прворазредног значаја чак ни на Истоку, ни у Италији. Робови су постали скупи, а рад слободног становништва јевтин, услед све већег броја пролетера. Велепоседници су радо напуштали ранији систем плантажа и давали су парцеле своје земље на коришћење малим закупцима. Цареви су први то почели да спроводе на својим поседима. Исток се повео за њиховим примером: власници великих или средњих земљопоседа живели су по градовима, а њихову земљу обрађивали су закупци који су често били везани за земљу коју обрађују. Такве прилике ишле су на уштрб напредне и научне земљорадње. Упркос већој површини обрадиве земље и већем броју ангажованих радника, квалитет рада стално је опадао.

Исто се запажа и на једном другом пољу — у коришћењу природних богатстава друге врсте. Сад се експлоатисао већи број рудника и каменолома. Неке нове земље припајане су царству по свој прилици углавном зато што се знало за њихово рудно богатство. Претпостављамо да је то, између осталог, подстакло Клаудија на освајање Британије, а Домицијана на припајање царству југозападне Немачке; у сваком случају, главна привлачност Дакије била је у њеном златоносном песку и другом рудном благу. И овде су без сумње увећани извори богатства у царству. Али вештина радника није се развијала упоредо са развојем рудника. У рударству и металургији Римљани не само што нису даље усавршили методе хеленистичког доба, него су чак и назадовали. Државна благајна, или, другим речима, цар, експлоатисао је руднике преко извесног броја богатих посредника који су се користили радом великог броја робова; али покушало се с друкчијим методом: експлоатација је поверена малим авантуристима који су могли рачунати на своје личне напоре и на помоћ неколицине робова. У таквим условима техничко усавршавање било је, разуме се, искључено.

Слични симптоми као у земљорадњи и рударству видљиви су и у занатству. Области које су раније зависиле од увоза из великих мануфактурних центара почеле су сад и саме да производе ту робу. Због тога су велики центри изгубили свој економски повољан положај и осиромашили су. Најтежи је био положај Грчке чији су произвођачи готово потпуно истиснути са светског тржишта. Додуше, неколико артикала, од којих се неки не могу сматрати луксузним, производено је и даље у посебним областима Грчке и одатле разашиљано

на све стране света; велико пространство Римског Царства било је снажан подстрек за извоз. Неке тканине биле су и даље ексклузивни производи и извожене су у цео свет из Мале Азије, Италије и Галије; бакарно посуђе из Кампаније и даље је успешно конкурисало страним имитацијама, а Египат је био без премца на тржишту ланених тканина и хартије. Али та специјална роба, која се производила само за извоз, постајала је временом све већи изузетак. Са провинцијских тржишта истиснула их је слична домаћа роба, понекад чак исто тако доброг квалитета, произведена у домаћим радионицама. Тако, на пример, производња посуђа и светиљки од керамике као и стакла није више била монопол једног центра. Први од ових артикала има нарочито занимљиву историју. Производња керамике почела је у Грчкој и Малој Азији, а затим је прешла у Италију: судови украшени фигурама, произведени у северној Италији у другом и првом веку пре нове ере, немају премца у целом свету. У првом веку нове ере с њима почиње да се такмичи јужна Галија; у другој половини века производња се помера на север и у другом веку стиже до Рајне. То посуђе сад осваја не само северно и североисточно тржиште, него и Италију; у то исто време у Малој Азији се производи иста роба по истим узорима за јужна и југоисточна тржишта. У другом веку н. е. све провинције, и источне и западне, почињу у огромном броју да производе светиљке од керамике које су некада биле готово искључиво монопол северне Италије. Сада ништа осим луксузних предмета, приступачних само малом броју људи, не може да се прода на далеким тржиштима. Домаће имитације робе из великих центара занатске производње ничу на све стране. На пример, имитација чувених пурпурних тканина из Тира производила се у Малој Азији. Тако се и занатска производња све више распростирала.

Међутим, истовремено квалитет постаје гори: сад је мање и техничке спретности и лепоте. Техника израде постаје једнолична и помало старомодна. Довољно је, на пример, код накита да се упореде љупке наушнице и брошеви хеленистичког доба са грубим римским имитацијама; а исто се може рећи и за керамику. Важно је поменути ово: у рушевинама и гробовима нађено је на стотине хиљада предмета римске производње и на основу њих може се са сигурношћу тврдити да у техници стварно није дошло ни до каквог открића. Напротив, многа ранија достигнућа су запостављена. Што се тиче уметничке лепоте, опште је познато да производи царства далеко заостају за производима источних монархија, Грчке или хеленистичког доба.

Узрок тог опадања ваља тражити у већ поменутом распростирању производње. Провинције су почеле са производњом да би задовољиле своје потребе, и да би се роба производила масовно и јефтино. Тако су финији и скупљи артикли истиснути са тржишта, а веће и мање радионице чисто занатских земаља које су раније лако налазиле пољу за своју робу сад су остале без посла. У исто време већ поменуто постепено опадање културе у средњим слојевима друштва довело је до потражње грубљих и не тако лепих уметнички обликованих предмета. То опадање вештине и уметничког осећања пратила је и промена у начину производње. Систем великих радионица, који је прво настао у Атини, а затим био прихваћен у главним хеленистичким занатским центрима, стигао је до неких градова у Италији у првом веку пре н. е. Али од средине другог века н. е. био је у сталном опадању. У италским и провинцијским градовима у другом веку н. е. тај посао су углавном обављали радници у малим радионицама с ниском производњом. Богати власник био је човек који је поседовао више таквих радионица; радну снагу представљали су углавном робови.

За време царства, нарочито у прва два века, знатно се развила трговина, на велико и на мало, како на копну тако и на мору. Трговачке везе одржаване су редовно и с најудаљенијим тржиштима — с Кином, Индијом, централном и јужном Африком, Арабијом, централном Азијом, централном и јужном Русијом, Немачком, па чак и са Шведском и Норвешком. Те земље увозиле су занатску робу у замену за луксузне предмете, или, тачније, обезбеђивале су сировине које су затим прерађиване у радионицама грчко-римског света, нарочито на Истоку. Африка је слала злато, слоновачу и скупоцено дрво; Арабија зачине; из Индије је долазио бисер и драго камење, из Кине свила, крзно из средње Азије и Русије, а ћилибар из Немачке и Скандинавије.

Та спољна трговина није, ипак, била заиста важна за економски развој царства. Трговина у самом царству, у разним провинцијама и између њих, била је далеко важнија. Она се стално развијала; трговачки сталеж постао је бројнији; у њему су нарочито вешти трговци били Семити — Сиријци, Јевреји и Јермени. Транспорт између разних провинција био

је лак — обављао се преко Средоземног мора а онда рекама и друмовима до најудаљенијих крајева. Крајем трећег века цар Диоклецијан објавио је тарифу или списак робе с утврђеним ценама. Иако је био намењен источним провинцијама, тај списак садржи, поред занатских и других производа Истока, и велики број артикала произведених на Западу, нарочито у Галији. Трговини је ишла на руку и умерена царина, од 2 до 2,5 од сто, која се наплаћивала на граници сваке провинције. То је био велики напредак у поређењу с временом кад је сваки грчки град или мала хеленистичка држава изнуђивала дажбине на име царине од сваког трговца који би крочио на њену територију.

Извесно је, међутим, да су се исти они симптоми које смо већ запазили у пољопривреди и занатству појавили и у трговини. Како су провинције постајале самосталније, потреба за увозом бивала је мања а тржиште сваког града и села било је снабдевено домаћим производима. У градовима је већина занатлијских радионица директно продавала своје производе, а већина прехрамбених намирница која се на тргу продавала била је произведена на територији тог града. Такво стање било је мање уочљиво тамо где се транспорт обављао рекама, као у Галији и Британији, на Рајни и Дунаву с њиховим притокама, као и у Египту, док је, с друге стране, нарочито карактеристично за Италију, Африку и Малу Азију где не постоји тај јефтини саобраћај.

Скуп и спор копнени транспорт изоловао је тржишта и упутио их на снабдевање из сопствених извора. Исти разлози спречили су да се развијају крупна предузећа с великим материјалним средствима у сбласти локалне трговине, осим за робу транспортовану морем, рекама или каравanима. Занимљиво је да је цар Хадријан, који је био више наклоњен земљорадницима с малим поседима и ситним експлоататорима рудника, покушао да отклони посреднике у трговини, и да купца повеже директно с произвођачем. Упркос томе, капиталистички методи имали су више успеха у трговини него у било којој другој привредној делатности за време царства. Трговци и велепоседници били су у то време најбогатији људи. Они су се удруживали у значајна трговачка друштва и компаније. Трговци заинтересовани за бродоградњу, звани *naucleri* или *navicularii*, удруживали су се у такве компаније и постали су један од најмоћнијих економских савеза у царству.

Изгледа, према томе, да је царство много учинило у области економике. Откривени су нови извори богатства. Земље које су се до тада задовољавале најпримитивнијим трговачким споразумима сад су постале доступне систематском коришћењу. Размена је била олакшана бољим системом путева и заштитом од гусара на мору. Намети нису били сувише тешки. Што се тиче односа капитала и рада, царство, односно царске власти, у то се нису мешале него су остављале тај проблем да се сам од себе решава. Држава се уопште ретко кад мешала у те односе, а кад је то чинила, то је било без неког система: једно време фаворизовала је капитал и велика богатства, затим је предузимала мере да заштити људе с малим поседима и раднике. Цареви у другом веку мешали су се више од осталих. Већ сам поменуо како је Хадријан бранио ситнопоседнике и закупце земље. Правичности ради треба размотрити законодавну делатност свих тих царева којом су хтели да поправе правни и друштвени положај робова. Међутим, не треба сметнути с ума да се за радничко питање, то јест за оно што ми данас под тим подразумевамо, у античком свету уопште није знало. Постојање ропства и коришћење робовске радне снаге у занатству онемогућавало је слсбодним трудбеницима било какво удруживање и борбу с послодавцима. Не само то, држава је попреко гледала на свако удруживање, осим у верске сврхе, и без сумње би угушили сваки такав покушај.

Па ипак, напоредо с напредовањем морали смо да запазимо и многе узнемирујуће симптоме — све већи земљопоседи; прелаз од научног начина земљорадње на примитивнији начин којим су земљу обрађивали ситни закупци, на дуже или краће време; опадање интензивне земљорадње у Грчкој и Италији, као и запостављање примене научних метода на земљорадњу — већ поменути Колумела последњи је оригинални писац који се бави тим питањем; опадање занатских производа са становишта вештине и лепоте; и најзад, умножавање малих радионица на уштрб великих.

XXI

КРИЗА РИМСКОГ ЦАРСТВА У ТРЕЋЕМ ВЕКУ НОВЕ ЕРЕ

Владавином цара Комода, сина Марка Аурелија, завршава се период просвећеног деспотизма и започиње ново доба крвопролића и јада, а главна карактеристика тог времена је моћ војске да по својој вољи кроји судбину државе. Војска, некада у служби царства — сада је њим загосподарила, спроводећи своју вољу посредством царева које је дизала на престо или с њега обарала по тренутној ћуди, без видљива разлога.

Комод је владао од 180. до 192. н. ере. Тај други Нерон или Домицијан подсећа на најгоре владаре династија Јулијеваца и Клаудијеваца. Потпуно обузет собом, проводио је живот у пороку и у задовољавању своје морбидне страсти према гладијаторској вештини. Администрацију и војне послове је занемарио; ослањао се потпуно на преторијанску гарду, а с војском у провинцијама није одржавао готово никакву везу. Десило се оно што је природно и морало да се деси: као и под Домицијаном, дигла се јака опозиција која је исто и поступала. То је била непосредна последица мира који је Комод склопио с Германима, а који су виши сталежи у држави сматрали издајничким и срамним. Цар је узвратио насиљем: сенатори су погубљени, а њихова имовина конфискована. То насиље је опет довело до завере на двору која је цара стала главе.

Као и 69. н. е., „године четири цара", успех ове завере довео је до грађанског рата. Провинцијске војске искористиле су Комодову смрт да своје миљенике попну на престо. Сенат изабра М. Хелвија Пертинакса да попуни упражњени престо, надајући се да ће он вратити традицију Антонина. Међутим преторијанци, који су се захваљујући Комодовој попустљивости сасвим искварили, убрзо убише Пертинакса. Престо су

затим продали богатом сенатору Дидију Јулијану. Провинцијске војске нису хтеле да прихватају диктате преторијанаца; стога је Луције Септимије Север, заповедник панонске војске на Дунаву, лако могао да са својим Илирима и Трачанима пође на Рим под изговором да жели да освети Пертинакса. Како је био ближе Риму, претекао је своја могућа два супарника — Клодија Албина и Песценија Нигера који су били заповедници моћних армија у Британији и у Сирији. Север је лако победио преторијанце и тако рећи без борбе заузео Рим. Отпустио је све преторијанце и на њихово место поставио најбоље људе из своје војске; већина њих су били илирски и трачки земљорадници. Теже му је било да изиђе на крај са својим моћним ривалима на северу и на истоку. Међутим, показало се да је јачи од обојице: Албина је обмануо обећањем да ће га прогласити за свог наследника, а код Песценија је искористио његове војне погрешке у командовању војском. После тога се обрачунао са свима који нису били на његовој страни у Риму, Италији и провинцијама тако што их је погубио, а њихову имовину конфисковао. Тако је постао неоспорни владар царства.

Септимије Север није намеравао да васпоставља традиције Августовог доба. Званично се називао сином Марка Аурелија и Комодовим братом, чланом и наследником династије Антонина, али политика коју је водио битно се разликовала од њихове. Његова политичка схватања најбоље су изражена у последњим речима које је пред смрт упутио својим наследницима Каракали и Гети: „Будите сложни; старајте се да се војници обогате, ни за шта се друго не брините." Његова моћ почивала је потпуно на оданости војника њему лично, и он је стога сву своју пажњу поклањао војсци. Није имао поверења у римску аристократију и држао је подаље од себе помоћу своје полуварварске гарде и „парћанске легије" коју је основао и сместио у Албину, близу престонице. Није покушавао ништа коренито да мења у начину управљања државом, сматрајући, вероватно, да то није потребно. Међутим, својим поступцима одредио је правац даљем развоју по коме је сенаторска класа била лишена командних места у војсци и намесништва у провинцијама, а уместо њих ту су постављани официри. Али уопште узев, он је био савестан владар, који је и у односима са провинцијама, пошто је победио своја два супарника, остао веран традицијама Антонина.

Последице његове политике могле су се видети за време његове владавине, а још више после његове смрти. Чак ни у његовим рукама војска није била послушно оруђе. Војници су имали све мање воље за рат и нису били заинтересовани за свој посао, тако да Септимије Север, упркос сопственим војничким способностима, није могао Партима да зада одлучне ударце, нити да заврши освајање Британије, где је и умро 211. усред дуге борбе са шкотским брђанима. Његов наследник Каракала одмах је убио брата с којим је делио престо, али је и сам био убијен чим је покушао да искористи своју војску за поновну борбу с Партима на југоисточној граници. Убијен је 216. године. Војска тад за његовог наследника прогласи заповедника преторијанске гарде Макрина, али је и њега издала чим је видела да он намерава да смањи не само војне операције, него и њихове плате. Госпође на двору биле су Сиријке, у сродству са Јулијом Домном која је била жена Септимија Севера, и пореклом из породице свештеника-краљева из Емесе. Те лукаве и амбициозне жене искористиле су незадовољство војске. Јулија Меса, сестра Јулије Домне, са кћерима Соемијом и Мамејом, придобила је за себе део сиријске војске и њеном помоћи победила Макрина. Они су на престо довели Соемијиног сина који се тада звао Варије Авит Басијан. Он је био и првосвештеник бога сунца, чији се култ штовао у Емеси под именом Елагабал, и као такав носио је и име свог бога.

Владавином Северових рођака из Сирије започело је једно од најтужнијих поглавља у историји Римског Царства. Елагабал, или Хелиогабал како су га звали Римљани, био је верски фанатик који је у Рим увео понашање и обичаје своје сиријске теократије. Међу његовим војницима многи су припадали источњачким култовима тако да његови поступци нису вређали њихова религиозна осећања. Међутим, те његове новотарије изазвале су у Риму, чак и код понижених и увређених чланова виших и средњих сталежа, само ужасавање и одвратност. Свесне тог расположења, сиријске принцезе предузеле су мере за очување своје моћи, па су, кад су војници убили фанатика Хелиогабала, на престо довеле Мамејиног сина Алексијана, чија су схватања била умеренија и који је по својим навикама био мање Азијат. Кад је постао цар, назвао се Марко Аурелије Север Александар. Он и његова мајка трудили су се да наведу римски нобилитет да прихвати њихову војничку владавину. Обновили су неке старе облике јавног живота,

и сенат је позван да опет учествује у државним пословима. Али ни Александар није могао изићи на крај с војском. С тешком муком је отклонио опасност на Истоку, кад је сасанидска династија персијских краљева, пошто је управо победила парћанску династију Арсакида, упала у римске провинције. Међутим, цар је главом платио борбу с Германима на рајнској граници: убили су га 235. године његови сопствени војници.

После Александрове смрти настала је права пропаст. Царство је постало војничка прћија. Разне армије су, једна за другом, за цареве проглашавале своје заповеднике, уклањале их потом и за сасвим тривијалну примедбу на њихову строгост или слабост, користећи своју снагу за немилосрдно пљачкање мирних и богатих провинција. Између 235. и 285. н. е. изређало се двадесет шест римских царева од којих је само један умро природном смрћу. Већина њих је искрено желела добро држави, желела добру војску и војсковође који ће се трудити да штите царство и да га бране од непријатеља ван његових граница, али бунтовнички олош у војсци увек их је ометао у остваривању тих жеља. Стога су били принуђени да запосташе безбедност и територијални интегритет царства да би се одбранили од супарничких претендената које је војска, и то често силом, нагонила да се с њима боре за престо.

Такво стање у земљи свакако није могло водити победама над спољним непријатељима. Безмало на свим границама непријатељи су упадали на територију царства. Јаки савези германских племена створени су с намером да се заузму римске провинције у Европи: Саксонци су пљачкали британске и галске обале; Галију су са севера угрожавали Франци, у центру и на југу Алемани; Маркомани су узнемиравали подунавске провинције. Моћна краљевина Гота и Сармата, која се развила на југу Русије, напредовала је према доњем току Дунава и из Пантикапеја се морем спуштала и нападала источне провинције. И, на крају, сасанидска династија у Персији, која је за владе Александра Севера заузела место оронуле парћанске краљевине у распадању, постајала је све страшнији непријатељ осакаћеним римским моћима. Царство је пало најниже за владе Валеријана и његовог сина Галијена који су владали од 253. до 268. Персијанци су победили Валеријана и заробили га. Нагон за самоодржањем натерао је провинцију Галију и богати трговачки град Палмиру у Сирији да узму одбрану у своје руке и да своје области организују као независне краљевине. Године 258. Марко Ка-

сије Латиније Постум владао је у Галији, а у Палмири се Оденат, бранећи Исток, борио против Персијанаца; то је после његове смрти наставила и његова удова Зенобија.

Што су прилике у царству бивале горе, то је притисак варвара на његове границе био све већи. Међутим, у народу је у исто време јачало осећање да мора, како год зна и уме, бранити цивилизацију Римског Царства, његове градове спасти од рушења и пустошења и вратити јединство римске државе. То осећање обузело је чак и војнике: постали су упорнији у борби с варварима и спремнији да се повинују дисциплини коју им наметну цареви, њихови сопствени изабраници. Такво расположење за одбрану царства довело је на престо низ снажних и способних царева у другој половини трећег века. Већина њих је, додуше, умрла насилном смрћу, и стално су морали да се боре с бунтовницима у земљи, али те тешкоће их нису плашиле. Ако би један цар био убијен, његов наследник је према војсци показивао исту ону строгост која је његовог претходника стала главе: захтевао је од војске дисциплину и слепу послушност његовим наређењима у истом бескомпромисном духу. Сами цареви давали су пример саможртвовања — пример који је био утолико кориснији будући да је већина њих почела каријеру од положаја обичног војника.

Први у том низу био је Клаудије, чији је надимак био Готски. Владао је од 268. до 270. и задао одлучан ударац Готима, зауставивши тако за неко време њихов притисак на дунавску границу и на источне провинције. Његов наследник Аурелијан владао је пет година. Не само што је подунавске провинције и Италију одбранио од Германа, него је успоставио и јединство царства помоћу војске коју је такође ујединио помоћу гвоздене дисциплине. За време његове владавине Галија и Сирија су опет дошле у састав царства. Његови наследници — Проб (276—282), Кар и његов син Карин — успешно су се борили на границама. После Карове смрти, а умро је исто као и Проб од руке својих војника, војска прогласи Гаја Валерија Аурелија Диоклецијана за императора 284. године. После краће борбе с Карином, Диоклецијан као неоспорни владар завлада царством, а измучена и исцрпена држава могла је да се извесно време одмара од унутрашњих сукоба.

Узроке те страшне кризе коју је царство преживело треба тражити делом у друштвеним и економским приликама на-

сталим у царству у другој половини другог века, делом у организацији и расположењу војске. Видели смо већ да се економски развој кретао више у правцу повећања материјалних извора царства, а мање у њиховом систематском коришћењу; да је свет временом све више губио радне способности и проналазачке склоности, да је рутина све више замењивала креативност у сфери уметничке и друге производње. Међутим, народ се није у ствари интересовао за социјална и економска питања; његову пажњу су првенствено привлачила питања у вези са човековим унутарњим животом, и, нарочито, с религијом. О томе ће бити речи у једној од следећих глава.

С друге стране, упоредо са највишим слојевима у градовима и са живим развојем градског живота, још једна класа, која је живела по селима и варошицама, постајала је све самосвеснија: што се више цивилизовала, све је јасније увиђала колико је она сама бројна и значајна и какав инфериоран положај у друштву има. Цареви прва два века много су учинили за развијање самосвести те класе начином на који су поступали са кметовима који су живели, на стотине хиљада, по великим царским земљопоседима на Истоку, као и са мноштвом слободних закупаца земље на Западу. Законодавство раног царства настојало је да тачно одреди односе таквих закупаца према земљопоседницима на чијој су земљи живели, а ови су могли бити појединачни власници или круна; бранило је њихове интересе у случајевима кад су се ови сукобљавали с интересима велепоседника; подржавало је сталеж ситних поседника као противтежу богатој средњој класи. Последица такве царске политике била је та да земља више није била нема и покорна: свесна царске подршке, дигла је глас у одбрану својих права од притиска капиталиста и чиновничких злоупотреба.

Друга коренита промена догодила се у то време у саставу војске. Видели смо да се војска у Аугустово време састојала углавном од домаћег италског живља и од римских грађана који су живели у провинцијама. Из те две класе регрутоване су легије. И мада је провинцијалцима који нису имали права римског грађанства било све лакше да ступе у војне редове, ипак је већина легионара била из најцивилизованијих провинција, а војска је још увек била најпросвећенији део становништва у царству. Међутим, већ Хадријан није више могао да одржи тај систем. Његова војска била је регрутована из оних

провинција у којима је имала сталне логоре. Градско становништво избегавало је војну службу и стога је војска — и легије и помоћни одреди — попуњавана земљорадницима из провинција, људима који су радили на приградској и другој земљи. У исто време војнички занат постао је наследан. Људи су живели у логорима или оближњим насељима, и деца су се обично опредељивала за позив својих очева. У тешким временима последњих Антонина Риму су стално били потребни нови војници за одбрану од варвара. Хиљаде војника гинуле су у биткама, а још већи број односиле су болештине. Осим тога, цивилизоване класе су се све више одвикавале од војне службе па су на своје место у војску слале људе из нижих слојева. Стога су цареви радије узимали у војску примитивнији део становништва — земљораднике и сточаре с периферије државе — Трачане, Илире, брђане из Шпаније, Мавре, људе из северне Галије, горштаке из Мале Азије и Сирије. И тако је сад војска представљала мање цивилизовани део становништва, људе који су живели ван градова, који су грађанима завидели на раскоши и у њима гледали само своје угњетаче и експлоататоре.

На опадање економског просперитета државе утицале су и невоље којих је била пуна владавина последњих Антонина. Рекао сам већ да порески систем није био нарочито тежак, чак ни становницима провинција. Али трошкови државе су расли: војника је било више, а њихове плате биле су веће него раније; исто тако и војска чиновника била је све бројнија. Држави није преостало ништа друго до да повиси порез. Затим, градско становништво навикло је на удобност и раскош; његове све веће захтеве у том погледу више није могла да задовољи великодушност појединаца, приватних лица, па је и зато било потребно повећавати градски порез. Приходи централних власти и градова потицали су углавном од земљорадника и сточара, а тај већи порез није био праћен ма каквим усавршавањем пољопривреде. Тако је на земљораднике и на оне који су сами обрађивали земљу падао све већи терет — дакле на власнике малих парцела земље и на закупце на великим имањима. Повећање пореза погађало је село више него град.

У несрећно време револуције у трећем веку сви ти поменути симптоми нагло су сазрели. Војска и њени заповедници загосподарили су царством. Свесни своје моћи, војници су настојали да је што више искористе. Од марионета које су доводили на престо очекивали су већу плату, веће поклоне, и дозволу да смеју некажњено да пљачкају своје суграђане, а нарочито богате градове, који су у војницима са села изазивали завист и мржњу. Војска је осим тога желела да се укину повластице које су уживале више класе; захтевала је да и највиши положаји, како војни тако и грађански, буду доступни сваком војнику. У томе су се војници слагали са својим претпостављенима, који су од времена Септимија Севера били све подозривији према повлашћеним класама. Тако су мало-помало из војске нестали официри, последњи представници оне више културе: сад се официри више нису разликовали од обичних војника, и једни и други били су подједнако груби и прости. Кад би одслужили своје, ти официри су често добијали положаје у грађанској служби, и тако су и највиши чиновници временом постајали варваризовани. Они су се у свом управном раду користили оним насилним и произвољним методима који су већ постали уобичајени у односима војске према цивилном становништву.

Царевима које је именовала војска новац је био потребнији од било чега другог за успех у политичким сукобима. А до новца се могло доћи једино повећањем пореза, нарочито већим опорезивањем земљопоседника. У сталним ратовима и кретању трупа неопходни су били храна, оружје и превозна средства. Ако новца нема, онда се он мора силом отимати од народа. Тако су дажбине у трећем веку стално расле, а ванредно реквирирање за потребе војске постало сасвим уобичајено. Захтеви царева и њихове војске нису се непосредно постављали пореском обвезнику, него оним телима која су увек убирала порез и која су била обавезна да га у целини исплате држави. Иста та тела морала су у целини да прикупе и дажбине у натури које је држава прописивала поврх пореза, а кад се тражио кулук, њихова је дужност била да и то обезбеде.

Тела којима су царски чиновници постављали те захтеве била су градска већа и њихови извршни органи; понекад су то били еснафи трговаца, бродоградитеља или занатлија. Градско веће разрезивало је порез на становнике територије града, а њихова лична имовина била је залога за потпуну исплату. Еснафи су солидарно одговарали за снабдевање војске оном робом коју је она тражила, као и за транспорт. У време мира терет тих обавеза није тешко падао градским већницима и муниципалним магистратима. Али већ крајем другог века, како

су захтеви државе бивали све већи, могућности народа да плаћају дажбине бивале су све мање тако да су дугови почели да се гомилају. У исто време, додатни захтеви државе, које су уместо ње тражила иста она тела која су убирала и порез, народу су све теже падали. Ситуација је у трећем веку постала критична: држава је постављала претерано велике захтеве; трговину су гушили стални ратови и варварске најезде; занатлије су дигле руке од свог алата, а војске разних претендената на престо пљачкале су сваки град и село на свом путу. Али царевима и војсци био је потребан новац, жито, коже, метал, товарне животиње, и они су све то наставили да реквирирају од градова. Градови су тај терет пребацивали на села где је он пао углавном на закупце земље и ситне поседнике; непријатељство између града и села није се, природно, смањивало после таквих трансакција.

Да би све те невоље биле још теже, цареви, којима је новац био потребан, издавали су велике количине кованог новца. Не располажући довољним количинама драгоценог метала за те емисије, мешали су злато са сребром, сребро с бакром, а бакар са оловом, срозавајући тако вредност новца, и упропашћујући на крају људе који су некада били богати. Та мера посекла је у корену трговину и занатство. Државна ковница је у трећем веку постала велика радионица за производњу тог јефтиног кованог новца. Држава, која је тим новцем исплаћивала своје дугове, често није хтела да га прими од пореских обвезника.

Није чудо што су такве прилике проузроковале веома тешку друштвену и привредну кризу. Цивилно становништво тражило је спас од својих мука у подржавању овог или оног претендента на престо који ће, надали су се, окончати тај хаос и успоставити ред на сигурним темељима. Али војска, жељна новца и пљачке, смењивала је цареве једне за другим и само још више погоршавала то болесно стање. Не треба заборавити да се војска сад састојала од малих земљопоседника; тај сталеж, који је финансијском кризом био најтеже погођен, приписивао је кривицу за своје невоље чиновницима и градској аристократији и није видео другог излаза осим у моћи цара. Разочарани у једном цару, војници би проглашавали другог, али њихова вера у добронамерност и свезнање цара никада није клонула. То се јасно види из молби неких војника које су њихова завичајна села преко њих упућивала цару; у њима су се људи жалили да их тлаче градски магистрати,

чиновници и официри, а правду нису очекивали ни од кога другог осим од свете царске личности.

Како су финансијска и друштвена криза бивале горе, тако су се мењале и установе на којима је царство почивало. Тако је постепено ишчезла идеја о принципату као власти којом располаже први грађанин земље, а истовремено се угасио и повлашћени положај свих римских грађана. Цар је постао војни деспот који се ослањао само на војску. Године 212, за Каракалине владавине, права римског грађанства дата су свим становницима царства, али та мера није значила никакво побољшање правног положаја широких маса, него само пропаст римске државе, сената и римског народа. Сенат више није имао никаквог утицаја на јавне послове, а сенатори су изгубили све политичке повластице које су некада припадале њиховом сталежу. У исто то време муниципална самоуправа свела се у целом царству на бледу сенку некадашње. Државом је управљало бирократско мноштво царских чиновника који су се школовали у војсци; међу њима се налазила и тајна полиција која је највише терорисала народ. Нестали су и последњи трагови грађанских слобода: то је било доба пљачке, самовоље и насиља коме ни њихови цареви нису могли стати на пут.

У таквом времену, природно, било је мало знакова интелектуалног живота. Ћутање у књижевности било је повремено прекидано делима без икакве вредности. Ликовна уметност није дала ниједно једино значајно дело. Потребно је ипак поменути да је портретно вајарство и сликарство достигло до тада неслућен ниво. Бисте, статуе и скулптуре тог времена одликују се одлучним реализмом; оне нам дају изванредну галерију истакнутих личности и обичних грађана. Неки од њих су болешљиви и нервозни припадници образованог слоја друштва, с печатом патње на лицима, док су други груби и снажни скоројевићи — људи који су се уздигли из војске, и чланови нове полуварварске аристократије тог времена. У исто време, усред великог опадања старе уметности, живи и развија се нова хришћанска уметност која управо тада даје своја прва књижевна ремек-дела (види главу XXIV) и ствара нов тип вајарства и сликарства.

XXII

ДИОКЛЕЦИЈАНОВЕ И КОНСТАНТИНОВЕ РЕФОРМЕ: ВОЈНИ ДЕСПОТИЗАМ ИСТОКА

После неколико деценија анархије и ратова, како у земљи тако и са спољним непријатељима, Диоклецијан је, као што је већ речено, успоставио за неко време ред у царству, одбранио државу од спољних непријатеља, зауздао помахнитале страсти и амбиције спроводећи мудар и обиман програм реформи у области јавног и приватног живота. Успео је из истих оних разлога из којих је успео и Август две стотине педесет година пре њега. Он сам није ни по чему био изнад многих истакнутих владара тога века, а сваку његову реформу започели су његови претходници. Чврст положај свог престола Диоклецијан дугује умору и гнушању којим су друштво и војска били обузети, исто као и у оно време кад је Август ступио на власт. Свет је чезнуо за миром и желео да се врати колико-толико срећеном животу; око цара се постепено окупљало све више људи спремних да му помогну у том тешком задатку — да успостави мир и ред. Немам намеру да поричем величину Диоклецијана као човека. Његова, као и Августова, снага била је у томе што је схватио расположење свог времена и што је умео да га искористи. И опет као Август, ни он није створио никакве нове принципе: скупио је само оно што се неприметно развило у зрци тога времена, систематизовао и дао му трајну законску форму. Његов главни циљ није било благостање поданика, него обнова и јачање државе: интересе народа жртвовао је у корист општег добра много одлучније од било ког свог претходника.

Стога је Диоклецијанова делатност била усмерена у три правца: желео је да ојача положај владара, да спроведе реформу у начину управљања државом и да обнови војску. Не

може се рећи да је престо обогатио било некаквим изузетно новим атрибутима. У трећем веку цареви су већ постали апсолутни монарси оног типа који је био уобичајен на Истоку. Нестали су и последњи трагови уставне организације државне управе. Сенат је спао на то да буде градско веће у престоници и владар га је сачувао више као реликвију из прошлости него као живу и радну установу. Једино се војска, заједно са царем, налазила на позорници јавног живота, а цар стално угрожен абдикацијом или убиством, често је морао да се повинује заповестима својих војника. Чак и у другој половини трећег века цареви су били у том положају; а ни Диоклецијан ни његови наследници нису били у стању да буду у потпуности независни, јер је војска и даље задржала право да бира цара. Али Диоклецијан је ипак донекле укротио њену дрскост извесним мерама — династичким, војним и административним.

Аутократска власт цара, који је био позван да одлучује о свим питањима која су се тицала државе светских размера, показала се недовољном за истовремено управљање државом и за њену одбрану. Из тог разлога је неколико провинција покушало да се отцепи од римске државе и да живи независно под управом домаћих царева. Увиђајући да један владар не може да брани целу државу и да у њој заведе ред, а желећи истовремено да сачува њено јединство, Диоклецијан је смислио један помало вештачки систем по коме су царство и царска власт били подељени, а да при том није био жртвован идентитет државе. Оставши и даље једина, аутократска глава државе, он је као сталну установу увео заједничку владавину која се и раније повремено примењивала. Власт над западним делом царства пренео је на једног од својих најспособнијих војсковођа, Валерија Максимијана, кога је поставио за свог савладара. Тако сад у царству више није био само један Август, него два; да би обезбедили наследство, сваки од њих је усвојио по једног војсковођу који је био кадар да управља државом и да је брани. Ти усвојени синови добили су титулу „Цезар" и требало је да наследе тадашње владаре кад ови умру или кад услед старости више не буду способни да владају. Управљање државом подељено је између та четири владара. Сваки од њих имао је своју престоницу, војску, извршну власт и главног помоћника у личности преторијанског префекта.

Међутим, и та новина била је у складу с начелима која је Август поставио за врховну власт. Царски престо и даље је сматран за главну магистратуру у царству која је, усваја-

њем, с Најбољег прелазила опет на Најбољег. Али у природи саме те власти збила се радикална промена. Цар више није био само један од римских грађана, Први Грађанин, или Принцепс: он је једном заувек постао „господар и бог". То се јасно види по спољном церемонијалу којим је био окружен. Начин изражавања поданичке оданости, онакав какав је указиван краљевима из династије Сасанида, прихваћен је готово без икаквих измена за римске цареве: сви који су били примани у свето присуство царево морали су ничице да падну пред њим и да пољубе руб његове царске одежде.

Међутим, главна царева дужност и даље је била врховно заповедништво у војсци. Његово редовно место било је међу војницима и што ближе опасним границама. Војна одбрана царства постала је главна владарева дужност, а све друго било је томе подређено. У том циљу спроведена је пре свега реформа војске у складу с тенденцијама које су већ запажене у историји трећег века: Диоклецијан и његови наследници недвосмислено су узимали у своју војску људе из најзаосталијих народа у царству. Што је војник имао мање старе цивилизације у себи, то је био више цењен. На највишој цени били су Германи који уопште нису ни били у саставу царства.

Најбоље трупе и најспособније за службу — а то су обично били одреди варвара, римских најамника — држане су у близини владарских престоница — престоница два Августа и два Цезара. Ти одреди, звани *comitatenses*, сачињавали су јаке мобилне, експедиционе снаге које су у сваком тренутку биле спремне да се пребаце до границе. Те трупе развиле су се из преторијанске гарде па су и оне биле телесна гарда у ширем смислу речи. Али за стварно чување цареве личности оне су биле сувише гломазне, и зато су се на двору налазили нарочити одреди, звани *palatini*, а поред њих и други, још мањи, звани *scholae* и *candidati* који су носили раскошне беле униформе; сви су они били стално на дужности у двору.

Та гарда и мобилне снаге сасвим су потиснуле некадашњу провинцијску војску која је претворена у гарнизонску, пограничну, састављену од досељеника с наследном обавезом војне службе. Називали су се *ripenses* или *riparii*, а доцније *limitanei*. Њихова главна дужност била је патролирање на границама: у рату су имали споредну улогу. Знатну улогу у одбрани царства имале су флоте на мору и флотиле на рекама, а бранила су га и нека варварска племена *(gentes foederatae)*, која су уговором била везана за Рим и од њега мање или више

зависила. Та племена, која су била плаћена за своје услуге, помагала су Риму у заштити граница иза којих су живела. У случају потребе они су слали у борбу одреде својих оружаних људи под заповедништвом домаћих кнежева, допуштајући римским официрима да за потребе мобилних трупа и за гарду регрутују људе с њихове територије.

Укупно узев, војска је услед тих промена била далеко бројнија. Лактанције, хришћански писац с краја трећег и почетка четвртог века, каже да се број војника учетворостручио. Можда је претерао, али војске је сигурно било двапут више, а сразмерно томе порастао је и број официра. Као што је већ поменуто, официри, као сталеж, били су у трећем веку сасвим друкчији од ранијих. У то време сваки војник могао је напредовањем доспети у гарду, и ту се попети до ранга официра под чијом се командом налази сто људи. После тога могао је постати редом заповедник самосталне јединице, заповедник *(dux)* свих трупа једне провинције, па врховни командант целе једне армије. Једине нужне квалификације за то биле су познавање војничког заната, храброст, оданост цару и — интерес. Сенатори племенита рода нису више имали никакве везе с војском. Никла је нова аристократија која се заснивала на војној и грађанској служби и која се редовно попуњавала из редова војске и гарде. У тој аристократији најистакнутије личности нису били Италици, па чак ни људи из провинција, него варвари, махом Германи, из заграничне области. За војну каријеру није било потребно опште образовање које је било неопходно за цивилну службу. Главни посао грађанске администрације био је да убира дажбине и организује финансије, па, у вези с тим, и да се стара о правосуђу. Зато су ти чиновници по образовању махом били правници; за та звања било је потребно знати грађанске законе и бити речит.

Рекао сам већ да је војска Диоклецијанова и његових наследника била претежно најамничка. Најбољи војници регрутовани су међу Германима који су били или независни или римски вазали. Служба у граничарској војсци била је наследна. Војници су у ствари били кметови државе; морали су да се боре, да би за узврат добили одређену плату и право да живе на земљи. Па ипак, закон по коме је сваки грађанин морао да служи у војсци никад није био укинут. Према томе, кад је Каракала 212. доделио права римских грађана свим становницима провинција, сваки поданик царства могао је бити позван у војску. Током трећег, а још више у четвртом веку,

цареви су одржали тај закон, не зато да би све римске грађане натерали у војску, него зато да би је у случају потребе могли попунити регрутацијом. Осим тога имали су још један циљ. Закон им је допуштао да поданике оптерете још једном дажбином, јер су они који би избегли војну службу плаћали нарочит порез звани *aurum tironicum*, „регрутско злато", које је ишло за најамничке плате.

Да би било подесније за администрацију уопште, а нарочито ради лакшег убирања пореза, цело царство, укључујући Италију, било је подељено на сто и једну провинцију. Ове су пак биле груписане у веће целине, *dioeceses*, којих је било седамдесет, а дијецезе су сачињавале четири *praefecturae*. По један Август или Цезар, заједно са својим главним помоћником, преторијанским префектом, био је на челу сваке префектуре. Сваком дијецезом управљао је *vicarius*, а сваком провинцијом намесник. Војна власт припадала је у свакој провинцији нарочитом заповеднику званом *dux*, и била је сасвим одвојена од цивилне. Провинцијске власти биле су под надзором три централне службе у чијем су делокругу били правосуђе (на челу је био *quaestor*), финансије и царева приватна имовина. Веома је важна била брижљиво организована тајна полиција *(agentes in rebus)*, која се углавном старала о царској личној безбедности. На челу тајне полиције, двора и мноштва чиновника и осталог особља у дворској служби био је четврти министар *magister officiorum*, или министар двора. Царско веће *(consistorium)* сачињавала су та четири министра и још нека лица по царевом избору.

Те војне и административне реформе, које је требало да очврсну и ојачају царство, увећале су издатке државе, оптеретиле војни и цивилни буџет. Војска, цивилне службе, двор, зграде које је дизао цар, војни путеви, погранична утврђења и фортификација градова — у Аурелијево време подигнут је чак и камени зид око Рима, а он и данас још постоји; временом су сви већи градови у царству били окружени зидинама — ратна и трговачка флота која је обезбеђивала снабдевање храном како војске тако и грађанства све четири престонице — за све то стално је требало све више и више новца. Оскудно образовање и низак морал официра и цивилних чиновника неминовно је доводио до корупције и неприкладних поступака.

Сва тежина тог терета почивала је на плећима народа, већ знатно осиромашеног грађанским ратовима у трећем веку. По-

менуо сам већ да је порез у то време био све већи. Осим уобичајеног пореза на земљу и на добит остварену трговином или било којим другим занатом или делатношћу, уведен је и нарочит намет *(annona)* у натури за издржавање војске и чиновника; ваљало је давати товарне коње и кола за превоз државног пртљага и поште; и за ослобођење од војне обавезе морало се плаћати. Градска већа или сопственици великих поседа изван градских територија били су одговорни за уплату свих тих дажбина у целини као и за послове који су се морали обавити принудним радом. У претходној глави сам већ указао на то како су и зашто трговина и занатство постали неорганизовани, и како су цареви изазвали веома озбиљну финансијску кризу својом безумном политиком смањивања вредности кованог новца.

Стање се није много поправило ни кад је Диоклецијан успоставио интегритет царства и кад је у земљу увео нешто налик на ред. Свет је био изложен пљачки, изнурен, био је поприште општег насиља. Постојала је нада да ће Диоклецијан средити прилике и да ће живот опет постати нормалан, али како је то било могућно кад је земља пала на просјачки штап, а држава, после Диоклецијанових реформи, дажбинама навалила још већи терет народу на плећа? Његов покушај да промени постојеће стање показало се да није могућан; а све што је учинио свело се на ово: створио је ред и систем за притисак и отимачину помоћу којих се државом управљало у трећем веку; упростио је цео порески систем прилагодивши га примитивном економском стању осиромашене и дегенерисане државе.

Главна дужност сваког друштвеног и привредног центра у држави била је да служи држави и да ради за државу. Та концепција није била ништа ново у античком свету: јавни живот Египта у хеленистичком добу заснивао се углавном на њој, а Диоклецијан је сад проширио на цело царство. Порески систем није у суштини много измењен, али оно што је у трећем веку било изузетно и што се могло правдати само ратним стањем, сада је било озакоњено и претворено у сталну установу.

Уведена је општа одговорност за плаћање свих пореза и за обављање свих принудних радова: сви становници с територије овог или оног града били су за то солидарно одговорни. То значи да су лица која су стварно била одговорна била представници те насеобине — градско веће *(decuriones)* и

магистрати. Али, како је средња класа по градовима већ била материјално пропала, и како је на све могуће начине покушавала да избегне плаћање заосталих дугова свога града, служба у градским већима и магистратурама постала је обавезна и грађани су морали да остану у свом граду и да обављају ту дужност.

Али радна класа, нарочито они који су обрађивали земљу, нису били мање пропали од средње, грађанске класе. И они су се свим силама упињали да избегну плаћање пореза и кулук. Уобичајени начин за то био је да се промени место пребивања и занимања, али кад је то у целом царству постало општа пракса, држава је земљораднике везала за земљу, без обзира да ли је била њихова или су је само држали под закуп, и претворила их у државне кметове који, иако законски слободни, нису смели да оду са своје земље. Други су под истим условима били у служби велепоседника. Таква везаност била је уобичајена на Истоку, док су јој на Западу утрле пут нарочите социјалне и финансијске прилике у другом и трећем веку н. е., кад велика већина земљорадника није била сопственик земље коју су обрађивали, него су то били наследни закупци државе и земљопоседника.

У занатству и транспорту наилазимо на исту ту појаву. У свакој грани занатске производње неопходне за државу — од власника радионица које су производиле оружје, текстил, као и од пекара, држава је захтевала да по неекономској цени дају одређену количину својих производа. Удружења занатлија и произвођача која су постојала у сваком граду одговарала су за испоруку таквих поруџбина. Кад та удружења нису могла да дају то што се од њих тражило, држава би власнике и њихове слободне раднике обавезала да остану у тим радионицама, и да ту и даље раде не допуштајући им да напусте свој занат. Кад ни та мера не би помогла, држава је национализовала неке гране занатске производње и користила се принудним радом на тај начин запослених кметова. И са транспортом је било исто; главне жртве били су власници трговачких бродова који су пловили морима и рекама.

На тај начин су градске територије, чије је становништво пред законом било слободно римско грађанство, претворене у области у којима су живели државни кметови, без икаквих обзира на друштвени положај, занимање, као и степен цивилизације појединца. Под Диоклецијаном и после њега царство је заиста успоставило једнакост међу већином својих поданика тако што су сви били подједнако сиромашни и подјармљени.

Није било боље ни у оним областима које нису спадале у територију неког града него су припадале цару или неком члану сенаторске класе. Ситни земљопоседници који су били закупци на тој земљи плаћали су исти порез; једина разлика била је у томе што га нису плаћали граду него земљопоседнику заједно са закупнином. Крупни земљопоседници одговарали су држави за плаћање, док је одговорност на царским имањима падала на људе који су уговарали закуп пореза за велике просторе и ту га убирали како је њима било по вољи. И ту је дошло до природних последица: земљорадници су дуговали вишегодишњи порез, а власници и закупци великих пољских добара доведени су до пропасти. Сељаци су бежали, а земљопоседници и закупци на велико дигли су руке од земље која више није обрађивана па није доносила никакву добит. Држава је прибегла свом уобичајеном леку: претворила је сељаке у кметове, а од тих земљопоседника и закупаца захтевала исплату целокупног пореза за целу њихову област.

У неким, али не многим, случајевима, судбина оних који су живели на великим имањима била је боља од судбине људи који су радили на територијама градова. Мислим на оне случајеве где је власник земље био нека утицајна личност на двору — какав велики војсковођа или високи чиновник — ко је, било притиском било митом, могао да се извуче и да не плаћа порез и друге дажбине. Ко је могао, нашао је уточиште на таквим имањима, сматрајући да је боље бити роб неког великодостојника него државе. Тако је држава организована потпуно на принципима источњачког деспотизма: аутократски владар располагао је свемогућом бирократијом која је уништила и последње трагове самоуправе иако је тврдила да постоји, и гушила народ који се сав претворио у кметове и живео и радио углавном за државу. Какво удаљавање од грчко-римских идеала слободе и самоуправе!

Такав је живот Диоклецијан створио својим поданицима. Оне његове мере које су биле проузроковане постојећим социјалним и економским приликама, одржале су се више векова и представљале су темељ на коме је почивало царство. Његове реформе у области администрације, судског поступка,

финансија и организације војске, издржале су пробу времена. Мање је успеха имао у реформи централне власти у којој је покушао да сједини две неспојиве ствари: систем магистратура римског народа и деспотизам источњачког типа. Тај покушај пропао је још за његова живота: поживео је после абдикације довољно да поново види грађански рат — овог пута између Августа и Цезара које је сам поставио.

Из тог рата као победник је изишао Константин; он је заслужан за дефинитивно одређење централне власти која је потом остала таква неколико векова. Он је једном заувек напустио идеју Августа, Антонина и Диоклецијана по којој је цар био врховни магистрат римског народа. Константинова породица је од тада наслеђивала престо, па је његова власт и у том погледу изједначена с оријенталним деспотизмом. Династији је с једне стране подршку пружала оданост војске, а с друге религија. Константин је схватио да само религија може да санкционише деспотску власт. Иако су то знали и сви његови претходници, већ од Августа, ипак је култ цара, који је завео Август, после његове смрти постао државна установа која с религијом није имала готово никакве везе. О томе ће бити више речи у следећем поглављу. Принципат Августов и његових непосредних наследника као ни принципат Антонина нису имали религиозну санкцију: заснивао се на вези принцепса са сенатом и римским народом — на чињеници да је принцепс био његов законити представник. У трећем веку та веза је прекинута и зато је природно што су цареви тог времена покушавали своју власт да вежу уз најјачу религиозну струју тог времена — уз религију којој је припадала већина војника. Али таквих струја било је много, и ниједна од њих није била неоспорно најјача међу војницима. Тако Хелиогабалу и Аурелијану, упркос њиховим покушајима, није пошло за руком да било коју од њих прогласе за званичну религију.

Константин је схватио ситуацију: покушао је и он да створи једну државну религију и да истовремено стекне њену подршку за своју царску власт. Његов покушај је успео, а разлог тог његовог успеха биће објашњен у следећој глави. Али сама чињеница што је Константин створио деспотску и наследну власт, тесно и нераздвојно везану са државном религијом, несумњиво говори о томе да је стара римска држава са сенатом и римским народом за време Константинове владавине престала да постоји, уступајући место новом систему владавине који ће се задржати дуги низ векова и на Истоку и на Западу — монархијом по милости божијој. Исто то време било је сведок изумирања и друге основне идеје грчко-римске цивилизације — идеала грађанства и слободе. У монархији, каква је била после Константина, није више било места за онакве грађане какви су живели по градовима-државама у Грчкој и Италији: уместо њих ту су сад били поданици.

XXIII

РАЗВОЈ РЕЛИГИЈЕ У ЦАРСТВУ ТОКОМ ПРВА ТРИ ВЕКА

Видели смо већ како је рационалистички дух, који је настао у Грчкој и био прихваћен у Италији у време републике, почео да губи тле под ногама и да се повлачи пред религиозним и мистичним расположењем. На Истоку су се те промене збиле у хеленистичком периоду, а на Западу тек за време грађанских ратова у првом веку пре н. ере. Говорио сам већ и о компромису између науке и религије који је стоицизам покушавао да спроведе међу образованим слојевима друштва, као и о верским струјама које су у првом веку наше ере заносиле људе. Иако победа теологије још није била потпуна, њу су већ наговештавали извесни знаци који су се могли запазити свугде и у свим слојевима становништва.

Интересовање за религију није престало с Аугустовом смрти. Пораст тога интересовања може се пратити у свим деловима царства. Државна религија која је преовлађивала у целом царству односила се на двоје — на самог цара, и на тројство Јупитера, Јуноне и Минерве који су штовани на Капитолу. Та религија дефинитивно се уобличила свугде на исти начин, и постала је центар верског живота по градовима и у војсци. Али она се разликовала од религије какву су створили грађански ратови и од Аугустове деификације као Хероја и Спаситеља, што је било везано лично за њега и, у Италији, тако блиско повезано са чисто домаћим културом генија који припада породици, раскршћима, граду Риму и држави. Као државни култ старог Рима, култ цара и његове породице, живих и помрлих владара царства, све више је губио виталност и постајао све безличнији. Народ се састајао по храмовима намењеним култу цара или по капитолима провинцијских градова и ту је одавао пошту и захваљивао божанској моћи, чијим је посредством, и захваљујући тој моћи, царство постојало. Нема сумње да је у тим обредима верско осећање било присутно у извесној мери, али оно није пружало никакву помоћ у невољи ни утеху у патњи, нити је давало одговоре на питања која су брижни људи постављали у вези са садашњим и будућим животом.

Тако је религиозна свест људи тражила друга средства сатисфакције коју није пружао култ цара. Високо образовани слојеви друштва остали су и даље при стоицизму с његовим узвишеним моралом и пантеистичком теологијом. Али стоицизам је све мање и мање могао да задовољи религиозне потребе интелектуалних слојева: био је сувише хладан, сувише рационалан и логичан, сувише овоземаљски. У области сујеверја, астрологија, која је помоћу математичког и астрономског рачунања предвиђала будућност, показала се недовољном из истих разлога.

Било је стога природно што се у свести виших класа стоички рационализам повукао пред модерном верзијом платонског и питагоровског мистицизма, и што је гностицизам, или веровање у могућност унутрашњег духовног сазнања, бујао добијајући најразноврсније облике. Значајно је што та тенденција од краја другог века стиче не само нове присталице него ствара и значајне личности, људе пуне ватреног заноса који проповедају нови платонизам и питагоризам служећи се свим оруђем дијалектике и способностима које им је омогућавало њихово темељно филозофско образовање.

Током прва два века царства главни представници религије и филозофије били су стоици — роб Епиктет, сенатор Сенека и цар Марко Аурелије. Трећи век је најживље представљен Плотином и његовим ученицима — Плотином мислиоцем, учитељем и пророком. А та школа се не ограничава само на моралну филозофију; она ствара потпуну теологију па чак и мистериозну доктрину о средствима којима се духовне силе могу приморати да служе човеку. Они, а не стоици, појавили су се као борци у коначној борби против хришћанства и његовог искључиво религиозног погледа на живот.

Средњи слој друштва хранио се мрвицама које су падале са трпезе интелектуално надмоћнијих, или је, што је био можда чешћи случај, прихватао мишљење слојева нижих од себе. Међу овима, нижим слојевима, запажа се осетно јачање религијског осећања и нагло ширење религијске праксе. У прва

два века људи још остају верни традицији и локалним култовима које је традиција освештала. У Италији је још веома жив један вид религије који никад није изумро — домаћи култ генија, Лара и Пената који штите живот и напредак куће и породице. А има и других култова које упражњавају веће групе — друштва, колегији, поједини делови војске и тако даље. Упоредо с тим још постоји и стара грчко-римска религија; богови и богиње који доносе просперитет и омогућују напредовање у миру, као Фортуна и Меркур, најомиљенији су код италског народа. Стално се обраћа и симболичним обличјима нових божанстава која отелотворују апстрактне идеје. Многа од тих божанстава у присној су вези са човековим свакодневним животом, нарочито у Риму и у другим великим градовима царства, на пример *Abundantia*, која своме следбенику обећава богату жетву; *Annona*, која престоници и другим градовима обезбеђује обиље жита; *Justitia*; затим *Salus* која доноси здравље породици и држави.

Слично васкрсење старе вере приметно је у Грчкој и у другим провинцијама. Велика божанства Атине, Делфа и Олимпије још живе; чак се многи стари и заборављени култови локалних божанстава и хероја буде из вековног сна. У вези с тим поучно је прочитати Паусанијин опис споменика у Грчкој писан за време Хадријана. Исти процес запажамо и у другим провинцијама. Стари локални и домаћи култови оживљавају и привлаче велики број људи. Истина је, додуше, да ти локални обреди личе на оне из грчко-римске религије и да на статуама и рељефима домаћа божанства добијају обличја олимпијских богова.

Иако су нека грчка и римска божанства била поштована по провинцијама, то није нарочито важно; битно је да је становништво провинција исказивало пошту својим домаћим боговима. Келти су имали своје велике богове природе и државе, своје виле доброчинитељке *(matres)*, и своје нимфе река и шума. Трачани су имали свог бога шума, вртова и винограда, па бога ловца и ратника, коме су наденули неодређено грчко име „херој". Илири су имали свог бога брежуљака за кога су из Грчке позајмили Панов изглед и име. Африканци су имали своја древна берберска и семитска божанства — Бала, Танита и друге — али сад су их називали Сатурном, Јуноном, Целестином (Небеска) итд. Анадолци су обожавали своју Велику Мајку и њеног божанског супруга са бескрајном разноврсношћу облика, а поред њих и „врховног бога" неба и грома. Сиријци су признавали многе локалне варијанте бога сунца. Египат се строго држао своје древне религије, мада је Сарапис, грчко-египатски бог Птолемејевића, заједно са хеленизованом верзијом Изиде, избио у први план захваљујући странцима насељеним у Египту. Никада у историји није тим боговима сазидано више храмова, подигнуто више олтара, ни принето више жртава.

Поменуо сам већ да су се неки од тих локалних оријенталних култова веома истакли, да су се ширили преко граница једне земље и народа, стварајући сопствена религијска удружења и локалне храмове све док нису добили космополитски карактер и док нису успели да своје доктрине пропагирају у целом свету. Та тенденција се појавила још у време персијске доминације, али је ојачала у хеленистичко доба, почињући своју победоносну каријеру за време Римског Царства. Најраније од тих прозелитских религија биле су египатска и анадолска: грчко-египатски култ тројства које је обухватало Сераписа, Изиду и Харпократа потекао је из Египта, док је Мала Азија извезла у свет култ Велике Мајке у хеленизованом облику. За овима су следили култови других божанстава — сиријски бог неба и сиријски бог сунца, који су обожавани под разним облицима: Митра, ратнички бог сунца, спаситељ и борац за човека и људску цивилизацију, затим Сабазије, мистично божанство Трачана и Анадолаца. Све су те религије, у тежњи за ширењем по целом свету, стварале своју теологију, мистичне обреде и свештеничку хијерархију. Нагло су се ширили по Истоку, а спорије у Грчкој и Италији. Још пре тога, кад је у хеленистичко доба дошло до расељавања Јевреја, јеврејске заједнице расуле су се на све стране, а за њима се, у време царства, ширило хришћанство.

Тим религијама које су тек почеле да се уобличавају и стичу прозелите у првим данима царства ишли су на руку услови живота проузроковани настајањем те светске државе. Са трговцима и занатлијама са Истока ова веровања су продирала у готово све трговачке центре, нарочито у лучке градове, и свугде образовала верска удружења. Царство их у томе није ометало. Први цареви нису поклањали много пажње религији ако ова није била непријатељски расположена према њиховој личној супрематији. Просвећени деспотизам, заснован на стоичким начелима, био је чак склон да помогне ширење источњачког мистицизма под условом да његове присталице поштују законе и потпуно се уздржавају од политике.

Тако су домаћи и источњачки култови постојали једни поред других у свим деловима царства; источњачки су налазили подршку углавном по градовима. Последица те коегзистенције био је покушај да се разна веровања измире и у свести њихових присталица споје у једно оним путем који се данас назива синкретизам. Таква тенденција била је добродошла владајућој класи друштва и одговарала њеном пантеистичком монотеизму.

Један од главних центара религијског осећања у римском друштву за време царства била је војска. Што је то било тако, толико је природна последица начина на који функционише људски ум да није потребно никакво објашњење. Специфичан облик који је религија добила у римској војсци пружа верну слику религијских покрета у целом царству. У почетку је постојао чисто званични култ цара, римског бога Марса и римског тројства на Капитолу, које су поштовале легије и помоћне трупе у свим логорима. Али, упоредо са тим, јавио се и култ домаћих богова, било земље у којој се логор налазио, било оне из које су војници потицали. Тако је један гарнизон у удаљеној римској тврђави на Криму, сачињен углавном од Трачана, обожавао Артемиду, или Девицу са Тауриде у малом храму, а ван зидина тврђаве војници су исказивали пошту својим трачким боговима. Затим, када су Иранци, Анадолци и Сиријци као регрути ступили под заставу, донели су са собом религије Истока. Нарочито поштовање указивано је Митри, сиријском и анадолском богу сунца и неба, ратнику и владару, и Јупитеру из сиријског града Долиха, правом војнику легионару с оружјем легионара и његовим уобичајеним атрибутима, секиром и громом. Лако је разумети зашто су они били омиљени: били су богови борбе и победе који су војнику обећавали снагу, моћ и победу, отварајући му изгледе на вечну срећу у загробном животу.

У тами и немирима трећег века те религије су цветале. Трачани и Илири који су служили у подунавској војсци носили су на грудима амајлије с ликом персијског бога Митре, посвећене у храмовима. Митра је на тим амајлијама приказан у истом облику као и њихов домаћи Херој — победник на коњу који покорава и уништава силе зла. Они су одавно обожавали близанце Кабире, божанства светлости и сунца, па су сада близанца додали и Митри, а онда су с обојицом сјединили Велику Богињу Мајку, која својом женственошћу блажи опору веру ратника симболишући природне силе рађања и храњења. Дунавска армија одиграла је значајну улогу у политичкој историји трећег века, па је тројство које је она обожавала признато и на највишем месту: Хелиогабал, првосвештеник сиријског бога сунца и цар римски, само је следио њихов пример кад је у Риму свечано прославио венчање свога бога са картагинском богињом Танитом.

У немирима трећег века држава је била далеко од тога да игнорише тадашње верске покрете. Покушавајући да нађу начина како да војску што више вежу уз себе лично, цареви су се трудили да слепе силе верског заноса искористе за себе и да на њима изграде чврсту везу између војске и престола. Увођење Митре у Рим, Хелиогабалово обожавање сиријског бога сунца, Аурелијева оданост једином богу сунца, покушаји су да се постигне тај циљ.

У међувремену, међу многим верским колегијима пореклом са Истока, једно се постепено уздигло изнад осталих. То је била хришћанска црква. Почела је скромно од групе ученика који су познавали Христа и сећали се његовог овоземаљског живота, а онда је таленат и енергија апостола Павла од тога створила савез добро организованих друштава која су била расута по целом Истоку, па су чак продрла и у Италију. Полазећи од Христовог учења, Павле је створио све оно што је било неопходно за цркву са светском мисијом: поставио је основе хришћанској теологији, моралу и есхатологији, и, што је било још важније, ударио је темеље универзалној или католичкој цркви.

Хришћанске заједнице убрзо су дошле у сукоб са грађанским властима. Али разлози тог сукоба нису сасвим јасни. Верско прогањање уопште није спадало међу уобичајена средства царске политике, а законски основи за прогањање у овом случају нису потпуно јасни. Можда је до њега дошло зато што су хришћани тврдоглаво одбијали да учествују у обредима царског култа који су одржавани широм целог царства. Или се можда сматрало да су хришћанске заједнице, из овог или оног разлога, незаконита друштва. У сваком случају постојао је закон, чак и за време Трајана, који је омогућавао то прогањање.

Временом се хришћанство, мада не непријатељско према држави уопште, ипак услед става власти према њему супротставило државној управи царства. У сукобу који је затим избио, улога цркве била је потпуно пасивна, али је из тог тешког искушења изишла још јача. Развила је и усавршила

своју организацију и дала низ људи који су се истицали енергијом и издржљивошћу; неки од њих пали су у тој борби, али су други упорно и даље настављали рад на усавршавању своје универзалне организације. У исто време хришћани су се трудили да њихово учење буде разумљиво, приступачно и прихватљиво, и то не само за прости и необразовани народ, већ и за просвећеније слојеве друштва. Један од великих умова хришћанства и античког доба уопште био је Ориген који је установио трајну везу између своје религије и античке филозофије.

Други век и почетак трећег видели су лагани развој нове религије. Држава је није ни признавала ни систематски гонила. Трећи век, време политичких и верских трзавица, довео је до кризе у развоју хришћанства. Напустивши став безмало потпуне толеранције, цареви Максимин, Деције и Валеријан отворено су објавили рат хришћанима: у више узастопних таласа они су грозничаво прогонили не само појединце него и целу организацију оличену у њеним вођама и главарима. Ту промену вероватно је проузроковао све већи утицај хришћанства у војсци, што је било опасно јер је могло поколебати оданост војске цару.

Многи верници су за своју веру умирали као мученици у тим прогонима, али црква није уништена. У сукобу су јој још само ојачале снаге. Године прогона повећале су самосвест хришћана и они су постали уверени да је њихова црква *(ecclesia)* једна и недељива, да је то изузетна и моћна установа, божја држава *(civitas dei)*, одвојена од овоземаљских краљевина. Што је држава више слабила, то је црква све више јачала. Припадништво држави доносило је само бол и патњу, док је припадник хришћанске цркве од ње добијао и моралну и материјалну помоћ. Учење Христово захтевало је да свако воли и помаже свог ближњег, а организована црква пружала је такву помоћ свим верницима.

Када је држава из трзавица трећег века изашла безмало сасвим лишена свог моралног ауторитета а ослањала се искључиво на силу, суочила се с одлично организованом хришћанском црквом, а ту организацију добровољно су прихватили сви њени припадници. Морални ауторитет који је грађанска власт изгубила био је њен једини али довољан ослонац. Последњи пут су још Диоклецијан и његови наследници покушали да се борбом супротставе хришћанству. Диоклецијан је спроводио систематске прогоне не би ли хришћанску цркву присилио

да се покори држави, као што су се на тај начин покориле друге друштвене снаге у царству, и да свој идентитет стопи с идентитетом државе. Постојање цркве као државе у држави Диоклецијану се чинило да је неспојиво, као што је у ствари и било, с основним начелом система који је створио — деспотизма заснованог на апсолутној покорности сваког поданика. Хришћани су поднели тешке губитке, али битку је изгубила држава. Црква се показала јачом од свог противника.

Овде није место за разматрање оних суштаственых узрока који су хришћанству дали онај огромни утицај на срца и ум људи. То је досад објашњавано на много разних начина; сва су та објашњења убедљива до извесне мере, али ниједно не решава тај проблем као целину. Једно је ипак јасно: победа хришћанства означава прекид са прошлошћу и друкчији став у повести људске свести. Људи су се уморили и нису били вољни да трагају даље. Жудно су се окренули новој вери која је обећавала мир напаћеној души, која је пружала извесност наместо сумњи, коначно решење за сијасет проблема, и теологију уместо науке и логике. Неспособни и без воље да сами управљају својим унутрашњим животом, они су били спремни да се предају неком другом бићу, бескрајно вишем од себе. Разум није ни донео ни обећавао човечанству срећу, али религија, и то нарочито хришћанска, уверавала је човека у срећу — с оне стране гроба. Тако је тежиште померено, а наде и очекивања људи пренети су на тај будући живот. Радо су се покоравали и патили у овом животу не би ли после смрти нашли прави живот. Такав став био је потпуно туђ античком свету, па чак и најстаријим народима Истока, а да и не говоримо о Грцима и Римљанима. За Грка је живот после смрти био нешто тајновито и страшно; он је ценио само живот на овом свету. Сад се, међутим, све коренито изменило и та промена осећања, више но било шта друго, показује да почетак четвртог века значи окретање нове странице, странице нечег необичног у повести човечанства.

XXIV

ПРОПАДАЊЕ АНТИЧКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

Историјски развој не зна за прекиде. После Диоклецијана и Константина Римско Царство је постојало још много векова. Али сад је било подељено на два дела: на Западно Царство, у коме је Рим био престоница, Рим Римљана, и Источно Царство за које се уобичајио назив Византијско, зато што је Константин његову престоницу, Константинопоље, или Рим Ромеја *(Romaioi)* основао на месту где је био древни град Византион. Већ сам описао систем владавине у том новом Римском Царству. Њене основне карактеристике остале су, како на Истоку тако и на Западу, онакве као што су их поставили Диоклецијан и Константин. Структура коју су изградили од тога била је углавном нова, као што смо видели: била је туђа грчко-римским схватањима државе и слагала се више, иако не сасвим, са политичким теоријама иранског и семитског Истока. Задржано је понешто од старих установа: древна формула *Senatus populusque Romanus* и даље се употребљавала; два сената су и даље заседала, по један у свакој престоници; неке титуле магистрата, конзул на пример, такође су се задржале.

Главне карактеристике живота у овом новом царству могу се описати на следећи начин. Западно Царство постепено се распада на своје саставне делове, које чине Италија и њене некадашње провинције; тим деловима завладале су старешине разних германских племена која су заузела поједине делове римског света. То није сасвим ново, јер су се Германи још за време Диоклецијана, Константина и њихових непосредних наследника истицали у војсци и на царском двору. У Источном Царству процес распадања био је много спорији, и старе традиције упорније су се чувале. С друге стране, ту

је утицај Истока јачи и власт све више личи на оријентални деспотизам. Тежиште Источног Царства прелази са Балканског полуострва на Малу Азију.

У исто то време земље које су некада биле главни центри политичког живота и цивилизације пропадају, а њихово место заузимају они делови Азије и Европе који су раније у историји имали споредну улогу. Иако се политика и економика тог времена још увек могу звати медитеранским, ипак мало-помало они делови Европе и Азије који немају везе с тим морем стичу пресудни значај у историји човечанства. То су, у Европи, северна Немачка, северна Француска, Британија, Скандинавске земље, средња и северна Русија, а у Азији Персија под династијом Сасанида и Монголи. У тим областима на северу и југоистоку постепено су настале оне политичке, друштвене и привредне институције којима је допала улога да усмере сав будући развој људског рода.

Историја античких центара цивилизације постаје све више повест распадања и пропадања. Некадашње институције замењене су сасвим примитивним условима; на друштвеном, економском и интелектуалном пољу запажа се сталан и неумитан повратак варварству. Једна појава у економском животу нарочито је значајна — потпуна промена пољопривредних метода у целом царству. Научно обрађивање земље потпомогнуто капиталом и марљивошћу потпуно ишчезава, а његово место заузима свуда систем да се земља само гребе по површини, и пропада све ниже на ниво сасвим примитивне земљорадње. Иако имања могу бити велика, а припадници нове царске аристократије имају огромне поседе, земљорадња ипак почива на раду ситних сељака, били они власници или закупци. У целом свету тежак одржава земљу, без обзира да ли је њен власник цар или приватни велепоседник, без обзира да ли је власник сам тежак или држи под закуп ту парцелу земље на приградској територији. Економски живот државе као целине и владајућих класа у царству и у градовима почива на тежаку. Будући да је тако, онда више нема ни говора о повећању обрадивих површина; напротив, њих је све мање. У Египту се тај процес може пратити на основу писаних података, па се безмало цифрама може доказати; а исто се то збива и у осталим деловима царства.

Како да се обезбеди радна снага за земљу постала је главна бојазан државе и приватних власника. Саме земље било је у неограниченим количинама, али тешко је било наћи се-

љаке који ће плаћати закупнину и раднике који ће обрађивати земљу. Занатство више није могло почивати на робовском раду. Оскудица радне снаге доказује да број становништва у царству више није растао него да је опадао. Мали прираштај становништва и нагло изумирање богатих породица, које је у раним данима царства изазивало забринутост, очигледно се ширило све више и на све стране, па се чак запажа и у животу свих радних слојева уопште. Релативно је мање важна била тенденција земљорадничког становништва да напушта земљу, јер је то била само прерасподела становништва. Притицање радне снаге у градове било је заустављено опадањем трговине и занатства и није вероватно да је икад било појава масовнијег одласка радника у земље изван царства. Раднички слојеви изумирали су исто тако брзо као и они у друштвеном погледу изнад њих; а њихова места су такође попуњавали дошљаци и странци — варвари с друге стране Рајне и Дунава, Германи и Иранци, а касније Словени као појачање. Тај нови елеменат био је сувише снажан да би се могао сјединити и стопити са постојећим становништвом; дошљаци су прихватили романске језике, али даље од тога нису ишли. Почевши од периферије царства, тај талас стране радне снаге проширио се и на средње делове и донео још примитивнији начин земљорадње а самим тим и опадање продуктивности земље.

Услед смањења обрадивих површина и слабијег приноса са земље, земљопосједничка класа је све више губила способност да плаћа порезе, а и њихова куповна моћ је стално опадала. Свако пољопривредно имање тежило је да само произведе све што му треба, не купујући ништа од других. Новац је играо све мању улогу и у животу ситних земљопосједника, власника великих добара, па и саме државе. Ако не у трговини, а оно између власника земље и оног који је ту земљу обрађивао, или између овог, власника и државе, плаћање се обављало готово увек у натури, давањем једног дела производа са земље.

Стање у трговини и занатству било је исто тако катастрофално. Занатлијска делатност која је за време раног царства толико напредовала у многим местима, производећи за мање или веће домаће тржиште, сада се смањила, ослабила и угасила, а с тим је престала и локална робна размена у оквиру царства. Једино су још пуном паром радиле оне гране занатства које су биле од животног значаја за државу. Али ми смо већ видели да су и ти послови постепено прешли из

руку приватних власника радионица у државне. Није јасно да ли је и колико држава организовала продају робе из својих радионица, али она вероватно није тежила за општим монополом у трговини и занатској производњи.

Размена робе између разних делова царства, као и између царства и његових суседа, постојала је наравно и даље. Међутим, и поред тога што је држава навелико обављала превоз ствари потребних двору, војсци, чиновништву и становништву престоница, трговина се, с овим изузетком, бавила углавном прометом луксузних предмета који су се увозили са Истока па је, природно, доспела у руке оријенталних трговаца — Сираца, Левантинаца и Јевреја. Њихови најбољи купци били су припадници богатог племства и, нарочито, двор који је по својим спољним ознакама постајао све више источњачки. Оријентална раскош са шаренилом јарких боја, претрпана украсима, са тежњом за претераном величином и тежином предмета за лично украшавање, снажно су привлачили Германе и Иранце који су сад преовладавали у највишим друштвеним круговима. Сама масивност, без икакве префињености, постала је модерна на двору и међу аристократијом.

Такви економски услови угрожавали су даљи напредак градова. Велики градови, а нарочито престонице, најдуже су издржали. Чак и у четвртом веку у Риму су зидане величанствене грађевине, али већ у следећем веку почело је постепено опадање. Нова престоница, Византион — Константинопоље, развила се у светски град, препун раскоши и украшен дивном и импозантном архитектуром — углавном палатама и црквама. Велики лучки градови Александрија, Антиохија, Ефес и Картагина још су постојали; у ту категорију градова можемо уврстити и оне у којима су сви судеоници у царској власти имали дворове — Равену, Медиоланум (Милано), Трев, Никомедију и Никеју. Карактеристично је, међутим, да је стварање нових градова по провинцијама, доста често за Хадријанове владавине, сада престало. У исто време у већини провинцијских градова средње величине, животни пулс почео је да слаби, да бива све спорији. Хришћанске цркве и манастири биле су једине нове грађевине, а старе су се с муком одржавале. Трава је расла по градовима. Племићи су део године проводили у граду, а други по својим вилама које су се усред њихових великих имања дизале као праве утврђене палате.

Кад би варвари уништили неки град, што се дешавало на периферији царства, није чудо што се он више никада није опоравио.

Друштвени аспект царства одговара већ описаним променама у економији. Он је остао сасвим исти као што је био под Диоклецијаном и Константином, то јест, какав је постао у критичној епохи трећег века. Цар са породицом и дворанима, официри, више свештенство и чиновништво сачињавали су највиши слој друштва; уживали су све повластице и живели мање или више цивилизованим животом. Сви чланови те владајуће класе били су богати, у мањој или већој мери, а највећи део њиховог богатства био је уложен у земљу. Затим долазе трговци и шпекуланти, имућни, а неки и врло богати; већином су то били Семити. Градска средња класа, тако карактеристична за рано царство, сада се губила. Старе грађанске породице су изумирале, а оне које су још постојале биле су изгубљене међу велеградским олошем који је радио за државу и од ње живео, или међу сеоским становништвом који су, као кметови, радили за државу или за велепоседнике. Ропство је изгубило свој економски значај, иако се још задржало као институција; робови нису више играли никакву улогу у пољопривреди, трговини или занатству. Они су још једино радили као домаћа послуга у великим кућама богаташа и племића.

Тако је енергија и радна способност усахла, укус се вулгаризовао, а мала повлашћена група људи плутала је на површини мора беде и сиромаштине. Није тешко закључити какви су били услови за интелектуални живот у таквим приликама. Школе су, додуше, још постојале и радиле, али су биле приступачне само деци из највиших кругова; оне су се потпуно посветиле припремању ученика за цивилну државну службу. Програм је остао исти: опште основно образовање састојало се од учења грчког или латинског, или оба та језика, и упознавања са главним класицима; више образовање обухватало је још реторику, вежбе у композицији писмених састава и усмених говора, као и основе права и законе.

У области правних наука још је било живота и стваралачке делатности. Захваљујући раду истакнутих правника, међу којима су највећа имена у трећем веку били Паул, Папинијан и Улпијан, римско право је постепено постало право целог цивилизованог света. Теорија и пракса још су корачале једна

поред друге, и још су се међусобно оплођавале. Општа тежња обеју била је да постану хуманије; најбољи пример те хуманости је побољшавање положаја робова.

И философија је још увек живела, али је тежила да се ограничи на један узак круг, а како се мешала са религијом, било је све теже да се разликује од теологије. После Плотина међу философима не налазимо више ниједан свеж ни стваралачки дух. Плотиново оживљавање платонизма било је, као што смо већ видели, последње уточиште „паганске" мисли и последња тврђава античке науке и учености.

Ни књижевност није умрла. И латински и грчки део античког света још су давали доста песника и прозних писаца, али то се цвеће гајило у стакленим баштама. Писци су писали једни за друге или за мали круг културних и аристократских читалаца. Техника им је често скоро беспрекорна, али они се задовољавају понављањем формула и тема преузетих из прошлости. Типични представници те јесенске поезије, тако формалне и реторичне, у латинском делу света били су следећи: епски песник Клаудије Клаудијан, романизовани Грк; Рутилије Намацијан, рођен у Галији, који је око 400. године н. е. написао елегију славећи Рим; и мајстор форме Аусоније, такође романизовани Гал, који је у опису своје пловидбе по Мези написаном око 370, показао праву поетску инспирацију. У културном друштву биле су још омиљеније чисто реторске вежбе, у виду говора или писама, којима се Симах прославио и помоћу којих се борио, бранећи античку веру и културу. Симах је био родом са Запада. На Истоку су из тог времена значајна писма и говори цара Јулијана и његовог савременика Либанија из Антиохије. Ни историја није била сасвим мртва: у личности Амијана Марцелина (350—400) дала је још једног великог мислиоца и хроничара који је желео да настави Тацитов посао. Али у свој тој делатности није било правог живота: сви поменути писци као и десетине других сличних писаца, философа и песника, од краја трећег века па још два следећа, носе печат умора, разочарања и очајања.

Једино је хришћанска књижевност била заиста жива. Стално је растао број људи на које је она емоционално и покретачки деловала; њена инспирација потицала је из све јачег импулса и стално црпла нову снагу из рата вођеног без крви против поборника античког света и својих присталица који се нису у свему слагали са њеним учењем. Оплођивала се све присније додирима с античком ученошћу од које је

узимала све што јој је било потребно да би свим поданицима у царству могла да пружи хришћанско образовање. Што се форме тиче, та књижевност није могла да се нòси са поборницима старог, али је била пуна нових идеја и јака по својој вези са широким народним масама и по њиховом интересовању за њу. Била је у ствари једнострана и уска: религија и теологија биле су њене главне теме, али временом је обухватила и друге области и трудила се да унесе хришћански приступ у говорништво и историју, и да утиче на школе. У провинцијама се појавио известан број књижевних школа. Међу тим писцима четвртог и петог века нарочито се истичу афрички црквени оци као Лактанције (око 325) и Аугустин (354—430). Претходио им је Тертулијан, крајем другог века, и Кипријан, стотинак година после њега. Сјајне звезде које красе латинско хришћанство су снажни Амброзије, милански бискуп из друге половине четвртог века, и учени Хијероним који је живео од 335. до 420.

Хришћанство је још интензивније живело на Истоку, где је снажна и бујна књижевност достигла врхунац у четвртом веку. Темеље хришћанске теологије и поезије тамо су поставили Атанасије из Александрије, Еусебије из Цезареје, Грегорије Назијанац и Јован Златоусти. Треба поменути да је већина тих људи рођена на периферији, а не у средишту хеленистичког света. Та хришћанска књижевност доноси нам нов свет и нове људе чије дело излази из оквира античке историје. У такмичењу са представницима прошлости победили су ови писци, али не треба сметнути с ума чињеницу да су и они такође потекли из античке цивилизације и да су своју нову грађевину зидали на старим темељима.

Развој ликовних уметности — вајарства, сликарства и примењене уметности — био је сличан развоју књижевности. Хеленистичко-римска уметност још је била жива. Архитектура је још цветала. Иако је Константинов тријумфални лук био само нека врста колажа скрпљеног од делова сличних лукова из Домицијановог и Трајановог времена, ипак многе друге грађевине — Диоклецијанове терме у Риму, његове палате у Сплиту и Антиохији, Константинове терме и базилика у Риму — оригиналне су и упечатљиве због ширине и слободе линија, вештине с којом је обиље светлости и ваздуха стало међу колосалне зидине, и због јединствене разноврсности њихових засвођених таваница. Оне на гледаоца остављају снажан утисак и по победи над простором као и по масивној величанствености украса с импозантном разноврсношћу боја. Не може се рећи да су то најфинија остварења античке архитектуре, али њиховим ауторима не може се порећи креативни импулс ни снага да тај импулс изразе у лепим и величанственим формама. Тај импулс није брзо усахнуо: за Јустинијанове владавине сазидано је оно чудесно архитектонско дело које називамо св. Софијом. Још много дивних зграда на Истоку и на Западу произишло је касније из те уметности која је радила за цркву и за државу, али првенствено за цркву.

Губљење оригиналности и снаге још јасније се запажа у вајарству и сликарству. Портретне бисте многих царева су по својој тамној величанствености жива слика тежине и масивности, карактеристичних за царство. Вајарство је, као и архитектура, изгубило љупкост, техничку вештину, прецизност детаља и срдачан приступ индивидуалности. О сликарству тог времена мало знамо, али познато је ипак да су и овде лепота и складност композиције заједно с рафинованим осећањем за детаљ, били истиснути јарким и неукусним бојама.

Изгледа стога да се све слабија стваралачка снага широм целог царства запажа у уметности мање него у другим областима људске делатности. Као и у другим историјским епохама, уметност је ишла својим током, изражавајући блиставо и са стваралачком моћи живот око себе, а такође и мисли и осећања својих савременика. Њен главни задатак био је, наравно, да нађе подесне облике за главна начела хришћанске вере, и зато су се архитекти трудили да хришћанске цркве, или богомоље, буду што савршеније, украшене сликама, мозаицима и скулптурама.

Нова хришћанска уметност стално се удаљавала од античке уметности, иако се користила њеном техником и формама. Оне натуралистичке фигуре и суптилни орнаменти који су карактеристични за грчко-римски стил царства, и сва симболичност и импресионизам тога стила одбачени су у мучном трагању за уметничким формама које треба да отелотворе личности и симболе драге свим хришћанима. Временом су главне личности хришћанске религије и богослужења, Христос и Богородица, нашли типичан израз у облицима у којима је стара техника озарена свежим уметничким дахом и новим, дубоким религиозним осећањем. У исто време сачувано је готово све оно у чему су стари мајстори доста постигли, а временом се отишло и даље. Наилазимо, додуше, и на опадање негдашњег рафинмана и израде као и на свесну или не-

свесну тежњу ка архаизму, али ипак у свој тој уметности не осећа се близина смрти него напротив, виталност и дах новог живота.

На примењену уметност мање је утицала промена коју је у свест људи унело хришћанство, мада су цркви природно биле потребне њене услуге, па су стара техника и стари облици прилагођени потребама хришћанског богослужења у новим величанственим храмовима. Али ова уметност мање је служила цркви него двору и групици богатих људи. Покоравала се њиховом укусу који се мењао. Нова аристократија није умела да цени елеганцију старе занатске израде: храна која је њој била потребна морала је бити тежа и са више зачина. Желела је да украси, хаљине, накит и намештај одмах падну у очи и да запање оног ко их види. Такве захтеве могао је увек да задовољи Исток, а нарочито ирански Исток, који је претрпео мањи хеленистички утицај па је зато у погледу елеганције и префињености заостајао за Сиријом и Египтом. Тако су предмети примењене уметности Ирана и Средње Азије пристизали разним путевима и потискивали све конкуренте у царству. Та уметност је још једном огласила победу масивности, шаренила боја, оштрих и тврдих линија — у ствари свих оних црта које карактеришу оријенталну уметност у њеним раним фазама.

Антички свет је лагано старио, пропадао и на крају се претворио у прах и пепео, али на његовим рушевинама растао је нов живот, а нова грађевина европске цивилизације зидана је на темељима који су остали чврсти и неоштећени. То ново здање расло је камен по камен, али су њене главне линије биле одређене старом супструктуром, и многи стари камен употребљен је да служи и даље. Иако је тај свет старио, он ипак никада није умро и никад није ишчезнуо: он и даље живи у нама, као основица наше мисли, нашег става према религији, наше уметности, наших друштвених и политичких установа, па чак и наше материјалне цивилизације.

XXV

УЗРОЦИ ПРОПАДАЊА АНТИЧКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

Од књиге која се бави историјом античке цивилизације читалац има права да тражи одговор на ово питање: зашто се тако моћна и блистава цивилизација, дело многих векова које је наизглед требало да траје многе векове, постепено дегенерисала? Другим речима, зашто је креативна моћ њених твораца ослабила, а резултат тога је било да се човечанство лагано вратило примитивном и веома простом начину живота, а онда опет почело да из корена гради нову цивилизацију, оживљавајући старе установе и проучавајући старе проблеме? Био је потребан напор многих векова да би се стигло до оног нивоа на коме је човек у једном периоду живео више столећа.

На то питање дали су многе одговоре историчари, филозофи и економисти, социолози, физиолози и теолози. На овом месту се не би могле разматрати све методе које су предлагане за решавање тог проблема. Али једно ћу рећи: већина тих објашњења узима у обзир само један од симптома који најављују стално опадање културног стваралаштва и проглашавају да је то узрок опште пропасти. Допустићу себи да, не улазећи у полемичке расправе, укажем на оно решење тог вековног проблема које сматрам највероватнијим.

Шта подразумевамо под „пропадањем" античке цивилизације? Шта се крије у корену тог сталног преокрета цивилизованог човека ка примитивном стању варваризма? Где год примећујемо тај процес, запажамо и психолошке промене у оним друштвеним слојевима који су до тада стварали културу. Њихова стваралачка моћ и стваралачка енергија пресушују; људи постају уморни, не интересују се више за стварање и

престају да га цене. Разочарани су; њихов живот више не представља напор који тежи креативном идеалу за добро човечанства. Њихов дух обузет је или материјалним интересима или идеалима који нису везани за овоземаљски живот и који се остварују негде другде. У овом последњем случају центар привлачења помера се са земље на небо, или у загробни живот.

Тај процес се доста често понављао у античкој историји. Али најпростија и најјаснија су ова два примера — опадање грчке цивилизације у позном хеленистичком добу, и Римско Царство. Историји Истока су познати падови великих цивилизација. Али ту је узрок пада углавном био спољни, као на пример победа туђинца. Тако су Касити победили Вавилонију, а Хикси завладали Египтом; Персијанци су разорили Асирију; Хетитско царство су срушили Трачани, а фригијску краљевину Кимеријци. Често се, додуше, дешавало да је пад био привремен и да је долазило до брзог опоравка, као у Египту, на пример. Затим, преношење цивилизације карактеристично је за Исток уопште. Асирци наслеђују културу Вавилонаца, а она после прелази Персијанцима, а од њих Партима и династији Сасанида; то иде и даље непрекидно све до наших дана. Постоје, истина, дужи или краћи прекиди, али тај ток никад није био сасвим и коначно прекинут. Можда је оријентална култура стабилнија зато што она у стваралачком напону никад није досегла врхове до којих су се успели грчки и римски гениј. На Истоку никад не примећујемо ону општу и трајну промену духовног става која је карактеристична за Запад. Разлог је можда у томе што је источњачка култура почивала на сасвим одређеном гледању на религију које је надживело све промене у условима живота и спасла људе од пасивности до које доводи очајање.

Али историја западне културе је друкчија. Она је припадала малим одвојеним групама, малим друштвеним и политичким јединицама, које су се удруживале да створе град-државу, а у тим градовима-државама култура је још увек била нешто индивидуално, ограничено на мали број изабраних. Рођена је у борби — борби с непријатељем туђинцем, или у самој држави, у одбрану извесних идеала. Сврха рата против туђинаца била је политичка независност; сукобе у држави подстицала је жеља за бољим, савршенијим и праведнијим условима живота, мада је сваки човек, без сумње, имао своју представу о „правди". Вера у то да је човек свемогућ, вера у његов разум и у способност тог разума да реши све проблеме — било практичне или строго философске и научне — та вера надахњивала је најбоље умове и омогућила им да поставе темеље оног што данас називамо научним ставом. Уз то је дошла и чудесна уметничка обдареност која је тим људима омогућила да своје идеје заодену видљивим облицима и да створе ремек-дела у области књижевности и ликовних уметности.

У раној историји грчких градова-држава та култура, коју је створила једна мањина, била је својина свих грађана па се чак протезала на све становнике града, не искључујући ни робове. Али економски развој довео је временом до изразитих разлика у друштву и поделио становнике грчких градова на две стално супротстављене групе — на „боље" и „горе", што углавном значи на богате и сиромашне. Тако је култура постепено постала ограничена на оне који је стварају и на сталеж коме они припадају: она је, дакле, постала искључиво култура аристократије.

Када је после смрти Александра Великог култура грчких градова-држава победила оријенталну и заузела њено место, када су становници старих и нових градова-држава постали владајућа класа на Истоку, грчка цивилизација је процветала бујније него икад раније, јер је креативна делатност грчке интелектуалне аристократије сада услед тог ширења имала далеко веће поље рада у многим градовима. Али та култура је још била ограничена на мали број изабраних; то важи нарочито за Исток где народне масе нису никада сасвим прихватиле систем који им је био туђ и неразумљив. У Грчкој, међутим, класни рат вођен је са све већом жестином и то је, поред грчке тежње ка сепаратизму, био разлог што полиси опште узев нису имали успеха у борби с монарсима који су наследили Александрову власт. Али они се ипак никад нису потпуно покорили хеленистичкој аутократији и, што је време више пролазило, све већи број грчких градова уживао је потпуну или делимичну независност.

Грчки полиси коначно су изгубили слободу кад је Рим покорио Грчку, а пре те победе у земљи је дуго владала политичка и друштвена анархија. Упркос својој вишој култури и изванредним интелектуалним и уметничким успесима, Грчка је постала роб људи које је сматрала варварима. У хаосу који је претходио римској победи и апатији после ње, највише су патили најбољи људи, управо они који су још одржавали у

животу идеале грчке слободе. У таквим људима је, више но у свим другим, дошло до оне промене духовног става о којој сам малочас говорио. Изгубили су поверење у разум; њихови идеали били су срозани у блато и они су или утонули у баруштину грубог материјализма или су спасење тражили у мистичним религијама.

Али њихови наследници појавили су се на Западу; то су били људи с истим идеалима и интелектуалним уверењима и над којима су власт имале исте политичке установе. Грчку град-државу заменио је италски град, и Рим, глава савеза између тих градова. Римска аристократија прихватила је бакљу цивилизације из Грчке, и мисију Грчке наставила је идући истим правцем, додајући јој временом неке своје специфичне националне карактеристике. Но Рим је био нешто више од града-државе: то је био град који је владао царством, а на сваког грађанина долазиле су стотине поданика. У самом Риму, аристократија која је створила нову италску цивилизацију морала је да издржи исте оне сукобе који су у Грчкој раније довели до поделе. Међутим, до год се Рим борио за примат у античком свету, подела друштва на класе остала је у позадини или бар није изазивала крвопролиће. Али чим је постао господар света, власт „најбољих", оптимата или аристократије, угрозили су грађани у чијем се борбеном покличу садржао захтев за бољом и праведнијом расподелом добара, за већом демократијом у начину управљања државом. Тај крвави сукоб трајао је осамдесет година и аристократија је из њега изишла поражена и деморалисана. На њено место ступила је италска средња класа; сада је била њена дужност да високо носи стег цивилизације.

Средња класа скупо је платила своју победу. Иако су муниципално уређење и слобода грађана били сачувани бар наизглед и за неко време, ипак се нова суперструктура, у виду царске власти, наднела над државом. Испоставило се да се слобода — не само политичка него она слобода мишљења и стварања која је, по мишљењу најплеменитијих духова, имала највећу цену — стално смањивала, и да се чак и сама концепција слободе срозавала све док није пала дотле да значи добровољно покоравање свих једном човеку, па макар то био и принцепс. Но чак и ту и такву слободу имали су само они који су поседовали назив римских грађана: милионима људи разбацаних по целом царству чак и тај привид повластице био је ускраћен.

Стварање царства дало је нов подстрек креативности. Али, као што сам већ рекао у глави XV, том напретку недостајали су ентузијазам и снага којим су се одликовала дела грчких градова па чак и оних у републиканском Риму. Ово стварање од самог почетка носи печат замора и разочарања, печат карактеристичан за постреволуционарно доба; касније, у спокојној атмосфери мира, реда и просперитета овај стваралачки дух све више бледи и губи се. С изузетком сенаторских кућа које су цареви прогонили и истребљивали, више класе друштва живеле су спокојним и угодним животом. Под царевим окриљем нису морале да се брину за сутрашњицу. Рим није имао супарника, ни римска цивилизација такмаца. Опште мишљење је било да су Рим, његова цивилизација и политички систем бесмртни. Није било никога с ким би се требало борити и ничега за што би се требало борити. Сам владар говорио је народу да треба да живи у миру, а не у сукобима. Шта је још требало тражити кад је све већ ту, нађено? Осим тога, трагање је опасно и може донети непријатности ономе који тражи.

У тој атмосфери тромости и задовољства идеали повлашћених класа, нарочито градске средње класе, постали су уживање, богаћење и стицање, за себе и своју породицу, материјалних предности цивилизације. Људи су постали себични и мислили су само на доколицу и забаву. У ери такве стерилности и стагнације најпаметнији људи постали су незадовољни животом налазећи му многе мане, а кад би увидели да то ничему не води, губили су поверење у моћ разума — разума који их је у свему разочарао, а у исто то време је царска власт и цензура све више јачала. Креативност је опала, а у науци се само понављало оно што је већ било познато. Уџбеник је заузео место истраживања. Нових открића није било у уметности; чули су се само одјеци прошлости, савршени по форми, али празни по значењу. Исто тако су перо, длето и кичица стварали веома пикантна дела која су дух могла да привуку и забаве, али не и да га уздигну и надахну.

Они који су одбијали да се с тим помире нашли су уточиште у религији. Ту су, размишљајући о богу и општећи с невидљивим светом, покушавали да се ослободе ништавности стварног живота. Неспособни да раде за друге или да се боре за било какав узвишени циљ, повукли су се сасвим у себе: идеал им је постао самоусавршавање и сталан развој њиховог моралног и духовног бића. Иза блиставе спољашњости Римског Царства откривамо недостатак стваралачке моћи,

па чак и презир према њој; запажамо умор и равнодушност који су нагризали не само културу државе, него и њен политички систем, војну снагу и економски прогрес. Један симптом те равнодушности је самоубиство расе — одбијање да се продужује врста. Више класе попуњаване су споља, а не из сопственог крила, и угасиле су се пре него што су стигле следећим нараштајима да предају своје културно наслеђе.

Али тај пријатни и културни живот нису, разуме се, уживали сви поданици царства. Култура је била ограничена на мањину — на имућну грађанску класу. Истина је да је та класа постала далеко бројнија у то време: нови градови ницали су на све стране — међу Келтима, Иберима, Илирима, Трачанима и Берберима, на Западу, а на Истоку — по брдима и долинама Мале Азије и Сирије, као и у равницама Арабије. Али на тај бројни пораст треба гледати у контексту с другим чињеницама. Градски пролетаријат који се састојао од робова и ослобођеника бројно је растао исто тако брзо ако не и брже, а такође и сеоско становништво. Ниједна од ових класа није имала доколице нити је уживала у просперитету оних који су по друштвеном положају били изнад њих: њима је пао у део рад и нешто слично просјачењу. Градска култура није била намењена њима, а они су били срећни ако су могли да дохвате коју мрвицу. Тако су импотенција и доколица владајуће класе довели до нове социјалне и економске кризе у царству. Они цареви који су имали најоштрије око били су свесни опасности, али владару је било тешко па чак и опасно по њега да више класе пробуди из њихове апатије. С друге стране, тврдоглав иако пасиван отпор тих класа готово је сасвим искључивао могућност да се масе слободно уздигну до виших положаја.

Развој тих душевних стања — апатије богатих и незадовољства сиромашних — био је у почетку спор и прикривен. Али онда је одједном букнуо у часу кад је царство било принуђено да се, после безмало два века мира и спокојства, брани од спољних непријатеља. То време захтевало је много ентузијазма, али богати се нису могли тргнути из своје равнодушности, док су сиромашни, видећи њихову беспомоћност и слабост, а лишени удела у њиховом доконом и индолентном задовољству, били пуни мржње и зависти. Свесни те унутрашње болести у држави, владари су покушавали да присиле поданике да бране царство и његову цивилизацију. Рука власти подједнако тешко је падала на велике и мале. Да би спасла

царство, држава је почела да тлачи и упропашћује народ, понижавајући горде, али не уздижући понижене. То је у трећем веку довело до социјалне и политичке катастрофе у којој је држава, ослањајући се на војску, или, другим речима, на ниже слојеве друштва, поразила више, понизила их и довела до просјачког штапа. То је задало смртоносан ударац градској цивилизацији античког света.

Од тог ударца антички свет се никад није опоравио. Креативне снаге аристократије непоправљиво су подривене. Тромо и спокојно задовољство прва два века повукло се пред апатијом и сенилношћу, пред равнодушношћу и очајањем. Напаћени људи тражили су ослобођење, не у овом животу, него у оном после њега: надали су се срећи и одмору после смрти. Ни најнижи слојеви у царству нису ништа добили својом победом: њих је чекало само ропство и финансијска пропаст. И они су, после ужаса трећег века, нашли уточиште у религији и наду у срећу у загробном животу. Царство је у том стању немоћи проживело своје последње дане, упрошћујући свој живот све више, а тражећи од њега све мање. Држава, ослоњена на остатке своје некадашње величине, живела је још дотле док су њена култура и организација биле изнад непријатељских; кад је те супериорности нестало, нови господари завладали су оним што је дотад већ постало бескрван и исцрпен организам. Она креативна моћ која се још одржала окренула се од овог света и његових захтева богу, изучавајући како да га најбоље упозна и како да се с њим уједини.

Тако се ни овде, у случају Римског Царства, стално опадање цивилизације не може тражити у физичкој дегенерацији, или срозавању виших раса услед мешања с робовима, нити пак у политичким и економским условима, него пре у промени духовног става људи. Ту промену проузроковало је низ околности које су довеле до специфичних услова живота у Римском Царству. Тај процес био је исти као у Грчкој. Једна од тих околности, и то веома важна, била је аристократска и искључива природа античке цивилизације. Духовна реакција и друштвена подела, заједно, лишиле су антички свет способности да сачува своју цивилизацију, да је одбрани од унутрашњег распадања и од варварске најезде споља.

ADDENDA

Ова књига М. Ростовцева сачувала је своју вредност и није застарела услед нових открића и резултата истраживачког рада. Извесна открића и истраживања уродила су ипак новим плодом. Најважније новине набројане су овде:

Стр. 225. Нова открића показују да је преисторијска Италија била далеко сложенија од оне једноставне шеме померања индоевропских народа која је наведена у овом делу. Види M. Pallotino, *The Etruscans* (Етрурци). Енглески превод у Пеликановом џепном издању, 1955; E. Pulgram, *The Tongues of Italy* (Језици Италије), Harvard University Press, 1959.

Стр. 233. Људи су живели на римским бреговима већ у бронзано доба (средином другог миленија пре нове ере). Новијим ископавањима доказано је да је на оба врха Палатинског брега било колиба (истог оног типа коме припадају и погребне урне у облику колибе) већ на почетку гвозденог доба, то јест отприлике у осмом веку пре нове ере. Гробови нађени испод Форума, на Есквилину и на Квиринали потичу из истог раздобља. С друге стране, Капитол је настањен око 600. године пре нове ере, а будући Форум поплочан је први пут око 575. Према томе, археолошки налази потврђују предање по коме је „Ромулово" насеље на Палатину основано 753. године пре нове ере. Али свако даље тумачење археолошких података и њихово доводење у везу са раном историјом Рима веома је тешко, а о проблемима из те области воде се жучне полемике. Види Gjerstad, *Early Rome* (Рани Рим), томови I—III, 1953. и д., у раду; R. Bloch, *The Origins of Rome* (Постанак Рима), 1960; A. Boethius, *The Golden House of Nero* (Неронова златна кућа), University of Michigan Press, 1960, стр. 3 и д. и 186; осим тога популарне приказе: S. M. Puglisi, *Huts on the Palatine Hill* (Колибе на Палатинском брду), *Antiquity* XXIV, 1950, стр. 119—121; E. Gjerstad, *Stratigraphic Excavations in the Forum Romanum* (Стратиграфска ископавања римског Форума), *Antiquity* XXVI, 1952, стр. 60 и д.

Стр. 246. Неоснована је хипотеза да је Квирин био сабински бог. Види G. Dumézil, *L' héritage indo-européen à Rome* (Индоевропско наслеђе у Риму), 1949, стр. 87. и д.

Стр. 291. Само се за директне потомке конзула (или диктатора, или цензора) у Цицероново време сматрало да припадају племству, то јест, најбољим породицама у Риму. Види H. H. Scullard, *Roman Politics* (Политика Рима), Лондон, 1951. стр. 9.

Стр. 291—292. Односи између трибa и центурија представљају веома сложен проблем који је у овом тексту неоправдано упрошћен. Види H. Hill, *The Roman Middle Class in the Republican Period* (Римска средња класа у време републике), 1952, стр. 38. и д.; E. S. Stavely, *The Constitution of the Roman Republic* (Уређење римске републике), *Historia* V, 1956, стр. 112. и д.

Стр. 317. Прекобројних триба вероватно није никада ни било. Италици су на крају били распоређени у старе трибе. Види L. R. Taylor, *The Voting Districts of the Roman Republic* (Гласачки округи римске републике), Papers and Monographs of the American Academy in Rome, вол. XX, Рим 1960, стр. 101. и д.

Стр. 358. Према постојећим подацима не може се са сигурношћу тврдити да је Атик имао издавачко предузеће. Види G. Pasquali, *Storia della tradizione*, (Историја традиције) 1934, стр. 399.

Стр. 369. О Августовом положају у односу на државно уређење види преглед новијих мишљења у немачком часопису *Historia* I, 1950, стр. 408. и д., међу којима се налази и један чланак G. E. F. Chilvera.

Стр. 369. и 394. Један недавно откривени натпис (Табула Хебана) показује да је бар до 19. год. нове ере народ бирао конзуле и преторе, али при том је народ могао само да прихвати или одбаци званичне кандидате које би претходно изабрао одбор састављен од сенатора и витеза. Тај сложени систем избора установио је Август. Види J. H. Oliver и R. E. A. Palmer, *Text of the Tabula Hebana* (Текст Табуле Хебане), *American Journal of Philology* LXXV, 1956, стр. 225. и д.

Стр. 399. Калигула је захтевао почасти које се указују боговима, али се сам није прогласио за „Господара и бога".

Стр. 448. Новим открићима утврђено је да је Диоклецијанова тарифа важила и на Западу. Види T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome* (Економски приказ Старог Рима), св. V, 1941, стр. 305. и д., W. L. Westerman, *The Age of Diocletian* (Диоклецијаново доба), The Metropolitan Museum, Њујорк, 1953, стр. 29.

Стр. 488. Хетитску државу нису уништили Трачани него „Народи с мора". Види O. R. Gurney, *The Hittites*, (Хетити), Пеликаново оригинално цепно издање, 1961.

Elias J. Bickerman
професор историје старога века
Columbia University, маја 1962.

ХРОНОЛОШКА ТАБЕЛА

ГРЧКА

Сви датуми пре 776. године пре н. е. хипотетични су и приближни, са могућном грешком од 100—200 година (пре 2.000. године пре н. е.) и 50—100 година (после наведеног датума).

Најстарија насеља у грчком свету	?
Појава грнчарства	6. миленијум
Најраније пољопривредно насеље у грчким земљама којем је могућно одредити време постанка (Кирокитија на Кипру)	око 5600.
Прве насеобине у Атини и Троји	око 3000.
Бронзано доба	око 2500.
Прве палате на Криту	око 2000.
„Круг гробова" у Микени	XVIII—XVII век
Процват Крита	око 1600—1400.
Линеарно Б писмо	око 1450.
Пропаст Кнососа	око 1400.
Превласт Микене	око 1400—1200.
„Хомерска" Троја	око 1275—1225.
Пропаст Микене	око 1100.
Колонизација Мале Азије	X—IX века
Грчка колонизација	VII; VI век
Уједињење Атике	VIII век
Прве Олимпијске игре	776.
Почетак листе спартанских ефора	754.
Почетак листе атинских архоната	683.
Најстарији ковани новац	VII век
Друштвене револуције у Грчкој (доба тирана)	око 650—500.
Солон изабран за архонта	595.
Тиран Писистрат	561.
Писистратов повратак на власт	540.
Писистратова смрт	528.
Персијанци освајају Малу Азију	546.
Хипија и Хипарх	528—510.
Први Дариј ев поход у Европу	512.
Клистенова реформа	508.
Јонски устанак	499.
Мардонијев поход	492.
Маратон	490.

Артемисиј, Термопили, Саламина	480.
Платеја	479.
Делски савез	478.
Еуримедонт	468.
Кимон прогнан остракизмом	450.
Атински поход у Египат	459.
Неуспех египатског похода	457.
Благајна Атинског поморског савеза пренета у Атину	454.
Кимонова смрт	450.
Мир са Персијом	448.
Тридесетогодишњи мир између Атине и Спарте	446.
Пелопонески рат, прва фаза	431—21.
Никијин мир	421.
Атински поход на Сицилију	415.
Спартанци заузимају Декелеју	413.
Битка код Аргинуских острва	406.
Битка код Егоспотама	405.
Дионисије, тиранин Сиракушки	405.
Предаја Атине	404.
Киров поход	401.
Агесилај у Азији	396.
Анталкидин мир	387.
Други Атински поморски савез	378.
Битка код Леуктре	371.
Филип Македонски	359—36.
Битка код Херонеје	338.
Александар Велики	336—23.
Александров поход у Азију. Граник	334.
Битка код Иса	333.
Битка код Гаугамеле	331.
Даријева погибија	330.
Распарчавање Александровог царства	311.
Дијадоси се проглашавају краљевима	306.
Битка код Ипса	301.
Птолемејевићи у Египту	323—30.
Селеукиди у Сирији	312 (301)—63
Антигониди у Македонији	283—148.
Келтска најезда	279—78.
Оснивање пергамске краљевине	263.
Аталиди у Пергаму	263—133.
Бактрија постаје независна	око 250.
Оснивање краљевине Партије	248.
Реформа Агиса IV у Спарти	245.
Клеоменова реформа	235—219.
Пад Спарте. Битка код Селасије	221.
Битка код Киноскефале	197.
Битка код Пидне	168.
Разарање Коринта	146.

РИМ

	Пре н. е.
Гвоздено доба у Италији. Култура Виланова	1000.
Етрурци у Италији	VIII век
Хипотетична година оснивања Картагине	814.
Грчка колонизација јужне Италије и Сицилије	VIII и VII век
Хипотетична година оснивања Рима	753.
Ширење Етрураца у Лацију	VII век
Ширење Етрураца у Кампанији и северној Италији	VI век
Битка код Алалије. Победа Етрураца над Грцима	538.
Престанак етрурске власти у Риму	508.
Прва поморска победа Грка над Етрурцима. Битка код Куме	474.
Кодификација закона у Риму	око 450.
Канулејев закон — *Lex Canuleia*	437.
Освајање Веје	392.
Гали заузимају Рим	око 390.
Латински рат	338.
Савез Рима и Капуе	334.
Самнитски рат	325—304.
Рат са Самнитима, Етрурцима и Галима	298—290.
Битка код Сентина	295.
Хортензијев закон. *Lex Hortensia*. Секесија плебејаца	287.
Рат са Тарентом и Пиром	281—272.
Први пунски рат	264—241.
Римска експедиција у Африку	256—255.
Први илирски рат	229—228.
Други илирски рат	220—219.
Други пунски рат	218—201.
Битка код Кане	216.
Први македонски рат	215.
Освајање Сиракузе	212.
Освајање Капуе	211.
Битка код Метаура	207.
Битка код Заме	202.
Други македонски рат	200—196.
Битка код Киноскефала	197.
Рат с Антиохом Великим	192—189.
Трећи македонски рат	171—167.
Битка код Пидне	168.

	Пре н. е.
Трећи пунски рат	149—146.
Четврти македонски рат	149—148.
Разарање Коринта и Картагине	146.
Нумантински рат	143—133.
Устанак робова на Сицилији	136—132.
Рим наслеђује пергамску краљевину	133.
Трибунат Тиберија Граха	133.
Трибунат Гаја Граха	123—122.
Југуртин рат	111—105.
Маријеви конзулати	107—110.
Трибунат Ливија Друза	91.
Такозвани „Савезнички рат"	90—88.
Први рат са Митридатом	89—85.
Сулин повратак у Италију	83.
Сулина диктатура	82—79.
Други рат с Митридатом	74—79.
Устанак робова у Италији	73—71.
Први конзулат Помпеја и Краса	70.
Цицеронов конзулат. Катилинина завера	63.
Такозвани „Први тријумвират"	60.
Цезарова победа у Галији	58—51.
Рат између Цезара и сената	49—46.
Битка код Фарсале. Помпејева смрт	48.
Битка код Тапса	46.
Битка код Мунде	45.
Цезарово убиство	44.
Други тријумвират	43.
Битка код Филипа	42.
Битка код Акција	31.
Августа	27. пре н. е. — 14. н. е.
Август као принцепс	17 н. е.

	Нова ера
Устанак у Панонији	6—9.
Арминије	9.
Тиберије	14—37.
Калигула	37—41.
Клаудије	41—57.
Нерон	57—68.
Галба	68—69.
Отон и Вителије	69.
Веспазијан	69—79.
Разорење Јерусалима	70.
Тит	79—81.
Помпеја и Херкуланум затрпани лавом с Везува	79.
Домицијан	81—96.
Нерва	96—98.

	Нова ера
Трајан	98—117.
Први рат са Дакијом	101—102.
Други рат са Дакијом	105—106.
Рат са Партијом	114—117.
Хадријан	117—138.
Антонин Пије	138—161.
Марко Аурелије	161—180.
Рат са Партијом	161—166.
Велика куга	166.
Први рат на Дунаву	167—175.
Побуна Авидија Касија	175.
Други рат на Дунаву	177—180.
Комод (од 172. влада заједно са М. Аурелијем)	180—192.
Пертинакс и *Дидије Јулијан*	193.
Грађански рат: Септимије Север, Песценије Нигер, Клодије Албин	193—197.
Септимије Север	193—211.
Песценијев пораз	194.
Рат са Партијом	195—196.
Албинов пораз	197.
Други рат са Партијом	197—199.
Рат у Британији	208.
Каракала (сувладар с Гетом 211—212)	211—217.
Constitutio Antoniniana	212.
Рат са Партијом	214.
Макрин	217—218.
Елагабал	218—222.
Александар Север	222—235.
Краљевина Сасанида у Персији	227.
Рат с Персијом	230—233.
Рат на Рајни	234.
Максимин	235—238.
Гордијан III	238—244.
Филип Арапин	243—249.
Деције	249—251.
Валеријан	253—258.
Галијен	253—268.
Клаудије Готски	268—270.
Аурелијан	270—275.
Тацит	275—276.
Проб	276—282.
Кар	282—283.
Карин	283—285.
Диоклецијан (286—305. влада заједно с Максимијаном)	287—305.
Константин	327—337.

РЕГИСТАР

РЕГИСТАР

Авентин, 247
Авидије Касије, 415
Август, 29
Агатокле, 143, 253, 263, 264
Агесилај, 140, 176
Агијади, 60
Агис, 182
Агис IV, 197
Агригент, 53
Агрипа, 392, 395; Пантеон, 392
Агрипина, 397, 399
Аелеги, 30
Азија, 31
Аикофрон, 206
Академија, 211
Акарнанци, 56
Аква Сексти, 314
Аквилеја, 414
Аквитанија, 382
Аквитанци, 334
Акрагант, 90
Акропољ, 30, 88, 121, 122
Аксиос, 155
Акциј, 351
Акције, 298
Ал Мина, 50
Алалије, 230
Алба, 233
Алба Лонга, 234
Алемани, 453
Александар, 159, 160, 161, 162, 173, 174, 177, 178, 197, 211
Александар Велики, 28
Александар епирски краљ, 250, 253
Александар македонски краљ, 99, 168
Александрија, 178, 179, 188, 189, 190, 210, 337, 352, 426, 437, 481
Алексијан, 452
Алезија, 334
Алијат, 92
Алимент Цинције, 222
Алкеј са Лезбоса, 85
Алкибијад, 117, 118, 119, 124, 173
Алкмеониде, 73
Алпи, 269
Амазонке, 123
Амбраксија, 53
Амброзије, 484
Амијан Марцелин, 483
Аминта, 155, 156
Амисос, 54
Амфипољ, 116, 134, 155
Анадолија, 49
Анадолци, 203
Анаксагора, 126, 127
Анаксимандар, 84, 85
Анаксимен, 84
Андроник Ливије, 298
Андротион, 169
Анакреонт са Теоса, 85
Андриск, 281
Аннона, 472
Анталкида, 141
Антигон Досон, 180, 182, 183, 198
Антигон Гонат, 180, 197
Антигон звани једнооки, 177
Антигониди, 178
Антиној, 427
Антинопољ, 426
Антиох III, 274, 275, 276, 277
Антиох IV, 201
Антиохија, 481, 484
Антиохија на Оронту, 190
Антипата, 177
Антистен, 167
Антифонт, 131
Антонини, 412, 415, 441, 456
Антоније, 314, 345, 346, 347, 348, 350, 351, 352, 355
Антоније Луције, 349
Антоније Марко, 327, 342
Антоније Пије, 411
Антулије Квинт, 309
Анциј, 232, 242
Апел, 164, 171
Апенинско полуострво, 223
Аполон, 47, 78, 86, 87, 300, 388, 389
Аполонов храм у Делфима, 81, 82, 88
Аполонов храм на Делосу, 81, 82
Аполонов храм у Дидими, 81
Аполонов храм на Палатину, 389
Аполонија, 54, 268, 271, 337
Аполоније из Перге, 213
Аполоније из Тијане, 409
Апулија, 224, 249, 253, 270, 295
Арабија, 173, 179, 413

Арат, 207
Аравзиона, 313
Аргинуска острва, 119
Аргилида, 37, 62, 82
Аргос, 32, 40, 57, 62, 82, 151
Ардис, 92
Арес, 78
Арецић, 360
Аријадна, 211
Аријевци, 27
Аристара са Самоса, 213
Аристид, 105, 416
Аристип из Кирене, 167
Аристогејтон, 73
„аристократија", 56
Аристоник, 284
Аристотел, 29, 143, 146, 167, 168, 296, 299
Аристофан, 129, 131, 132, 145
Аркадија, 108
Аркадије, 62
Аркађани, 56
Арминије, 384, 402
Арморикanци, 334
Арсакиди, 453
Артаксеркс, 139
Артаксеркс Ох, 152, 158, 160
Артемида, 47, 474
Артемидин храм у Ефесу, 88
Архелај, 154, 156
Архелај из Пријене, 202
Архидам, 253
Архилах са Пара, 85
Архимед, 271
Архипелаг, 31
Ас, 209
Асирија, 26, 91, 414, 488
Асклепијево светилиште, 122
Аскул, 303
Аспазија, 124
Атал I, 181, 276
Атал III, 283
Атанасије из Александрије, 484
Атика, 37, 39, 41, 51, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 82, 86, 98, 99, 100
Атилија, 256
Атина, 30, 32, 37, 40, 52, 57, 58, 64, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 82, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 115, 116, 118, 119, 121, 124, 125, 126, 139, 151, 157, 159, 160, 180, 182, 183, 189, 274, 280, 300
Атина богиња, 87, 123
Атина Ника, 122
Атина Партхенос, 123
Атина у Партенону, 136
Атина Полиас, 123
Атина Промахос, 123
Атинин храм на Акропољу, 82
Атинин храм у Тегеји, 171
Атињани, 73, 98
Аугуст, 369, 370, 371, 372, 374, 375-384, 395
Августин, 484
Аурелијан, 454, 468
Аурелије Марко, 411, 414, 415, 452, 470,
Аусоније, 483
Африка, 100, 101, 266, 269, 283, 312
Афродита, 78, 86; Праксителова, 171
ахајски савез, 268, 274, 279, 280, 281
Ахајци, 31, 37, 281
ахајска група (еолски и аркадијски), 39
ахајска цивилизација, 37
Ахеја, 31
Ахејски савез, 183, 185, 197, 198
Ахенобарб Л. Домиције, 383, 397
Ахијава, 31
Ацилије Гај, 222

Бактрија, 182, 184
Бал, 472
Балканско полуострво, 26, 27, 30, 54, 72 93, 94, 102
Бах, 300
Белги, 334
Белгија, 382
Беневент тријумфални лук, 415
Беотија, 32, 37, 39, 40, 41, 51, 58, 64, 65, 72, 82, 96, 98, 99, 100, 107, 108, 142, 157, 159, 197
Берозус, 208
Бербери, 263, 267
Бетика, 382, 421
Бибул, 333
Византион, 478
Бион из Олбије, 205
Битинија, 180, 184, 280, 281, 327; с Понтом, 332, 339
Блиски исток, 26
Богородица, 485
Бојребист, 340
Бононија, 239
Боспорска краљевина, 183, 184, 154, 190
Босфор, 45, 50, 51, 54, 72
Британија, 333, 445, 452
Британик, 400
Брундизиј, 349
Брутиј, 253
Брутијци, 254
Брут Децим, 339, 345, 346, 347, 348
Брут Марко, 339, 345, 346
Буг, 51
Бур, 400

Вавилон, 173, 190, 210, 414
Вавилонија, 26, 27, 31, 32, 36, 92, 133, 161, 485
Валерије Максимилијан, 461
Валеријан, 453, 476
Ван, 49
Вар Л. Квинтилије, 384

Варије Авит Басијан, 452
Варон М. Теренције, 359, 363
Вејн, 242
Велика Богиња, 34, 36, 46, 203, 301, 472, 473, 474
Венера Прародитељка-храм, 389
Венера Родитељка-храм, 391
Венерин храм на Форуму, 416
Вентрис Мајкл, 31
Вер, 330
Вер Луције, 415
Вергилије, 361, 387, 390, 392, 393
Вергилије Руф, 401
Верцела, 314
Верцингеторикс, 334
Веспазијан Тит Флавије, 401, 403, 408
Веста, 246, 383
Византијско царство, 27
Византион, 54, 109, 183, 190, 273; Константинопоље, 481
Виндекс, 450
Виријат, 282
Вителије, 401
Волсци, 232, 241, 242, 245, 249, 250

Галати, види Келти, 180, 181, 280
Галатија, 184, 281, 384
Гадес, 268
Гај, 384, 395
Галба, 401
Гали, 242, 243, 249, 250, 251, 252, 268, 269, 314, 418
Галија, 53, 107, 149, 267, 269, 312, 334, 335, 345, 376, 382, 453, 454; Нарбонска, 313, 343, 345, 382, 421; Трансалпинска, 333; Цисалпинска, 325, 333, 343
Галијен, 453
Гаугамела, 162
Гела, 53, 90, 101
Гелон, 101
Геније (назван Јунона), 246
Германи, 313, 333, 413, 414, 415, 462, 463, 478, 480
Германик, 384, 395, 398, 402
Германија, 333, 383, 384
Гелије Гнеј, 222
Готи, 453, 454
Граник, 45, 161
Грах Гај, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 330
Грах Тиберије, 271, 303, 304, 305, 306, 310
Грегорије Назијанац, 484
Грци, 27, 35, 42, 43, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 77, 78, 79, 80, 83, 85, 91, 92, 93, 99, 100, 163, 176, 188, 191, 249, 275
грчко-римска цивилизација, 28

Дакија, 413, 415 445
Далмати, 383
Далмација, 53
Дарданели, 45, 50, 51
Дарије, 94, 95, 96, 97, 160, 162, 211
Девица са Тауриде, 474
Дедал, 83
Делос, 79, 109, 190, 280
Делски савез, 104, 105
Делфи, 40, 73, 79, 92, 137, 157, 316
Делфијско светилиште, 58
дема (општина), 39, 57
Деметра, 80, 86, 203
Деметра Велика мајка, 79
Деметрије, 180, 183
Деметрије Полиоркет, 177, 197
„демократија", 56
Демокрит из Абдере, 126
Демостен, 168, 169
Деције, 476
Дидије Јулијан, 451
Дидима, 79
Дијана, 247
Дикеарх, 209
Диоген из Синопе, 167
Диоклецијан, 448, 454, 460, 461, 462, 465, 467, 479, 484
Диоклецијанове терме у Риму, 484
Дион хрисистом, 405, 409
Дионисије, 143, 213, 249, 253
Дионисије млађи, 166
Дионисос, 80, 86, 211, 247, 300
Диоскуријада, 54
Дирахиј, 336, 337
Дискобол, 137
Дњепар, 51
Дњестар, 51, 94
Долабела, 345
Долих, 474
Домицијан, 408
Дон, 51
дорски дијалекат, 39
Дорци, 38, 39, 58, 59, 65
Дракон, 69
Друз М. Ливије, 308, 315, 376, 383, 395, 397, 399
Дунав, 51, 94

Еборацум (Јорк), 421
Ебро, 269
Еванс Артур, 30
Ега, 159
Егејска култура, 33, 38; уметност, 35, 36; цивилизација, 37
Егејско море, 26, 39, 104
Егејци, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 43, 47, 49
Егина, 53, 58, 90, 95, 96, 97, 98, 107, 108
Египат, 26, 27, 30, 31, 32, 36, 37, 38, 92, 97, 107, 133, 149, 152, 161, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 188, 190, 192, 195, 262, 274, 276, 277, 281, 331, 337, 348, 376, 426

Египћани, 49
Егоспотам, 119
Екви, 232, 241, 242, 245, 249, 251
Елагабал, 452
Елеа, 53
Елеја, 84
Елеузинске мистерије, 203
Елеусина, 79
Елида, 62, 108
Елије Гал, 384
Елиника, 124
Емеса, 452
Емилији, 256
Емпедокле из Акраганта, 126
Енеј, 222, 233
Еније из Невије, 222
Епаминонда, 142, 156
Епидамн, 268
Епиктет, 471
Епикур, 167, 387
Епир, 56, 153, 154, 155, 184, 253, 254, 279, 339, 402
Епифан, 179
Ератостен, 213
Еретрија, 58, 90, 95
Ерехтејон, 133, 149
Еритрија са Еубеје, 94
Ерос, 211
Есхил, 86, 127, 128, 132
Есхин, 158, 169
Есоп, 206
Етолија, 39
Етолски савез, 183, 185, 197, 268, 274, 276, 277
Етолци, 56, 271, 277
Етрурија, 90, 149, 224, 228, 229, 232, 236, 262, 331, 332
Етрурци, 38, 50, 53, 221, 226, 227, 230, 249, 251, 252, 263
Еубеја, 39, 52, 58, 95
Еуергет, 179
Еуклид, 213
Еумен, 279
Еумен I, 181
Еумен II, 277
Еуполид, 129
Еуримедонт, 105
ЕуриПид, 128, 145
Еуропонтида, 60
Еурота, 58, 61
Еусебије из Цезареје, 484
Еуфрат, 403
Ефес, 40, 47, 90, 190, 481
Ефијалт, 106
Ефор, 102, 170, 206

Зама, 272
Зевс, 44, 47, 86, 87, 300; Громовник, 78
Зевсов храм у Олимпији, 81, 88, 136, 137
Зевсов Пергамонски жртвеник, 209, 210
Зенобија, 454
Зенон, 167, 386

Иберци, 53, 225
Изида, 473
Иктин, 122
Илијада, 32, 37, 40, 78
Илири, 281, 339, 424, 451, 456, 472
Илирија, 155, 268, 270, 275, 340, 343
Илирик, 274, 424
Илирци, 53
Илис, 64
Имброс, 39, 141
Индија, 173
Ипс, 177
Иранци, 27, 174, 179, 480
Ис, 161
Исеј, 169
Исократ, 143, 152, 158
Истам, 53
Истамска превлака, 53
Истрија, 54
Италија, 26, 27, 37, 38, 50, 51, 53, 69, 80, 90, 107, 108, 113, 116, 149
Италијани, 27
Италици, 226, 315, 317, 319, 463

Јадранско море, 53, 268
Јан, 246, 247
Јапиги, 226
Јевреји, 188, 481
Јелена, 58
Јерменија, 180, 184, 350, 384, 403, 413
Јерусалим, 329
Јован Златоусти, 484
Јонија, 64, 65
јонски дијалекат, 39
Јонци, 39, 65, 79
Јувенал, 416
Југурта, 312, 313
Јудеја, 329, 403, 406
Јулија, 334
Јулија Домна, 452
Јулија Меса, 452
Јулијан, 483
Јулијевци, 256, 396, 441
Јунона, 300, 470, 472
Јупитер, 246, 247, 300, 470, 474
Јустинијан, 432, 485
Јустиција, 472

Кабири, 474
Кавказ, 27, 37, 54, 190
Каик, 45, 181
Калигула, 396, 399
Калимах, 207
Camolodunum (Колчестер), 421
Кампанија, 224, 231, 238, 249, 251, 270, 272, 318, 331, 333

Кампанци, 250
Кана, 270
Канулијев закон, 244
Кападокија, 180, 184
Капитол, 243, 247, 391, 470
Капуа, 230, 231, 250, 251, 270, 272, 327, 360
Кар, 454
Кара, 334
Каракала, 452, 463
Карија, 64, 164
Карин, 454
Картагина, 50, 53, 90, 100, 101, 117, 153, 184, 192, 228, 232, 238, 241, 251, 253, 254, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 272, 277, 282, 283, 286, 299, 309, 344, 423, 481
Картагињани, 53, 266
Карци, 49
Касандар, 177
Касије, 345, 346, 347, 348
Катилина Сергије, 329, 330, 331, 332
Катон Марко Порције, 222, 280, 282, 283, 297, 299, 300, 302
Катон млађи, 332
Катул, 362
Квирин, 246
Квиринал, 246
Келти (Гали), 27, 53, 206, 226, 230, 239, 281, 313, 327, 333, 339, 418, 424, 472
Келтибери, 282
Кентаури, 211
Керкида из Мегалопоља, 205
Керкинит, 54
Керчки мореуз, 147
Кефис, 64
Кизик, 54, 118, 148, 183, 190, 273
Киликија, 32, 325
Кимбри, 313, 314
Кимеријци, 488
Кимерци, 47, 91
Кимон, 105, 107, 122
Киноскефал, 276
Киносорг, 167
Кинурија, 62
Кипар, 30, 31, 37, 39, 107
Кипријан, 484
Кир, 48, 92, 119, 139
Кир млађи, 148
Кирена, 184, 346
Китера, 116
Клаудије Апије, 301, 304, 305, 397, 399, 402, 403
Клаудије готски, 454
Клаудије Квадригарије, 222
Клаудије Клаудијан, 483
Клаудијев закон, 295
Клаудијевци, 396, 441
Клаудији, 242
Клеомен, 182, 198
Клеон, 116
Клеоним из Спарте, 253
Клеопатра, 159, 337, 342, 348, 350, 351, 352
Клистен, 73, 74, 75, 104
Клодије, 333
Клодије Албин, 451
Книд, 171
Кносос, 31, 32, 35, 36
Колосеум, 405
Колумела, 449
Комод, 412, 415, 450
Константин, 468, 478
Константинов Тријумфални лук, 484
Константинопољ, 478
Корзика, 267, 285
Коринт, 30, 40, 52, 53, 58, 62, 65, 69, 81, 89, 90, 107, 108, 113, 114, 119, 159, 160, 281, 344
Коринтски залив, 64, 115
Коринтска превлака, 57, 64, 98, 99
Коринтски савез, 197
Коркира, 113, 114, 151
Корнелији, 256, 322
Короман види Дарије, 160
Корунканиј, 256
Косити, 488
Коумеја, 142
Крас М. Лициније, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 382
Кратет из Тебе, 205
Кратин, 129
Крез, 92
Крим, 54, 109, 147, 343, 402
Крит, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 51, 58, 325, 346
Критија, 119
Критска култура, 33
Крићани, 32, 34, 36, 41
Кротон, 53, 80, 90
Ксантип, 266
Ксенофан, 84
Ксенофон, 131, 132
Ксенофонт, 139, 143, 170
Ксеркс, 97, 98, 99
Ктесифон, 190
Кума, 53, 230

Лавиниј, 233
Лаерт, 42
Лакедемон, 58, 62
Лакедемонски савез, 119
Лаконија, 58, 59
Лаконски залив, 58
Лактанције, 463, 484
Лампсак, 148
Лаокон, 211
Лапити, 123
Ларић, 472
Лариса, 40
Латини, 153, 226, 230, 234, 241, 246, 247, 250, 252, 264, 307
Лауријски рудници, 97, 125

Лаћи, 224, 232, 234, 238, 241, 245, 270, 294
Лезбос, 48, 84, 90, 109
Лемнос, 39, 141
Леонид, 197
Леонида, 98
Лепид, 325, 345, 346, 347, 348, 349
Лерна, 30
Леукип из Милета, 126
Леукопетра на Истму, 281
Леуктра, 142
Либаније из Антиохије, 483
Либер, 247
Либера, 247
Либијци, 263
Ливија, 395, 398
Ливије Тит, 390
Лигуријски залив, 224
Лигурци, 53, 225
Лидија, 47, 48, 49, 50, 65, 91, 92
Ликија, 32, 91
Ликург, 58
„линеарно Б", 31
Лис, 271
Лисандар, 119, 140, 176
Лисија, 169
Лисимах, 181, 211
Лисимах генерал, 177
Лисип, 164, 171
Лициније, 245
Лициније закони, 255, 303
Локра, Епизефирска, 53
Лолије, Марко, 383
Лугундија, 382
Лугундунум (Лион), 421
Лузитанија, 382
Лузитанци, 282
Лука, 334
Лукан, 405
Луканија, 253
Луканци, 254
Лукеркалова пећина, 391
Лукијан, 416
Лукреције, 362, 363
Лукул, 327, 328
Луције, 395
Луцилије, 362

Маври, 456
Магнезија, 277
Магнезија на Меандру, 209
Маго, 193
Македонија, 72, 73, 92, 95, 107, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 176, 177, 178, 180, 184, 186, 190, 262, 268, 270, 274, 276, 278, 279, 281, 339, 345, 346
Македонци, 174, 175, 176, 211
Макрин, 452
Максимин, 476
Мала Азија, 26, 27, 30, 31, 32, 37, 38 39, 45, 49, 50, 54, 64, 69, 78, 80, 90, 93, 94, 102, 103, 104, 133, 190, 330
Малија, 31
Мамеја, 452
Мамертинци, 264, 265
Мамилији, 256
Манет, 208
Мантинеја, 170
Манцин Гај Хостилије, 304
Маратон, 104, 122
Маратонско поље, 96
Мардоније, 95, 99, 100
Марије Гај, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 355
Маркомани, 453
Маробода, 383
Марс, 246, 389, 474
Марсово поље, 391, 433
Марс осветник храм, 389, 391
Марцел, 271, 395
Марцелово позориште, 392
Марцијал, 405
Масалија, 53
Масилија, 230, 263, 287, 312
Масиниса, 272, 282, 283
Мауританија, 289, 403
Маусол, 164
Маусолеј из Халикарнаса, 164, 171
Меандар, 45, 205
Мегара, 53, 58, 71, 72, 108, 113, 119
Мегара на Истму, 40, 65
Медија, 182
Медиоланци, 481
„медитеранска цивилизација", 27
Међани, 92
Мезија, 383
Менелај, 58
Менит из Гадаре, 205
Меркур, 472
Мерепта, 37
Месалина, 397, 399
Месана, 53, 263, 264, 265
Месапи, 253, 254
Месембрија, 54
Месенија, 57, 58, 59, 62, 142, 197
Месењани, 59
Месија, 388
Месински мореуз, 224, 254, 264
Месопотамија, 26, 30, 49, 182, 340
Метаур, 272
Мецена Гај, 392
Мида, 47
Мизен, 349
Микале, 100, 102
Микена, 31, 32, 33, 35, 37
Микенска култура, 33
Милет, 36, 40, 52, 55, 90, 94, 190, 209
Милтијад, 96, 105
Минерва, 247, 300, 470
Мирон, 136
Мисија, 284
Митра, 473, 474, 475
Митридат, I, 182
Митридат VI, 316, 319, 325, 327
Монголи, 479

Мраморно море, 45, 50, 51, 54, 104, 183
Мумије Луције, 281
Мунда, 338
Мутина, 346
Муцијан Публије Лициније Крас, 304

Набис, 198
Наксос, 39
Напуљ, 53, 249, 250, 253
Нарбон, 312
„народи с мора", 37, 38
Наукратис, 188
Наусикаја, 42
Нерва Гај Кокцеј, 409
Нерон Тиберије Клаудије, 141, 395, 396, 397, 399, 400, 403
Никандар, 207
Никеја, 481
Никија, 116, 117
Никијин мир, 116
Никомед III, 327
Никомедији, 481
Нил, 178, 179
Нисеја, 72
Нола, 230
Ноти, 118
Нубијска краљевина, 184, 192
Нуманција, 282, 283
Нумидија, 267, 289, 312
Нумиђани, 263, 267

Овидије, 387, 394
Огулнији, 256
Оденат, 454
Одисеј, 42
Одисеја, 32, 40, 78
Одриса у Тракији, 383
Октавијан Гај, 347, 348, 349, 350, 351, 355, 366, 367, 368
Октавије Гај, 343, 344, 345, 346
Олбија, 54
Олимп, 78, 86
Олимпија, 40, 57, 81, 82
Олимпијада, 160
Олтар мира, 391
Ороито, 50
Ортен, 475г
Отацилији 256
Отон, 401
Орфеј, 80
Орхоменос, 32, 37

Паис, 346
Пакувије, 298
Палатин, 233, 301, 391
Палестина, 38, 179, 339
Палмира, 190, 454
Памир, 453
Пантикапеј, 54, 147, 184, 453
Папинијан, 482
Партенон, 123, 149
Парти, 182, 334, 340, 349, 384, 413, 452, 488
Партија, 184, 340, 350
Паул, 482
Паул Емилије, 279
Паусанија, 100, 472
Педије Квинт, 347
Пела, 159
Пелазги, 30
Пелопида, 142
Пелопонез, 31, 33, 38, 39, 52, 53, 58, 64, 98, 99, 100, 103, 113, 116, 183
Пенати, 472
Пенелопа, 42
Пентеликон, 65
Пеонија, 156
Пергам, 181, 184, 190, 192, 209, 274 277, 279, 280, 281, 283, 301
Пердика, 177
Перикле, 106, 109, 114, 115, 122
Перипатетичари, 211
Перма, 155
Перперна, 326
Персеј, 278, 279, 280
Персија, 26, 48, 50, 65, 91, 92, 93, 94, 97, 101, 102, 104, 105, 107, 109, 118, 133, 139, 140, 152, 153, 158, 160, 161, 182,
Персијанци, 48, 54, 92, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 188, 211, 488
Персије, 405
Пертинакс, 451
Пертинакс М. Хелвије, 450
Перузија, 349
Песценије Нигер, 451
Петра, 190
Петроније Гај, 384, 405
Пидна, 279
Пиктор Фабије, 222
Пилос, 31, 32, 116
Пиндар, 79
Пиндар из Беотије, 85
Пир, 254, 262, 264,
Пиреј, 65, 104, 113, 124
Пиринеји, 269
Писистрат, 72, 73, 121
Пизон Гај Калпурније, 383
Писон Калпурније, 222
Питагора, 80
Питон, 79
Планк, 347
Платеја, 100, 102, 103, 104, 105
Платон, 29, 131, 132, 143, 146, 165, 166, 211, 299
Плаут, 298
Плауције, 256
Плиније млађи, 416
Плотин, 470, 483
Пникс, 124
Полибије, 220
Полибије из Мегалополиса, 299

Полигнот, 122, 136, 164
Поликлет, 136
Полимерхон, 177
Помпеј Гнеј, 326, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 336, 337
Помпеј Секст, 346, 347, 348, 349
Помпеји, 210, 230, 442
Понт, 180, 184, 281
Порције, 256
Посејдон, 78, 86
Посејдонов храм у Калаурији, 82
Посејдоније из Ампеје, 362
Постум Марко Касије Латиније, 454
Потидеја, 114
Праксител, 164, 171
Превлака, 58
Пренесте, 234, 236, 246, 250, 256, 319
Пријенат, 209
Проб, 454
Прометеј, 83
Пропилеји, 122, 123
Протагора, 131
Птолемајида, 188
Птолемеј XIV, 337
Птолемеј Сотер, 188
Птолемеј Филаделф, 210
Птоломејевићи, 178, 179, 180, 188, 190, 203
Птоломејевићи Лагиди, 177
Птоломеида, 426
Птоломеј, 177
Птоломеј Лага, 177

Равена, 481
Рамзес III, 37
Регил, 53
Регул М. Атилије, 266
Рем, 233
Реција, 402
Рим, 192, 233, 234, 240, 241, 245, 249, 250, 254, 264, 332, 490, 491
Римљани, 180, 182, 266, 275
Римско царство, 27, 28
Родос, 39, 40, 89, 183, 190, 273, 274, 276, 277, 279, 280
Роксана, 174
Рома богиња, 389
Ромин храм на Форуму, 416
Ромул, 233
Рубикон, 254, 336
Рул Сервије, 330
Рулов закон, 331
Русија, 27; јужна, 154
Рутилије Намацијан, 483
Руф Сулпиције, 317

Сабазије, 473
Сабињани, 232, 234, 242, 246, 252
Сагунт, 268, 269, 287
Садијат, 92
Саксонци, 453
Саламина, 69, 71, 72, 98, 99, 104
Саласи, 382
Салус, 472
Салустије, 312, 363
Самнитји, 254
Самнити, 226, 230, 231, 232, 249, 250, 251, 252, 263, 264, 270, 317, 319, 320
Самос, 39, 48, 90, 100, 109
Сапфо, 84
Сарапис, 203, 473
Сард, 92
Сардинија, 267, 285
Сармати, 402, 414, 415, 453
Саронски залив, 64
Сасаниди, 488
Сатир, 171
Сатурн, 472
Сатурнин Апулеј, 315
Света Софија, 485
Север Луције Септимије, 451, 452
Сејан, 398, 399
Секстије, 245
Селасија, 198
Селесије, 182
Селеук, 177, 181
Селеукиди, 177, 179, 181, 188, 190, 276
Селеукија, 190
Семити, 27, 29, 482
Сенека, 400, 405, 471
Сентин, 251
Сервије, 256
Серторије, 325, 326
Сест, 102
Сибарис, 53, 90
Сибила из Куме, 301
Сигамбри, 383
Сигеја, 73
Сикион, 57, 62, 65, 69, 90, 113
Сикион у Ахаји, 53
Симах, 483
Симонида са Кеја, 85
Синопа, 54, 190, 343
Сиракуза, 53, 90, 101, 117, 143, 184, 231, 265, 270, 271, 275, 287
Сирија, 31, 32, 36, 37, 38, 50, 177, 179, 180, 182, 184, 185, 190, 274, 281, 332, 339, 426
Сицилија, 37, 38, 50, 51, 53, 101, 108, 116, 149, 224, 253, 264, 265, 266, 267, 272, 281, 285, 287
Сицилијанци, 253
Скамандар, 45
Скирос, 141
Скити, 54, 85, 91, 94, 147, 206, 402
Скитија, 133, 154
Скопас, 164, 170, 171
Словени, 480
Смирна, 40
Соемија, 452
Сократ, 127, 131, 132, 134, 146, 166
Солон, 69, 70, 71, 72, 85, 126
Сотер, 179
Софисти, 130, 131, 146

Софокле, 128
Софрон, 205
Спарта, 40, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 71, 72, 73, 76, 82, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 105, 107, 108, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 139, 140, 141, 182, 197, 253, 274, 281
Спартакида, 154
Спартанци, 41
Сплит, 484
Средоземно море, 27, 50, 54
Стације, 405
Стесихора са Сицилије, 85
Стримон, 155
Стримонски залив, 155
Сула Луције Корнелије, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 355, 363
Сумерци, 27
Сципион Публије Корнелије, 272
Сципион Емилија, 282, 283
Сципион Млађи, 299, 302

Талес, 84
Таманско полуострво, 147
Танаис, 51
Танит, 472, 475
Таормина, 53
Тапс, 338
Тарацина, 232
Таракон, 421
Тараконска провинција, 382
Таггасо (Тараскон), 421
Тарент, 53, 249, 250, 253, 254, 271, 349
Тарентски залив, 225
Тарквиније, 237, 238
Тарквинији, 236
Тартес, 50
Тацит, 370, 396, 405
Теба, 32, 37, 40, 58, 82, 142, 143, 157, 160
Тевтонци, 313, 314
Тезеј, 65, 69, 211
Темистокле, 97, 98, 105, 173
Темпа, 97
Теогнид, 55
Теогнид из Мегаре, 85
Теодосија, 54
Теодосије, 432
Теокрит, 205
Теопомп, 102, 170
Теофраст, 205
Термајски залив, 155
Термопили, 98
Терпандар са Лезбоса, 85
Тертулијан, 484
Тесалија, 30, 39, 40, 51, 72, 98, 99, 100, 123, 156, 157, 337
Тесалци, 41
Теутобуршка шума, 384
Тибар, 224, 233, 242, 251
Тиберије, 29, 370, 383, 396, 398, 399, 402
Тибур, 250, 256
Тиволи, 416
Тигар, 190
Тигран, 327, 328
Тизба, 32
Тилисос, 31
Тимгад, 442
Тимеј, 208
Тимеј из Тауроменија, 220
Тимон из Флије, 205
Тир, 161
Тира, 54
Тиренско море, 108
Тиринт, 32, 35
Тиртеј, 58, 85
Тит, 403, 408
Титов славолук, 406
Титани, 80
Тихе (Tuche-Fortuna), 204
Тиције, 347
Тицин, 270
Томи, 54
Тразименско језеро, 270
Трајан Марко Улпије, 409, 410, 413, 414, 475
Тракија, 73, 80, 94, 95, 96, 103, 107, 109, 116, 153, 154, 155, 190, 340, 402
Транскавказија, 190
Трапезунт, 54
Трасибул, 119
Трасимах, 131
Трачани, 327, 339, 424, 451, 456, 472, 488
Требије, 270
Трев, 481
Троја, 30, 32, 37, 40, 46, 222
Тукидид, 102, 115, 134, 135, 170
Тулије Сервије, 243
Турић, 133, 254
Тускул, 236, 256

Улпијан, 482
Умбри, 226, 263
Умбрија, 239
Урал, 154
Утика, 50

Фабије Квинт, 271
Фалерон, 65
Фанагорија, 54
Фанције, 309
Фарсала, 337, 348
Фарнак, 337
Фасида, 54
Феникија, 32, 38, 49, 152, 161, 179, 190, 191, 228
Феничани, 50, 53, 91, 93, 107
Феникс из Конофона, 205
Фестос, 31, 35
Фидена, 246
Фидија, 122, 136, 137, 164

Филаделф, 179
Филаделф Птолемеј, 265
Филетер, 181
Филип, 156, 157, 158, 159, 175, 197
Филип V, 180, 271, 274, 275, 278
Филип Андреј, 177
Филипи, 347
Филистинци, 37, 38
Филометор, 179
Филопатор, 179
Фимбрије, 319
Флавијевци, 396, 408, 441
Флак Л. Валерије, 319
Фламинин Тит Квинкције, 141, 276
Фабији, 238, 256
Фокејци, 230
Фокида, 40, 58, 157
Фортуна, 472
Форум, 391
Франци, 453
Фрегела, 303
Фригија, 47, 91
Фулвија, 349
Фулвији, 256
Фурина, 309

Хадријан Публије Елије, 411, 414, 415, 448, 449, 455
Хаздрубал, 267, 269, 272
Халиакмон, 155
Халиба, 49
Халикарнас, 164
Халкедон, 54
Халкида, 58
Халкида на Еубеји, 53
Халкидик, 73, 114, 116, 155, 156
Халкидичко полуострво, 53, 54, 157
Хамилкар, 269
Хамилкар Барка, 266, 267
Ханибал, 267, 269, 270, 271, 272, 274, 277, 279, 300
Хармодије, 73
Харпократ, 473
Хекатеј из Милета, 85
Хелада, 47, 62, 78, 121
Хелвети, 333
Хелеспонт, 72, 73, 95, 104, 119, 159, 179, 183
Хелијева статуа на Родосу, 210
Хелиогабал, 452, 468, 475
Хелкида, 90
Хемила Касије, 222
Хера, 78; 300; у Аргосу, 137
Херин храм на Самосу, 88
Херакле, 79, 247, 388
Хераклеја, 54, 343
Хераклит, 126
Херодот, 85, 102, 133, 134, 135, 208
Херм, 45
Хермес, 78; са Дионисосом, 171
Херонда са Коноса, 205
Хероneја у Беотији, 159
Херофил, 213
Херсонез, 54, 73, 402
Хесиод, 52
Хети, 46
Хетити, 49, 488
Хефест, 78
Хијерон, 265, 287
Хијерон II, 193, 210, 264, 271
Хијерон Сиракушки, 230
Хијероним, 484
Хикси, 488
Химера, 101
Хиос, 39, 48, 109
Хипарх, 72, 73
Хипија, 72, 73, 96
Хиподам из Милета, 131
Хирције, 346
Хомер, 37, 46, 58, 78, 84, 201
Хорације, 361, 392, 393, 417
Хремондијев рат, 183
Хрисип, 386
Христос, 29, 475, 485
Хришћанство, 475, 476, 477, 484, 485, 486

Цезар Гај Јулије, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 355, 363
Целестина (Небеска), 472
Церера, 247
Цина, 318, 319
Цицерон Марко Тулије, 330, 331, 332, 333, 339, 346, 347, 362, 363
Црно море, 37, 45, 49, 50, 51, 54, 73, 85, 93, 94, 107, 109

Шлиман, 30
Шпанија, 54, 149, 267, 270, 271, 272, 279, 281, 282, 287, 326

Регистар саставила
Јелица Обрадовић

САДРЖАЈ

Др Ксенија Марицки-Гађански, Историја као разјашњавање прошлости човечанства 5

ИСТОРИЈА СТАРОГА СВЕТА

ГРЧКА

Предговор првом издању 15
Предговор другом издању 18
I Циљеви и методи историје 19
II Проблеми и значај историје старога века 26
III Хелада и егејска краљевства 30
IV Малоазијска Грчка. Економске промене у Грчкој од VIII до VI века пре нове ере 45
V Друштвено, привредно и политичко уређење Спарте 56
VI Атина и Атика од 800. до 600. године пре нове ере 64
VII Грчка цивилизација у VII и VI веку пре нове ере 77
VIII Грчко-персијски ратови 90
IX Атинска поморска држава 102
X Пелопонески рат 112
XI Грчка цивилизација и друштвени развој од 500. до 400. године пре нове ере 121
XII Грчка у IV веку пре нове ере 139
XIII Македонија и њена борба са Персијом 151
XIV Грчка цивилизација у IV веку пре нове ере 163
XV Светска империја Александра Великог и политичка историја грчко-оријенталног света у III веку пре нове ере 173
XVI Грчки свет после Александра: политички, друштвени и економски живот 186
XVII Грчка цивилизација у III и II веку пре нове ере 199

РИМ

Белешке уз поправљено издање из 1928. 217
I Италија у најстарије доба. Извори 219
II Италија од 800. до 500. године пре нове ере: Етрурци, Самнити, Латини 227
III Рим у V веку и почетком IV века пре нове ере 240
IV Рим у другој половини IV и почетком III века 249

V Рим и Картагина 262
VI Рим, хеленистички Исток и Картагина у II веку пре нове ере 273
VII Римске провинције 285
VIII Рим и Италија после пунских ратова и ратних похода на Истоку .. 291
IX Браћа Граси и почетак политичке и друштвене револуције у Риму 302
X Почетак грађанског рата. Савезници. Марије и Сула 312
XI Помпеј и Цезар: друга фаза грађанског рата 324
XII Цезарова диктатура. Трећа фаза грађанског рата: Антоније и Октавијан 339
XIII Рим, Италија и провинције у I веку пре нове ере 353
XIV Августов принципат 365
XV Религија и уметност у Августово доба 385
XVI Династије Јулијеваца и Клаудијеваца 395
XVII Доба просвећеног деспотизма: Флавијевци и Антонини 407
XVIII Провинције у I и II веку нове ере 417
XIX Организација политичке власти у Римском Царству у прва два века нове ере 428
XX Друштвени и економски развој Царства током прва два века нове ере 436
XXI Криза Римског Царства у III веку нове ере 450
XXII Диоклецијанове и Константинове реформе: војни деспотизам Истока 460
XXIII Развој религије у Царству током прва три века 470
XXIV Пропадање античке цивилизације 478
XXV Узроци пропадања античке цивилизације 487

Addenda 495

ХРОНОЛОШКА ТАБЕЛА

Грчка 499
Рим 501

РЕГИСТАР 505

Одељак *Грчка* превела је Милица Михајловић, а одељак *Рим* Нада Ђурчија-Продановић.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

938
937

РОСТОВЦЕВ, Михаил
Историја старога света : Грчка, Рим / Михаил Ростовцев ; [с енглеског превеле Милица Михајловић, Нада Ђурчија-Продановић]. – [2. изд.]. – Нови Сад : Матица српска, 1990. – 518 стр., ; 25 cm.

Историја као разјашњење прошлости човечанства / Ксенија Марицки-Гаћански : стр. 5–9. – Регистар.
ISBN 86-363-0151-3

а) Грчка, античка – Историја б) Римска држава – Историја